

אהרן קירשנבאום / בין ישן וחדש

אהרן קירשנבאום

בין ישן וחדש

חיים, אמונה ומחקר
באמריקה ובישראל

עולם חדש

Aaron Kirschenbaum
AUTOBIOGRAPHY

Copyright © 2014 by Aaron Kirschenbaum

ספר זה יצא לאור בסיוע
המרכז הבינתחומי הרצליה

עריכה: תרצה רוטקוביץ
הציור על העטיפה: ברוריה אדלר
עיצוב העטיפה: תמיר להב־רדלמסר

אין לצלם, להעתיק, להקליט, לשכפל או להפיץ בכל דרך
שהיא ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או מכאני, קטעים
כלשהם מספר זה, וכן אין לעשות שימוש מסחרי מכל סוג
שהוא בתוכן הספר ללא רשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מהדורה ראשונה: מארס 2014

©

כל הזכויות שמורות תשע"ד–2014 לאהרן קירשנבאום

עולם חדש הוצאה לאור
ת.ד. 20585, תל־אביב 6120402
office.olam@gmail.com

נדפס בישראל תשע"ד
Printed in Israel, 2014
ISBN 978-965-92049-5-3

הִנֵּה טַפְחוֹת נִתְּתָה יְמִי
וְחִלְדֵי כְּאִין נִגְדָּה
אֲךָ כָּל הַכֹּל כָּל אָדָם נֶאֱצַב סֵלָה
(תהלים לט:ו)

תוכן העניינים

הקדמת המחבר 11

הקדמת העורכת 13

חלק ראשון: מניצינים בגולה לפריחה בנחלה

פרק א: ניצינים

בן למשפחת מהגרים בשנות השלושים 17

פרק ב: מערבולת

זהות יהודית וגורל באמריקה של שנות הארבעים 33

פרק ג: דורש ומבקש

בין הסמינר התיאולוגי הקונסרבטיבי

לישיבת תורה ודעת החרדית 61

פרק ד: "בן ארבעים לביתה"

מגישושים מתגלגלים לצעדים ראשונים 107

פרק ה: ויצא מניו יורק ויבוא ירושלימה

עקירה גיאוגרפית וחתונה רוחנית 149

פרק ו: אל המנוחה ואל הנחלה

כניסה לקלחת הארץ-ישראלית 173

פרק ז: אל המנוחה?

מהרהר, מתפתח ומעמיק 230

נספחים: ארבע השתפכויות נפש 259

חלק שני: הרהורים והגיונות, רעיונות ועמדות

מבוא 279

פרק א: הרהורים והגיונות

1. גדולה עבירה לשמה. 281
2. רבות מחשבות: חמש מחשבות לרגעי הפנאי. 285
3. ראשית הזוגיות בעולם. 294
4. טומאת מקדש וקדשיו. 297
5. שתי גישות אל הקדוש ברוך הוא. 301
6. הכול בידי שמים? 305
7. מידת הדין ומידת הרחמים. 309
8. ירידת הדורות. 313
9. רומא וירושלים. 315
10. מדינה יהודית: תרבות יהודית בחברה רב־תרבותית. 317
11. מקבץ נידחי עמו ישראל. 322
12. זכותנו לארץ. 325
13. יובל החמישים למדינת ישראל. 328
14. הרהורים על "מי שבירך לחיילי צה"ל". 332

פרק ב: יהדות מגוונת

1. "מדוד עד דוד" – ראשית המשיחיות בישראל. 335
2. על הידידות (בר־מצווה של יצחקי). 340
3. על הגבורה (בר־מצווה של נתנאל). 346
4. על האינטלקט (בר־מצווה של איתמר). 352
5. על יצירה ויצירתיות (בת־מצווה של יעלי). 357
6. על הנועם (בר־מצווה של נועם). 360
7. על המחלוקת (שבע ברכות של יעקב־ישראל ורבקה). 363
8. על הקורבן (בר־מצווה של אברהם). 372

9. חשיבה בגדול (בר־מצווה של אביתר) 376
10. על הקנאות (בר־מצווה של יונתן אדלר) 380
11. על הנבואה (בר־מצווה של נתן) 386

פרק ג: דיוקים במקרא

1. מתן תורה ועקידת יצחק 390
2. תיקוני סופרים 392
3. עיון בשמותיהם של א-להים ואנשים 394
4. הקדוש ברוך הוא מגן על החלשים 403
5. הבכורה 406
6. ל"ז שנים במדבר 408
7. דיברה תורה כלשון בני אדם 411
8. סוגות ספרותיות בתורה 413

פרק ד: עיונים במדעי היהדות

1. לכה דודי 418
2. כסא רם ונישא 423
3. חלוק הרמב"ם על חבריו 425
4. האומה הישראלית – הדגשים אחדים 429
5. השופט כל הארץ לא יעשה משפט?! 431
6. י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן 434
7. אנה מועדות פניך? 438

פרק ה: משא ומתן בתורה

1. קיום דאורייתא הנקבע על ידי החכמים 440
2. בעניין ברכת התורה (למי שנדדה שנתו בלילה) 443
3. פסח – סימפוזיה בארבעה פרקים 445
4. התורה כמתנת חינם 448
5. ברכת "להכניסו בכריתו של אברהם אבינו" 449
6. יעקב ועשיו – הברכה 453
7. מצוות דאורייתא שאין רוח חכמים נוחה מהן 458

פרק ו: שונות

1. שיחות עם הרב אהרן ליכטנשטיין. 459
2. קווים לדמותו של הרב אברהם פולאק
- זקן המשפחה 463
3. מראה כהן – הספר לידידיה כהן 468
4. הספרו של אדם – לזכרו של ר' שמואל בן אשר
- הופפר ז"ל 470
5. קרא עלי מועד 472
6. פיפיות שלוחי עמך בית ישראל 474
- מילות סיום. 475

הקדמת המחבר

כתיבת אוטוביוגרפיה היא מעשה יומרני: הכותב מעז להעלות על דעתו שיש בתולדות חייו חשיבות כלשהי לזולת. לפיכך הנני מודיע כי כתיבתי זו היא על פי בקשתו של ידידי מני מאוטנר נ"י. כאשר נבחר פרופ' מאוטנר דיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, בין היוזמות הרב גוניות שלו, הוא הגה את הרעיון של "אוטוביוגרפיות אינטלקטואליות" (אף הוא ביטוי יומרני) של מורי הפקולטה למען יידעו ויבינו הדורות הבאים של משפטים ושל תלמידים למשפטים מי ומי היו המורים למשפטים בשנים הקודמות, ההשכלה שלהם, האידאולוגיה שלהם, שאיפותיהם והישגיהם. חז"ל הורו שמסרבים לקטן אבל אין מסרבים לגדול. לכן, למרות היסוסיי וספקותיי קיבלתי על עצמי את המשימה, ועם הקורא הסליחה.

והנה, את המטלה פירשתי פרשנות מצמצמת: "אינטלקטואלית" אקדמית-רוחנית ולא אישית. לכן, יש והרבה אנשים היקרים לי מאוד אינם נזכרים. "אינטלקטואלית" אקדמית-רוחנית, גם לא פוליטית.

חובה נעימה לי להודות לגב' תרצה רוטקוביץ אשר ערכה את הספר בטוב טעם ודעת, בתבונה ובמקצועיות מרשימה.

כמו כן הנני מודה לידידי פרופ' אוריאל רייכמן, מייסד המרכז הבינתחומי הרצליה ונשיאו, על עידודו בכל מעשיי.

בעת נעילת הכתיבה של הספר, ברצוני להודות לרעייתי, יהודית נוות ביתנו, אשר ליוותה אותי למעלה משבעים שנה בגלגולי ובגישושי

ההתפתחות אשר עברתי. שנינו בנינו משפחה לתפארת ואני מכיר
באהבתה מעומק הלב.

ואחרון אחרון, הנני מעלה שלמי תודה לריבון כל העולמים אשר החייני
וקיימני והגיעני עד הלום.

את הספר הזה אני מקדיש לאותו "איש האמונה הבודד", אשר השכיל
לתאר מורי ורבי הרב יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק במאמר הקלאסי שלו
הנושא אותו כותר.

אהרן קירשנבאום

המרכז הבינתחומי הרצליה

ב"ה ערב ראש השנה תשע"ד

הקדמה העורכת

לפני כשנה וחצי פגשתי לראשונה את פרופ' אהרן קירשנבאום. כבר מפגישה זו הבנתי כי לפניי עומד אדם בעל שיעור קומה, תלמיד חכם, מורה האוהב את לימודו ואת תלמידיו, איש משפחה, איש ישר לב וטוב לב. כאשר החלתי לקרוא את סיפור החיים של פרופ' קירשנבאום, הבנתי כי לפניי יצירה מרתקת הכתובה ברצינות ובהומור עצמי, בעומק רב ובתחושת שיה עם הקורא. ניכר כי הספר נכתב מתוך רצון כן להביא את סיפור החיים בפני בני משפחה וידידים, בפני מורים ותלמידים, על מנת שילמדו משהו על ישן וחדש, על פלורליזם ושמרנות, על תרבות יהודית ותרבות העולם, על ההתלבטויות שליוו את פרופ' קירשנבאום במהלך שמונים ושבע אביבים.

לקחתי על עצמי למשימה לערוך את הספר מתוך כוונה להנגיש אותו לקורא הישראלי, בין אם מדובר בבן משפחה ובין אם מדובר בקורא המתעניין בקורותיה של תקופה.

במהלך העריכה שוחחנו רבות, פרופ' קירשנבאום ואנכי, על הפערים שיש להשלים עבור הקורא, על חוויות נוספות שכדאי וראוי להוסיף לסיפור, על ביטויים שכדאי לתרגם או להשאירם בשפת המקור.

פרופ' קירשנבאום פיתח שפה בעלת גוון אישי. אין מדובר בעברית של צבר, בן הארץ הזו, שהרי הוא עלה לארץ בשנות ה-60, כאשר היה כבר בן ארבעים ושלוש.

שפתו שפה יהודית-תרבותית ייחודית המאפיינת תלמיד חכם המצוי גם בעולמם של הלומדים הצעירים. מדובר אף בשפה אישית ויצירתית של אדם הרוצה להשפיע על סביבתו ועל תלמידיו ומייצר לשם כך מטבעות לשון שיעזרו להגדיר מחדש את המונחים המתאימים לתיאור חוויות הזהות היהודית בדורנו.

חלקו הראשון של הספר מביא בפנינו את סיפור חייו של פרופ' קירשנבאום, על פי סדר כרונולוגי, עם תוספות והרחבות בנושאים מהותיים.

חלקו השני של הספר מכניס את הקורא אל עולמו האישי של פרופ' קירשנבאום כאיש משפחה וכאיש הגות. חלק זה כולל דרשות, קטעי הרצאות ומסות רעיוניות, שכתב במהלך חייו. קטעים אלו יש בהם כדי להשלים את התמונה המלאה של דמותו הייחודית והמרתקת.

קריאה נעימה,
תרצה רוטקוביץ
תשע"ד

חלק ראשון

מניצנים בגולה
לפריחה בנחלה

פרק א: ניצנים

בן למשפחת מהגרים בשנות השלושים

1926–1940 תרפ"ו–ת"ש

נולדתי בשנת תרפ"ו, 1926. עד שהגעתי לגיל בר-מצווה, הפאשיזם והלאומניות הרודנית כבר משלו באיטליה, הברבריות הנאצית כבר שלטה בגרמניה ובארצות הסמוכות לה, ורוסיה הקומוניסטית כבר הייתה כמלוא עוצמתה. בשנת בר-המצווה שלי, 1939, פרצה מלחמת העולם השנייה והומטה השואה על עם ישראל.

ואילו אני, נולדתי בברוקלין, ניו יורק. פירוש ה"ואילו" הוא שגדלתי הרחק מאיטליה, מגרמניה ומרוסיה. אירופה הייתה פלנטה אחרת. ואילו בניו יורק אנטישמיות הייתה רק בספרים, לא ברחוב. אני, קרובי, חבריי ושכניי – לא היינו בני ערובה לעבר, ציפיות העתיד דרבנו אותנו. כאשר הגעתי לגיל בר-מצווה הייתה אמריקה בעיצומה של מהפכה, אבל מהפכה נקייה מדם. בעקבות נפילת הבורסה בשנת 1929 והשפל הכלכלי שאפף את ארצות הברית בעקבותיה, חולל הנשיא פרנקלין רוזוולט תמורה יסודית במשטר: ממדינה קפיטליסטית האמונה על עקרונות ה-laissez faire (כלכלת השוק החופשי) הקלאסיים, הפכה אמריקה למדינת רווחה. בחוגי האינטליגנציה התקיימה אידיאולוגיה מוגדרת שליוותה את התמורות המדיניות-כלכליות: מוריי בתיכון, ואחר כך הפרופסורים שלי באוניברסיטה (רובם ככולם יהודים), היו חדורים במרקסיזם – לא רק

בפוליטיקה ובכלכלה אלא גם במדעי החברה, בספרות ובדת. השפעתם על בני גילי הייתה גדולה; גם עליי השפעתם הייתה ממשית אם כי בעקיפין, כפי שנראה בהמשך.

בקיצור, הרי אני מבני תפנוקי אמריקה, פיזית ורוחנית. פיזית, שכן ייסורי הגיהנום שחוו יהודים באירופה היו רחוקים מאיתנו, ורוחנית, שהרי גדלנו באקלים של חופש לא ידעוהו בני עמנו לאורך כל ההיסטוריה שלנו. רבות תהיינה ההזדמנויות שבהן חופש זה – אינטלקטואלי, דתי, אתני, פוליטי וחברתי – יהיה מרכיב מפתח בחיי. נפנה קודם לימי הילדות והנעורים.

בית הוריי

הוריי הם שרגא פייבל (פיליפ) קירשנבאום וטובה (טילי) לבית בריל, זיכרונם לברכה. אבי נולד בגליציה עוד כשהייתה חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית. בהיותו בן ארבע-עשרה עזב את השטעטל (העיירה) ועבר לגור אצל אחותו בבלגיה, ובפרוץ מלחמת העולם הראשונה עזב את אירופה והיגר לארצות הברית.

אמי נולדה ביישוב הישן של צפת, נתייממה בילדותה, וכדי להימלט מאמה החורגת הצטרפה למשפחה צפתית שנסעה לארצות הברית. זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, היא התישבה בניו יורק, שם פגשה את אבי, שם התחתנו ושם בנו את ביתם.

הבית שבו גדלתי עם שני אחיי הגדולים ממני, ליאון ומשה, היה בית טיפוסי של מהגרים יהודים בניו יורק. לאבי ולאמי לא הייתה כל הכשרה מקצועית, אבא התפרנס מיגיע כפיו פשוטו כמשמעו: פעם כירקן, לפעמים כמלצר, לרוב כאורג נצרים. ואנחנו הבנים ידענו שאבינו משכים לקום, עובד שעות ארוכות, מתפרנס בכבוד, נקי מחובות ומסור לשלום המשפחה. בראש מאווייו: שלילדים יהיו תמיד לחם לאכול ובגד

ללבוש, והעיקר ש"לילדים תהיה השכלה ולא יצטרכו לעבוד כל כך קשה כמוני." אמנם בבית לא היו ספרים: לא באנגלית ולא בידיש, זולת שני מחזורים וסידור אחד, אבל האהדה לספר, לחינוך וללימודים הייתה אוויר לנשימתנו. כמו כן, שמירת מצוות לא תפסה מקום מיוחד אצלנו. כמנהג "עמך" של מרבית המהגרים, אבא הלך לבית הכנסת בימים נוראים ובשלוש רגלים, להזכרת נשמות. ליל הסדר, אשר חגגנו אצל הדוד, וצום יום הכיפורים היו החגים המרכזיים שחגגנו. כן נשמרו במשפחתנו גם "טקסי המעבר", rites of passage, של עם ישראל – ברית, בר-מצווה, חתונה ולוויה. אמי נטתה לשמירת מסורת צנועה: המטבח היה כשר, היא לא הפעילה חשמל בשבת ולא בישלה. בשבת ובחגים היהודיים אחי מצאו לעצמם עיסוקים אחרים; אבל אני, משום-מה, הלכתי לבית הכנסת. הבידור האמריקאי והתרבות האמריקאית היו מקובלים מאוד עלינו ובלבד שלא היו כרוכים בהוצאות: עיתונים, ספורט ורדיו – כן; תיאטרון, קונצרטים וטיולים לחו"ל – לא. גרנו בשכונה מעורבת ובה יהודים ולא-יהודים, חבריי היו ברובם ילדים יהודים-ספרדים או ילדים איטלקיים לא-יהודים. בבית הספר ישבנו בספסל אחד ולמדנו עם לא-יהודים, אבל התודעה היהודית הייתה חזקה ביותר: חיי החברה המשפחתיים העיקריים היו יהודיים באופיים ועם יהודים; ההורים דיברו יידיש (ואנו ענינו באנגלית); המסורת הדתית הייתה קלה וקלילה אבל קיימת ומורגשת. אף על פי כן, מבלי לחגוג את חג המולד הנוצרי, נהנינו מהצבעוניות של החג, משיריו שובי הלב, ובעיקר מהחופש מבית ספר אשר בא בעקבותיו. כמו כן, השתתפנו בחגיגות ראש השנה האזרחי באחד בינואר ובמידה מסוימת בחג ההודיה האמריקאי בסוף נובמבר – אלה נתפסו אצלנו כחגים חילוניים לא-נוצריים. קו אדום אחד היה: נישואי תערוכת. לא דיברו על זה ולא דנו בו. פעם שמעתי את אמי מספרת לאבי שפלוני יושב שבעה ימי אבלות על בנו שהתחתן עם נוכרית. עבורי היה זה מסר בלתי נשכח.

בספרי על ילדותי הרביתי להתבטא בגוף ראשון לשון רבים. הכוונה

היא לא להצטמצם באחי ובי. אדרבה, ה"רבים" הללו הם בני הנוער היהודי בני זמננו. כולנו – ללא יוצא מן הכלל – היינו בני מהגרים. אורח חיינו התאפיין לא רק ביהדות קלושה אלא גם ביהודיות קלושה, כלומר לא זו בלבד שלדת היהודית על אמונותיה, דעותיה והמצוות המעשיות שלה היה מקום מינורי בחיינו, אף להיתנו יהודים בחיי יומיום הייתה השפעה מזערית. צו השעה היה אמריקניזציה, התבוללות לאומית-עממית. הצלחה כלכלית ומקצועית הייתה האידיאל הנכסף; אורח חיים יהודי נתפס כמכשול להשגת האידיאל הזה, וההנחה הייתה שיש להתרחק ממנו. אמריקניזציה הביאה לטמיעה חברתית אשר הובילה לנישואי תערובת. התוצאה הייתה טשטוש אופייה של יהודיות הבית, להולדת ילדים נכריים, ולעתים אף להתנצרות.

להוריי לא הייתה כל השפעה על התפתחותי האינטלקטואלית, אבל הם היו דומיננטיים בטיפוח הערכים בחיי היומיום: ציות, כבוד, התחשבות, מסירות לצורכי פרנסה, נאמנות בעבודה – ומעל לכול: ניקיון כפיים. ברבות השנים ראיתי בהם מעלות מיוחדות אשר בילדותי לא זכיתי להבין. תוכלו לעמוד על דמותם של הוריי באופן מעמיק יותר מתוך דברים שנשאתי לזכרו של אבי, כעשרים וחמש שנה לאחר פטירתו, ומן הדברים שנשא בני בהלוויית אמי.

האיש בלי יצר הרע

לזכר אבי מורי ז"ל ר' שרגא פייבל בן ר' יהודה הוניגווקס ושרה קירשנבוים, שהלך לעולמו ביום ב' שבט, תשל"ו:

רבי אליעזר הקפר אומר: הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם (אבות ד: כז-כח). "מוציאים את האדם מן העולם" – מעולם הזה ומעולם הבא, כי המידות הללו גורמות למיתה בלא עת, וכן מפריעות הן לאדם מלקנות שלימות [רוחנית] שכלית ומוסרית, ועל ידי זה גורמות הן, שיהא נטרד [גם] מחיי העולם הבא (ספר המאור להרמב"ם).

בעל תוספות יום טוב סבור שמאמר זה מקביל למאמרו של רבי יהושע (אבות ב: יא): עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם. כי הקנאה נמשכת מעין הרע, והתאוה נמשכת מיצר הרע, והכבוד הוא סיבת שנאת הבריות, ששונא אדם את הבריות כי אינן מכבדות אותו כפי תאוותו. מאידך, אין שנאוי לבריות כמו הרודף אחר הכבוד (ע"פ קהתי).

הכר הכרתי אדם, וסימני היצר־הרע לא נראו בו. זכיתי להיכרות אישית־אינטימית, ועקבותיו של היצר הרע לא נודעו בו. הלא הוא אבי מורי ז"ל אשר נקרא "שרגא פייבל".

(א) "הקנאה נמשכת מעין הרע" – עושרם של אחרים לא גרם לו לקנאה. לפרנסת אשתו וילדיו עסק במלאכה מתמדת – פועל פשוט, יגיע כפיך כי תאכל ממש.

פעמיים קיווה שימצא את פרנסתו ביזמה פרטית, שני הניסיונות עלו בתוהו. לא חסר לו המרץ, לא חסרה לו המסירות למשימה, חסרו לו הערמוניות והעזות המאפיינות בעלי עסקים מוצלחים באמריקה.

מידתו המיוחדת: היושרה הממונית, ניקיון כפיים במלוא מובן הביטוי. מאז עמד על דעתי שמעתי פזמון שבועי, דיון בין אבא לאמא: "כמה כסף יכולים אנו לשים הצידה השבוע לפירעון החובות?" שבוע אחרי שבוע, חודש אחרי חודש, שנה אחרי שנה – החובות שנוצרו בעקבות הכישלונות הפיננסיים לא נתנו להם מנוח. וכעבור כמה שנים נשתנה הפזמון: "ב"ה שאין אנו חייבים כלום לבשר ודם; שילמנו את חובותינו." בצע כסף לא ידע, מטבע הבא בעבירה לא נמצא במחיצתו.

איזהו עשיר? השמח בחלקו. או, כמו שגרסה אמי: איזהו עשיר השמח בחלקו???

(ב) "התאוה נמשכת מיצר הרע" – לא הייתה בו תאוות ממון ולא תאוות מותרות. היה מרחם עלינו, ילדיו, שיש מאכלים שהיינו תאבים אליהם ושיש מאכלים שהיו שנואים אצלנו. הוא אכל את הכול. אמנם הוגש האוכל לפניו ראשונה, אבל הוא לא התחיל באכילה עד שהגיעו

המנות לצלחתו של כל אחד מאיתנו. שעבוד ליצרי אכילה מה זה עושה? אף תאוות ביגוד לא הייתה ידועה אצלו. אורח חיים פשוט. הסתפק בלחם לאכול ובגד ללבוש: ניקיון גופני כניקיון כפיים, שערות סרוקות ובגדים מסודרים – אבל בפשטות, לוקסוס ומותרות לזרים נחשבו. העיקר: "לא רובץ עלינו חוב לאף אחד." אין דרישות. מעולם לא קלטתי רמז של "מגיע לי" לא על דל שפתינו ולא מתוך איזה דבר התנהגות.

איזהו גיבור? הכובש את יצרו. או, כפי שגרסה אמי: איזהו גיבור הכובש את יצרו???

(ג) "הכבוד הוא סיבת שנאת הבריות" – לא הכרתי, לא ראיתי, לא שמעתי על אדם שהייתה לו תרעומת, טינה, על אבא ז"ל. הוא לא היה גוער, נזיפה באדם הייתה זרה לו, לא התנשא ולא דיבר גבוהה. אמנם כל כמה שאדם מזדקן כהים חושיו ונחלשים יצריו, אבל אומרים, חוץ מיצר אחד – יצר הכבוד. ואילו אצלו – לא. כפשטותו בצעירותו, כן פשטותו בזקנתו. אצלו מעולם לא היה שימוש במרפקים, לא בלט ולא ניסה להתבלט. היה אדם פשוט וראה את עצמו אדם פשוט והתנהג כאדם פשוט.

שקט וצנוע. לא כעס עלינו, ילדיו, ולא צעק עלינו, לא הכה אותנו. אכן לא זכורים לא כעס לא צעקות לא מכות בכלל. ניקיון לב וניקיון ידיים, מנוחת הנפש פנימה וחוצה, הצנע לכת וטוהר מידות.

לא קנאה. לא תאוה. לא רדיפת כבוד. לא עין הרע. לא יצר הרע. לא שנאת הבריות. אומרים על צדיקים שפטפטו ביצרם. דומה שלא היה לאבא ז"ל יצר הרע לפטפט בו. וכי ייתכן איש בלי יצר? על כורחך לא איש פשוט היה אלא איש גדול היה. זה אבי וזה מולידי. יהי זכרו ברוך.

וכן כאן המקום להעלות על הכתב חלק מנאום ההספד בהלוויה שנשא בני אפרים על הסבתא, אמי ע"ה.

האמא היהודייה

לזכר אמי מורתי ע"ה מרת מירל טובה בת ר' אפרים הלוי בריל ושרה, שהלכה לעולמה ביום י"א ניסן, תשמ"ב. ואלה דברי המספיד:

הביטוי "א יידישע מאמע" משמש כיום תואר לאשה הרוצה שבנה יגדל להיות רופא נכבד או בעל מקצוע אחר המביא כבוד לבעליו, וגם, או לחלופין, לאמא צעירה המשדלת את ילדיה הקטנים לאכול יותר ממה שקיבתם הקטנה מסוגלת להחזיק.

כל זה מושאל מביטוי המתאר תפקיד עתיק יומין, תפקיד בן גיל זהה ממש לעם ישראל, תפקיד האם בישראל. ננסה בכמה מלים לתאר ייעוד מיוחד זה.

המשפט הראשון שהתורה מצטטת מפי הראשונה לאמהות, שרה, הוא: *עצרני ה' מלדת*. בתחילת פרשת תולדות מתוארת תפילת רבקה בבקשתה להיפקד ודרישתה את ה' בזמן הריונה. ופרשת ויצא מקדישה פסוקים רבים על שאיפותיהן של רחל ולאה ללדת ולהביא את שבטי ישראל לעולם.

לא ייפלא אפוא שכאשר פרעה ניסה לפגוע בשאיפה זו אצל בנותיהן של האמהות, משיבות לו המיילדות *כי חיות הנה*. וכתב רש"י: "רבותינו דרשו הרי הן משולות לחיות השדה שאינן צריכות מילדות". כאן מגדירה לנו התורה מה זאת "אמא יהודייה": "כי חיות הנה".

המסירות של בעל החיים ליוצאי חלציו אינה פרי של לימוד באיזה מכון להנחיית הורים; טבועה היא עמוק בעצם ישותה של האם. רגש חזק האופף אותה השריש בה בורא העולם כדי שתוכל למסור את כל כולה לולדותיה. וכן במין האדם. באשה טבוע רגש חזק זה המביא אותה למסירות נפשה בעד ילדיה. אכן, האשה היהודייה מגייסת את שכלה,

כוחותיה וכישרונותיה כדי לשמור על רגש זה לבל ידעך ולכל יחלש במרוצת הימים.

נשים – במה זוכות? שואלים חז"ל. ומשיבים: על ידי שמביאות את בניהן לבית הכנסת ללמוד שם עם רבם, מעודדות את בעליהן ללמוד תורה בבית המדרש, וממתינות להם ונותנות להם רשות להיעדר מהבית ללמוד תורה (ע"פ ברכות יז ע"א). האמא היהודייה מוצאת סיפוק במסירות זו, ואינה מחפשת תחום בחיים בו תוכל להתגדר לעצמה... כי אין לה לעצמה, כל כולה למשפחה.

אצל האמא היהודייה שמור אותו רגש בכל הדרו. וככל שהיא מצליחה לטפחו ולחזקו כן היא מצליחה להיות חוליה חזקה יותר המהדקת הידוק גדול יותר של שרשרת האמהות, שראשיתה מעמד הר סיני עת נתייחדה להן האמירה בלשון רכה: *כה תאמר לבית יעקב*.

עם רגש זה משרישה האם היהודייה אמונה בלב צאצאיה. ב"לב" דווקא. מה שספרים על גבי ספרים ושיחות על גבי שיחות מנסים לפעול על שכל האדם, היא מחדירה אל לב הפעוט, ומלכו דולפת אותה אמונה טיפין-טיפין אל תוך שכלו.

ומה גודלן של דמעותיה של האם היהודייה! מי ימנה ומי יספור את אותם ילדי ישראל אשר כמעט נסחפו למרחקים בגלי החיים והצליחו לשחות לחוף מבטחים בכוחם ובעזרתם של גלי דמעות אמם.

סבתי מירל טובה בת ר' אפרים ז"ל לא הספיקה עקב תלאות מתלאות שונות לרכוש השכלה של ממש, אבל הרגש היהודי היה שמור אצלה היטב. לרגש זה אנו מייחסים את האמונה, התורה וקיום מצוותיה הקיימים בבניה, בנכדיה ובניניה.

יהי רצון שנזכה לראות את כל צאצאינו שומעים מוסר אביהם ולא נוטשים תורת אמם, תורת האמא היהודייה.

חויות דתיות ראשונות

אני פונה כעת לאחת החויות המיסטיות בחיי: הרומן שלי עם היהדות. "יהדות" לנער אמריקאי כמוני לא הייתה זהה עם הדת היהודית. כפי שנתפסה אצל "עמך" אז בימי ילדותי, "יהדות" הייתה בליל של תורת ישראל על מרכיביה הדתיים (כולל מצוות מעשיות, אבל ללא זהירות מיוחדת), ההגותיים והריטואליים, של ארץ ישראל ההיסטורית ושל התנועה הציונית-ההרצלינית של ההווה (הרומן שלי עם היהדות היה בעיצומו כבר שנים לפני קום המדינה); של השפה העברית; של הקהילה היהודית בארצות הברית ושל עם ישראל בכל העולם; של כל התבטאות יהודית. וכלשונו של רוברט קובר, זהו הנרטיב שאל תוכו נולדתי. אני קורא לחוויה זו "מיסטית" – כי עד היום לא עלה בידי לתת הסבר לתופעה שהבדילה אותי מחבריי, מקרוביי ומשכניי, שאני דבקתי בבליל זה ואילו כל השאר במוקדם או במאוחר נטשוהו. הבה ואתאר את הסביבה היהודית שבה גדלנו.

מי היו הורינו? מהגרים ממזרח אירופה שהגיעו לאמריקה כדי להימלט מהגיוס (דוגמת אבי) או מחיי משפחה קשים (דוגמת אמי), או כדי להינצל מהשלטונות – היו ביניהם קומוניסטים, אנרכיסטים או מורדים בצאר. ואחרים היו אלה שהסתבכו עם המשטרה מסיבות מוצדקות ולפעמים מסיבות לא כל כך מוצדקות. בין המהגרים לא היו "פני" העדה ואף לא נכבדי הציבור, לא תלמידי חכמים וגם לא בעלי מקצועות חופשיים. פשוטי "עמך" היו המהגרים, ותו לא. הגירת המונים כזאת לחוף האמריקאי יצרה – עד זמן חורבן אירופה – הווי של הפקרות, מעין "המערכ הפרוע" מיניאטורי¹: מוסדות ציבוריים (בתי כנסת ובתי ספר יהודיים) ירודים, בורות נפוצה, גסות בחגיגות דתיות (השווה חתונה

1. אין המדובר במשפחות הספרדיות המיוחסות ולא ביהודים האמידים יוצאי גרמניה, רובם רפורמים, שהיגרו לארצות הברית כמאה שנה לפני הגירת הוריי.

יהודית של אותם הימים כפי שתיאר אותה פיליפ רות בספרו "שלוש לך קולומבוס", הוצאת זמורה ביתן, 2010, Goodbye Columbus), מנהיגים "רוחניים" אשר רבים מהם שרלטנים² ומורים ל"בר-מצווה" אשר רובם לא-יוצלחים, רמת כשרות קלוקלת וחילול שבת המוני. בקיצור, בקהילה היהודית (בעצם לא הייתה זו "קהילה") איש הטוב בעיניו יעשה.³ אם נזכור גם את השאיפה הטבעית שקיננה בלב אבות ובנים, אמהות ובנות – שאיפת האמריקניזציה שהזכרנו, אשר עמדה בראש מאווייהם – נבין על נקלה את נטישת היהדות שאפיינה המונים. אך אני לא.

ועד היום אין לי פשר לתעלומה זו. לא הייתי "מאמין" בצורה מיוחדת. השקפותיי וערכיי היו אלה של בחור יהודי-אמריקאי מן השורה. לא היה בהם גורם מיוחד כלשהו שיהפוך אותי ליהודי נאמן לעמי או לתורה. לא הייתה למשפחתי זיקה מיוחדת למסורת. לא חוויתי חוויה אנטישמית אשר אצל אנשים אחרים הייתה מביאה אותם להזדהות יהודית. אכן, תעלומה היא.

לדוגמא, במשפחתנו המורחבת שמנתה לכל הפחות חמישים נפש, רק הדוד שמיל (שרק אחר כך נודע לי שקראנו לו בהגייה היידיית של השם "שמואל") והדודה מאריים (מרים, בעברית) שמרו שבת. גם אמי (כפי שתיארתי למעלה). כל השנים חגגנו את ליל הסדר אצלם (ניגוני ההגדה

2. תופעה די שכיחה בנוף היהודי-האמריקאי של אותם הימים: חזן או שוחט היה קורא לעצמו "reverend", ביטוי לאי-שדת באנגליה ובאמריקה, והיה עומד בראש בית כנסת ומסדר קידושין. כמו כן, מספר בלתי מבוטל של אנשים בעלי חתימת זקן ולבושים בגדים כהים היו מכנים את עצמם בכינוי "רבנר", והציגו את עצמם כנכבדי העדה.

3. שמורה אצלנו צוואת חותני, הרב אברהם פולאק, מסמך משפחתי מיוחד. הוא היה רב בארצות הברית בשנות העשרים והשלושים. משתקפים בה נפתולי הא-לוהים שנפתל לשמור ערכים תורניים באמריקה של התקופה ההיא. את תוכן הצוואה אביא בחלק השני של ספר זה.

שלי ומנהגי הסדר אצלי עד היום הם פרי אותם הסדרים של הדוד שמיל). והנה, בכל שנה, בימי חג הסוכות, רק אני – ילד בן שש, שמונה, עשר – נעניתי להזמנה שלהם ובאתי יום-יום לחסות בצל סוכתם. זכורני, הייתי כבן שבע, והדוד שמיל קנה לי מתנה, טלית קטנה, ומאז לבשתי "ארבע כנפות" תמיד. בבית הייתי חובש כיפה, ללא לחץ, ללא כפייה, שהלא אבא שלי וגם אחיי הלכו בגילוי ראש כמקובל אצל כל היהודים בשכונה. אכן, רק בבית הייתי חובש את הכיפה, לא בחוץ. בכלל, פיתחתי לעצמי "שולחן ערוך" פרטי משלי. למשל, על פי ההלכה, בשבת אסור להוציא חפצים מן הבית החוצה אלא אם כן יש עירוב בעיר (כמו שיש בערי מדינת ישראל של היום, בברוקלין לא היה עירוב). אני קיבלתי על עצמי לשמור את ההלכה הזאת. אלא שפיתחתי חריגים, "היתרים" משלי עם הצדקות על דעת עצמי. לכן הייתי רגיל בשבתות להוציא מביתי החוצה מפתח (צורך), מסרק (כבוד עצמי) ממחטה (היגיינה) וכיפה (בכיס, שהרי אין חובשים כיפה ברחוב). עוד הלכה שבדיתי בתומי: אין נכנסים לשירותים עם כיפה ולא עם משהו הכתוב בעברית; עיתון ישראלי או שבועון ההסתדרות העברית של אמריקה אסורים שיימצאו לא בשירותים אף לא על הרצפה של כל חדר. קדושת העברית אוסרת. ובכן, בעוד שההשפעה היהודית-דתית של הבית, ההורים והאחים, הייתה מינימלית (אם כי לא אפסית), השפעתם של הדוד שמיל ושל הדודה מאריים הייתה תמידית, בצורה מינורית, אבל משמעותית. והייתה לי "חווייה" דתית-יהודית נוספת – אמנם הייתה זו חוויה חד-פעמית אבל היא חרותה על לוח לבי עד היום הזה. ומעשה שהיה כך היה. שנים מספר נקטו הוריי צעדים מיוחדים להגדיל את הכנסתו הצנועה של אבי. אבי היה עוזב את הבית לעשרת השבועות של הקיץ, עובד כמלצר באחד מבתי המלון אשר ב"הרים היהודיים" (הרי הקצקיל בצפון מדינת ניו יורק), אמי הייתה מצופפת אותנו בשני חדרים שבביתנו ומשכירה את רוב הבית למשפחות המבקשות להן חופשה על הים (גרנו בקרבת מקום לאוקיינוס האטלנטי שגבל בבריטון ביץ'). קיץ אחד

אמא השכירה את הבית למשפחת ר' שלום הרטמן על ילדיה.⁴ נוכחות משפחה דתית ממש עשתה עליי רושם אדיר: משפחה שומרת מצוות, קלות כחמורות, ילדים מתהלכים תמיד וכיפות לראשם; ובמיוחד, שולחן של שבת, קידוש על היין, שתי חלות, זמירות, דברי תורה – מחזה שעלה על כל מה שראיתי אפילו בביתו של הדוד שמיל!

שנות בית הספר

הפעילות היהודית המרכזית הייתה ההליכה ל"היברו סקול". ב"מערב הפרוע" החינוך היהודי היה עלוב למדיי והסתיים בבריהמצווה של הילד. את ההשכלה העיקרית לקראת תיכון ולקראת אוניברסיטה היינו מקבלים בבתי הספר העירוניים עם כלל האוכלוסייה האמריקאית. אחר הצהריים לקראת ערב ובימי ראשון בבוקר היינו מקבלים שיעורי דת, שעה-שעה וחצי ליום, בהיברו סקול המכונה "תלמוד תורה". תכנית הלימודים בתלמוד תורה שכזה כללה: קריאה (ללא הבנת המלים) של סידור התפילה, קצת לשון הקודש, קטעי חומש עם רש"י, קצת נביאים ראשונים, קצת משניות, מבחר דינים ומנהגים, והכנה לקריאת התורה וההפטרה של הבר-מצווה. מאז עומדי על דעתי, הייתי "תולעת ספרים", bookworm. ללא כל הדרכה מהורי או מאחיי, הייתי פוקד את הספרייה העירונית המקומית, שואל ספרים ומרבה לקרוא בהם. כמו ב"לימודים האנגליים" בבית הספר ביום (כך היינו קוראים ללימודי החול) כן ב"לימודים היהודיים" בתלמוד התורה בערב, בלעתי כל מילה וצמאתי לעוד ועוד. את הצימאון לא יכלו מורי להרוות, ועל כן יעצו המורים

4. כעבור דור נעשה הבן הגדול, יחזקאל, ראש הכולל של המכון הגבוה לתורה באוניברסיטת בר-אילן, ואחד הבנים הצעירים, דוד, נעשה לפרופסור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית ולמייסד מכון הרטמן בירושלים ולעומד בראשו.

להוריי להוציא אותי מן ההיכרו סקול ולהכניסני לישיבה. הוריי – אשר אצלם "חינוך" ו"לימודים" היו מילים קדושות – נענו. עזבנו את מקום מגורינו, שכונה מתבוללת טיפוסית (המכונה: שיפס־הד ביי) ועברנו לגור בברוקלין, בשכונת ויליאמסבורג, שכונה יהודייה יותר (גם לפני ההגירה החסידית של ניצולי השואה). בשכונה החדשה שכנה "ישיבת תורה ודעת", ישיבה יחידה בתוך רכבות אלפי היהודים שגרו בברוקלין. בחינת הכניסה הראתה שאף שהייתי המצטיין בהיכרו סקול, חסרה לי ידיעה יסודית בהשכלה תורנית־ישיבתית – בבחינת ראש לשועלים המתקשה להיות אפילו זנב לאריות. עוד מתלבטים מה לעשות אתי והנה הפתעה: הוזמנתי להצטרף למסלול למצוינים בחטיבת הביניים של בית הספר העירוני. נענית להזמנה בהתלהבות והתכניות לתלמוד בשיבה בוטלו. במקום לימודים בשיבה התפשרנו ונרשמתי לתלמוד תורה המקומי.

המעבר לויליאמסבורג הגביר את תודעתי היהודית: (א) נחשפתי ליהדות "פרועה" פחות, מופקרת פחות, ורצינית יותר: התבוללות גוברת פחות, יהודים שומרי תורה, בתי כנסיות פעילים יותר, רבנים של ממש. (ב) הלימודים היהודיים בתלמוד תורה המקומי, אף על פי שנפלו בהרבה מרמה תורנית־ישיבתית, הכשירו אותי ויכולתי להתקבל ל"הרצליה". (ג) הצטרפתי ל"שומר הדתי".

בתנועת "השומר הדתי"

תנועת ה"השומר הדתי" הייתה גורם חיוני בראשית התבגרותי. היא הייתה כמעט זהה עם תנועות "בני עקיבא" שבאירופה ובארץ אף על פי שלא היה לה קשר רשמי אִתָּן. לילדים ולילדות הדתיים תנועת "השומר הדתי" השלימה את מורשת הבית. לי ולהרבה מחבריי ומחברותיי הייתה התנועה, יחד עם התלמוד תורה שלנו, למוקד חיינו הדתיים, התרבותיים והלאומיים. "עם ישראל בארץ ישראל על פי תורת ישראל", "ארץ ישראל בלי תורה היא כגוף בלי נשמה", "עלייה", "חלוציות",

"הגשמה", "התקווה", "תחזקנה ידיכם" – סיסמאות שברכות השנים נעשו נדושות – הלהיבו אותנו בשעתו בהיותנו בני אחת-עשרה, שלוש-עשרה, חמש-עשרה, העמיקו את זהותנו היהודית, עודדו אותנו בלימודי הקודש וחיזקו אותנו בשמירת המצוות. שמירת המצוות לא נתקיימה על כל דקדוקיהן (הריקודים הארץ-ישראליים, למשל, היו מעורבים), אבל בהשוואה לבתינו ולסביבתנו היא יצרה דתיות חיובית. אמנם בהגיענו לגיל אוניברסיטה הרוב עזב את "התנועה" אבל רבים מאיתנו נשארו יהודים ציונים דתיים נאמנים – אחוז בלתי מבוטל אף עלה והתיישב בארץ. עליי אישית, מעבר לסיסמאות, לשבלונות וללשון המדברת גדולות, המאפיינות תנועות נוער ומעבר לדמיון המשולהב ולאנגריה שהוצאנו, ל"שומר הדתי" הייתה השפעה מכריעה בשנות הנעורים שלי. בתנועות נוער זו התבססה התשתית האמוציונלית של יהודיותי שעמדה איתנה כאשר נתערערו יסודותיה האינטלקטואליים.

הלימודים ב"הרצליה"

"הרצליה" היה סמינר ציוני למורים במנהטן. אחרי היותי בר-מצווה, בשנת 1939, עת הפסיקו חבריי את לימודיהם היהודיים, נתקבלתי למכינה. השם הרשמי של הסמינר היה "בית מדרש למורים הרצליה". המכינה נקראה "בית ספר גבוה" שהוא התרגום המילולי של High School, הביטוי האמריקאי לבית ספר תיכון. תכנית הלימודים הייתה טיפוסית לסמינר ציוני: חומש עם מפרשים, נ"ך, קטעי תלמוד, תולדות עם ישראל, לשון עברית, דקדוק וחיבור, ספרות ותולדות הספרות, פדגוגיה וחינוך – הכול על טהרת הלשון העברית. עברית הייתה שפת ההוראה, שפת הדיבור והבידור, שפת כל הפעילויות. היו אז כחצי תריסר מוסדות כאלה בארצות הברית שהקנו שליטה חופשית ומלאה בעברית. דומני שאין כאלה היום בכל יבשת אמריקה. בית הספר היה מסורתי. המורים היו "משכילים" במובן הטכני (עדיין היו כאלה), אנשים

מלומדים בעלי שורשים יהודיים עמוקים – תוצרת מזרח אירופה. ד"ר משה פרלמן, המורה להיסטוריה, עבר אחרי כן לאוניברסיטת ברקלי ולימד לימודים ערביים; ד"ר יצחק ברזילי, המורה לספרות, נתקבל אחר כך לאוניברסיטת קולומביה ללמד ספרות עברית. אף מורה לא היה אורתודוקסי (חוץ מהמורה לדינים ומנהגים, שנחשב מקצוע שולי), ברם, הדת הייתה נתון, כל הלימודים התנהלו בכיסוי ראש, התייחסו למסורת היהודית בדרך ארץ. שאלות אמונה לא נדונו – ייתכן שלמורים לא היה עניין בהן, או אולי הם הרגישו שהתלמידים אינם מוכנים להן, וייתכן שהמורים היו בדעה שערעור באמונתם של תלמידים רבים יכניסם לכור ההיתוך האמריקאי וכך הם יתנתקו לגמרי מעם ישראל. אם כן, ביקורת ואינטלקטואליות היו במידה מועטה, והדגש היה על ההשכלה, הלשון והארץ.

אני חשבתי את עצמי ל"דתי", ואף ידעתי ידיעה מעורפלת שארצה להתחתן עם בחורה דתית, ועל ידי כך אוכל לנהל חיים יותר "יהודיים" ולשמור מצוות בצורה מדוקדקת יותר – כי בבית אבי הרגשתי את עצמי חריג. אמונותי האופרטיביות היו שלוש: הזדהות עם האומה היהודית, דבקות בשפה העברית והתחייבות להשתתף בבניין ארץ ישראל.⁵ התלמידים – בנים ובנות בכיתה אחת – היו מכל הסוגים: מהשומר הדתי ומהשומר הצעיר, מהבונים, מבתיים דתיים (שלא הזדהו עם עולם הישיבות ולא הרגישו נוח ב"בית יעקב"), ילדי הורים שירדו מהארץ ובני משכילים. בין התלמידים התקיימו שיג ושיח אידיאולוגיים, אבל הסובלנות האמריקאית מנעה בינינו מלחמת תרבות ("קולטורקאמף"). ואולי ככלות הכול, אמונות ודעות לא תפסו מקום חשוב כל כך בחיי רובנו. מכנה משותף איחד אותנו: הורינו היו ילידי מזרח אירופה ואנו היינו ילידי אמריקה, החינוך האמריקאי היה ברמנו, ובכל זאת היינו זן די נדיר – ציונים עבריים.

5. "יהדות" ו"יהודיות" היו היינו הך.

למדתי שלוש שנים במכינה וארבע שנים בסמינר למורים. בסיימי את הלימודים נתקבלתי כמורה ב"בית הספר הגבוה" וכספרן בספרייה. לאחר כמה שנים נבחרתי להיות מורה בסמינר. הקשר שלי עם "הרצליה" השתרע על פני שבע-עשרה שנה (1939-1956). כספרן, בשעות הארוכות שבהן לא הגיעו תלמידים לספרייה, נחשפתי לאוצר הספרות ההגותית של התחייה והציונות, לעולם הספרות העברית היפה, ולמיטב העיתונות וכתבי העת היהודיים בני-זמננו בעברית ובאנגלית (ספרות תורנית כמעט ולא הייתה, אותה בין כה וכה לא הייתי מביין). כתבי העת היו חשובים לי מאוד. זכור לי במיוחד כתב העת של ה-American Jewish Congress, של טרודה ווייס רוזמריין, ושל ה-Reconstructionist. כך הייתי מעורה במאורעות בני זמננו בעולם היהודי, בפוליטיקה הציונית ובחשיבה היהודית של אותם הימים.

לצד נחשול ההתבוללות שאפף את המוני בית ישראל יושבי אמריקה, היו ויליאמסבורג על שכונותיה היהודיות, "הרצליה" על מסירותה הנאמנה לתרבות העברית, ותנועת "השומר הדתי" על השאיפות לעלייה ולחלוציות שהיא טיפחה – איים בודדים בנוף האמריקאי. וב"איים" אלה מצאתי אני סיפוק נפשי.

פרק ב: מערבולת

זהות יהודית וגורל באמריקה של שנות הארבעים 1940-1950, ת"ש-תש"י

החל מגיל חמש-עשרה, עברו עליי חמש שנים (תש"א-תש"ו 1941-1946) סוערות מבחינה נפשית ואידיאולוגית. נפתחו לפניי אופקים אינטלקטואליים, הוצגו שאלות לא שיערתין והועמדתי בפני אתגרים נפשיים אשר ערערו את אמות ספיי. אלה היו שנות לימודי באוניברסיטה וכללו את שנתי האחרונה בתיכון. מאורעות ותנועות, אישים ומורים, לימודים וספרים התסיסו את חשיבתי והכניסו אותי למערבולת רעיונית עד שעולמי הרוחני עמד לקרוס. אמנם השקפת עולמי נשארה איתנה, אבל התחוללו תמורות מרחיקות בתפיסתה, בהבנתה ובהגשמתה.

שני חברים הלכו אתי בשנות רעידות אדמתי, הם גם הוסיפו אש למדורות שהתלקחו בתעותי וגם שיתפו פעולה בחיפושי מוצא. בחורה אחת ובחור אחר. הבה אספר את סיפורי ויהיו הם המלווים. "דין קדימה לנשים" ובלעז – Ladies first.

המפגש עם ג'ודי

היה זה ביוני, חג השבועות, סוף כיתה י"א לקראת עונת הבחינות. ישבתי בפארק, ספר ביד, ולמדתי לבחינה. בהתאם לשולחן ערוך הפרטי שלי,

אסור לכתוב ביום טוב, אבל לקרוא ולשנן חומר לימודי, יהודי או לא-יהודי, היה מותר. כך הייתה דרכי כל השנים. והנה, נכנסה קבוצה של נערים ונערות דתיים (כולם לבושים בבגדי חג) והתחילו לשחק משחקי כדור. ואני, מתמיד שכמותי, אפילו לא עלה על דעתי להצטרף (בין כך ובין כך ביישן הייתי). בכל זאת, נגרר מבטי אחרי בחורה אחת – הלא בחור בן חמש-עשרה הייתי. יפת תואר הייתה, עיניה יפות במיוחד, וכבר לימדנו חז"ל: "כלה שעיניה יפות אינה צריכה בדיקה". אף שבאותה עת טרם ידעתי מאמר זה. יתר על כן, אודה ולא אבוש, לא תיכנתי את מעשי בדיוק על פי מאמרי חז"ל, במיוחד בעניינים אלה. מכל מקום, צירוף היופי והפיקחות בעיניים הפריע למנוחת נפשי, הלימוד התרופף אבל רק זמנית. הצלחתי איכשהו להמשיך בקריאה תוך גניבת מבטים מפעם לפעם, עד שעזבה הקבוצה את הפארק. סך הכול, "הנזק" היה אפסי. גמרתי את הסמסטר, הצלחתי בבחינות, ופניתי לתכנית הקיץ שהכנתי לעצמי. העניין נשכח – ממש כך – או לכל הפחות כך חשבתי.

המשאבים הפיננסיים של משפחתי לא אפשרו פעולות גרנדיוזיות בקיץ. כדי להימלט מהמחנק הניו יורקי הקיצי, הוריי שכרו דירה צנועה בהרי הקזקיל (כבר נפגשנו ב"הרים היהודיים" האלה בפרק א'). אבי ואחיי היו עובדים בעיר ומצטרפים אל אמא ואליי בסופי שבוע. את הקיצים הקדשתי ללימוד ולקריאה. באותו קיץ למדתי את ספר ישעיהו בשלמותו עם פירוש ש"ל גורדון, קראתי בעיון כרך אחד (באנגלית) של גרץ, השלמתי את כל הפרקים ואת כל התרגילים של ספר הלימוד בלטינית שלא הספקנו לגמור בחורף, וקראתי כשבעה ספרים, קריאה מומלצת של מורים שונים במשך השנה (אני זוכר שלושה מהם: ביוגרפיה של אברהם לינקולן; *Lion Feuchtwanger, Josephus*, רומן היסטורי; *Stuart Chase, The Tyranny of Words*, שפתח לפני את עולם הסמנטיקה). אף על פי שגם שיחקתי קצת בכדור, ריבוי שעות הקריאה והלימוד עוררו את חשדם של השכנים שחשבו כי אני תלמיד מסכן, המפגר בלימודיו וחייב לתקן את הכישלונות בציוניו. מתוך התפעלות

והתלהבות ציפיתי לפתיחת הסמסטר הראשון של כיתה י"ב. בתחילת השנה הודיעו שנוסף חוג חדש, "המועדון לתרבות עברית" (Hebrew Culture Club). הרעיון בבסיסו היה להגביר את התודעה היהודית של התלמידים היהודים הלומדים בתיכון עירוני חילוני. למפגש הראשון באו תלמידים ותלמידות רבים. המורה היועץ פתח בדברים על הימים הנוראים הממששים ובאים, ואז ניגשנו לעריכת בחירות לתפקידים הראשיים. נבחרתי לנשיא. פעילות ראשונה: נערך דיון על מצב עם ישראל בעולם, במיוחד על הרדיפות בגרמניה ועל בניין הארץ (המדובר בספטמבר 1941). אז התחלנו לשיר שירים יהודיים; אחר כך שירי ארץ ישראל ו... ריקודי הורה.

כנשיא קיבלתי על עצמי לתגבר את ריקודי ההורה, והתחלתי מכניס תלמידים ותלמידות אל תוך המעגל, ביניהם בחורה יפת עיניים. תוך תפיסת זרועה הכרתיה – הלא היא אותה יפהפייה פיקחית שהקסימה אותי בפארק בחג השבועות בראשית הקיץ. התחלתי למשוך אותה אל המעגל, והיא נרתעה. "בואי, הצטרפי להורה." "לא," אמרה וזזה אחורה. "בואי." "לא." "מדוע?" "זה אסור." לא היה לי פנאי לשטויות כאלה. הרפיתי, עזבתי והמשכתי למשוך תלמידים אחרים אל המעגל. נגמר ריקוד ההורה, נגמר המפגש, החברה התחילו להתפזר, הרהרתי בלבי: התחלה יפה, החוג המריא.

נזכרתי בסרבנית. בשל סקרנותי, ואולי מתוך משיכה מסוימת, חיפשתי, ראיתי ומיד פתחתי: "מה זה אסור?" "אסור לבנים ולבנות לרקוד יחד." "מה? מי אומר?" "כתוב." "איפה כתוב?" "בשולחן ערוך." השתוממתי. מעולם לא שמעתי אבסורד כזה. התחלנו לשוחח. השיחה נמשכה חמש שנים. ובעצם, לא חמש כי אם ששים שנים, ועודנה נמשכת...

שמה ג'ודי (יהודית) פולאק. מתברר שבעת שאני למדתי בערבים ב"הרצליה" הציוני, היא הייתה תלמידה ב"בית יעקב" האגודאי. לעומת שורשי העממיים, מוצאה מבית רבני נוסח הונגריה. אביה היה רב, סבה

היה רב, סבא רבא שלה היה רב. בדור החמישי לפניו, בזמן ה"חתם סופר", היה אחד מאבות משפחתה דיין. אביה נפטר בהיותה בת שמונה. בניגוד לאוריינטציה העברית המשכילית שלי, אחיה היו בחורי ישיבה ב"ישיבת תורה ודעת", קרוביה וידידי משפחתה כולם תלמידי חכמים. היא פתחה לפניי את עולם התורה והכירה בפניי את גדולי אישיו: רבי עקיבא איגר וה"חתם סופר", רבי חיים מוולוז'ין והרב מלובביץ' (ר' יוסף יצחק), הרב חיים עוזר גרודזנסקי והרב אלחנן וסרמן. היא הסבירה לי את האידאולוגיה של אגודת ישראל והעמידה על נס את ראשוניות לימוד התורה. ואני פתחתי לפניו את עולם הציונות והספרות העברית המודרנית: אחד העם וז'בוטינסקי (על הרצל ידעה), י"ל גורדון וטשרניחובסקי (את ביאליק היא הכירה). גם על הרב קוק ועל הרב מאיר ברלין (כשמו אז) סיפרתי לה. הטפתי לחלוציות ושרתי שירי תהילה לשפתנו הלאומית.

שנינו דגלנו בצדק ובשלום, בשוויון בני המיעוטים ובשיפור מצב הפועלים (המרקסיזם של ימינו בתיכון עשה את שלו). ספורט אצלנו היה דבר של מה בכך; רדיפת ממון לא הייתה לפי כבודנו; סמים לא היו באופנה; צעירים מדי היינו לנהל רומנים רציניים. היא הייתה בת חמש-עשרה ואני הייתי מבוגר ממנה בחצי שנה!

שנינו רצינו להושיע את העולם. ודווקא משום כך היא התנגדה לציונות: "הלאומיות היא בעוכרי הקדמה האנושית – היא מביאה לקולוניאליזם, לאימפריאליזם, ולמיליטריזם. צריכים למחוק את גבולות העמים – רק האוניברסליות תרפא את פצעי האנושות." ואני בשלי: "אין בציונות הפגמים הלאומיים של עמים אחרים. הצדק הסוציאלי הוא חלק אינטגרלי של הציונות, בשר מבשרה ממש, עצם מעצמותיה. יבוא יום וייעשו כל העמים אגודה אחת, אבל עם ישראל – עם ההיסטוריה הטרגית שלו – אינו יכול להרשות לעצמו את הלוקסוס להיות האומה הראשונה המוותרת על הווייתה הלאומית."

המשכתי במתקפת-נגד מצדי: "האובססיה של יהדות התורה עם דקדוקי

המצוות גורעת מרוחניות, מטיפוח האידיאלים, מהעשרת הדמיון. "והיא בשלה: "מי שלא פגש את הרב שלמה היימן לא פגש מלאך וגאון." וציטטה את המקובל בחוגיה: "גאונותו של ר' חיים [בריסקר, סולובייצ'ק] האפילה על חסידותו המופלאה, וחסידותו של ה'חפץ חיים' האפילה על גאונותו." על האחרונים שמעתי, אבל "מי היה הרב שלמה היימן?" שאלתי. "הלא הוא ראש ישיבת תורה ודעת. הוא גר לא רחוק מביתנו. אמא שולחת אותי אליו עם שאלות חכם. איזה ג'נטלמן! איזה צדיק! אני זוכרת פעם אחת שפניו קרנו כפני מלאך א-לוהים!" ואני מהרהר בלבי: מעולם לא ראיתי גדול בישראל, מעולם לא הכרתי ראש ישיבה, מעולם לא החלפתי מילה עם תלמיד חכם, ואילו בחורה זו מסתובבת בחוגיהם ומתמצאת בביתם.

אבל לא תמיד התווכחנו ולא תמיד חלקנו זה על זה.

פעם תיארה לי ביקור שלה בתא אנרכיסטי. ואני הרציתי בפניה את אכזבתי מהמפלגה הקומוניסטית. הודיתי בפניה כי קסמה לי האידיאולוגיה הסובייטית-המרקסיסטית, אבל שמועות הגיעו לאוזניי שברוסיה הסובייטית מחרימים בתי ספר יהודיים-ציוניים. הקומוניזם אפוא חשוד בעיניי. "בכלל", הרהרתי בקול, "הבולשביקים ביטלו אצולה אחת ויצרו אצולה שנייה, של קומיסרים ומנהלי מפעלים, בעלת פריבילגיות מועדפות. כשם ששרשרת אינה יותר חזקה מכל חוליה שבה, כך אין אף 'איזם' מסוגל להושיע את העולם אם היחיד הדוגל בו מושחת."

משיחה לשיחה ומעניין לעניין הגענו לפסיכואנליזה פרוידיאנית, וג'ודי אמרה: "יבוא יום והבעיות הפסיכיאטריות תיפתרנה על ידי טיפול כימיקלי [קרי: סמים בתור תרופות]." ניבאה ולא ידעה מה ניבאה.

כאשר סיימתי את לימודי התיכון סיימתי את נשיאותי במועדון לתרבות עברית, אשר שם נפגשנו. בעת ההיא ג'ודי עלתה לכיתה י"ב ונבחרה לנשיאת המועדון אחריי. מפעם לפעם היינו נפגשים בשבתות. אני הייתי מתאר בפניה את חוויותי הראשונות באוניברסיטה והיא הייתה מרווחת

לי על פעולותיה וגם על ייסוד מועדון לתרבות כושית שהיא ואחותה ייסדו כדי לקדם את הגאווה הגזעית של התלמידים האפרו-אמריקאיים בבית הספר. תמהתי כיצד בנות חרדיות קיבלו על עצמן משימה כזאת. ג'ודי יצרה אצלי פתיחות לחשיבה הלכתית, ואני לימדתי אותה להבדיל בין פשוטו של מקרא ובין דרשות חז"ל.

היא גילתה לפניי שחיתויות בעולם הרבני, צביעותם של כמה אישי ציבור, ומנגד מסירות נפשם של צדיקים עלומי שם וחסידותם הנסתרת של אנשי עסקים. ואני הסברתי לה את יסודות ביקורת המקרא, את הפילוסופיה של פרופ' מרדכי קפלן (ראו למטה), את גדולתו של שמעון דובנוב כהיסטוריון, ואת צמיחתה של התנועה הקונסרבטיבית היהודית בארצות הברית.

היא לא הסתירה בפניי את הסתייגויותיה מ"בית יעקב". כאשר, למשל, למדו על חיבור השולחן ערוך, ציינה המורה שהגהות הרמ"א (ר' משה איסרליש) כונו "המפה". ג'ודי, התלמידה החצופה, התפרצה ואמרה: "יופי, תמיד אפשר להסיר מפה." "כן, יהודית," השיבה המורה הנבונה, "אבל אם רוצים לאכול בצורה מתורבתת שומרים עליה." ברם, מורה שנייה, בשומעה את ג'ודי טוענת שאם ישנו את ההלכה יקרבו את היהודים המתרחקים, נכנסה לפאניקה: אין זה אלא אשמת הלימודים בבתי הספר העירוניים שבהם מעורבים גויים וחילונים. וככה נוסד ה"בית יעקב" הראשון באמריקה שקיים לימודים במשך כל היום.

ואף אני סיפרתי לה איך שגיליתי את דעתי בפני אחד המורים ב"הרצליה", אשר עדיין נלחם אז את מלחמת ההשכלה בעיירה המזרח-אירופית, ולא הבין את הילדותיות שראה תלמיד אמריקאי כמוני ב"אהבת ציון" של מאפו או את השעמום בקריאת ערטער ופערל.⁶ בזכות ג'ודי חוויתי חוויה דתית מיוחדת, פעם ראשונה. הייתי אז

6. אהבת ציון נחשב הרומן העברי המודרני הראשון. יוסף פערל (1839-1873) ויצחק ערטער (1851-1891) היו משכילים סטיריקנים בגליציה.

בן שבע-עשרה וחצי. טיילנו בשבת (כמעט תמיד התקיימו מפגשינו בשבתות ובחגים), הייתה זאת השבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים. הבעתי את מורת רוחי השנתית מבתי הכנסת שבהם התפללתי. במיוחד בימים הנוראים: עם ישראל שכח תפילה מהי, אין כוונה, אין אווירה של דין וחשבון נפש, הנשים מתפארות בלבושי האופנה והגברים מדברים על ספורט (הלא עונת ה-World Series של הבייסבול הייתה באותם ימים). ג'ודי התנדבה להשיג לי מקום ב"תורה ודעת" ליום כיפור. "האם ירשוני להיכנס?" "אין שאלה כזאת." תוך עשרים וארבע שעות הובטח לי מקום שמור לליל "כל נדרי" וליום שלאחריו.

נרגש מעט, החלטתי להקדים בחצי שעה. הלא זה מקום חדש עבורי, ומה שבטוח בטוח. "הקדמתי" ומצאתי את בית המדרש כבר מלא מפה לפה, כולם מתפללים. רצתי למקומי, חיפשתי מסביב: מה אומרים? מתברר שאומרים "תפילה זכה", תפילה שאפילו לא הופיעה במחזור המודרני שלי. לפתע הושלך הס באולם. הוציאו שני ספרי תורה, אבל במקום לגשת לאמירת "כל נדרי", לקח שליח הציבור ספר תורה בידו השמאלית והתחיל עובר בכל בית המדרש. ניגש לכל אחד, בלי יוצא מן הכלל, הושיט את ידו הימנית והסתכל ישר בעיני העומד מולו. נבהלתי, הלא אותי הוא לא מכיר! אבל לא משנה, ניגש אליי, הושיט את ידו, הסתכל בעיניי והבנתי שהוא מקבל על עצמו להיות שלוחי לתפילות היום הקדוש. נחרדתי מאימת המעמד, אבל עוד טרם התאוששתי והתפילה החלה.

בתפילה כזאת לא נוכחתי מעולם. בין מאתיים וחמישים לשלוש מאות גברים (את ג'ודי ואת יתר הנשים לא ראיתי), רובם המכריע בחורים ואברכים, כולם מתפללים בכובד ראש, ברצינות, בכוונה. אין מדברים על ספורט, לא על עסקים, לא על חדשות השעה; פשוט, אין מדברים. בית מדרש צפוף, אין מקום פנוי, המון אנשים, ואין איש מדבר! הלא דבר הוא! תפילה בלחש ("שמונה-עשרה") במתינות, אין ממהרים. נותנים לך זמן להרהר בדברים היוצאים מפיך. ניגונים שובי לב. הכול מתנהל

בשובה ונחת. השתוממתי. פעם ראשונה בחיי שחוויתי תפילה כהלכה, ממש כמו שכתוב בספרים.⁷

הבחנתי בילד אחד המעיר את תשומת לבו של אביו ומצביע על נעלי העור שנעלתי, והלא נעילת הסנדל אסורה ביום הכיפורים וכל המתפללים היו נעולים בנעלי בית, נעלי גומי וכדומה. האב השתיק את ילדו וחזר לתפילה. לי לא הפריע איש. אחרי "כל נדרי" ותפילת מעריב יצאתי מבית המדרש לפגוש את ג'ודי כפי שסיכמנו, אבל להנאתה המרובה אמרתי לה שאחרי חוויה כזאת לא יאה לי לצאת עם בחורה, חזרתי פנימה והצטרפתי לאמירת תהלים עם הציבור.

במפגשים בינינו הוכנסתי לעולם אחר של השקפות, הערכות, דינים ומנהגים. למדתי שאצל בני תורה התואר הרשמי "רב" אינו אומר הרבה; חשובים גדולתו בתורה, ניקיון כפיו של האדם והן צדקו. חגיגת "בר-מצווה" ראויה להיעשות בפרופיל נמוך, אבל בשמחת חתן וכלה משקיעים כוחות. נודע לי שאחרי חתונה יש חגיגה המכונה "שבעה ימי משתה". כן נודע לי כי כשרות הבשר אינה נמדדת על ידי הצהרות בעל האטליו כי אם על פי מנגנון השחיטה, הבדיקה וההשגחה העומד מאחוריו. טהרת המשפחה היא מקודשי האומה הנסתרים; ידיעתי המעורפלת בנידון הוגבלה לזיכרונות מהילדות של המילה "מקווה" כמקור לליצנות. ריבוי ילדים הוא ברכה. מעולם לא שמעתי את המונח "מצה שמורה", מעולם לא ידעתי שעושים קידוש אחרי מוסף, מעולם לא עשיתי הבדלה בבית. ועיקר העיקרים: אמונה עמוקה בחשיבות-חיוניותו של לימוד תורה, כי לימוד תורה אינו סתם פעילות אקדמית. תורה מעצבת את האדם, משתיתה את השקפת עולמו, מקרבת אותו לא-לוהים.⁸ אלה היו רעיונות

7. השווה: Aime Palliere, *The Unknown Sanctuary*, סיפורו של תלמיד לכמורה הקתולית שנתקל במניין יהודים מתפללים ביום הכיפורים בתוככי פריז.

8. השווה: נחום לאם, *תורה לשמה* (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשלב, 1972), פרק שביעי.

מעניינים לאדם המפקפק בכלל באמונת "תורה מן השמים"! שהלא אף על פי שמאז הבר־מצווה המשכתי ברומן שלי עם המצוות ונעשיתי יותר ויותר אורתופרקס,⁹ גדול היה המרחק ביני ובין האמונה היהודית המסורתית.

מכל מקום, נשברו אצלי סטריאוטיפים. מימי נעוריי, אפשר לומר מימי הילדות, האורתודוקסיה נצטיירה בעיניי כמחמירה, חשוכה, נחלת העבר לנחשלים, אטומה לרוחות הנאורות הנושבות. גם אצל ג'ודי עורערו מוסכמות בדבר הפריצות של כל ה"חופשיים", ש"עיקר הציונות הוא הריסת הדת" ועוד משפטים קדומים כאלה. כך עברו השנים, ויגדלו הנערים.

ג'ודי למדה בסיטי קולג' חינוך וסוציולוגיה. אני למדתי בברוקלין קולג' ספרות לטינית, ספרות אנגלית קלאסית ופילוסופיה. היא למדה תכנית חלקית כי רצתה לתרום לפרנסת אימה האלמנה וגם לא להזניח את לימודיה ב"בית יעקב". אני הייתי מפונק. בעוד שאחיי עבדו ביום והיו צריכים ללמוד באוניברסיטה במסלול ערב, אני למדתי יומם ולילה: באוניברסיטה ביום וב"הרצליה" בערבים וביום א' (לימדתי כמה שיעורים פרטיים בלטינית, אבל אלה לא מנעו ממני לימוד אינטנסיבי).

הצגתי בפניה את אידיאל השוויונות החלוצית, את הסוציאליזם ככלי וכמטרה בבניין הארץ. וכאשר ג'ודי קיבלה עבודה כמורה ב"בית יעקב", הדרכתי אותה בהוראה על פי שיטת "עברית בעברית" במקום שיטת התרגום.

היא סיפרה לי על הרומנים האמריקאיים שלא היה לי פנאי לקרוא, ומתחה ביקורת על סופרים שאת שמותיהם כמעט לא הכרתי. היא גילתה לי את המאבקים הפנימיים באגודת ישראל ואני גיליתי לפניה את מכמני הפוליטיקה בארץ.

9. אורתופרקס – אדם שומר מצוות. הוא המונח העומד בניגוד לאורתודוקס, השומר מצוות המקבל את האמונה הדתית.

מעולם לא נכנס עניין הרומנטיקה בינינו. דיכאתי כל מחשבה ארוטית, כי הייתי צעיר מדיי מלהתחתן ולפי עקרונותיי אין לאדם "להתחיל" עם בחורה אלא אם כן הוא שואף לנישואין.¹⁰

בינואר 1942 סיימתי את לימודי התואר הראשון, במרץ מלאו לי עשרים שנה, ובמאי – לקראת קבלת תעודת הוראה ב"הרצליה" – הוזמנתי לנהל שם את הספרייה וללמד בתיכון. ובוקר אחד ביוני קמתי והכרתי מציאות שלא הייתי ער לה: אני מאוהב בבחורה הזאת! אבל על זה בהמשך (פרק ג').

ברצוני לשוב אחורה לשנתי האחרונה בתיכון ובפתיחת לימודיי באוניברסיטה.

ערב פתיחת שנת הלימודים בכיתה י"ב בתיכון הוזמנתי ללשכת המנהל. מתברר שרצו להעניק לי פרס המכונה Phi Beta Kappa, על שם אגודת הכבוד האוניברסיטאית, אבל ציון אחד היה בעוכריי. בכיתה ט' קיבלתי 89 בגיאומטריה. המנהל שאל אותי אם אני מוכן ללמוד את הקורס עוד פעם. אמנם אני רשום לקורס "גיאומטריה של המרחב" [Solid Geometry], אולם אם אלמד גם את הקורס "גיאומטריה של המישור" [Plane Geometry], ואשיג ציון מתאים יעניקו לי את הפרס. הסכמתי. במשך שנת הלימודים עמדתי משתאה בפני היופי של המקצועות המתמטיים הללו, ולא ידעתי אנה אני בא. עד עכשיו התאהבתי בכל קורס שלמדתי.¹¹ מה יהא בסופי: רופא? בלשן? היסטוריון? מדען?

10. השווה את המוסר המיני של הבנים והבנות כפי שהוא מתואר ב: עוז אלמוג, **הצבר – דיוקן**, עמ' 341-350. על אף דבקותי בארץ ובעברית, על העולם הפנימי של הצברים לא היה לי מושג.

11. הייתי מתמיד גדול. והנה, פעם נזדמן לידי ספר בלשי: Agatha Christie, *The Murder of Roger Ackroyd*, מפעל מרתק גאוני. עד העמוד האחרון לא היה לי מושג מי הוא הרוצח (היה זה המספר שסיפר את כל הסיפור בגוף ראשון!). בגומרי את הקריאה בו, הבנתי כמה משך אותי, כמה בלע אותי הספר. בו במקום נדרתי נדר: לעולם לא אקרא ספר בלשי נוסף. הכרתי את כוחו העז של

ועכשיו, מתמטיקאי? לא יכולתי להחליט. התפשרתי על תכנית ביניים בינתיים. את מדעי היהדות אלמד ב"הרצליה" (עם תוספות שאלמד באופן עצמאי), ואת שנותי באוניברסיטה אקדיש להומניסטיקה כללית, השכלה רחבה, עד שאמצא לי את דרכי המקצועית.

המפגש עם יצחק

כפי שכבר הזכרתי, שני חברים הלכו אתי בשנות רעידות האדמה האינטלקטואלית. לצד ג'ודי היה לי חבר נוסף, קטליזטור אינטלקטואלי שני. בעוד שעם ג'ודי המטרה הייתה להושיע את העולם (לא פחות מזה!), עם חברי, יצחק גֶרֶש, השאיפה הייתה תשועת היהדות (ממש כך ולא פחות מזה!).

לחברי יצחק הייתה גישה אחרת לעניין רכישת מקצוע. הוא תכנן שאחרי קבלת תואר ראשון, ילמד בבית המדרש לרבנים הקונסרבטיבי, המכונה הסמינר היהודי תיאולוגי (The Jewish Theological Seminary of America). בינתיים ילמד מדעי היהדות כחוג ראשי באוניברסיטה וגם יירשם לבית המדרש למורים שעל יד הסמינר התיאולוגי. הוא בשלו, ואני בשלי.

מה לא למדתי? שנה א' פיזיקה. שנה א' כימיה. טריגונומטריה ואלגברה מתקדמת. קורסי מבוא בלי סוף: מבוא לכלכלה, מבוא למדעי המדינה, מבוא לפסיכולוגיה, מבוא לסוציולוגיה, מבוא לאנתרופולוגיה. היסטוריה אירופית, הלשון הצרפתית (המשך מהתיכון) וגרמנית. במקום חוג ראשי אחד, לקחתי שלושה הקבצים: ספרות ולשון לטיניות, ספרות ולשון אנגליות, ופילוסופיה. באותן השנים אחוז בלתי מבוטל של המורים היו פליטים מגרמניה. לזכותה של מדינת ניו יורק ייאמר שקלטה מלומדים (כמעט כולם יהודים) ממדרגה ראשונה. אותנו, בני

"יצר הרע" הזה. זה לא בשבילי.

פשוטי העם, זיכתה מדינת ניו יורק בהשכלה מפוארת חנם אין כסף. אולי כאן המקום להודיע שאני ובני ביתי עלינו ארצה לא משנאת המן כי אם מאהבת מרדכי, ותמיד יישארו בלבנו רגשי אהבה, אהדה והכרת הטוב כלפי אמריקה.

ארבע שנות הלימודים בברוקלין קולג' העשירוני השכלתית ואינטלקטואלית.

מורה אחד הציג בפנינו את גישתו של מהטמה גנדי ואת תורת הסרבנות הבלתי אלימה. פרופסור אחד (היה זה במבוא לאנתרופולוגיה) הציג את עולם הוודו (בלעז voodoo, כישוף פרימיטיבי) לפנינו, ותיאר כיצד המסוכסך הלך הביתה, יצר בובה בצורת אויבו, ודקר אותה. למשמע הצחוק שלנו, פנה אלינו הפרופסור ושאל: "למה אתם צוחקים? הלא אויבו מת!" חשבנו שהוא מלגלג לנו ועושה צחוק. אבל הוא חזר על דבריו בשיא הרצינות, והוסיף: "מדוע זה קרה, איך זה קרה, אלה הבעיות שלנו. אבל עובדה היא. האויב מת." השיעור הסתיים והשאר אצלי מידה מסוימת של ענוותנות: כנראה אין אנחנו מבינים את הכול. אף הקורס בלוגיקה השאר עליי רושם. נוסף על הלוגיקה הפורמלית, היו דיונים על דרכי חשיבה. ולעולם לא אשכח את ההרצאה שבאה ללמד אותנו חשיבה מבוגרת מהי, הלקח היה שאין חשיבה מבוגרת נמדדת על פי התוכן של המחשבה כי אם על פי הדרך שבה הושגה. מסקנה שהיא פרי לבטים, פקפוקים, עליות וירידות, מאבקים נפשיים, הריהי מסקנה מבוגרת, ואילו מסקנה – יהא תוכנה הנכון ביותר – שהגיעו אליה בלי כל קושי, הריהי פרי חשיבה שטחית.

החווייה האינטלקטואלית האישית העמוקה ביותר באה אליי בסמסטר ב' של שנה ב' (לתואר ראשון, B.A. כללי, למדנו ארבע שנים): קורס שני בשייקספיר. בסמסטר א' למדתי את הקורס הראשון ובו נלמדו שמונה מחזות: ארבעה נדונו בכיתה, ארבעה ניתנו כשיעורי בית. הדיון היה סביב לשאלות כתבי היד והמהדורות הראשונות, המקורות שמהם שאב שייקספיר את רעיונותיו ועלילותיו, וטיפול כללי בעלילת כל

מחזה. בקיצור, קורס שגרתי. לא כן קורס ב'. המורה היה פרופ' ברנרד גריבאנייה – דמות בלתי נשכחת עד היום הזה. שמו (הרע) הלך לפניו: בשנות "ציד המכשפות", שבהן דרשו השלטונות לגלות מי ומי באקדמיה האמריקאית היה קומוניסט, הוא "בגד" בעמיתיו והעיד (הלשין) בפניהם וזיהה כמה וכמה פרופסורים כקומוניסטים בשעתם. ביום הראשון לקורס נכנס פרופ' גריבאנייה והכריז: "שיעורי בית לבחינה – שבעה מחזות. אנחנו נקרא יחד את "המלט" ורק את "המלט". מטלה יומית: לסכם מראש את המערכה בחמש שורות. אני לא בודק נוכחות, אינכם חייבים לבוא לשיעורים,¹² אבל הבאים חייבים לדייק, הדלתות ננעלות בתשע." מצויד בכוס קפה בשמאלו וסיגריה בימינו, התחיל ללמד. התזה שלו הייתה מעניינת ומאלפת. טרגדיות שייקספיריות – ו"המלט" בראשן – מציגות את גיבוריהן הטרגיים בצורה המתאימה להגדרה של אריסטו: "טרגדיה מהי ועל מה היא מבוססת?" על שאלה זו ענה אריסטו בשעתו: כישלוננו של הגיבור ומפלתו נובעים מה"היבריס" (שחצנות) באופיו. מקבת, המלך ליר, המלט – כולם נתקיים בהם העיקרון: "לפני שבר היבריס", על דרך הכתוב במשלי (טז:ח): לפני שבר גאון. אבל נוסף על התזה, נדהמתי מהאופן שהוא הציג בפנינו את המחזה. אכן, הוכיתי בהלם. מעולם לא נחשפתי כך לספרות. הדמויות. המאבקים. הלבטים. הספקות. ההיסוסים. מדוע? מה משמעותם? מה הם מגלים? למה הם מובילים? הציפיות והתסכול. התקוות והאכזבות. הצביעות והדו־פרצופיות. החיים במלוא אכזריותם. הטרגדיה הבלתי נמנעת. אין כאן "ספרות אנגלית 421", אלא גילויי נבכי החיים בכל מערומיהם. התחכום של משחקי לשון, של חצאי רמזים, של ביטויים דו־משמעיים; האמנות של השירה, המליצות, החרוזים, הקצב – הכול משועבד למלאכת החדירה אל תוככי נפשו של האדם.

12. לפי תקנון האוניברסיטה, כל קורס התקיים שלוש שעות נפרדות בשבוע. הנוכחות חובה. לאחר תשע היעדרויות בסמסטר – נמחק שם התלמיד מהרשימה.

תמיד חשבתי שיצירה קלאסית היא יצירה שהסכימו הבריות להחשיב. אצל גריבאנייה – בעודי בן שמונה-עשרה בלבד – באתי לידי הכרה מדוע הסכימו על כך.

בנוסף על השפעתו האינטלקטואלית של פרופ' גריבאנייה, החווייה הלימודית אצלו הטביעה את חותמה על חיי: מאז נשתנתה דרכי בהוראה, נהפכתי למורה אחר, מורה אשר כל מאווייו היו לחקור לעומק הדברים הנלמדים, לחדור אל מכמני משמעותם האנושית, ולדלות מהם את חשיבותם לחיי ולחיי התלמיד – והכול מתוך עניין ומתוך התלהבות. אין לשכוח כי חוויות אישיות כאלה התרחשו במסגרת של קלחת אינטלקטואלית כללית. חיינו עם קרל מרקס ו"המטריאליזם הדיאלקטי" שלו, עם הפרשנות הכלכלית שנתן להיסטוריה ועם שלטון הפועלים שדגל בו. חיינו עם פרויד, הפסיכואנליזה והתת-מודע על הסתמי, האנו והסופראגו שלו, הדחף המיני וערעור בחירתו החופשית של האדם. חיינו עם דרווין עם תורת ההשתלשלות שלו ורעיון "הישרדותם של החזקים" ("the survival of the fittest").

אדם סמית נתן ביטוי מיוחד לתורת ה-laissez faire. הכלכלן תורסטיין וובלין בספרו *The Theory of the Leisure Class* חידש לנו את התובנה של צרכנות ראוותנית ("conspicuous consumption"). ההיסטוריון פרדריק טרנר שינה את הבנתנו בנושא תולדות ארצות הברית על ידי הסתכלות מחודשת על תופעת הרחבת גבולותיה.¹³ צ'רלס בירד, *The Supreme Court and the Constitution*, הפנה את תשומת לבנו לקשר החזק בין גורמים כלכליים ובין מאורעות פוליטיים. ג'יימס ברסטד הכניס את מצרים העתיקה לתודעה של התרבות המערבית. וורנר יגר (*Paideia*) לימד אותנו מה נכנס לעיצוב התרבותי של היווני העתיק, ועדית המילטון הציגה בפנינו את *The Glory That Was Greece*. איך התרגשנו, אנחנו הציונים הצעירים, בקוראנו את תולדות חייו של

13. The Significance of the Frontier in American History.

ג'וסיפי מאציני וחבלי לידתה של הלאומיות האיטלקית. איך התפעלנו, אנו חובבי התנ"ך, מג'ון מילטון ושירתו האפית, *Paradise Lost*. וכמה גדלה אצלנו, העברים הנלהבים, הבנת לשוננו בלומדנו את יסודות הפילולוגיות האינדו־אירופית והשמית!¹⁴

כאמור, ארבע שנות הלימודים בברוקלין קולג' העשירוני מבחינה השכלתית ואינטלקטואלית. לכל ימי חיי היו השמן והסולת של התרבות המערבית: המדעים המדויקים, מדעי החברה, מדעי הרוח, מיטב היצירות של המין האנושי, כולם נפתחו לפניי. אמנם הגעתי לימים אשר בהם הצטערתי שלא למדתי תורה בנעוריי, שחסרה לי גירסה דינקותא מסורתית, ואולם אוצרות חכמת העמים תמיד נשארו יקרים לי. להתבגרות אינטלקטואלית יהודית הגעתי דווקא מחוץ למסגרת האקדמית הפורמלית, והיא באה אליי בזכותו של ידידי, יצחק גרש, שהוזכר זה כבר.

בעקבות הריקונסטרוקציוניזם

יצחק גם הוא הגיע מבית פשוט, משפחתו הייתה משפחה מזרח־אירופית מהגרת טיפוסית. אביו עבד כדי שהבנים יוכלו ללמוד. אלא שבכיתו של יצחק שמירת המסורת הייתה חזקה יותר מאשר בכיתי, ויצחק עצמו דבק במסורת יותר ממני – יצחק היה בקי ממני בהלכה, והקפיד במצוות יותר ממני. יצחק היה גם מגובש יותר בדעותיו. כאשר הכרתיו לראשונה, בשנה האחרונה של לימודיי בתיכון, הוא כבר דגל בריקונסטרוקציוניזם (Reconstructionism), כלומר בתורתו של הרב מרדכי קפלן, שהיה פרופסור בסמינר התיאולוגי הקונסרבטיבי המודרני, JTS.

14. עד היום אני חב חוב של הכרת הטוב לכותב הספר: Stuart Robertson, *The Development of Modern English*, סטיוארט רוברטסון, על שליווני בראשית צעדיי בשדה הבלשנות.

התורה הריקונסטרוקציוניסטית נחשבה סיעתה השמאלית של התנועה הקונסרבטיבית. אויביה האשימוה כרפורמה. אסכם אותה באופן כללי ובקצרה. היא לא הייתה לא קונסרבטיבית ולא רפורמית אלא ניסיון to reconstruct, לבנות את הדת היהודית מחדש, כדי להתאים אותה (א) לתורה המטריאליסטית הפילוסופית השוללת את העל־טבעי, (ב) למשנה הפרגמטית של ג'ון דיואי המטילה ספק ב"אמת" אובייקטיבית במדעי החברה ומפרשת אותה על פי קריטריונים תועלתניים, ו(ג) למסקנות של ביקורת המקרא שאין תורה מן השמים ושהמקרא הוא יצירה ספרותית פרי התפתחות אנושית ממושכת.

תורת קפלן דגלה בהגדרות חדשות למונחים קיימים, למשל "א-לוהים", "עולם הבא" ו"קדושה". לטענתו, בדיקה היסטורית של מונחים אלה מוכיחה שבכל תקופה הובנו אחרת. אם נבחן, למשל, את המילה "א-לוהים", לא הרי אלוהי משה כהרי אלוהי אברהם, לא הרי אלוהי רב סעדיה גאון כהרי אלוהי רבי עקיבא, ולא הרי אלוהי הזוהר כהרי אלוהי הרמב"ם. הצד השווה שביניהם: כולם מסמלים את הכוח הנעלם והטמיר המביא לידי התקדמותו של האדם, הכוח המעודר והמחולל את המימוש העילאי של הפוטנציה האנושית לטוב, הכוח המסייע בעדו להגיע אל השלמות, בקיצור: the power that makes for (man's) salvation. הסר מכאן העל־טבעי וחפש אותו כוח, ומצאת את ההגדרה "הנכונה" של א-לוהים, כלומר ההגדרה המתאימה לאדם המודרני. פרופ' קפלן יישם מתודולוגיה זו גם בבדיקת המונחים "עולם הבא" ו"קדושה" והסיק שתשועתו של האדם, ו"גן העדן" שלו, הריהו הגעתו לשלמות. וכל דבר, כל פעולה, כל גורם המסייע בעדו להגשים את כוחותיו הנעלים הריהו "קדוש".¹⁵

15. Cf. *The Meaning of God in Modern Jewish Religion*. לתורתו הכללית של פרופ' קפלן, ראה: *Judaism as a Civilization and Judaism Without Supernaturalism: The Only Alternative to Orthodoxy and Secularism*.

גם "עבודה זרה" מתפרשת אחרת.

בשעה שחיבתנו לעיונים הרוחניים מעוורת עינינו מלהכיר עיונים חדשים המושתתים על ניסיונות מורחבים, כשנאמנותנו למסורת מביאה אותנו לידי דחיית אמיתות חדשות – הרי אנו נאמנים לאליל ולא לאלוהים. בתולדות הדת, אמתותיהן של תקופה אחת, הן הן העבודה הזרה של התקופה הבאה אחריה. אל לנו להיות המומים בשל כך, הרי זה אחד הדרכים שבהן האלוהים, ריבון העולם, מגלה ריבונותו: משמיד הוא את אלוהי השקר הממעיטים את כבודו.¹⁶

(מרדכי מ' קפלן, ערכי היהדות והתחדשותם)

ושמא תקשה: אם הסרת העל-טבעי ממונחים אלה מחוללת בהם תמורות משמעותיות כל כך, למה להשתמש בהם? קפלן מפתח את תורת הנאמנות לעם ישראל ההיסטורית המאפיינת את חשיבתו. השימוש באותו המינוח משמר את הקשר בינינו ובין אבותינו אף על פי שהתקדמנו מהם שנות דור.

עקרונות אלה קובעים את יחסנו להלכה. ניקח לדוגמא את השבת. קדושת השבת מחייבת אותנו לשמור אותה בצורה המאפשרת לנו להפיק ממנה את התועלת המרבית להעשרת חיינו המוסריים ולטיפוח שלמותנו הרוחנית. אם כך נעשה נימצא מקיימים את מצוות האלוהים, כלומר מצווה הבאה מכוח עילאי, המעורר ומדרבן אותנו להשגת השלמות; ואם השבת מסייעת לכך, הריהי אכן "קדושה". גישה כזאת מחייבת אותנו לשמור את השבת, אבל היא גם פוטרת אותנו מדקדוקים הלכתיים קטנוניים שאינם תורמים להעשרת חיינו הרוחניים. לפיכך, למרות השינויים בשמירתה, שומה עלינו להמשיך ולהחזיק בשם "שבת"

16. מרדכי מ' קפלן, ערכי היהדות והתחדשותם, א' רגלסון, מתרגם, א' שביד, הקדמה (ירושלים: ראובן מס, 2003), עמ' 143.

המסורתי כי על ידי כך אנו משמרים את הזדהותנו עם אבותינו. אכן, "שמירת המצוות" ברוח התורה הריקונסטרוקציוניסטית הייתה קרובה לזו של היהדות הרפורמית, אבל לרפורמים היו הסתייגויות רציניות לתיאולוגיה הקפלניסטית, שהרי הם דגלו באלוהים על-טבעי. עם זאת, הדגש שהדגישו הריקונסטרוקציוניסטים לקשר ההיסטורי עם האבות, עם הקהילה ועם העם וכן מעמדו של קפלן כפרופסור בסמינר התיאולוגי הקונסרבטיבי, קירבו אותם לתנועה הקונסרבטיבית. יש לזכור כי פרופ' קפלן היה ציוני נלהב והדגיש את העם ואת הקהילה כגורמים חיוניים בעיצוב פני היהדות.

בקיצור, יצחק היה קפלניסט בדעותיו ואורתופרקס במעשיו, הוא היה עברי נלהב וציוני מושבע (אם כי לא שם דגש על חלוציות ועלייה). מצאתי ביצחק שותף לגישושי ולחיפושיי, כי גם לו היו התחבטויות. לא הייתה סוגיה יהודית – דתית, פילוסופית, היסטורית – שלא דנו בה. לא ספורט, לא בנות, לא הוליווד... רק תורת ישראל, עם ישראל, ארץ ישראל. הדיונים היו בערב בבוקר ובצהריים; בימי חול, בשבתות ובחגים; החלפנו דעות על ספרים, על מאמרים, על כתבות; על הרצאות על נאומים ועל דרשות. אני התנגדתי לתורת מרדכי קפלן: התנגדות חלקית לתורת האלוהים שלו המבטלת את העל-טבעיות של האל, התנגדות חזקה יותר לתורת הפרגמטיזם שלו השוללת את האובייקטיביות של הטוב, והתנגדות טוטאלית לביקורת המקרא הכופרת בתורה מן השמים. אבל ניתן להתפתחויות לדבר בעד עצמן בסדר הווייתן ולא נשתעבד להרצאה שיטתית של הדברים, שהלא החיים אינם שיטתיים.

בסמסטר הראשון בשנה א' של לימודינו באוניברסיטה ניגש אליי יצחק ושאל בתמיהה: "אהרן, ראובן מספר לי שאתה מעוניין להיבחן בבחינה של תלמידי טרום-רפואה, הייתכן?" "אמנם כן." "מה פירוש?" "אני שוקל. אולי כדאי ללמוד רפואה." "אהרן, את מי אתה מרמה? לבך בלימודים יהודיים. יומם ולילה אתה עוסק בהם. מתי עיינת לאחרונה בספר רפואה?" האמת בדבריו הייתה ממש בוטה. במקום "טרום-

רפואי", קיבלתי את יוזמתו ונרשמתי כתלמיד "טרום-תיאולוגי" בסמינר התיאולוגי הקונסרבטיבי. אמנם אותו סמינר נשא את השם העברי "בית המדרש לרבנים באמריקה", אבל הרבנות שבית המדרש דגל בה הייתה ליברלית-מודרנית ותלמידיה – כמוני – היו בעלי השקפות שונות, לא דתיות-אורתודוקסיות. המקום התאים לי. אכן, יצחק היה לי חבר נאמן. למדנו יחד קורס בפילוסופיה. באחד השיעורים קם יצחק ונשא דברי פולמוס מבריקים נגד הדת. בתום דבריו שאלו המורה בלשון שקטה: "מר גרש, האם בדעתך למול את בניך?" יצחק נדהם, פניו החווירו והוא נדם. לא היה ספק בלבו שהתשובה חיובית, אך גם לא היה לו כל ספק שתשובתו החיובית מפריכה את דבריו הלוהטים.

יום אחד ניגש אליי יצחק בהתרגשות. הרב ליאו יונג, מן המובילים ברבנים הניאו-אורתודוקסים באותה תקופה, הוזמן להופיע בפני הסטודנטים במכללת ברוקלין, המכללה שלנו. רב אורתודוקסי בין כותלי האוניברסיטה? טרף לאריות. אנחנו "נראה לו", כך חשבנו. והנה, ביום המיועד הופיע הרב בקמפוס, הגיע לבניין שלנו, בכניסתו הסיר את המגבעת, ... שומו שמים! הוא חבש כיפה! לחבוש כיפה בפני עם ועדה באוניברסיטה – לא ייעשה כדבר הזה.

ההרצאה הייתה הגיונית, סבירה, היה אפשר אפילו להסכים איתה. הוזמנו שאלות בכתב. יצחק ואני גמרנו אומר: נכשיל אותו. והרצנו את שאלת שאלותינו: "האם אתה מאמין בתחיית המתים?" ולהפתעתנו הוא ענה: "כן", והתחיל להסביר. מתוך ההלם לא שמעתי את ההסבר. אדם משכיל, פיכה, אינטליגנטי מאמין בתחיית המתים?! פשוט, לא ייאמן.

ואז פרצה פרשת הסידור הריקונסטרוקציוני, The Reconstructionist Siddur. בשנת 1945 פרופ' קפלן הוציא מהדורה מתוקנת של סידור התפילה. "מתוקנת" פירושה – המותאמת לאדם הנאור בן המאה העשרים. במבוא נזכרו עיקרי האמונה הריקונסטרוקציוניסטית עם תורת ה-reinterpretation ("פרשנות מחדשת"), כלומר, עד כמה חובתנו להחזיק במונחים של אבותינו עת אנו ממלאים אותם תוכן חדש. אבל,

המשיך קפלן, יש מושגים שאינם סובלים פרשנות מחדשת ויש לעקור אותם כליל. החשוב מביניהם הוא האמונה בבחירת ישראל: "אתה בחרתנו מכל העמים". זוהי אמונה פסולה, שהרי טמונה בה השלכה מסוכנת: שהגויים אינם נושאים אחריות מלאה למעשיהם ולמוסר התנהגותם. גם האמונה בשכר ועונש עבר זמנה ויש לבטלה, שהרי ההיסטוריה מוכיחה אחרת; ועוד, אין לעבוד אלוהים על מנת לקבל פרס. וכמובן יש לבטל את כל התפילות המבקשות בניין בית המקדש והחזרת עבודת הקרבנות. את נוסח התפילה הוא שינה בהתאם לרעיונות אלה.

התגובות לא איחרו לבוא. אגודת הרבנים האורתודוקסים שרפו את הסידור והחרימו את הרב קפלן. שלושת הפרופסורים הבכירים של הסמינר התיאולוגי, לוי גינצבורג, אלכסנדר מרקס ושאוול ליברמן, פרסמו "גילוי דעת" בהדואר, הביטאון העברי היחיד בארצות הברית, ובו גינו את הסידור והתנערו ממחברו.

יצחק היה שבור. הסכמתי אתו ששרפת סידור היא מעשה שלא ייעשה. רק בני ימי הביניים החשוכים עושים כדבר הזה. הרבנים האורתודוקסים – אין להתחשב בהם. אבל הפרופסורים של הסמינר, איך הם יכולים לעשות מעשה בגידה כזה? הוא שאל. ואני לימדתי עליהם זכות. "יצחק", אמרתי, "אני שלם עם דעות רבות המובעות במבוא של הסידור. אבל כשהגעתי לקריאת שמע וראיתי שהשמיט את והיה אם שמוע, הזדעזעתי. האם גם אתה תשמיט את והיה אם שמוע?!" הוא נרגע. לא סלח לפרופסורים הבוגדים, אבל נרגע.

יושם לב. בהחלפת הדעות בין יצחק ובניי הפעם, הכנסתי שיקול מסוג חדש. בדיונים שלנו היינו רגילים להעלות טיעונים פילוסופיים, מדעיים-לוגיים, שכלתניים. וכאן הצגתי נימה רגשית: "האם גם אתה תשמיט את והיה אם שמוע?!" – אמוציה ולא לוגיקה; והיא פעלה. אכן, הרגש כבר התחיל לתפוס מקום מפתח בחשיבה שלנו.

משבר רוחני

אני מעוניין לספר לכם על משבר רוחני שעבר עליי כשנה וחצי לפני כן, עוד בהיותי בן שבע־עשרה.

בדיונים התיאולוגיים הרבים בין יצחק וביני לא היה משום חידוש. מושג א-לוהים נדוש בשיעורים בפילוסופיה שלמדנו יחד. ההוכחה הקוסמולוגית למציאותו – בלשוננו של אברהם אבינו ("תאמר שבירה זו בלא מנהיג?") או בניסוחו של אריסטו ("עילת העילות" וכד') – השביעה את רצוני. לא הרגשתי דחף מיוחד להגדיר את טיבו של בורא העולם. "בחירה חופשית" קיבלתי כנתון; גזרות מן השמים למעשינו קיבלתי בעירובן מוגבל (אף על פי שהייתי משוכנע כי תקומת מדינה יהודית היא נס); "צדיק ורע לו" הייתה לי כחידה; השואה – תעלומה בתוך חידה.

בכל אלה דנו. אבל עיקר הפולמוס בינינו נסב מסביב לכתבי הקודש: שאלת תורה מן השמים, החקר המדעי של התנ"ך, ביקורת המקרא. כזכור, יצחק למד גם בבית המדרש למורים שעל יד הסמינר התיאולוגי. נושאים אלה תמיד עמדו על הפרק בצורה זו או אחרת. ב"הרצליה" נושאים אלה היו צדדיים ונזכרו מפעם לפעם בטון מינורי. והנה, דווקא בהם ניטשה המלחמה. שדה הקרב בין יצחק וביני היה ברחוב על המדרכה המובילה לביתנו כל שבת כאשר חזרנו מהמניין לצעירים שניהלנו לתלמידים של ה"תלמוד תורה" שנמנינו עם בוגריו. שבוע אחרי שבוע השחזנו את חרבותינו; במשך חודשים ערכנו את הדו־קרב השבועי.

הוויכוחים, השיחות, הטיעונים נסבו על הנסים שבמקרא, על הסתירות, על הכפילויות, על התופעות הלכאורה פרימיטיביות, על סימני התפתחות היסטורית, על כהנה וכהנה. תמיד היו לי תשובות, תירוצים, יישובים. וכדרך המתווכחים, היו לכל צד עליות וירידות. אלא שברכות הימים התחילה לכרסם בלבי שאלה מצפונית: "אותו דחית בקש, ולי – מה תאמר?" שאלתי את עצמי. כעבור כמה ימים נעמדתי בפני משבר שלא יכולתי להתחמק ממנו.

באחד הימים הכנתי שיעורים בספרו של אדולף לורס, *Israel from the Beginning to the Middle of the Eighth Century*, המצביע בצורה יסודית על הפרימיטיביות של התנ"ך. כדרכי דחיתי את דבריו על ימין ועל שמאל. לפתע הוכיתי במהלומה מחשבתית. קושייה עולה מנפשי אל נפשי: באוניברסיטה כאשר אני יושב ולומד היסטוריה, אנתרופולוגיה,¹⁷ ספרות, אני מקבל את המתודולוגיה המחקרית, אני מזדהה עם דרכי החשיבה המדעית, ואני מאמץ את המסקנות – בלי "תשובות", בלי "יישובים" ובלי "תירוצים". וכשמגיעים לתנ"ך, אני מערער על אותה מתודולוגיה, אני מתמקח עם אותן דרכי חשיבה, ואני מתעקש ומפנה עורף לאותן מסקנות המתבקשות. הלא זוהי צביעות, שקר אני עושה בנפשי, אשליה עצמית. את מי אני מרמה? את עצמי לא יכולתי לדחות בקש.

חשך עליי עולמי. יסודות אמונתי התמוטטו. התורה אינה קדושה, המצוות אינן דבר ה', היהדות היא זיוף, ואני אנה אני בא? שלושה שבועות הייתי חולה, לא אכלתי, לא ישנתי. לא היה אף אחד מסביבי שאתו ארגיש קרבת מורה, שאוכל להציג לפניו את מבוכתי. בין חבריי היה רק אחד שהבין בדברים אלה, והלא הוא שלופה חרבו בידו. משום-מה, בכל אותם שבועות לא פגשתי את ג'ודי. ואני יודע שגם אם הייתי פוגש אותה, הרי שלא היו לה הכלים המדעיים לרדת לעומקה של מבוכתי. אפילו "א-לי א-לי למה עזבתני" לא יכולתי לתנות, כי מעמדו שלו היה מעורער. הייתי בודד וגלמוד. הרגשתי תבוסה וייאוש. בשלושת השבועות הללו הנחתי תפילין כרגיל, אף על פי שתפילתי הייתה חלשה בפי, שמרתי שבת כרגיל, נזהרתי בהלכות כשרות כרגיל. מתוך הפצעים, החבורות והמכות הטריות, התחלתי להתאושש. בצורה עמומה הרגשתי שאת היהדות אינני מסוגל לעזוב. "קשה להסיר לפתע

17. לי הייתה המהדורה המקוצרת (בכרך אחד) של: James Frazer, *The Golden Bough: a Study in Magic and Religion*.

אהבה ממושכת", אומר פתגם רומי.¹⁸ מה שלא עשה השכל עשה הרגש.¹⁹ שלושת הקניינים שקניתי ב"הרצליה" נהפכו לקנייני יסוד. על שלושה דברים תעמוד יהדותי: על הלאום, על העברית ועל הארץ. הבנתי שהקשר שלי אליהם הוא קשר רגשי. באלוהים אינני מאמין ותורת ישראל בדיה. ובדלית ברירה פירווי אידיאולוגיה פילוסופית, רציונלית, שכלתנית אסוף משולחנו של מרדכי קפלן. וכך, במאמץ שנמשך יותר מעשרים שנה, החלתי לבנות לעצמי דגם משביע רצון של יהדות חילונית. המאמץ, לכל הפחות אצלי, הסתיים בכישלון. ועל זה אספר בהמשך. להפוגת-מה זכיתי בקיץ. נתקבלתי כמדריך ב"מסד", מחנה קיץ יהודי המתנהל על טהרת העברית. אמנם ב"הרצליה" רכשתי שליטה מלאה בדקדוק, תחביר, אוצר מילים וספרות, אבל ב"מסד" עברתי מלשונם של ישעיהו וביאליק ללשון הרחוב והחיים, העברית הפכה בפי לשפה מדוברת.²⁰

18. Difficile est longum subito deponere amorem.

19. בתקופה זו נעזרתי רבות בספרו של ויליאם סמנר: William Sumner, *Folkways*, המלמד כי מנהגים נוצרים ומתפתחים כתגובות אינסטינקטיביות לדחפים ביולוגיים, לפחדים ולרדיפת כבוד, והן מותוות על ידי משיכה להנאות וברירה מסבל. סמנר הדגיש את אופיים הבלתי רציונלי האינהרנטי של מנהגים עממיים. תפיסת שבת, כשרות, טקסי נישואין כמנהגים עממיים (כ-folkways) הצילה עבורי את המסגרת הכללית שבתוכה רציתי להמשיך את אורח חיי.

20. המדריך-החבר הקרוב לי ביותר היה נועם חומסקי, צעיר ממני בשנה או בשנתיים. התקיימו בינינו דיונים אין-סוף על הלשון העברית. מי היה חולם שכעבור דור, היה הוא נמנה עם הנכללים בתפילת "ולמלשינים" שלי? ראה: Alan Dershowitz, *Chutzpah*, pp. 173–178, 199–201.

אל הסמינר התיאולוגי

בספטמבר 1946 נכנסנו, יצחק ואני, כתלמידים מן המניין לסמינר התיאולוגי. על פי בקשתנו, חלקנו את אותו החדר בפנימייה. אז היינו שנינו תלמידים שומרי מצוות, בעלי נטייה חזקה לריקונסטרוציוניזם (יצחק אף יותר ממני). הודות להשכלתנו היהודית המעולה, התקבלנו למסגרת לימודית מיוחדת בת ארבע שנים (רוב התלמידים למדו במסגרת של חמש שנים; ואפילו שש). כאשר נודע לנו שהקורסים יתנהלו באנגלית גמרנו אומר לדבר בינינו רק בעברית – דוגמת משכילים מזרח-אירופיים בין הברלינאים הגרמניים. היינו חברים ממש. ההבדל העיקרי בינינו: אני החילוני, אחרי חמש שנות היכרות, לצאת עם בחורה, ג'ודי; ואילו יצחק היה רווק מושבע.

כמנהג שנה בשנה, בסמינר התיאולוגי נפתח הסמסטר בארוחת בוקר חגיגית לפרופסורים ולתלמידים. בדרך אותנו פרופ' לואי (אריה אליעזר הלוי) פינקלשטיין, נשיא הסמינר. אמנם כלפי חוץ הוא נחשב ראש התנועה הקונסרבטיבית, אבל אני שהכרתיו מקרוב יכול להעיד שלמעשה הוא היה יהודי אורתודוקסי זהיר בקלה כבחמורה ולא עשה שום דבר מבלי להגיש שאלת חכם בפני פרופ' שאול ליברמן. אכן, עיקר מגמתו הייתה לעצור בעד נטייתה של התנועה הקונסרבטיבית לאמץ כל מיני נוהגים רפורמיים. את דבריו החינניים נשא בטוב טעם ודעת. "כאשר נתקבלתי אני כתלמיד בסמינר בשנת 1915", הוא סיפר, "לא היו בחינות כניסה פורמליות. ד"ר שניאור זלמן שכטר, המכונה סולומן, היה מראיין כל מועמד. 'פינקלשטיין' הוא שאל אותי, 'למה אתה רוצה להתקבל לסמינר?' 'ללמוד תורה.' 'ללמוד תורה? קח גמרא ותשב ללמוד.' 'להיעשות רב.' 'להיעשות רב? אתה יכול להיעשות רב בישיבה.' 'להשתלם בלימודי היהדות.' 'להשתלם בלימודי היהדות? אתה יכול לעשות זאת בספרייה.' 'פינקלשטיין, למה אתה רוצה להתקבל לסמינר?' שקט, הייתי מבולבל, שתקתי ונשתתקתי כאחד.

'פינקלשטיין, נו?' אז אמרתי אני: 'ובכן, ד"ר שכטר, תאמר אתה לי, למה אני רוצה להתקבל לסמינר?' 'פינקלשטיין, אתה רוצה להתקבל לסמינר כדי להתאבק בעפר רגליהם של אנשים גדולים.' "

אכן, באותן השנים היה הסמינר התיאולוגי המכון המוביל במדעי היהדות בחוץ לארץ, המתחרה עם המחלקה למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים. בארבע שנות לימודינו בסמינר, זכינו ללמוד אצל ח"א גינסברג ורוברט גורדיס (מקרא), לוי גינצבורג, שאול ליברמן ובוועז כהן (תלמוד), אלכסנדר מרקס (היסטוריה יהודית), לואי פינקלשטיין (תיאולוגיה), מרדכי קפלן ואברהם יהושע השל (פילוסופיה), שלום שפיגל והלל בבלי (ספרות עברית) ושלמה גרינברג (דרשנות).

אבל ההזדמנות "להתאבק בעפר רגליהם" לא התממשה. הגורמים לכך אינם ברורים. אולי הביישנות תרמה לכך. שנינו באנו מבתיים של פשוטי עם, וחסרו לנו "מרפקים". בשבתות היינו חוזרים הביתה, לכן נעדרנו מההזדמנויות החברתיות הבלתי פורמליות המתאפשרות במסגרת תפילות השבת בבית הכנסת של הסמינר. אנו זקפנו את הניכור על חשבון הדיסטנס שיצרו המלומדים "המערכיים" ביניהם לבינינו. המצב הציק לנו, גם הותשה קצת תורת הריקונסטרוקציוניות בלבנו. התחלנו לחקור ולהתפלסף. מאין תבוא היהדות החמה? איפה תימצא "היהודיות עם נשמה"? ארץ ישראל? לא. הצברים שהכרנו – ביניהם יורדים, שליחים, סטודנטים – היו קצת מחוספסים, נדף מהם שמץ של שחצנות. לא יכולנו להגדיר זאת אבל החום "היהודי" שאליו כיוונו בוודאי לא נמצא אצלם. התגעגענו לשטעטל המזרח-אירופי או, ליתר דיוק, לשטעטל המזרח-אירופי כפי שנצטייר בדמיון הרומנטי שלנו. אל הפשטות האידילית (המדומה) של העיירה של הורינו ידענו שאי אפשר לשוב אבל אולי ניתן לספוג את החום הנכסף דרך לשון השטעטל. זהו! קלענו אל הסוד, יידיש! בו במקום גמרנו אומר: מפסיקים לדבר בינינו עברית. בו במקום התחלנו לנהל את שיחותינו ואת דיונינו על טהרת היידיש, לא פחות. ואנו אין אנו שטחיים במעשינו. תוך שבוע ימים הלכנו

לבקר את בתי הספר היידישאים במורד העיר: "ארבעטער רינג שוהלע" ו"שלום עליכם שוהלע". ישבנו בכיתות והקשבנו לשיעורים. תוך יומיים הכרנו את טעותנו. הילדים הם ילדים אמריקאים טיפוסיים. וכמו חברינו ב"תלמוד תורה" דאז, גם אלה נשלחו על ידי הוריהם (היידישיסטים) בעל כורחם, גם אלה השתעממו, וגם באלה לא שכן "החום היהודי". הניסיון נכשל, החיפוש ננטש, "המחקר" בא אל קצו.

אף על פי שלא בדיוק "התאבקנו בעפר רגליהם", זכינו ללמוד מפי הגדולים שבין מדעני היהדות בדורם. אמנם המסגרת האינטלקטואלית הייתה צרה, אבל זה לא הפריע לנו כי גדלותם המקצועית העשירה אותנו בצורה משמעותית. עם זאת, היו לנו שלושה מורים שעסקו בענייני "הגות": פרופ' גרינברג לדרשנות, פרופ' השל לפילוסופיה יהודית של ימי הביניים, ופרופ' קפלן לפילוסופיות של היהדות. הניסיון עם כל אחד היה מאכזב. כדי להבין מה עלה בגורלו של הקורס עם פרופ' גרינברג, יש להקדים הערה על טיבם של התלמידים בקורס. היו שני סוגים של סטודנטים שנתקבלו לסמינר התיאולוגי בתקופה ההיא. בחורים דתיים פחות או יותר, לא־אורתודוקסים כמו יצחק ואני, שמצאו את עצמם במצב נוח במוסד דתי ליברלי, גמיש, המאשר מרווח ליחיד ולדעותיו ואמונותיו האינדיבידואליות. קבוצה שנייה, כלל לא־מבוטלת מבחינה מספרית, היו בחורי ישיבה לשעבר, מרי נפש אשר מרדו ביהדותם. מוצאם מבתיים אורתודוקסיים, אבל הם עצמם נסחפו על ידי רוחות הזמן. מרדנים היו מרדו בהוריהם, מרדו בישיבות שאליהן נשלחו, מרדו ביהדות. הם הגיעו לסמינר התיאולוגי או משום שחיפשו איזו דרך להישאר יהודים, או לנצל את השכלתם התורנית כדי להשיג משרות כרבנים או כמנהיגים קהילתיים, או כדי להימלט מן הגיוס שהיה אז בעיצומו.

הקורס בדרשנות של פרופ' גרינברג שתי מטרות היו לו: מתודה ותוכן, "איך" להעביר מסר ו"מה" למסור. ניהיליסטים דתיים ביסודם, בחורים שנונים אלה לא נתנו לפרופסור לדבר. אך הביע ראשיתו של

רעיון וכבר התנפלו עליו, התווכחו על כל נקודה, ולא נתנו לו לפתח עניין. יצחק ואני במקום לקבל הדרכה בבניית שיטה תיאולוגית, קיבלנו תגבור ביחסנו השלילי לאמונה דתית. התוצאה הסופית: לא היינו יהודים אורתודוקסים אולם גם לא הפכנו ליהודים קונסרבטיבים. לפרופ' אברהם יהושע השל היה כישרון בלתי רגיל לנסח את יסודות היהדות העמוקים ואת מוסדותיה העתיקים בצורה מודרנית ובלשון פיוטית כאחד.²¹ קריאת ההספר על יהדות אירופה הייתה חוויה מיוחדת במינה.²²

היהדות היא דת הזמן השואפת להקדיש את הזמן. שלא כאדם המוגבל לצורת אופקים מרחבית – עבורו הזמן הוא נטול מגוון, חוזר על עצמו, הומוגני; עבורו כל השעות שוות, נטולות סגולה, קליפות ריקות – המקרא חש באופיו המגוון של הזמן. אין שעה זזה לזולתה. והיחיד ומיוחד ניתן ברגע זה, ברגע בלעדי ויקר לאין-ערור. היהדות מורה את הדרך להשגת דבקות בקדושה שבזמן, להשגת דבקות במאורעות הזמן הרוויים קדושה.²³ (אברהם יהושע השל, בתוך: **השבת: משמעותה לאדם המודרני**, עמ' 29)

21. הנה מבחר מיצירותיו הקלאסיות של השל: *Man is not Alone: A Philosophy of Religion* (New York: Farrar, Straus and Young, 1951) (1)
God in Search of Man (New York: Farrar, Straus and Cudahy, 1955) (2)
The Prophets (New York: Harper Perennial Classics, 1962) (3)
Israel: An Echo of Eternity (New York: Farrar, Straus and Giroux, (4) 1974)
22. *The Earth is the Lord's: The Inner World of the Jew in Eastern Europe* (Woodstock: Jewish Lights, 1950)
23. **השבת: משמעותה לאדם המודרני**, א' אבן חן, תרגם והוסיף מבוא, ד' בונדי, ערך והוסיף סיום (תל-אביב: ידיעות אחרונות ספרי חמד, 2012), עמ' 29.

ברם, אצל פרופ' השל כמורה לא נתמזל מזלנו לטובה. כאיש שיחה השל היה אדם מקסים, מלבב, מעמיק ומלהיב, ממש כמו ספריו. את ספריו עדיין לא קראתי (עד עבור עשר שנים) ולשיחות של ממש אתו עדיין לא זכיתי (הן באו כעבור חמש־עשרה שנה). כמורה – אינני יודע מדוע נהג כך אבל הוא היה נכנס עם עלי ההגהה של ספרו האחרון, מקריא ולא מרשה לשאול שאלות. וזה היה המרצה הדתי המבוקש ביותר בנוף היהודי־האמריקאי! היו כאלה שהעלו את ההשערה שאולי משום ששמע על היחס של הסטודנטים הניהיליסטיים אל פרופ' גרינברג ביקש פרופ' השל למנוע התייחסות דומה כלפיו.

אף ממורנו ורבנו (דאז) פרופ' קפלן לא הפקנו תועלת מרובה. אולי משום שכבר חרשנו עמוקות בתורתו בשנות לימודינו לתואר ראשון, הרצאותיו לא חידשו לנו רבות. אמנם פרופ' קפלן היה מורה מסור, פתוח להחלפת דעות, לא חס על כבודו ולא חס על זמנו. אבל כאמור רעיונותיו היו נדושים אצלנו, והוא לא היה ער לדבקותנו הפרדוקסלית במצוות מעשיות.

בסוף שנה ב' ללימודי התחתנתי עם ג'ודי, נשתנו הכיוונים האינטלקטואליים שלי, ופניתי לדרכים חדשות.

פרק ג: דורש ומבקש

בין הסמינר התיאולוגי הקונסרבטיבי לשיבת

תורה ודעת החרדית

1950–1959 תש"י–תשי"ט

כזכור, אחרי חמש שנות היכרות מצאתי את עצמי מאוהב בג'ודי. התחלתי להכיר את משפחתה החרדית: את אמה, אחיה וקרובים נוספים. התברר שהיא לא הייתה מוטציה, כלומר האדיקות הדתית עם תחכום, פיקחות ונקיטת עמדות אינטליגנטיות אשר אפיינו אותה, אפיינו גם את בני משפחתה. היו אלו אנשים בעלי השכלה ומלומדים, רחבי אופקים – הרבה יותר מהוריי הפשוטים. למרות האוריינטציה הציונית וה"משכילית" שלי, בני משפחתה היו אנשים מנומסים מאוד וקורקטיים ביחסם אליי. במיוחד זכורה לטוב אמה של ג'ודי, העתידה להיות חמותי. אשה חכמה ונבונה, בעלת שורשים יהודיים־רבניים עמוקים ביותר אשר הניבו בה מידות תרומיות וערכים שלא יסולו בפז. לולא ראיתה המרחיקה והמעמיקה, ספק אם הרומן בין ג'ודי וביני היה נושא פרי, ועוד יסופר על כך להלן.

אבל זיווגנו היה סלול קוצים וברקנים.

בשלב זה של היכרותנו כבר החלה ג'ודי לצפות לקשר "פחות אינטלקטואלי" במערכת היחסים שנרקמה בינינו. בכך היא הודתה אחרי כן. למרות עקיצותיה השנונות כלפי תופעות מסוימות בעולם התורה,

ג'ודי תמיד שאפה להינשא לתלמיד חכם. בחור המתכוונן ללמוד בסמינר רבני קונסרבטיבי לא בא בחשבון. הצהרת אהבה מצדי העמידה אותה במבוכה, היא נעמדה בפני "רגע האמת". היא הייתה חצויה. השנתיים שחזרתי אחריה דמו לשנות גיהנום, היו בהן עליות וירידות. שמאל דחתה – תחושות של התמרמרות, תסכול ורגשי אשמה; וימין קירבה – ידידות עמוקה, אהדה ואף משיכה. "המסכנה" הפכה גם אותי למסכן. איך אפשר להתחתן עם בחורה שבלב לבה מרגישה שאינך מגשים את חלומותיה? המפגשים השבועיים היו מלאי כאב; התלבטויות, ויכוחים, תחנונים, ניזפות ודמעות. אחרי שבעה חודשים של גדלים חקקי לב גמרתי אומר: מנתקים את הקשר.

אילו הייתה זאת אוטוביוגרפיה מן השורה, היה כאן, בנקודה זו, מקום רב להתגדר בו. אבל הואיל ומטרה אחרת הוצבה לי, אקצר. בעקבות הניתוק אמנם התגעגעתי אל ג'ודי, אבל גם רווח לי, פגה המתיחות. תחושה זו לא האריכה ימים. כלל יהא נקוט בידך: ניתוק הוא סגולה לאיחוי. ואכן, כעבור חודש היא נכנעה. בזכות חוות הדעת של אמה ובעידודה האהבה ניצחה. אמה אמרה לה "אני מבינה איך את מרגישה. אבל על בחורים כמו אהרן לא מוותרים." התארסנו בנר שמיני של חנוכה, זאת חנוכה, תש"ח. באותם הימים מת רב וינאי והועמדה ספרייתו למכירה. ארוסת החליטה שבמקום טבעת היא מבקשת את אוצר הספרים, עבורי כמובן. שיהא ביתנו מצויד בקלאסיקה היהודית המסורתית. התחתנו בשעה טובה ומוצלחת ביום י"ד בסיוון תש"ח, 21 ביוני 1948.

שבע שנות היכרות הניבו ראשיתן של שנות נישואין של אהבה ואחוה ושלוש ורעות. רק גורם אחד הפריע לאושרו של ירח הדבש: מצבו החמור של היישוב בארץ הנאבק על חייו בפני צבאות ערב. לבסוף, זכינו לנס מן השמים. היישוב החזיק מעמד והמדינה גדלה והתפתחה.

גם הידיעות על זוועות השואה הפרו את שמחת הנישואין. הן היו כבר לנחלת הכול. אמנם כבר עברו שנים מספר מחורבן אירופה, אבל הפצעים העמוקים היו טריים וגלויים. קצר הכוח לתוארו, כל הקולמוסים

נשברו, אין מלים בפי, נאלמתי, שותקתי. מאז ועד היום חלומות הזוועות מבהילים את שנתי. ואין לי נוחם בפרק המשניות הבודד שאני לומד, לזכרם של אחיי ואחיותיי שנספו. אף בספרם של כץ, בידרמן וגרינברג²⁴ העומד מול עיניי בחדר עבודתי ומזכירני דברים שאינם נשכחים, אין נוחם. אף בהדרתי לכל תדרוכנה כפות רגליי על אדמת גרמניה אין נוחם. ואפילו בנס תקומת מדינת ישראל – על כל הודו ועל כל הדרו – אין נוחם.

אבל פטור בלא כלום אי אפשר, שכן בסיפורי ראוי שאזכיר לכל הפחות את זכרה של אותה קטסטרופה. לצורך כך, אביא בפני הקורא כמה נקודות מספרו של שאול פרידלנדר,²⁵ מומחה לחקר השואה.

(א) עוד לפני קום הנאציזם, הייתה תשתית איתנה של אנטישמיות בגרמניה, בפולין ובאוקראינה, ואף בארצות נוספות באירופה, ובוודאי בכנסייה הקתולית וגם הלותרנית.

האמונה שהיהודים והקומוניסטים הם היינו הך, חיידק מפלצתי אחד המנסה להרוס את כל האנושות בכלל ואת גרמניה בפרט, הייתה בלבו של היטלר בראשית דרכו. היא לבשה צורה מוחשית יותר בשנים הראשונות של שלטונו. אחרי כן היא הפכה לאובססיה פסיכולוגית בלתי נמנעת שאפפה את כל ישותו – עד כדי השתכנועות עצמית, מעין היפנוזה, שאין פתרון סופי לסכנה הצפויה מהם, אלא עלי ידי השמדתם הטוטלית – גברים, נשים, זקנים וטף; עשירים ועניים, מערביים ומזרחיים, טהורים ואף ילדים מנישואי תערובת, דתיים וחופשיים, ואפילו מוטבלים לנצרות.

(ב) העם הגרמני, וכן גם המוני פולנים, אוקראינים וליטאים – ובמידה פחותה יותר אבל לא מבוטלת, צרפתים והולנדים – ידעו בכירור לא רק

24. S.T. Katz, S. Biderman, G. Greenberg, *Wrestling with Gd: Jewish Theological Responses during and after the Holocaust*, **היאבקות עם הא-לוהים: תגובות תיאולוגיות יהודיות בימי השואה ולאחריה**.

25. Friedlander, Saul. *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. New York: Harper-Perennial, 2008.

את מטרתו של היטלר כלפי היהודים אלא גם את תהליכי הביצוע של מטרה זו ואף על פי כן נסחפו אחריו מטעמים אלו: (1) בולמוס לאומני, (2) אהדה אנטישמית, (3) השפעת מאמצי התעמולה האדירים מצד המנגנון הנאצי, (4) פחד מפני העונשים הצפויים (כמעט תמיד, עונש מוות) לתומכי היהודים, למגניהם ולמצייליהם, (5) פחד מפני הלשנה עליהם, (6) תאוות הביזה שנשדרה מהיהודים בכל אתר ואתר, (7) שיתוף פעולה סביל מצד מנהיגי הדתות הנוצריות.

(ג) האובססיה של היטלר הביאה אותו לכך שהעדיף להשקיע משאבים ומאמצים רבים להשמדתם של יהודים אף במחיר של הפחתת ניהול המלחמות שהיה נלחם בחזית המערבית (אנגליה ואמריקה) ובחזית המזרחית (רוסיה). הוא ויתר על עבודתם המקצועית של יהודים שנאלצו והיו תורמים ללוחמה, ושלח אותם למותם; היטלר העדיף שימוש ברכבות להסיע יהודים למחנות השמדה על פני שימושן לצורך העברת חיילים גרמניים לחזיתות. לשיגעון של היטלר נוספו גם הפנאטיות של גבלס, ההחלטיות הקשוחה של הימלר, והיעילות העילאית והביורוקרטית של אייכמן – שלא לדבר על המסירות הנאמנה של ראשי הגסטאפו ושל הגנרלים בצבא הגרמני. המטרה של מותם הפיסי של כל היהודים המשיכה להיות מטרה מתמדת עד סוף המלחמה, אף כאשר היה ידוע שמבחינת המלחמה הכול אבוד.

(ד) במשך כל שנות המלחמה, האפיפיור פיוס השנים-עשר נמנע מלמתוח ביקורת נגד השמדת היהודים בצורה גלויה, אף לא בצינוורות דיפלומטיים. ההסברים העיקריים לכך הם: (1) תפיסת גרמניה כלוחם הראשי נגד הבולשיביזם-קומוניזם, (2) זהירות מלעורר את חמתם של הנאצים, דבר שהיה מעמיד את מצב הכנסייה בגרמניה ואולי אף את מצבם של הקתולים הגרמניים בסכנה.

והיו גם גורמים משניים: (3) אהדת האפיפיור – מאז היותו קרדינל פצ'לי ושלוחו של הוותיקן בגרמניה – לעם הגרמני ולתרבותו, (4) נדף ממנו רגש אנטישמי מסוים. (5) אולי קינן בלבו חשש כלשהו שהוותיקן

יכבש על ידי הצבא הגרמני ומצבו יתערער. אמנם עם חסידי אומות העולם שהצילו יהודים נמנו מספר מרשים של קתולים – כמרים ופשוטי עם, אולם לעולם לא נדע מה היו מניעיהם – הומניטריות טהורה, מגמה של הטבלה, או צירוף בלתי ברור של שתיהן. דבר אחד ברור, אחרי המלחמה יצאה הוראה מהכס הקדוש שעד כמה שאפשר אין להחזיר את הילדים המוטבלים ליהדות – למשל, ילדים שהוריהם נספו.

(ה) אכן, התופעה של חסידי אומות העולם, גויים שונים בארצות שונות (אפילו בגרמניה) כשלעצמה, תוך סיכון חייהם וחיי בני משפחותיהם, ובתוך סביבה ספוגת שנאת ישראל – אף שהייתה נדירה – הייתה תופעה מיוחדת במינה: לפנים משורת הדין.

(ו) במשך תקופה מסוימת, היהודים בגרמניה וביתר ארצות אירופה לא היו מודעים לגורל שנחרץ עבורם, וכשנודע להם – לא האמינו שאכן כך הדבר, וכאשר נשתכנעו על כך היה מאוחר מלהימלט. מנהיגי יהדות ארה"ב ויהדות היישוב בארץ אף הם לא ידעו על "הפתרון הסופי", וכאשר נודע להם לא האמינו למשמע אוזנם, וכאשר האמת שבדבר הייתה ברורה לא מחו ולא הפכו עולמות כראוי – אף על פי שספק אם היו אמצעים אלה מועילים. (בנקודה זו יש מחקרים מעט שונים כיום אבל אין כאן המקום להאריך בזה.)

(ז) אחדות עממית וליכוד לאומי לא אפיינו את היהודים הנתונים בצרה ובשבייה. התמונה הייתה די עגומה. הנה דוגמאות אחדות: בברלין היו יהודים שניסו להרחיק את "יהודי המזרח" מקרבם לבל יסכנו את חייהם. בצרפת הנכבשת היו מנהיגים שהיו מוכנים למסור לשלטונות הזדון יהודים "חוצניקים" כדי להציל יהודים אזרחים. אותה תופעה הופיעה בהולנד. אף במחנות עצמם היו הרבה מקרים של התבדלות קבוצתית ללא אכפתיות מהיתר. במרד גטו ורשה (וכן בגטו וילנא) הבונדיסטים, הקומוניסטים, הציונים השמאלניים והרביזיוניסטים לא מצאו דרך להשלים עם ההבדלים ביניהם, וכמעט תמיד נפרדו זה מזה; עד סוף המלחמה הם לא פעלו יחד.

(ח) בספרו של פרידלנדר אין התייחסות של ממש ליהודים דתיים – לבעיותיהם, להתמודדותם עם אותן בעיות ולאופני התנהגותם. אביא להלן כמה הארות לנושא:

אכן, גדולים הלבטים של היהודי המאמין: היש א-לוהים בעולם כזה? איפה היה? כיצד הרשה קטסטרופה בממדים כאלה? "למה עזבתני?" ועל המנהיגות הדתית שלא צפתה שמץ דבר ועודדה את צאן מרעיתם לא לעלות ארצה ולא להגר לאמריקה בעוד מועד – מה הן ההשלכות של "משיב חכמים אחור ודעתם ישכל"? "אמונת חכמים" ו"דעת תורה" מה יהא עליהן? לא פחות מהם הם הלבטים של האתאיסט: איך אפשר להאמין באדם שהגיע לשפל זוועתי כזה? מה ערכו של המין האנושי? אידיאל ה"קידמה" מה שוויו? אתיקה – למה לנו? מדע – לשם מה? הגרמני "המתורבת", "הנאור", "בעל שאר רוח", בחיר ההתפתחות המודרנית – נתגלה כחלאת האנושות. מהו תוכנן האמיתי של יצירות הרוח? גינוני תרבות לשווא הם, והישגי הציוויליזציה הם משאות שווא ומדוחים.

ואם לא די בזה, בארץ הותקף היישוב מכל עבר. מלחמת העצמאות העקובה מדם הייתה בעיצומה.

ואם לא די בזה, יהדות רוסיה הפכה ליהדות הדממה.

אכן, התחתנו, אבל תחושת דיכאון אפפה את כולנו.

שאלת גורל עתידו של עם ישראל האפילה את אורות אולם החתונה. עוד לפני חתונתנו כלתי ואני חשבנו על עבודה כשליחים: הוראה במחנות העקורים או אצל ילדי טהרן. אך דבר מכל התכניות הללו לא יצא אל הפועל; המשכתי בלימודי בסמינר, וג'ודי התחילה את לימודיה לתואר שני בפסיכולוגיה וסוציולוגיה בסיטי קולג' בניו יורק.

כדי להוציא את הקורא (ואף את הכותב...) מאותה תחושת דיכאון, אעזוב את הדברים העגומים הללו ואספר סיפור פיקנטי. במרץ 1949 נולדה בתנו הבכורה. אני הייתי אז בשנה הרביעית ללימודי וג'ודי הייתה צריכה לערוך את מערכת לימודיה בקולג' אחר הצהריים, אחרי שיעורי

אבל לפני שהלכתי לעבוד ב"הרצליה". מישוהו היה צריך להימצא בבית כדי לשמור על התינוקת הרכה, שבה התברכנו. והנה, כאשר השווינו מערכות, יצאה שעה אחת חופפת: היא באוניברסיטה ואני אצל פרופ' קפלן. מה לעשות? פניתי אל הפרופסור, הסברתי לו את המצב, ונדמה היה לי שהוא הסכים לוותר על נוכחותי בשיעורים.

כעבור שלושה חודשים הודיע לי מזכיר הפקולטה, ד"ר ברנרד מנדלבלאום – חצי בצחוק וחצי ברצינות – שפוסלים אותי מטקס הסיום. "חצי בצחוק" – כי הייתי תלמיד מצטיין, "חצי ברצינות" – כי אכן חסר לי קורס-חובה אחד. הועמדתי למשפט. פרופ' גרינברג, סגן-הנשיא, היה השופט; פרופ' קפלן היה התובע; מנדלבלאום היה המנצח על ההליכים; גרשון כהן²⁶ רשם את הפרוטוקול. פסק-הדין: עליי לכתוב עבודה סמינריונית המכסה את אשר למדו עד עכשיו, ומעכשיו אסור לי להחסיר אף שיעור אחד. ברכוני על הצלתי, אבל נעמדנו בפני בעיה: מי ישמור על התינוקת? ג'ודי לא הסכימה שמטפלת זרה תשמור על בתנו. על כן הוזעקו כל תלמידי שנה ד' לשיבת חירום. הוחלט פה אחד: נשארו שמונה-עשר שיעורים. שמונה-עשר תלמידים התנדבו להחסיר כל אחד שיעור אחד. נפתרה בעייתנו, זכתה בתנו התינוקת, שבין שומריה נמנו גדולי הרבנות הקונסרבטיבית של אמריקה. נשוב לעניינים שברוח.

כניסתי לסמינר התיאולוגי בספטמבר 1946 התרחשה בד בבד עם ההיכרות שהתחלתי לעשות עם משפחתה של ג'ודי, היכרות שפתחה לפניי את עולם התורה. ג'ודי ביקשה מגיסה, שמואל הופפר, שילמד אתי תורה בלילות שבת. שמואל היה יהודי תלמיד חכם, גרמני במוצאו ופיסיקאי במקצועו, אישיות המעוררת כבוד: איש מתורבת אשר אצלו הילכו יחד מדע ויראת שמים אותנטית. לבד מהיותנו גיסים נשארו רעים אהובים לכל ימי חיינו. הוא היה בין המדענים האורתודוקסים

26. כעבור כעשרים וחמש שנה נועד אותו גרשון כהן להיות נגיד הסמינר.

הבודדים שהכרתי, אבל לא היה בו אז כדי לשבור את הסטריאוטיפ הנטוע בלבי על היהדות התורנית, אשר חשבתיה לחשוכה וצרת אופקים, כי הלא ידוע שיהודים גרמנים הם ממודרים במחשבתם ויכולים לחיות עם השקפות סותרות, כך חשבתי. שמואל הסכים ללמוד אתי בתנאי שלא תפורש הסכמתו כמתן גושפנקה לשידוך ביני ובין ג'ודי (התחלנו ללמוד כשנתיים לפני שהתחתנו).

החברותא עם שמואל חשפה אותי בפעם הראשונה לשיטת הלימוד הליטאית: ניסוח מושגים וניתוח מונחים, שאיפה לסברה וללוגיקה עקבית. וחשוב מזה, בזכות הלמידה המשותפת עם שמואל, הכרתי גם את ידידו הטוב, הרב זליג עפשטיין, אשר היה בא לבקר לפרקים בלילות שבת. הרב זליג עפשטיין היה אחד הר"מים הבכירים של ישיבת "תורה ודעת", הוא היה יהודי פיקח, תלמיד חכם מן המדרגה ראשונה, איש אשכולות. ר' זליג הוא אשר שיבר את אותו סטריאוטיפ שהזכרתי לעיל לרסיסים. אם אני נחשב היום יהודי אורתודוקסי, הרי זה בזכותו. וכמו שאמר חז"ל "המלמד... כאילו ילדו".

שיחתנו הראשונה נסבה על משה חיים לוצאטו. "כן", אמרתי בקול יומרני של "משכיל" יודע-כול, "הלא בספר תולדות הספרות העברית החדשה, מייחד לחובר את הפרק הראשון ללוצאטו, בזכות מחזותיו, משום היותו היורש של ההומניסטים העבריים של המאות הט"ז והי"ז של איטליה, ובהתחשב בפתיחותו לרעיונות חילוניים של סופרים לא-יהודים." "זהו הרמח"ל שלכם", השיב ר' זליג בידיש בקול שקט (הוא השתמש במילה "איהר" הנימוסית ולא במילה "דו" הבלתי-פורמלית). "לנו בני תורה יש רמח"ל אחר." ונתן הרצאה צלולה, מאירת עיניים, בת שבע-שמונה דקות, על מסילת ישרים. עומק ההסבר השאיר אותי, ללא ידיעתי, מבויש בזוכרי שבמחברתי הוקדשה הערת שוליים נידחת אחת על ספר זה שכעת התברר לי שהוא מן החשובים ביותר בתולדות ספרות המוסר.

תוך חיפוש קשרי הידידות בינינו באנו לידי עימות של ממש. באחת

השבתות, למדנו את דברי רש"י על פרשת השבוע. רש"י ציטט את מנחם בן סרוק. שאל שמואל את ר' זליג מי הוא מנחם בן סרוק, והוסיף: "האם הוא היה 'ראשון'? " כוונתו הייתה ל"ראשונים" – חכמי ישראל שחיו ופעלו בשנים 1000-1500 ושנהנו מסמכות ניכרת בתולדות ההלכה. לא הספיק ר' זליג לענות בחיוב וכבר יצאתי במתקפה. "מה אכפת לי ממי הוא חי? העיקר: האם צדק בדעותיו או לא! מנחם בן סרוק עדיין חשב על שורשים בני שתי אותיות בעוד ששיטת הרד"ק, למשל, של שורשים בני שלוש אותיות הרבה יותר טובה." "שוב, לא התייחס ר' זליג לשחצנות שבדבריי ("יותר טובה" – כביכול אני מעז להכריע בין בני-סמכא אהודים ונערצים) אלא ניגש ישר לגרעין ההגותי שבהם. שוב, ביידיש, ושוב, בקול שקט ומנומס: "אתם משקפים גישה חילונית (א וועלטליכע צוגאנג), לנו יש מה שנקרא גישה תורנית." ונתן הרצאה קצרה על זוהרו של סיני, ירידת הדורות והתמעטות הלבבות. אני – שגדלתי על תורת התפתחות העולם, על התקדמות האנושות והמדע הכול-יכול – נדהמתי. מחיתי נמרצות נגד רעיון זה של הידרדרות מתמדת. ור' זליג בשלו: "במו עיניי ראיתי ומבשרי חזיתי. אין בכל עולם התורה היום אף אחד המשתווה לענקים שהיו לנו לפני השואה." "אני בשום אופן איני יכול לקבל דעה מוזרה כזאת," סיימתי. אכן, בקטלוג של אמונות דתיות של היהדות המסורתית, תורת "ירידת הדורות" הייתה הרעיון האחרון שאימצתי מעולם התורה, וחלפו עוד כמעט ארבעים שנה עד שירדתי לעומק משמעותה.

לפני שאמשיך בסיפור חיי, ואף אם אני מקדים את המאוחר, הרשו נא לי להפסיק את רצף הדברים ולייחד את הדיבור על הרב זליג עפשטיין, אדם יקר אשר לו אני חב את התפתחותי הרוחנית.

בר' זליג מצאתי ידיד, יועץ, מדריך, מורה; אוזן קשבת, לב מבין. לאט-לאט כבשו חכמתו, ידיעותיו, אורך רוחו, חוש ההומור הקל וההומניות העמוקה, את לבבי – "לב" תרתי משמע: כמרכז הרגש וכמושב החכמה. מוצאו של ר' זליג בעיר סלונים, עיר ואם באירופה היהודייה. בסלונים

הייתה קהילה חסידית וקהילה מתנגדית; ר' זליג בא מהחלק המתנגדי. את עיקר ידיעותיו בתורה רכש בישיבת מיר. בהיותו בחור ישיבה צעיר שמר על עצמאותו (הוא היה מגיע לגבולות הישיבה באופניים – דבר שלא ייעשה – ומחנה אותם רחוק מהבניין), אך גם באו לידי ביטוי סימני השכלתו הרחבה. ומעשה שהיה כך היה: הדמות השליטה במיר הייתה המשגיח הרוחני המפורסם, ר' ירוחם לבוביץ. באוזני חוג תלמידיו הבכירים חיווה ר' ירוחם את דעתו כי בגין התובנות העמוקות והעדינות אשר בשיחותיו, מן הנמנע לרשום אותן בעברית, "לשון הקודש", אלא יש למוסרן על פה (ביידיש). תלמידיו הודיעו לו שאכן יש איזה צעיר (אשר איננו זוכה להתקבל כאחד ממקורביו של המשגיח) הרושם אותן בעברית. ביקש לבדוק את הרשימות, קרא אותן, וחרץ את המשפט: "זה טוב." ואכן, בפעם הראשונה יצאו שיחותיו של המשגיח ממיר בעברית תחת הכותרת: **חבר מאמרים**. כיום הן מופיעות כחלק הראשון של הספר, **דעת חכמה ומוסר מאת ר' ירוחם לבוביץ**. על פי בקשתו, אין רמז לשמו של המתרגם.

עוד בהיותו במיר התחתן ר' זליג עם חיה, נכדתו של רבי שמעון יהודה שְׁקוֹפ, אחד מראשי הישיבות המובילים בליטא ערב פלישת הרוסים. חיה הייתה אשה רחבת אופקים אשר נהירות היו לה הספרות הפולנית-רוסית, התרבות היידישאית והפוליטיקה היהודית במזרח אירופה.

במיר הכיר ר' זליג את גיסי לעתיד שמואל הופפר; וכעבור שנים – והם כבר היו בארצות הברית – דרך שמואל הוא בא להכיר את ג'ודי, אחר כך אותי, ונוצרה ידידות חברתית מעין-משפחתית בין כולנו. לאחר שנולדו ילדינו היינו מבליים את חופשות הקיץ יחד; חלקנו מטבח משותף, חדר אוכל וסלון אחד. אני מדגיש את הידידות שהייתה בינינו, כי היא הייתה המפתח להשפעתו האדירה של ר' זליג על התפתחותי האינטלקטואלית ועל התקרבותי לתורה. בצורה נינוחה, קלה, ללא לחץ וללא מגמתיות נפתחו לפניי מכמני הגישה הלמדנית, ההשקפה הישיבתית ואורח המחשבה המסורתית. ברם, לא ידידות בלבד חיברה אותי אל ר' זליג:

הרציונליות, החשיבה הברורה, השפיות והפיקחות אשר אפיינו את ליבון הבעיות אצלו, ותמיד עם הומור קל, שבו את נפשי, העמיקו את הבנתי והתסיסו את רעיונות לבבי.

ר' זליג היה נותן לי תחושה שהוא אוהב אותי באופן אישי. עובדת היותי איש אוניברסיטה, עובדת היותי איש סגל בסמינר הקונסרבטיבי לא הפריעו לו. הוא היה מתאר לי את מחשבותיו של ר' ירוחם. הוא היה ממחיש לפניי את ההומניות האלגנטית של ר' שמעון שקופ. הוא היה מביא את בעיותיי לפני רבי משה פיינשטיין. רק פעמיים "התערב" בחיי בצורה ישירה – אבל בטון אבהי ובלוויית גינוני חברות. פעם ראשונה כאשר העליתי לפניו את כוונתי לעשות דוקטורט בחקר המקרא, הוא הזהיר אותי נחרצות: "אהרן, אתה מזמין פורענות על עצמך", והסביר לי במה כרוך פרויקט שכזה. שנים לאחר מכן, "התערב" שנית. היה זה כאשר הציעו לי להיות המזכיר הרשמי של ועדת ההלכה של התנועה הקונסרבטיבית, שוב הראה לי כיצד יהיה תפקיד כזה מלכודת לדתיות שבה בחרתי.

אכן, כאשר עליתי ארצה נתרופף הקשר בינינו, ועליי היה להסתפק בשיחות טלפוניות כדי לברך אותו או להתברך מפיו לקראת ראש השנה או חג הפסח. שמועות שמעתי עליו. הלא כבעל ראייה חדה ורחוקה וכפיקח עצום, תמיד היה מבוקש כאיש עצה. לעת זקנתו הוא הוכתר (בצורה לא־רשמית כמובן) כמדריך, כמנחה, כאיש העצה המוביל בעולם התורה באמריקה. ראשי ישיבות ומשגיחים לא זזו מבלי לשמוע את חוות דעתו. ראשי מפעלי הארטסקרול ועורכי התלמוד מהדורת שוטנשטיין היו שוטחים את בעיותיהם לפניו.

ההתייעצות האחרונה שלי עמו התקיימה כחמש שנים לפני פטירתו: הלא אבי ואמי (כזכור היא ילידת צפת) קבורים בצפת. סבא שלי וסבתא שלי, הורי אמי, אף הם קבורים בצפת. ראיתי את קברו של סבא רבא שלי, אבי סבי – אף הוא בצפת. שכנעתי את אשתי וקנינו אף אנחנו חלקות בבית הקברות הצפתי (כך מובטח שילדיי יפקדו את קברות

הוריי). כעשר שנים לאחר הקנייה, באו בניי בטענה שמן הראוי שג'ודי ואני ניקבר דווקא בבית קברות של שומרי שבת. אני סירבתי. דנו בעניין וכל אחד טען את טיעונו, התווכחו – אך איש לא ויתר. הציע בני הגדול: "למה אינך שואל את ר' זליג?" עצה יעוצה, שהלא ר' זליג מכיר אותי עוד מראשית דרכי. התקשרתי אליו והצגתי את הבעיה, והוספתי בזו הלשון: "הלא אתה מכיר אותי היטב. נולדתי "חילוני", גדלתי כיהודי מן השורה, כל ימיי אני נמצא, מסתובב ומתחבר עם "עמך" בית ישראל. אני דמוקרט שוויוני. למה להיבדל מכלל ישראל?" "אהרן", הוא השיב, "שמעתי את דבריך, ואני מבין אותך. ברם, מן המקורות יוצאת שקבורה היא אחרת; השיקולים הרגילים לא מספיקים. אני מסכים עם בניך." וכך הוחלט. לא ערערתי. אם ר' זליג סבור כך, אם "הוא", שיש בינינו התחברות עמוקה, מכריע כך, מספיק לי. אולם בזה לא נסתיים הסיפור. הפתעה! בהזדמנות הראשונה, כאשר הגעתי לצפת פניתי אל החברה קדישא עם כל המסמכים. ביקשתי להעביר את חלקת קברי-קברינו לחלקה המיוחדת לשומרי שבת, ואני מוכן לשלם כל מה שנחוץ לבצע את השינוי. ראש החברה קדישא, הסתכל בי בתמיהה, התקשה להבין אותי, ולבסוף מלמל במבוכה: "אינני מבין. הלא החלקה שלכם והחלקות שמסביב – בכולן קבורים שומרי שבת וכולן שמורות לשומרי שבת!" עד כאן על מורי ורבי, רבי זליג עפשטיין. בהמשך עוד תהיינה הזדמנויות לספר על הקשר המיוחד שהיה בינינו.

הקשר עם פרופ' שאול ליברמן

אנו עוסקים בבעיה מקיפה... חקירת תוכן של כמה מהשקפותיהם של חכמי התלמוד ובדיקת עובדות ומעשים, דעות ואמונות הנרמזים במאמריהם. רמזים וסמוכים אלה, שנכללו בדברי החכמים הקדמונים, מובנים היו כל-צורכם לבני זמנם, ואילו בפנינו הם לפעמים קרובות סתומים וחתומים.

חקר המאורעות, המנהגים והנימוסים בסביבתו של החכם בעל המאמר עשוי לגלות לנו לעתים קרובות את עומק משמעותו של מאמר החכמים. המאמר גופו, כולו או מקצתו, זורע לעתים קרובות אור על המאורעות, המנהגים והנימוסים הנידונים. ברצוננו לקבוע כאן כלל חשוב בחקר האגדה. אמרות החכמים לא נאמרו בדרך כלל בלי כוונה מיוחדת. דרשותיהם ומשליהם, שנתלו במאורעות זמנם, הכילו תמיד משהו שכיוון לדעתם ולהרגשתם של בני זמנם...

(ליברמן, **יוונים ויוונות בארץ ישראל**, עמ' 151-152)

אדם נוסף שהיה שותף לעיצוב דעתי על יהדות התורה היה פרופ' שאול ליברמן, המורה לתלמוד בסמינר התיאולוגי. המלומדות המקיפה שלו הבהילתני. אולם דווקא דרך לימוד עולם האגדה הייתה השפעתו גדולה על עולם האמונה שלי. אף שהצטננתי קצת מהלהט הקפליסטי, עוד החזקתי בפרימיטיביות של חז"ל: "הם היו פרי סביבתם, ומה אפשר לצפות מבני המאות הראשונות לספירה?" בא פרופ' ליברמן ושינה את השאלה. במקום לשאול: "האם אפשר לקבל את דבריהם?" הוא לימד אותנו לשאול: "למה נתכוונו?" וכיד שליטתו הבקיאיה בהווי של העולם היווני-רומאי, הראה למה נתכוונו. אני משוכנע שאילו רצה היה מקבל פרופסורה בלימודים קלאסיים באוניברסיטה כמו הרווארד. יחסי השחצני כלפי חז"ל נהפך לדרך ארץ ענוותנית. גם ההלכה התלמודית לבשה צורה מוחשית יותר אחרי שהוא לימד אותה. עובדת היותו שומר מצוות לא נעלמה ממני. וכן התרשמתי מאוד מכך שהוא זכה להערצה מצדו של פרופ' פינקלשטיין, נגיד הסמינר, כחוקר, כרב וכפוסק. נוסף על כל אלה שימשה לי התמדתו המופלאה בלימוד, במחקר ובכתיבה, למופת, נר לרגלי לכל ימי חיי. עד היום זכורים לי ימי היותי סטודנט. במוצאי שבת הייתי יוצא עם ג'ודי, פעם למפגש, פעם לסרט ולעתים היינו מבילים עם חברים. אחר כך הייתי מלווה אותה הביתה ונוסע לפנימייה של הסמינר. היה זה כבר שתיים

לפנות בוקר, דממה מוחלטת, אין עוד נפש חיה הנמצאת פעילה או ערה. חושך אפלה. הכול נעול, השומר הרשה לי להיכנס. והנה אור בקע מאחד הבניינים – היה זה חלונו המואר של פרופ' ליברמן, שהעיד כי הוא שוקד על לימודיו ועוסק בתורתו. אכן, בשלוש-ארבע לפנות בוקר היה מכבה את האורות ונוסע לביתו, מנהלת הסמינר דאגה שתמיד תמצא מונית להסיעו לביתו. למחרת הבוקר, בשעה 7:45 כבר היה מופיע למניין.

השפעתו של הרב סולובייצ'יק

המשפיע השלישי היה הרב יוסף דוב סולובייצ'יק, עשר שנים לפני שזכיתי להיות תלמידו ב"ישיבה-אוניברסיטה". שלא כמו המגעים האישיים עם ר' זליג ועם פרופ' ליברמן, השפעתו – אשר הייתה השפעה חזקה ביותר – נבעה מדרשותיו ומהרצאותיו, בחינת מרחוק נראה לי ואהבת עולם אהבתיו.

היה זה בשנה הראשונה לחתונתנו, שנה שלישית בסמינר התיאולוגי, הייתי אז מורה וספרן בבית הספר "הרצליה", גרנו במנהטן. דעותי החלו להשתנות אט-אט, אבל מערבולת הספקות, הלבטים, הכפירות והדעות הקדומות טרם עזבתני.

משום-מה החליט הרב סולובייצ'יק החלטה תמוהה. שיעוריו בישיבה, קבוצות הלומדים בבוסטון והרצאותיו האקדמיות שהיה נושא לפרקים – כל אלה לא השביעו את נפשו. הוא הרגיש שהוא זקוק לבית כנסת של "בעלי בתים" לפניהם ירצה ובשכילו ישמשו sounding-board, כלי מבחן לרעיונותיו, לקבילותם ולמידת התאמתם לעולם הרחב. לשם כך הוא בחר בבית כנסת "מוריה", שעם חבריו נמנו סוחרים בלגיים, "בעלי בתים" יודעי ספר. בית הכנסת שכן במרחק של רבע שעה הליכה מביתי. הרב סולובייצ'יק היה נותן שיעור במסכת ברכות ערב אחד בשבוע, ודרשה של כשעתיים וחצי בין מנחה למעריב, בכל "שבת מברכים" (השבת לפני ראש חודש). בעקבות השיעורים והדרשות

הללו התחוללה מהפכה בכל יחסי ליהדות של תורה. מעולם לא נחשפתי לרעיונות מקוריים, מבריקים ועמוקים כאלה. כנקודת מוצא היה הרב סולובייצ'יק לוקח דברי רש"י לפרשת השבוע או מאמרי חז"ל אחרים הידועים לכול ומגלה בהם פניני תובנות, משמעויות שלא חלמתי עליהן והשלכות שלא שיערתי. לרוב הוא בחר בהלכות שלמדתי, ושידעתי, ושאף לימדתי והרחיב את ידיעתי בהן והעמיק את הבנתי בהן. ככלל, היה הרב מציג את ההלכה כמקור ההגות החז"לית וכבסיס לפילוסופיה של היהדות. את שיעוריו היה מלמד בצורה פדגוגית ובלשון ספרותית נעלה. את לשונו כינתי: "Ph.D. Yiddish". הנימה הדומיננטית הייתה ניתוח אקזיסטנציאלי של מצב האדם בחברה המודרנית, הבעייתיות שבו והמסר של "ההלכה" בנידון. אם בסמינר התיאולוגי היינו מתפארים כאשר הצלחנו להראות כיצד אבותינו הבינו מה שאנחנו מבינים ורמזו לפתרונות שהאדם המודרני מציע, הרי ששיעוריו של הרב סולובייצ'יק היינו יוצאים משוכנעים ש"פתרונות" חז"ל עולים על כל המוצע היום! בקיומנו הלאומי-ההיסטורי יש להבחין בין שתי אידיאות – היחיד קשור לעמו גם בעבודות הגורל וגם בחבלי היעוד. ברית גורל מהי? הגורל מציין בחי-האומה, כמו בחי-היחיד, קיום מאונס, כורח מוזר מלכד את הפרטים לכלל אחד. היחיד כפוף ומשועבד בעל כורחו למציאות הלאומית הגורלית, ואי אפשר לו להשתמט ממנה ולהיבלע במציאות אחרת חוצה לה...

ברית יעוד מהי? היעוד מציין בחי-האומה – כמו בחי-היחיד – קיום מדעת שהאומה בחרה בו ברצונה החפשי, ושבו היא מוצאת את הריאליזציה המלאה של חווייתה ההיסטורית... חי יעוד הם חיים מכוונים, פרי דריכות הכרתית ובחירה חפשית.²⁷

(הרב סולובייצ'יק, **בסוד היחיד והיחיד**, קטעים מתוך עמ' 368-390).

27. הרב יוסף דוב סולובייצ'יק, "ברית גורל וברית יעוד", **מורשה** ג (תשל"ב), עמ' 53-54.

אם היה פרופ' ליברמן "בור סיד שאינו מאבד טיפה", הרי שהרב סולובייצ'יק היה "מעייין המתגבר".

באותם הימים קסמה לי תכנית טלוויזיה של Monsignor Fulton Sheen, ובה כומר קתולי (שלימים מונה לבישוף), אשר היה משיח שיחת רעים אחת לשבוע. הסדרה כונתה "Life is Worth Living" ("כדאי לחיות" או "החיים שווים") ובה הציג המנחה את יסוד היסודות של האמונה בא-לוהים, לא במונחים של דוקטרינה מסוימת ולא בצורה של עיקרים דתיים אלא כתזה המרימה על נס את שמחת החיים והלוחמת באפיקורסות האולטימטיבית: הייאוש, התסכול והציניות השוללים את צלם הא-לוהים באדם (דוגמת תיאטרון האבסורד). כאשר העליתי על דעתי שאחרי ככלות הכול זהו גם המסר של הרב סולובייצ'יק, קיבלתי על עצמי תרגיל, להעלות את דברי שניהם על הכתב. וכך עשיתי. מיד אחרי תפילת מעריב ב"שבת מברכים", מיהרתי הביתה, ולאחר ההבדלה, בעוד הדברים מצלצלים באוזניי, ערכתי סיכום. וכך עשיתי לדברי הבישוף שין. ומה מצאתי? בעוד שההשתפכות של הבישוף, על כל חנה ועל כל זוהרה, הסתכמה כקצפת הערבה לחיך, הרי שדרשת הרב סולובייצ'יק הייתה בנויה במבנה אינטלקטואלי אדיר, רעיון אחד עמוק ממשנהו, והרעיונות כולם ערוכים במשנה סדורה, שלא לדבר על המקורות אשר פורשו באור חדש. התרגיל הפך אותי לחסיד מושבע של הרב, לא הפסדתי אף דרשה, והיום בהביטי אחור הנני מכיר את גודל ההשפעה שהייתה לאותן דרשות של הרב.

ואז באתי לידי החלטה גורלית – עליי ללמוד בישיבה.

לפני שאפרש מה היו ההשלכות של אותה החלטה, עליי לספר אנקדוטה שלילית, סיפור משפיע מכיוון הפוך. ומעשה שהיה כך היה: נהוג היה בין תלמידי הסמינר התיאולוגי שכל אחד קיבל "עבודה" לימים הנוראים כ"כלבוניק": דרשן, בעל תפילה, בעל תוקע ובעל קורא. על ידי כך, לא זו בלבד שהיינו מתחנכים כ"כלי קודש", אלא בה בשעה היינו מרוויחים כספים שהיו מפרנסים אותנו לרוב חודשי השנה. גם אני

ביקשתי "עבודה" כזאת, אבל בקשה אחת מיוחדת הייתה לי אל וולף קלמן, מנהל "לשכת העבודה", שהיה ממציא לנו "מקומות". ביקשתי לשמש בבית כנסת שבו יש ישיבה נפרדת של גברים ונשים. זאת לא רק כדי לפייס את אשתי, שכן גם המצפון שלי דרש זאת. נעניתי בחיוב. נמצא בית כנסת "קונסרבטיבי" נדיר ביותר אשר בו יושבים גברים לחוד ונשים לחוד, הלא הוא המניין של מורי הסמינר בכבודם ובעצמם! לא אצטרך להיות לא דרשן ולא בעל קורא, רק בעל תוקע ובעל מוסף. מטלה יפה ומשרה נכבדת. ותוספת לוואי מיוחדת: אני מוזמן לשולחנו של פרופ' לוי גינצבורג, זקן הפרופסורים, ללילה הראשון של החג, הייתה זו חוויה אשר לה ציפיתי ככיליון עיניים – וכמה גדולה הייתה אכזבתי. מילא, שפרופ' גינצבורג עלה במעלית בליל החג – נו! אני עליתי שמונה קומות עם אורחת נוספת, קרובתו הדתית של הפרופסור). מילא שענה לטלפון בליל החג לקבל את ברכות נכדיו לשנה החדשה – נו! אבל נפלה רוחי בקרבי למשמע נושא השיחה בשולחן, נושא שהיה שונה לחלוטין מן הנושאים המקובלים על שולחנם של משפחתה של ג'ודי. בבית ג'ודי נחשפתי לתופעה חדשה בחיי: דבר תורה בשולחן שבת. וכאן בבית הראש לאריות של הסמינר במה דנו בליל ראש השנה? the fishing in Maine, הדיג במדינת מיין. מתברר שהגאון התלמודי בילה את שלהי הקיץ במדינת מיין המקסימה ביופייה, והרפתקאות הדיג שבו את לבו ומילאו את מקומן של מלכויות-זכרונות-שופרות של יום הדין. כמעט ובכייתי מתוך תרעומת, מתוך תסכול, מתוך אכזבה מרה. הרהרתי בלבי בדברי חז"ל: "אם הרב דומה למלאך קבל תורה מפייהו, ואם אין הרב דומה למלאך – אל תקבל תורה מפייהו".

נשוב להחלטתי הגורלית – ללמוד בישיבה.

טעמי ונימוקיי עמי.

(א) כבר בראשית כניסתנו לסמינר התיאולוגי JTS (בל תשכח, שמו הרשמי היה "בית המדרש לרבנים של אמריקה"), ידענו, יצחק ואני, כי אין עתידנו כרבני בית כנסת. לבנו חשק בתורה: לימוד מחקר והוראה

במדעי היהדות. "הרבנות בולעת את האדם," אמר לי פעם פרופ' ליברמן. בניגוד לרבנות קהילתית, שנינו החלטנו על קריירה אקדמית; ככה נוכל להקדיש את חיינו ללימוד התורה ולעיסוק במדעי היהדות ובה בשעה להתפרנס כראוי.

(ב) "האותיות הקטנות" היו בעוכריי. כתלמידים מצטיינים אצל פרופ' ליברמן לא הסתפקנו בגמרא הנלמדת בשיעור, והיינו לומדים כל "תוספות" בעמוד. הבנו כל מילה בתוספות, אף ידענו את השורש של כל מילה ארמית שכתבו; ברם, לסוף דעתם של בעלי התוספות לא ירדנו. לפעמים היינו שואלים את עצמנו מתוסכלים: "מה הם רוצים?" ובפנותנו לפירושים בסוף הכרך בושנו ונכלמנו: הרא"ש והקרבן נתנאל; המהרש"א, המהרש"ל והמהר"ם; הרי"ף והר"ן, בעל המאור והמלחמות – הכול סתום, ראשי תיבות, בליל של עברית רבנית וביטויים בארמית. "מה הם אומרים?"

(ג) הדמויות של של ר' זליג ושל הרב סולובייצ'יק עשו את שלהן. בהיות כל אחד מהם דמות נגישה או דוגמא אישית לי (an accessible or role model בלשון המחנכים).

(ד) היה זה חלום חייה של ג'ודי. הרבה ממכרינו היו אומרים כי הלכתי ללמוד בישיבה בגללה. זוהי האמת במקצתה. אולם יותר מבקשתה המפורשת של ג'ודי פעלה עליי השפעת העולם שהיא חשפה בפניי.

(ה) אחרון, אחרון: אהבתי העזה ללימוד, אהבה פשוטה כמשמעה! ובכן, גמרתי בלבי, כאשר אגמור את הלימודים בסמינר אכנס לישיבה. אלא שר' זליג הטיל וטו. "זה לא יילך," הוא אמר והסביר, "הלימוד אצלנו – שני רכיבים לו: הפשט וה'תיירה' (התורה). ברכיב הראשון – הפשט, פירוש השקלא והטריא (המשא והמתן) של הגמרא – בזה תצליח. אבל ברכיב שני, ה'תיירה', ניתוח הפנים-הגיוני של הסוגייה והדיון האנליטי של השלכותיה – בזה לא תוכל להחזיק מעמד. אין ברירה, אתה זקוק למורה פרטי."

כדי להבין את משמעות הדבר, אסביר מה היה מצבנו הכלכלי.

כסטודנטים, דירתנו הראשונה אחרי החתונה הייתה בעליית הגג של בית מדרש מעין-חסידי לא רחוק מהסמינר, שם הייתי בשלבי סיום חוק לימודי, ובקרכת מקום ל"הרצליה", שם מקום "פרנסתי" הצנועה. עליית הגג נחלקה לשלושה תאים המכונים "חדרים" שכולם יחד ספק אם הגיעו לחמישה-עשר מטר מרובע. התא האחד שימש פינת אוכל. התא הראשי שימש סלון, ספרייה, חדר לימוד וחדר שינה. אם כן, למורה פרטי לא היו לנו המשאבים לשלם. אלא שפיתיתי את עצמי בחשבון מדומה: רוב בוגרי הסמינר היו מתקבלים כרבנים (או כסגני רבנים) בבתי כנסת. מנהג המיעוט היה ללמוד שנתיים באוניברסיטת קולומביה לקראת תואר שני. לימוד כזה עלה אלף דולר לשנה, סכום די נכבד באותם ימים, במיוחד לשני עניים מרודים כמותנו. דמיינתי לעצמי, אילו הייתי מחליט ללמוד באוניברסיטת קולומביה הרי הייתי מוצא את הכסף לממן את אותן השנתיים. המורה הפרטי יהיה במקום ה"קולומביה" שלי.

פניתי לשמואל, גיסי, ולר' זליג בבקשה שימצאו לי רב פרטי שיסכים ללמד אותי בשכר אלף דולר לשנה.

בינתיים נודע לרב לייבוביץ, בעל בית המדרש, אשר בעליית הגג שלו "זכינו" להתגורר, שאני מחפש מורה פרטי לתלמוד. הרב לייבוביץ, שהיה עתיד להתמנות לרב של בית המדרש הווינאי, העדה החרדית הלא-חסידית היוקרתית ביותר של ויליאמסבורג, היה תלמיד חכם הונגרי גדול, שופע דפי גמרא על פה, והוא התנדב ללמד אותי חינם אין כסף. "לא ולא", קבעו שמואל ור' זליג. לא השינון על פה הוא העיקר אלא המחשבה האנליטית. בעוד שהשיטה ההונגרית בלימוד היא "לאסוקי סוגייה אליבא דהילכתא",²⁸ השיטה הליטאית דגלה בניתוח הסוגייה אליבא דעקרונותיה.

יגעו ומצאו לי את הרב אברהם קרביץ, פליט משנחאי, יהודי למוד

28. תרגום חפשי: "למצות את סוגיית הגמרא ולגלות את השלכותיה ההלכתיות המעשיות".

ייסורים, אשר גם אצלו היו אלף דולר לשנה סכום נכבד ביותר – עד כדי כך שהסכים אפילו לבוא לביתי על מנת ללמדני. הוא לא ידע אנגלית כלל; עברית הבין יפה, אבל לא היה יכול לתקשר בה. ובכן, היה עליי לגייס את כל היידיש ששמעתי בנעוריי מהוריי ומזקני המשפחה, מרבנים ומדרשנים, ולדבר בה. אבל העיקר, הוכנסתי לעולם התורה הישיבתית. בשנה א' למדנו מסכת בבא בתרא; בשנה ב' מסכת קידושין; לימוד בעיון; רש"י ותוספות על כל השלכותיהם; רמב"ם כמובן, ולעתים גם "קצות החשן"; מבחר קטעים במהרש"א, מהרש"ל ומהר"ם. שעתיים הראשונות של היום הייתי מתכוונן לקראת הלימוד שלנו; שעתיים למדנו יחד; שעתיים שלאחריהן חזרה; חמש פעמים בשבוע (חבל שלא הייתה לי חברותא, חבר להתכוון עמו לפני השיעור ולחזור לאחריו על החומר). בארבע אחר הצהריים הייתי יוצא לעבודה ב"הרצליה".

הרב קרביץ היה תלמיד חכם ליטאי טיפוסי, עמוק בלמדנות, פדגוג מעולה, אך... צר אופקים. המפגש היה כולו לימודי, לא החלפנו דעות בשום נושא אחר. רק כשנודע לו השם הפמיניסטי שנתנו לבתנו, ברוריה, הוא שאל בעקיצה עדינה: "היא נקראת אחרי הסבתא?" פעם ראה אותי לומד תנ"ך (לרוב לא היה זה מקצוע אהוב על בני ישיבות) עם מקראות גדולות, ושאל במה אני עוסק. השבתי "אבן עזרא", כאשר ידעתי שהוא יודע שזהו המפרש האהוב על "המשכילים". הוא נענה לאתגר ואמר (ביידיש): "כאשר תדע תיירה יהיה האבן עזרא – אבן עזרא אחר." צחקתי, אבל היום אני יודע שהוא צדק. והמבין יבין.

כעבור שנתיים הייתי מוכן להיכנס לישיבת "תורה ודעת". הייתי אז בן עשרים ושש, אב לשתי בנות. עול הפרנסה העיקר עלינו. נוסף על עבודתי ב"הרצליה" בערבים, קיבלתי משרה חלקית בסיטי קולג' כמרצה לספרות עברית. הכנסה נוספת קיבלתי גם בחופשות הקיץ: הסמינר התיאולוגי שכר אותי כמורה בקורס מכינה: נביאים ראשונים, עברית בסיסית, הדרכה ראשונה בהלכה. את שעות ההוראה סידרתי לי לפנות ערב. כך יכולתי להקדיש את כל היום משמונה וחצי בבוקר עד

ארבע אחר הצהריים (עם רבע שעה ל"ארוחה") ללימוד. ג'ודי המשיכה לתואר שני באוניברסיטה, ועבדה במשרה חלקית בהוראה קרוב לבית. יום אחד חזרה ג'ודי הביתה מהאוניברסיטה ובשורה טובה בפיה: ד"ר ג'ון קוליר, הפרופסור שלה, מומחה אמריקאי לסוציולוגיה של האינדיאנים (המכונים היום Native Americans), מציע לה להיות אסיסטנטית שלו. והוא הסביר: הוא בחר בה מכל תלמידי המחלקה, אבל הואיל ובחירתה מקפחת את האחרים הוא מבקש התחייבות מצדה שאכן היא מחליטה על קריירה. אחרת מן הדין למנות אחר. ובכן, עליה להחליט מה הן תכניותיה לעתיד. חשוב לציין כי היו אלו הימים שקדמו לשגשוגה של התנועה הפמיניסטית בארצות הברית.

ג'ודי ואני ישבנו על המדוכה הזאת שעה ארוכה: מי יגדל את הילדים? ג'ודי או מטפלת? שנינו הסכמנו: ג'ודי תגדל את הילדים, והקריירה תצטרך לחכות או אפילו להידחות. וכן היה. עד היום אנו שואלים את השאלה: האם היינו מחליטים אחרת אילו התעוררה התנועה הפמיניסטית בימים אלה? לא-לוהים פתרונות.

אמנם אני הייתי מוכן ל"תורה ודעת" אבל השאלה הייתה האם ישיבת "תורה ודעת" הייתה מוכנה לקבל אותי – מרצה באוניברסיטה (והרי הישיבה מנעה את תלמידיה, בהצלחה חלקית, ללמוד באוניברסיטה), מורה במוסד עבריי-ציוני (והרי הישיבה הייתה אנטי-ציונית), בוגר בית מדרש לרבנים קונסרבטיביים ("מוקצה מחמת מיאוס"), וגדול מתלמידי הכיתה בעשר שנים (עובדה שתמשוך את תשומת לבם של כולם לנוכחותי, שישאלו מי אני ומה אני מייצג)?

הכרעה כזאת לא הייתה בידי ר' זליג. לגיסי יעקב, אחיה של ג'ודי, שהתנגד נמרצות לשידוך מראשיתו (ומאז אהב אותי אהבת נפש), הייתה זאת הכרעה גורלית. "אם אהרן ילמד בישיבה – הרי זה תיקון המעוות, הלא זאת ההזדמנות אשר לה התפללנו, הלא מן השמים מסייעים בעדנו." כמסומך מ"תורה ודעת" וכמקורב למנהלה, הוא "לקח את העניין לידים" ותיאם לי ריאיון עם הרב יעקב קמינצקי, ראש הישיבה,

או ליתר דיוק, הוא סידר "לנו" ריאיון כי הוא היה נחוש בדעתו שאף הוא ישתתף במפגש.

וכך היה. הפגישה נקבעה בביתו של ראש הישיבה. כאשר הגענו קיבלה הרבנית את פנינו: "שבו נא. עוד שתי דקות. הרב נמצא בחדר הסמוך, והוא עומד בתפילת 'שמונה עשרה'." "שתי דקות" אלה התארכו לעשר דקות ויותר. גיסי לא הופתע, הוא היה רגיל לדרכו של ראש הישיבה בתפילה. לכשנגמרו "שתי הדקות", נכנס לחדר אדם, אשר הפתיעני בידידותו, בנימוסיו, בשמחת החיים אשר האירה את פניו. זאת הייתה הפעם הראשונה שנפגשתי עם גדול בישראל. במלים אלה, "גדול בישראל", כוונתי לאדם הנושא מטען מסורתי בעל משמעות, תלמיד חכם היוצא מגדר הרגיל, בקי ועמקן בספרות הרבנית מראשיתה, כולל המקרא על מפרשיו המסורתיים, ועד ההלכה הפסוקה היום, ירא שמים בעל מידות תרומיות, אדם אשר בגין מידה מסוימת של כריזמה נמנה עם מנהיגי היהדות התורנית. השיחה האידיאולוגית אשר חששתי ממנה, לא התממשה, כנראה נוכחותו של גיסי הניחה את דעתו בתחום זה של אמונות ודעות. מיד ניגשנו לרמת הלימוד. "אתם זקוקים לתרגום אנגלי לתלמוד?" "לא." "אתם זקוקים ליסטרוב?" הסתרתי את הפתעת שבעולם הישיבות יודעים על המילון המדעי לתלמודים ולמדרשים. "לא. ברוך ה', אלא אם כן המילה היא נדירה, אני מסתדר די יפה בלי יסטרוב." השיחה הרגועה והנעימה נסובה על עניינים של השעות והימים הניתנים לרשותי, וכדומה. נקבע שאכנס לשיעורו של ר' זליג. המפגש הסתיים בברכתו של הרב שאצליה במעשיי. לא עלה על דעתי אז באותו מעמד כמה גדולה תהיה השפעתו של אדם מופלא זה עליי בעתיד.

ה"זמן" (סמסטר, בלשוננו) נועד להתחיל בראש חודש אלול. ושוב, כמו באותו יום הכיפורים תשע שנים קודם לכן, התכוונתי להקדים חצי שעה. הפעם הגעתי ובית המדרש, ממש אותו בית המדרש שבו התפללתי לפני תשע שנים, היה ריק, ריק לגמרי. תפסתי מקום, ואני לבד בכל האולם. הלימודים החלו למחרת, ביום השני של ראש חודש.

בשבתי יחידי בבית המדרש הגדול עברתי חוויה מיסטית. הרגשה מוזרה אחזה בי ולא אוכל להסבירה. בתוככי לבי אמרתי: "הגעתי הביתה!". למה חשתי כך, מדוע הרגשתי כך, זאת לא אדע.²⁹

שיטת הלימוד בישיבה הייתה אחרת מכל מה שהייתי רגיל אליו כל ימי חיי. ה"שיעור", ההרצאה הפרונטלית בלשוננו, תפס שעה וחצי ביום, ואילו סדר הלימוד בבית המדרש השתרע על כל היום ועד חצי הלילה, למעט הפסקות לארוחות ולתפילות.

"סדר הלימוד" פירושו הכנה לקראת השיעור, חזרה ודיונים עליו, לימוד פרק נוסף באותה מסכת ללא שיעורים, שני חצאי שעה ללימוד לא-תלמודי: אחד בספרות ההלכה ואחר בספרות המוסר. צורת הלימוד הישיבתית הייתה ייחודית; היא התבדלה מצורת הלימוד האוניברסיטאית. בישיבה הייתה נהוגה שיטת החברותא, על פיה כל תלמיד צמוד לחבר הלומד עמו, המנתח את הטקסט עמו, הנושא ונותן עמו, המתווכח עמו, הפונה עמו לאחרים להמשך הדיון ולביקוש יישוב קושיות וסתירות – והכול בבית המדרש.³⁰ אין שיעורי בית ואין עבודה בספרייה.

29. לא מיסטיקן אנוכי ולא בן מיסטיקן אנוכי. לכן כאן המקום לציין שבכל חיי חוויתי עוד חוויה שלא אדע את סיבתה. הייתי כבן חמש-עשרה בערך, ואני עומד לפני חלון בבית הוריי ומסתכל החוצה. לפתע ראיתי "הוויה" עבר-הווה-עתיד בבת אחת, כאילו כל המציאות גלויה לנגד עיניי. הרגשתי מראה א-לוהים, ולא אוכל להסבירו – לא את תוכנו, לא את אשר הביאני לכך. לא הייתי עצוב ולא עליז, שום דיכאון ושום אקסטזה, לא לפניו ולא לאחריו. הוא לא השפיע על חיי. אבל זאת אדע: זיכרוננו חרות על לוח לבי עד עצם היום הזה. לא איעלב אם הקורא דברים אלה יאחזנו צחוק. על כל חניכיתי עד עכשיו להזכרים וייעדתי אותם להערת שוליים. את הסיפור החשוב הזה לא הכנסתי לגוף הספר כי הוא ההפך הגמור לאורח חיי ולדרך מחשבתי.

30. זכורני, לפני כשלושים שנה, בראשית דרכי בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל-אביב, נכנס יום אחד פרופ' אמנון רובינשטיין, הדיקן דאז, לאחר המורים מלא התרגשות: "קצתי בחיי מחמת ההרצאות הפרונטליות שאנו נושאים. התלמידים רושמים ורושמים. אין דיון, אין ביקורת, אין חשיבה.

כל תלמידי הכיתות (שיעור א, ב וכו') יושבים בבית המדרש, והם אינם נפרדים אלא לשיעוריהם (להרצאות). ההמולה בבית המדרש הייתה גדולה. ואני, איש האוניברסיטה, אשר שם אסור לו לאדם להוציא הגה מן הפה בספרייה שמא יפריע לאחרים, לא ידעתי איך אתרכז. אולם הצלחתי. אכן בספרייה השקטה שבאוניברסיטה כל מילה הנאמרת מפריעה לזולת, אולם בבית המדרש ההמולה רבה כל כך עד שאינך שומע אלא את דברי החברותא שלך.

אני מרבה בפרטים אלה כדי ללמד את הקורא כמה חדש היה לי העולם שאליו נכנסתי. במקום ארבעה-חמישה מקצועות חדשים בכל סמסטר, בישיבה יש בעצם "מקצוע" אחד – גמרא. תרבות הלמידה הייתה גם היא חדשה עבורי. למרות שמחת החיים שהייתה מורגשת וחוש הומור שנון של הלומדים, אפפה את הישיבה אווירה של כובד ראש שלא הכרתי לפני כן. בבית המדרש אין מעשנים. בבית המדרש ממעטים בדברי חולין. המשגיח הרוחני (תפקיד רשמי) היה מסתובב בבית המדרש, רואה כמה תלמידים משוחחים, ושואל: "מדברים תורה או מדברים 'על' תורה?" "על תורה" פירושו: חדשות בפוליטיקה הדתית, מעשיו של איזה מנהיג דתי, יזמתו של איזה רב. 'על תורה' משוחחים בשעת אכילה, בשעת הליכה הביתה, בשבתות בשעת שתיית תה – ולא בבית המדרש. בבית המדרש "רק" תורה. בבית המדרש, וכל שכן בחדר השיעור, אין קוראים עיתון. כשהרב נכנס לשיעור, נמצאים כל התלמידים בחדר, השיחות נגמרות מיד ומקבלים את פניו בקידה, במעין קימה סמלית. רק בשיעורו של הרב קמינצקי היינו עומדים לקראתו במלוא קומתנו עד שהיה מתיישב, והוא היה רץ למקומו כדי לא להטריחנו. בבית המדרש ובכל מקום אין משאירים ספר פתוח. כשעוזבים את השולחן סוגרים את הספר. אם

צריכים לבטל את השיטה. עדיף שישבו התלמידים שניים-שלושה יחד, ייקחו לידם פסק דין, ילמדוהו, ינתחוהו, ישברו להם את הראש עליו, ויתרגלו לחשוב כמשפטנים!" אמרתי: "כבר קדמוך בעולם התורה." הלא זהו רעיון החברותא.

פתחת ספר והעמודים הפוכים, אינך הופך את הספר; אתה סוגרו והופכו ואז פותחו. אם הספר נופל על הרצפה, מרימים אותו בנשיקה. בכלל המונח "ספר" הוא מונח טכני: "ספר" פירושו אחד מספרי לימודי קודש. ספר מדע, ספר היסטוריה, ספר חולין איננו "ספר", הוא נקרא "א בוך" (ספר ביידיש). רומן או ספר שאין אדם רציני מבזבז את זמנו עליו – "א ביכל" (ספרון ביידיש).

אחרי התיכון למדתי בשלושה מוסדות: ברוקלין קולג', בית המדרש למורים "הרצליה" והסמינר התיאולוגי הנקרא "בית המדרש לרבנים באמריקה". זכורני כי בהגיענו לשנה ד', לקחנו את תלמידי שנה אלף (האלפניקים) תחת חסותנו, לייעץ להם איזה קורס קל וציוני גבוהים ואיזה פרופסור ממרר את החיים ומכביד על הציונים, איפה ניתן למצוא חיים קלים וממי כדאי להתרחק. והנה בישיבת "תורה ודעת" עולם הפוך. לבחור מבוגר ("אן עלטעטערע בחור") מוסרים שני צעירים המתחילים את דרכם. הוא עוזר להם במציאת חברותא מתאים, משמש להם אבא, עובד סוציאלי, מנחה, מנחה לסייע בבעיותיהם הנפשיות ועובד אתם שכם אחד בחיפוש אחר פתרונות. תפקידו העיקרי של הבחור המבוגר היה, אם כן, לחנך את הצעירים ללימוד רציני יותר.

כל השנים שלמדתי בישיבה אף פעם לא שמעתי ניבול פה – ואפילו בחדר ההלבשה (locker room) – והמבין יבין.

עיקר התרשמותי הייתה מתפילת יום חול שגרתית. חמש דקות לפני מועד התפילה "מתכוונים" – לבישת ז'קט וחבישת כובע. "הדתיים" (די פרומער) הבודדים היו אומרים כמה מזמורי תהילים. הייתה זו תפילה רצינית. בכבוד ראש, באריכות, ללא דיבורים. בחזרת הש"ץ כולם עומדים. תפילת חול זו עלתה על תפילת יום הכיפורים בבתי הכנסיות שבהם התפללתי בילדותי.

בישיבה לא היו ציונים ולא בחינות. בכל שש השנים שלמדתי ב"תורה ודעת" היה שימוע ("א פארהער") בלתי פורמלי אחד. ואף על פי כן כולנו, גם התלמידים וכל שכן הרבנים (מורים, בלשוננו), ידענו את מידת

הצלחתו של כל אחד בלימוד. הערות מצד תלמיד בשיעור או בדיון בבית המדרש היו מגלות את מידת הבנתו. קושיות שהיה מקשה היו אינדיקטור מהימן. אין אומרים זה לזה סתם "מה שלומך?" אלא אומרים: "שלום. יש לך איזו קושיה?" ואזי אתה מעלה איזה קושי בסוגיה הנלמדת (כל הכיתות לומדות אותו פרק. ההבדל בין שיעור של צעירים לשיעור של מתקדמים איננו בחומר הנלמד אלא ברמת הלימוד). תלמיד ניכר מתוך קושיותיו. בלימוד השגרתי, אם אתה מקשה קושיה והחברותא אינו יכול ליישב אותה, שניכם שואלים את החברותא היושבים סמוך. אם יודעים – מוטב, אם לא יודעים – דנים. אם הדיון אינו נושא פרי, פונים לחברותא שלישית. וכן הלאה. אם סוף־סוף מצאת מי שיכול להסביר את הסוגיה ולפענח את הנעלם, בפעם הבאה אתה כבר יודע את הכתובת אליה תיגש עם קושייתך החדשה.

התחלנו ללמוד מסכת פסחים אצל ר' זליג. לי, איש האוניברסיטה, היה עיפרון ביד ומפעם לפעם רשמתי לי הערות, ראשי פרקים, רמזי רעיונות. הייתי היחיד שנהג כך. הם, בני ישיבה מילדותם, אומנו על ברכי הזכירה; לא רשמו מילה. אני שעליי היה לעזוב את בית המדרש לפנות ערב, לא הספקתי לחזור על כל הנקודות של השיעור. לשם כך, אחרי עבודתי ב"הרצליה", הייתי מגיע הביתה, מגייס את רשימותיי ומנסח את חידושי השיעור בכתיבה. ב"זמן" (סמסטר) הראשון, התקשיתי מאוד לעקוב אחרי שיעוריו של ר' זליג, וכפי שהוא צפה מראש. למולי החברותא שלי הציל אותי. הוא היה בן גיסתי, תלמיד מפולפל שקלט את הכול, הבין את הכול והסביר לי את הכול. ב"זמן" (סמסטר) השני, וכן בשנה השנייה, כאשר למדנו את מסכת בבא בתרא (ברמה הרבה יותר גבוהה מאשר אצל הרב קרביץ), כבר יכולתי להחזיק מעמד ולהדריך את החברותא שלי. בשנה ג' נכנסתי לשיעור הגבוה ביותר של בית המדרש, למדנו מסכת בבא קמא אצל הרב אליהו חזן, שהיה עילוי, מהיר המחשבה ומהיר ההוראה. ר' זליג בשעתו היה פדגוג; ר' אליהו – בולדוזר. שוב הרגשתי שאני טובע לולא נתמזל מזלי בפעם השנייה וזכיתי לחברותא שהצילני מרדת אל תהום

בלבול המוחין. בשנה ד', למדנו מסכת בבא מציעא, התאוששתי ושחיתי שוב בים התלמוד.

בארבע השנים הללו (תשי"ג-תשט"ז, 1952-1956) התקדמתי יפה במיומנות לימוד גמרא. רב ערכה של ההתמדה. Gutta cavat lapidem, "טיפה נוקבת אבן", אומר הפתגם הרומי, בדיוק כמו שאמרו חז"ל על רבי עקיבא שהתחיל ללמוד תורה בגיל מתקדם: "אבנים שחקו מים". לא בזבזתי זמן. הלא איש משפחה הייתי, מפרנס אשה וילדים. כל רגע היה יקר לי. על ציונות ו"הרצליה", על היהדות הקונסרבטיבית והסמינר התיאולוגי, על שאלותיי באמונה ועל גישתי הביקורתית לחקר המקרא – על כל אלה לא דיברתי עם איש, חוץ מעם ר' זליג. ראשית, אין זה המקום. שנית, חבל על הזמן. לא לשם כך באתי הנה. שלישי, ראיתי בזה מעילה באירוח שאירחוני, הרי לא לשם כך הרשוני ללמוד כאן בשיבה. אין ספק שהשיבה תרמה רבות להתפתחותי האינטלקטואלית. עצם החשיפה לציוויליזציה אחרת הרחיבה את אופקיי. תפיסת היהדות הועמקה. התעסקות אינטנסיבית בלימוד ובשמירת מצוות מעשיות (אהבתי הישנה הנושנה) הפיגה את חריפותה של האפיקורסיות שלי.³¹ ועיקר העיקרים, ניטעה בי מידת הענווה. בתהליך הלימוד בשיבה

31. ראשית ערעורה של ביקורת המקרא הקלאסית אצלי אירע בקיץ אחרי קבלת תואר M.H.L. (מאסטר בספרות עברית) עמה קיבלתי גם מעמד של Rabbi Teacher and Preacher in Israel, שניהם מטעם הסמינר התיאולוגי. ומעשה שהיה כך היה. בשנה ד' למדנו בקורס בתנ"ך אצל פרופ' רוברט גורדיס חמישים פרקי תהילים. לא הסתפקתי בזה וקיבלתי על עצמי להשלים את מאת הפרקים הנותרים עם המפרשים, העיקר ביניהם ה-I.C.C. (International Critical Commentary). אני מתחיל מזמור א': **אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים וגו'**, וה-I.C.C. קבע שהמזמור חובר בתקופה היוונית. חוקר שני היה ברעה שהוא חובר אחרי שיבת ציון, ושלישי אמר שהוא מזמנו של דוד. ואני קורא את הפרק פעם אחרי פעם: עברית קלאסית, תחביר קלאסי, ביטויים קלאסיים – שום סימני היכר מיוחדים. על סמך מה אומרים מה שאומרים? זאת הייתה הפעם הראשונה שהתחלתי להטיל ספק באפיקורסיות שלי. לא ידעתי אז עד היכן יגיעו הדברים.

אתה לומד סוגיה ואתה חושב שאתה "יודע" ושאתה מבין אותה. והנה, מכריחים אותך להתעמק, להסתפק, לשלול מוסכמות. ואתה מגיע ל"מסקנה". אבל גם "המסקנה" היפה והברורה מתערערת. ואתה מתחיל לראות דברים באור אחר, שלא חלמת עליו קודם לכן. מידת הענווה ניטעת כך אם למשל אתה מקשה קושיה, והיא מבריקה, לכל הפחות לפי דעתך, ואכן היא קושיה טובה. ואתה הולך עם קושייתך כמנצח. חושב שבפיך חידוש, ואפילו ללא תירוץ; עצם הקושיה היא תרומה מחשבתית נכבדת. והנה, עוברים שלושה שבועות, ואתה לומד להכיר "יסוד" כלשהו, תובנה חדשה כלשהי. קושייתך כבר מאבדת את הברק שלה. וכשאתה מסתכל בעניין בעיניים אחרות, כל הקונסטלציה המחשבתית נראית אחרת.

אני מדגיש את עניין הענווה, כי נתקיים בי סדר הפוך. הספרים, במיוחד חז"ל, קובעים שאין אדם מצליח בתורה אלא אם כן קדמו לה ענווה ויראת שמים; ואצלי הביאתני התורה לענווה וליראת שמים.

מעניין לעניין. פעם אחת למדנו רמב"ם, עם קושיה עליו, ועם יישוב מבריק מפי ר' חיים מברסק. עד שקלטתי את מלוא המשמעות נדרש לי זמן. אבל אחרי שהבנתי את כוונתו, ראיתי שהניתוח האנליטי היה מרשים ביותר. נכנסתי בשיחה עם ר' זליג. "איך יכול פרופ' ליברמן לדחות תורה כזאת?" שאלתי. כוונתי, כמובן, הייתה לעובדה שבשיעורי אצל פרופ' ליברמן, איש מדע התלמוד, מעולם לא ננקטה גישה כזאת. "כי ליברמן יודע שכאשר שאלו את הרמב"ם שאלות על המשנה תורה שלו והקשו קושיה כלשהי, מעולם לא השיב תשובה נוסח ר' חיים מברסק", ענה. "אם כן", אמרתי, "מהי באמת הלגיטימיות של ר' חיים?" ענה ר' זליג "כי ר' חיים מרחיב את ההשלכות של דברי הרמב"ם, והוא מחדר את הנפקות האידיאית בינו ובין ראשונים אחרים."

פעם למדנו מערכה של רבי עקיבא איגר. אחרי עמל רב, עם מידה לא-מבוטלת של ייאוש, ירדתי לסוף דעתו. התפרצתי ואמרתי: "זה יפה! האסתטיקה שבו היא א-לוהית!" הוסיף ר' זליג: "אהרן, אף אילו לא

הייתי דתי, הייתי מתאהב בזה. דע לך שאצלי גדולי ישראל הם המה ההוכחה המוחצת לאמיתותה של תורה מן השמים."

במישור אחר. כאשר התלוננתי לפני ר' זליג על ששיעוריו (הרצאותיו) מכוונים לעשירון הגבוה של הכיתה, הודה שזאת היא המסורת הישיבתית. "אנחנו שואפים למקסימום. כל יתר התלמידים מבינים איש לפי כישורונותיו. אין לזלזל ב"חלשים". אנו גם אליטיסטים בתורה וגם עממיים בלימוד. אלה ה"חלשים" יצאו מן הישיבה יהודים טובים, נאמנים, וכשרים. יודעים פחות, מבינים פחות, אז מה?"

שש שנות לימודי הישיבתיים (שתיים עם הרב קרביץ, שתיים עם ר' זליג ושתיים עם הרב אליהו חזן), 1950-1956, לא היו שנים שקטות. בהיותי בשנה האחרונה בסמינר התיאולוגי (1949-1950) "המלחמה הקרה" בין ארצות הברית ובין רוסיה הסובייטית הייתה בעיצומה. בראשית אותה מלחמה, אמרה ג'ודי: "תראה כמה קצר יהיה הזמן שמנגנוני הפרופגנדה יהפכו את הסובייטים, שאתמול היו בעלי ברית אהובים שלנו, לשונאים מושבעים." ואכן, המתיחות גברה מיום ליום, עד שמתוך תסכול, אכזבה וייאוש ששוב חוזרים לקנאה, שנאה ולוחמה, הדרתי את עצמי מקריאת העיתונות. עברו כמעט שישה חודשים בשובה ונחת, ולפתע אני שומע שמדברים על "המלחמה". "איזו מלחמה?" שאלתי. וכך נודע לי כי פרצה מלחמת קוריאה. הטמנת הראש בחול לא הועילה.

בהיולד בתי השנייה נאלצתי למצוא עוד חלטורה. נוסף על שעות ההוראה שהייתי מלמד בסמינר בקיצים, בתוכנית "המכינה", נתמנית יועץ ל-United Synagogue of America, התאחדות בתי הכנסת הקונסרבטיביים באמריקה, ותפקידי היה לספק חומר לפעילויות. החומר היה משני סוגים: חומר למועדי ישראל של כל השנה וחומר לקידום פעילויות צדק ועזרה סוציאלית (social action). חומר זה כלל פעילויות לטובת שכבות נחשלות באמריקה, במיוחד עבור עניים וכושם-שחורים אפרו-אמריקאים. אבל בשנים 1950-1954 פעילויות אלה לבשו צורה מיוחדת. היו אלה שנות הטרור שהטיל סנטור ממדינת ויסקונסין

בשם ג'וסף מ'קרת' בחברה האמריקאית. בטענה שבין תופסי משרות ממשלתיות נמצאים קומוניסטים ואוהדי הקומוניזם, הוא יצא במסע צלב נגד כל תופעה ליברלית חברתית-פוליטית. הוא העליל עלילות והשמיץ אנשים על ימין ושמאל. הודות לדמגוגיה שבמעשיו, היו חפים מפשע שפוטרו מעבודתם והיו אלה שהומט עליהם קלון. אף שסוף-סוף דעכה השפעתו והוא נכשל, מ'קרת' הביא לרענון המודעות האמריקאית לזכויות האדם. שותפות להתרעננות זו היו הקהילות היהודיות.

בין התוצאות של התסיסה האנטי-מ'קרתית הייתה התמסרותו של ארגון בתי הכנסת הקונסרבטיביים לאידיאל של זכויות האדם. דרכו הוענק לי פרס מחקר מטעם ה-Fund for the Republic³² בנושא: "זכויות אזרחיות וחירויות אזרחיות בספרות הרבנית". הוטל עליי לחקור את מקורות היהדות במטרה לדלות מתוכם תימוכין, תובנות והעמקה בערכים דמוקרטיים. ששתי לקראת ההזדמנות הזאת לצרף את אהבתי לתורה עם שאיפתי לתיקון עולם. פרופ' ליברמן הדריך אותי. משוחרר מעול פרנסה החלטנו, ג'ודי ואני, שנעלה ארצה לשנה ואערוך את המחקר שם. האמת היא שתכננו ביקור בארץ מיד אחרי סיומי את חוק הלימודים בסמינר, אלא שהולדת בתנו הבכורה כילתה את כל הכסף שחסכנו. התחלנו לחסוך מחדש, והולדת בתנו השנייה כילתה את תכנית החיסכון השנייה. הפעם הסתייע הדבר והתאפשר הביקור המצופה ואנחנו כבר הורים לשלושה הילדים.

אולם מן השמים הושם וטו. ומעשה שהיה כך היה. בדעתנו היה לשהות עשרה ימים באירופה בדרכנו ארצה. בילינו שלושה ימים בלונדון, שלושה ימי תיירות בפריז, שבת אצל ידידינו בבזל שבשווייץ, ליאו ובילה אדלר (הוא היה הרב הראשי של העיר). וביום ראשון נחתנו ברומא. אותו ערב בהגיענו לבית הכנסת הגדול, התבשרנו: "בן גוריון פלש לסיני, כל

32. מחלקה מיוחדת של ה-Ford Foundation, שנועדה לטפח ערכים דמוקרטיים.

הטיסות ארצה בוטלו. "היה זה בשנת תשט"ז, השנה האקדמית 1956-1955. כעבור שבוע ימים של טלטולים וטיטולים ברומא, חזרנו לבזל כדי לחכות שם עד יעבור זעם. גרנו כנוודים אצל ידידינו, ושם פתחתי במחקר. ישבתי שמונה שעות ביום, במשך שלושה שבועות, בספריית אוניברסיטת בזל. העבודה התנהלה בכבודות. אם רציתי לעיין בפסוק בתנ"ך, היה עליי למלא כרטיס, לחכות חצי שעה עד שיירדו למחסן העתיקות, ויעלו לי תנ"ך בעברית מן המאה השש-עשרה, בגודל חצי מטר, בעטיפת עץ עם שלשלות לפתיחה ולסגירת הכרך. ברם, לא זו בלבד שהתקדמותי בעבודה הייתה איטית. החדשות מהמזרח התיכון הפילו את רוחנו. המצב היה די מעורפל, והעיתונים פרסמו את איומי הרוסים שהם מתכוננים להתערב. ג'ודי ואני אמרנו נואש. עשינו חשבון. אילו היינו שנינו לבדנו היינו מוצאים לנו דרך להגיע ארצה, אבל עם שלושה פעוטות אסור להסתכן. בלב כבד חזרנו לארצות הברית, ואת המשך המחקר ערכתי בספרייה של הסמינר התיאולוגי.

שלושה הישגים אקדמיים השגתי אותה שנה: ראשית – קראתי, למדתי וחקרתי הרבה; שנית – הנחתי, בלא שהייתי מודע לכך, את היסוד לדיסרטציה שהייתי עתיד לחבר; ושלישית – נחשפתי לספרות משפטית בפעם הראשונה בחיי.

בסמינר התיאולוגי טופחו שתי גישות מחקר סותרות זו בצד זו. מצד אחד – כמכון רציני ומכובד למדעי היהדות היו נערכים בסמינר מחקרים מדעיים "טהורים". פרופ' ליברמן היה בעיצומו של כתיבת החיבור "תוספתא כפשוטה"; וכן פרסם מאמרים רבים בפילולוגיה תלמודית-מדרשית שבהם האיר את דברי חז"ל על ידי פענוח לשונם, עמידה על גרסאות נכונות ובדיקת מקורות מקבילים. פרופ' ח"א גינסברג פרסם מחקרים, בין היתר, בתשתית של הבלשנות האוגריתית אשר העשירה את ידיעותינו בלשונות השמיות העתיקות, כולל כמובן לשון המקרא. פרופ' אלכסנדר מרקס פרסם כתבי יד שהאירו מספר רב של פרשיות בתולדות ישראל, ופרופ' שלום שפיגל העמיק את הבנתנו

בספרות המדרש והפיוט.

מצד שני – אנחנו התלמידים, אחוזים במעין בולמוס להפוך את משה רבנו, חז"ל ורמב"ם להיות "אקטואליים", היינו קוראים את ספרות הדורות בעיניים סלקטיביות: כל דבר שלא תאם את רוח זמננו גנזנו וכל דבר שתאם את האידאליים שלנו העלינוהו על נס. באותה שנה למדתי מקרא, משנה, תלמוד, מדרש, רמב"ם, ראשונים אחרונים, הלכה ואגדה, ואת הכול בחנתי דרך נושא זכויות האדם. לדוגמא: הכרתי מקרוב את המחלוקת המיימונית המסועפת, וניסיתי לראות בה היבטים של חופש האמונה, חופש הביטוי, הלגיטימיות של חילוקי דעות וכדומה. כן מצאתי מאמרי חז"ל הדוגלים בפלורליזם ואגדות המגנות אפליה גזעית. לולא הדרכתו הקפדנית של פרופ' ליברמן הייתי מוציא הרבה דברים חסרי עומק מתחת ידי. לאט-לאט הנחתי הצידה פתרונות קלים לבעיות סבוכות, ושמת לב אל נושא אקטואלי אחד: בימי השתוללותו של הסנטור מ'קרתי, הוא היה מנהל חקירותיו ביד תקיפה במטרה שהנחקר יגלה גנותו של החשוד. הרבה נחקרים מצאו מחסה בהגנה החוקתית לזכות השתיקה. "אני מסרב לענות על השאלה כי תהיה בתשובתי משום הפללה עצמית." קסם לי אותו חיסיון חוקתי מפני הפללה עצמית, ובפעם הראשונה נחשפתי אל הספרות המשפטית. לא ידעתי אז עד היכן יגיעו הדברים.

מעברים

השנים 1957-1958 היו לי שנות מעבר. (א) למדתי חולין-יורה-דעה אצל הרב יעקב קמינצקי; (ב) מקום תעסוקתי הוחלף מ"הרצליה" לסמינר התיאולוגי; (ג) גישושי האקדמיים הוליכוני אל לימודי המשפטים. על שלושת המעברים האלו אני מבקש עתה להאריך את הדיבור. (א) הלימוד בשיבה. כעבור שנה משוכי מאירופה, חזרתי לשיבה. הואיל וסיימתי את לימודיי במשך שנתיים אצל הרב אליהו חזן, מגיד

השיעור הגבוה ביותר בישיבה, ישבתי ללמוד חולין-יורה-דעה. בישיבת "תורה ודעת" חשיבות לימוד חולין-יורה-דעה לא הייתה בזה שהפגנת יומרה להיות רב (כי לימוד כזה היה מסתיים בבחינה ובקבלת סמיכה לרבנות) כי אם בזה שאתה מתכוון לעזוב את הישיבה. ואף על פי כן אותו היבט "רבני"-מקצועי היה קיים. נכונותי להשתתף בתכנית לימוד זאת פורשה כסימן שאני חותר ל"סמיכה" לרבנות. המשגיח התייעץ עם ר' זליג. ר' זליג הבין את הבעיה בשלמותה: הוא ידע שאין לי לא עניין ולא צורך בסמיכה, והוא גם הבין שאני מעמיד את הישיבה במצב בלתי-נסבל.

יום אחד זומנתי לשיחה עם הרב קמינצקי: מה הן תכניותיי? מה הן ציפיותיי? עליי לדעת שקיימת מלחמה בין אגודת הרבנים (האורתודוקסים) ובין הסמינר הקונסרבטיבי. אמנם אין להטיל דופי בנאמנותי למצוות ובאורח חיי התורני, אבל במלחמה הקווים ברורים. הישיבה לא תרפה את ידי אגודת הרבנים; היא לא תיתן סמיכה לאדם הקשור לסמינר, יהיה אשר יהיה. עניתי שאני מבין, ואני מסכים, ואני מבקש סמיכה. בקשתי היא לזכות ללמוד אצלו, ללמוד את החומר ההוא, ולצורכי הסיפוק העצמי להיבחן באותה צורה שנבחנים כל היתר; על התעודה המסמיכה לרבנות אני מוותר מראש. הרב הסכים מיד.

אבל בזה לא נגמרה שיחתנו. "ובאמת, מה עושה אדם כמוך שם?" שאל, והרמז במילת "שם" היה ברור. הגבתי מיד לאתגר, וחילקתי את תשובתי לארבעה חלקים: (א) העבר שלי; (ב) החופש האקדמי-דתי הניתן לי על ידי פרופ' פינקלשטיין ללמד על פי מצפוני (ראה בהמשך, בפרק ד'); (ג) השפעתי על תלמידים; ו(ד) העגונות ששחררתי (ראה למטה). בתום החלפת הדעות בינינו מסקנתו של הרב קמינצקי, אחד ממנהיגי היהדות החרדית שבארצות הברית, הייתה: "אכן, קשה מאוד לומר לך לצאת משם."

שנתיים ישבתי ולמדתי במחיצתו של אדם גדול זה, גאון בתורה וצדיק יסוד עולם. תלמיד חכם ממדרגה ראשונה, ידיעתו בכל מכמני התורה

הייתה עצומה. ידיעותיו בתנ"ך, דקדוק ותולדות ישראל הפתיעוני. ומעל הכול מידותיו: פיקח עצום, תמים ביראה וערום בחיים (חכם, מנוסה עם ערמוניות קונסטרוקטיבית), כלומר: ניסיון החיים וגילויי שחיתויות האנושות לא הדליחו את האופטימיות שבו, את הכבוד והתקווה שרחש לאדם ואת אמונתו בבורא העולם. זהירותו במצוות שבין אדם לחברו ובמצוות שבין אדם למקום הייתה למופת: סבר פנים יפות, ניקיון כפיים, ברות לבב, טוהר הלשון. נוסף על כל אלה הוא ניחן בחוש הומור קל וחינני.³³

הוא היה רגיש לבעיות של גרסה. חוץ מרמיזה לדקדוקי סופרים, הוא ביקש שכל תלמיד יביא מהדורה אחרת של התלמוד: "שלא נהיה תלויים בטעויות של דער בחור דער זעצער [הבחור המדפיס]." התלוננתי פעם על מחלוקת הלכתית – "שיטות" שונות – שהייתה תלויה בחילופי גרסאות בטקסט התלמודי אצל הראשונים (חכמי ההלכה בספרד ובאשכנז בשנים 1000–1500 בערך). איזה מעתיק כתב באיזו צורה ויוצאת לנו "שיטה". הוא הראה לי כמה פשטנית היא הסתכלותי. הלא עינינו רואות שראשונים (במיוחד רש"י) דחו את הכתוב לפנייהם ושינו באומרים: "הכי גרסינן [כך צריכים לגרוס]", ויש מקומות אחרים שקיבלו את הכתוב אצלם ופירשוהו כפי שפירשוהו. כלומר: הם לא היו משועבדים לכתוב לפנייהם. אם גרסה

33. שמץ מנהו ניתן לדלות מן הספר: Yonason Rosenblum, *Reb Yaakov: The Life and Times of HaGaon Rabbi Yaakov Kaminetsky*. "שמץ מנהו" – כי הספר לוקה בחסר ודמותו של ענק זה מגומדת. חסרות תולדות חייו האינטלקטואליים: המאבק האישי שהוא נאבק בצעירותו ברוח הזמן, קרי: בהשכלה. לא מוגדרת מידת קשריו עם הרב קוק, ולא מתואר מה בדיוק היה היחס שלו ל"מזרחי" בשלבים שונים של חייו. יחסו לחסידות והמחלוקת בתוך "תורה ודעת" (לקראת סוף כהונתו) אינם מוסברים, אינם נזכרים אפילו. הספר נמצא כעת במהדורה עברית: יונתן רוזנבלום, רבי יעקב קמינצקי (הסדרן ימצא במהדורה האנגלית ארבעה מקומות שהספר רומז אליי: עמ' 152, 162, 169, 284 למטה).

מסוימת התאימה לדעותיהם, לשיטתם, לדרכם בהבנת ההלכה, החזיקו בה; אם גרסה מסוימת לא התיישבה עם השקפתם ההלכתית תיקנוה. עם זאת, לא עשו בכתבי היר שלהם כרצונם. התחשבו מאוד בנוסח שהיה בידם. במילים אחרות הייתה אינטראקציה מאד עדינה בין "גרסה" ובין "שיטה".

פעם פרצה מחלוקת בבית המדרש, ליתר דיוק בין חברי השיעור הלומדים יורה-דעה. מה הפירוש המדויק של "גלאט" (חלק)? כל הכיתה טענה שפירושו: "בשר שלא נזקק לשאלת חכם להתירו".³⁴ ואני לבדי בדעה שפירושו: "בהמה שריאותיה היו ללא סירכאות"³⁵ ואיננה זקוקה ל'מיעון ומשמוש' להתירה. אני נבחרתי לייצג את הכיתה להציג את שתי הדעות לפני הרב להכרעה. לפני שהצדיק את עמדתי הוא נתן הרצאה סדורה של עשר דקות על תולדות הסוגיה מיחזקאל הנביא דרך תנאים, אמוראים, גאונים, ראשונים ואחרונים; וסימום היה מאלף. "אנחנו בליטא לא דגלנו בגלאט". "אם כן, מה נשתנתה אמריקה." "באמריקה, האנשים העוסקים בגלאט הם יותר אחראים, אפשר לסמוך עליהם יותר מהיתר" – רמז ברור להיות ארצות הברית "המערב הפרוע" מבחינת יהדותה לפני השואה (ראה פרק א' לעיל).

כלומר, עם כל הזהירות המיוחדת שלו בשמירת המצוות, מעולם לא קידש את החומרות שאומצו בגלל גורמים ספציפיים שלא היו רלבנטיים לעצם העניין; ממקורה החסידי של חומרת גלאט הוא לא התעלם. עליי לציין שיותר מששים אחוז של תלמידי "תורה ודעת" היו ממוצא של חסידים, וזאת הייתה הישיבה הליטאית היחידה שבה התפללו נוסח ספרד כמנהג החסידים. הרב קמינצקי אמנם הצטרף לאהדה שאהדו הליטאים

34. על פי דברי יחזקאל הנביא כפי שנדרשו בב' חולין לו ע"ב.

35. סירכא הריה פגם בריאה של בהמה שאונותיה נמצאו דבוקות. שיטת גדולי הפוסקים באשכנז הייתה להתיר פגם זה אם הסירכא ירדה על ידי מיעון ומשמוש מקומה.

את הלמדנים החסידיים כמו בעל ה"תניא", ה"דברי חיים", "חידושי הרי"ם", ה"שפת אמת" וה"אבני נזר". אבל היה "מתנגד" מושבע. אגב, לי הוא עזר להשתחרר מהעבר החסידי שלי. ומעשה שהיה כך היה:

כאשר למדתי אצל, הייתי בן שלושים ושתיים וההלכה הייתה כבר גורם מכריע באורח חיי. עלה בדעתי שאני ממוצא חסידי אלא הואיל ונתחנכתי בתלמוד תורה ("היברו סקול") אשכנזי וכן בישיבה ליטאית לא נהגתי לפי מנהג אבותיי. הצגתי בפניו דילמה. אני מתפלל נוסח אשכנז ולא נוסח ספרד,³⁶ שהיה נוסח התפילה גם של הסבא מצד אבי וגם של הסבא מצד אמי. מאידך, כאשר התחלתי להניח תפילין התעקשה אמי שלא אניח תפילין בחול המועד: "אני זוכרת כי בהיותי ילדה, אבא שלי לא הניח תפילין בחול המועד, ואכן זהו מנהג חסידים והייתי נוהג על פיו. אבל שוב מאידך, אני אוכל בסוכה בשמיני עצרת (בחול"ל) כמנהג בני תורה ובניגוד למנהג חסידים. הדילמה הייתה שיש כאן אי־עקביות פרי העובדה שגדלתי בבית חצי־דתי, בלי מנהג אבות סדור, אבל עכשיו לא רציתי לשנות. הרב קמינצקי בא לעזרתי לכל אורך הדרך. ראשית, אינני חייב לשנות מנוסח אשכנז לנוסח ספרד. נוסח ספרד של החסידים איננו נוסח של ממש. כל אדמו"ר חסידי הוסיף וגרע מילים בסידור כראות עיניו, והתוצר הסופי שאין לחסידים נוסח הלכתי מחייב. אילו הייתה השאלה נוגעת לנוסח אר"י (שהוא הנוסח של חב"ד בפיקוחו של בעל ה"תניא") היינו נתקלים בבעיה הלכתית נכבדת כי זהו נוסח של ממש, אבל נוסח ספרד איננו נוסח. שנית, גם הגאון, הגר"א, רבו של רבי חיים מוולוז'ין, שהוא אבי הישיבות הליטאיות, לימד שאין להניח תפילין בחול המועד.³⁷ ועניין שלישי, ישיבה ואכילה בסוכה בשמיני

36. בהקשר זה "נוסח ספרד" הוא כינוי לנוסח התפילה של החסידים, לא לנוסח עדות ספרד של הספרדים־המזרחים.

37. אכן זהו מנהג אשכנז בארץ ישראל, נמצא שבארץ גם אשכנזים וגם חסידים

עצרת (בחו"ל) אינה פונקציה של מנהג; היא חיוב הלכתי מדינא דגמרא (הדין התלמודי), ואין לשנות.

כאשר בן דודי, הנשוי לגויה, הזמין אותי לברית של בנו הבכור, הייתי נבוך. אם לא אלך, הרי זה יפגע קשות בדודי, אותו דוד שנאבק נואשות בשידוך של בנו עם הלא־יהודייה בתחילתו אבל בסוף נאלץ להשלים אתו. המוהל אמנם היה מודע לבעייתיות, וקיבל הוראת חכם למול את הילד לשם גירות. הרגשתי שבתור "הדמות הדתית" במשפחה, הופעתי תפורש כמחילה לצעיר על מעשיו. מה עושים? כיצד נוהגים?

יצוין שלי הייתה "תורה שלמה" בהבנת ההוראה בפרקי אבות: עשה לך רב. "עשה" – יש לטפח יחסים עם אדם שאתה רואה בו "רב" ולהתקרב אליו. "לך" – יכולים להיות סוגים שונים של רבנים. לשאלה יומיומית מספיק לגשת לרב מקומי. לשאלה הקשורה בבעיה חדישה, מחוסרת תקדימים, פונים לגדולי הפוסקים (לרוב בפנייה טלפונית). אולם יש שאלות מורכבות, אישיות, עדינות, הזקוקות להתייעצות לעומקו של דבר; ואז נוסעים במיוחד אל גדול הפוסקים.

את השאלה האישית הנוגעת לבן־דודי, הנשוי כזכור לאשה נכרייה, הרגשתי שלא יכולתי לשאול את הרב אברהם שטיינברג, לשעבר אב"ד דק"ק בראד בגליציה, הרב בשכונתי אשר אליו הייתי מביא את השאלות היומיומיות־השגרתיות. שאלה זו לא התאימה אף לשיחה טלפונית עם רבי משה פיינשטיין, שאליו היינו פונים בכל בעיה הלכתית נכבדת. הלא הורגלנו ב"תורה ודעת" תמיד לפנות לרבי משה, כי הרב קמינצקי כינהו "רב העיר" ("שטאדט רב"). לרבי משה היו כמה מעלות: היה הוא פוסק הדור והפגין מומחיות בלתי רגילה; אם היה אפשר להתיר הוא לא אסר, אם הוא אסר ידעת שאין מקום להיתר; היה אפשר לשאול דרך הטלפון, הוא עצמו היה עונה, אין מזכירות ואין מתווכים, והוא היה עונה

(וגם ספרדים) אינם מניחים תפילין בחול המועד. בעייתי התעוררה כי גרנו בחוץ לארץ.

במהירות הבזק. בסוף השיחה דרכו הייתה לא להוריד את השפופרת מבלי להוסיף דברי ברכה (ביידיש), אם ערב שבת "שבת שלום ומבורך", אם ערב חג "חג שמח", אם לא ערב שבת ולא ערב חג הוא בגאונותו היה ממציא ברכה מתוך השאלה שנשאלה או על פיה. לשאלה סבוכה מעין זו פניתי לרב קמינצקי כדי לדון בה בארבע עיניים. תמצית גישתו הפתיעתני ב"ליברליות" שבה: בעקבות המדיניות של רבי עקיבא אייגר של התקרבות משפחתית, על דרך הכתוב מבשרך לא תתעלם (ישעיה נח:ז), יש ללכת. יש גם להשלים עם העובדה שהילד יגדל כיהודי ויחשב יהודי.

ופעם, בזמן חתונה אחת, סיפר לי הרב קמינצקי, על ספר אחד שחיבר והלך לאיבוד. ומעשה שהיה כך היה: השמים היו מתקדרים בליטא, והוא חיפש דרכים לעזוב. אז הוא חיבר ספר שבו הוא מיישב הרבה קושיות ישיבתיות על הרמב"ם על ידי זיקה ל"מורה נבוכים"; כלומר עיון ב"מורה נבוכים" שימש לו יסוד בהבנת הרמב"ם ב"משנה תורה". המטרה הייתה לשלוח את הספר לרב קוק (לקראת סוף ימיו) כדי שהלה יסכים לסדר לו רבנות בארץ ישראל. אלא שאשתו שלחה את הספר בדואר פשוט ואבדו עקבותיו. וכך הוא הצדיק עליו את הדין: "לא יצא ממנו כלום כי חיברתיו שלא לשמה."

השפעתו של הרב קמינצקי עליי הייתה חזקה ביותר. דווקא רחבות המוחין הזאת היא אשר קירבה אותי אליו קרבה מיוחדת, היא אשר הקלה עליי להזדהות עם עולם התורה – אותו עולם שאלי נכספתי ואותו עולם שער עכשיו היה זר לדרך חשיבתי. וגם חוש ההומור שלו קירבני אליו. מעניין לעניין לא בדיוק באותו עניין. בכל חכמתו של הרב קמינצקי³⁸ ובכל תבונתו העמוקה, הוא לא היה יכול להיות בן בית בתרבות המערבית האינטלקטואלית ואף לא ציפיתי ממנו שיהא כזה. כאשר הייתי מורה

38. בניגוד לר' זליג אפשטיין שרכש השכלה אונברסיטאית בקנדה (מבלי לקבל תואר).

בסמינר התיאולוגי (ראה בסעיף הבא) וניגש אליי סטודנט קונסרבטיבי עם נטיות ל"חזרה בתשובה" (קרבה אל יהדות התורה) בבקשת הדרכה הלאה, הייתי מפנה אותו אל הרב הוטנר בישיבת חיים ברלין או אל הרבי מנחם מנדל שניאורסון מלובביץ' – אלה האמונים על דרכי החשיבה המערביות, על לשונה, על הפרובלמטיקה שלה – ולא אל הרב קמינצקי או אל הרב משה פיינשטיין.

(ב) כאמור, מעבר נוסף שקרה בשנת תשי"ז, 1957-1958, היה השינוי במקום העבודה שלי.

עוד לפני התחלת השנתיים הללו, ועוד לפני אותו דיון ביני ובין הרב קמינצקי ב"תורה ודעת", בעודני יושב יומם ולילה בספריית הסמינר ועוסק בזכויות אזרחיות ובמציאת נושא החירות האזרחית בספרות הרבנית, פניתי אל פרופ' ליברמן בבקשה שימצא לי הסדר שעל פיו לא אצטרך לשוב ל"הרצליה" לעבוד שעות ארוכות, הסדר שעל פיו אוכל ללמוד יותר. לא עברו ימים רבים וקיבלתי הזמנה להופיע בפני אחד מסגניו של פרופ' פינקלשטיין.

הסגן הסביר לי שניטש מאבק מתמיד בין פרופ' פינקלשטיין ובין סיעות מסוימות בכנסת הרבנים הקונסרבטיבית. המאבק נסב על היתרי עגונות. בין סיעות אלה התנהלה נטייה ליזום מתן גט על ידי גוף רבני במקרים של סרבנות עיקשת ובלתי מוצדקת של הבעל לתת גט פיטורין לאשתו. נוהג כזה נוגד את ההלכה בצורה בוטה. כדי לשים יזמה כזאת לאל, התחייב פרופ' פינקלשטיין למצוא פתרון לבעיית כל עגונה הפונה לכנסת הרבנים לעזרה. נשאלתי אם אני מוכן לקבל עליי עבודה כזאת? ליבון הבעיות והבהרת המטלות גילו לפניי שמלבד החשיבות הציבורית הגדולה בעצם העניין, פירוש תנאי העבודה הוא משכורת שלמה בעבור משרה חלקית. הסכמתי, מאותו היום נפתחה פרשה מיוחדת בחיי. גייסתי כוחות וכישרונות של יזמה ותושייה שלא ידעתי שקיימים בי.

כל אשה שרצתה בגט ונתקלה בבעל סרבן, וכאשר פנתה לרב שלה, הוא לא הצליח ליישב את הסכסוך, הופנתה לכנסת הרבנים. כנסת

הרבנים הפנתה אותה אל לשכתו של פרופ' פינקלשטיין, קרי: אליי. במשך השנתיים הבאות פנו אלינו כעשרים נשים כאלה. ההוראה שניתנה לי חזרה על עצמה כפזמון: "תשיג לה גט." הוראה בלי התוויית קווים ובלי כל הדרכה, ואני ניגשתי לעבודה.

יצרתי קשר עם האשה וראיינתי אותה כדי להכיר את המצב. שמעתי את סיפורה, ולא היה ספק בלבי שבעלה רשע מרושע. ראינתי את הבעל, ושוב, לא היה ספק בלבי שהאשה מפלצת. דיברתי אתה שנית; כל דברי בעלה שקר וכזב. דיברתי אתו שנית; הופרכו כל טענותיה. יצרתי מדיניות. לא חשוב מי צודק. עובדה היא שבכל המקרים כבר התגרשו בני הזוג בגירושין אזוריים; אין תקווה עוד להתפייסות ולשיקום ביתם; לי לא נשאר אלא להשיג גט כדי שהאשה (ואף בן זוגה) יוכלו להתחתן שנית. אבל בזאת היינו תקועים: השנאה ויצר הנקמות מצד הבעל שלטו, ועצם זיקתה של האשה לגט שימשה עיקר הנימוק לסירובו.

קושי נוסף שעלה באחד מהמקרים – היעלמותו של הבעל: "הוא נעלם. אינני יודעת איפה הוא" "מה משלוח ידו?" "אופה, יש סיכוי שהוא בחוף המערבי, כי פילגשו היא בת קליפורניה." טלפון אחד למודיעין, טלפון שני ל"איגוד האופים של קליפורניה". התברר שבשביל "הרב קירשנבאום המצלצל בשם כנסת הרבנים של אמריקה", נפתחו השערים, קיבלתי את כתובתו בעבודה ואת כתובתו הפרטית. טלפון שלישי אל הרב באוקלנד, קליפורניה, עיר מגורי הבעל הנוכחית, והמבצע ממריא. במקרה אחר שוב "הוא נעלם", ומאמצי החובבניים העלו חרס בידיי, פניתי לבלש פרטי (לא היו לי מגבלות בתקציב); בתוך שבועים ושתיים שעות איתרנו אותו. כנראה בעלים לא נעלמים מהר כל כך במאה העשרים.

במקרה אחר הבעל הסכים לתת גט בתנאי: הוא דרש בחזרה את טבעת היהלום שנתן לאשתו. לחצתי על האשה שתוותר והיא הסכימה. אך זה לא הספיק. הבעל דרש חוות דעת של שמאי שאכן זוהי הטבעת שנתן. סידרתי גם את זאת. אך זה לא הספיק. הבעל חייב שלא תסור

עין מהטבעת מרגע השמאות עד מתן הגט, על מנת שלא תוחלף. גייסתי שלושה רבנים (אורתודוקסיים שבדרך כלל היו מוכנים ללא עיכוב זמן וללא שיקולי יוקרה לשתף פעולה) שיסכימו לשבת בבית דין בחדר הסמוך ללשכת השמאי ויסדרו את הגט תיכף לשמאות.

באחד המקרים בעל סירב לתת גט. אמרתי לו: "אתה לא מבין. אני אינני פועל לטובת האשה. אני מייצג את כנסת הרבנים של אמריקה. אצלנו אין משוא פנים. אני פועל לטובתך. אתה לא תוכל להתחתן בלי גט." "אין לי כל עניין להתחתן," וטרק את הטלפון. מקולו היה ברור שהוא שפוי אבל קצת תימהוני. לאשה דיווחתי שלעת עתה אין לי פתרון. עברו חמישה חודשים, ואני מקבל טלפון מהסרבן. "רבי, אני צריך גט, אבל מהר." מן הסתם פגש הבעל באשה אחרת, התאהב בה ונזכר בדבריי האחרונים (אולי היא העלתה בפניו את חששותיה: "אם אתה באמת אוהב אותי, למה הנך מתעקש לכבול אותה אליך?"). בזוכרי את התימהונית שבו, יראתי פן ישנה את דעתו. "תוך עשרים וארבע שעות, בבית הכנסת הסמוך לביתך." צלצלתי אל האשה ותרועת ניצחון בירי. אין תשובה מביתה. צלצלתי למקום עבודתה. היא בחופש. איפה? בפורטו ריקו. איזה מלון? לא יודעים. חברתה יודעת את מספר הטלפון של אביה. אני מצלצל אל אביה. כן, היא בפורטו ריקו, בירח הדבש. מה פירוש? התחתנה לפני יומיים. שאלת חכם: האם להמשיך במאמצים להשיג לה גט, הלא בין כך ובין כך תהיה אסורה ל"בועל" (הכינוי ההלכתי לבעלה השני, שהלא באיסור הם "נשואים")? תשובה: בוודאי, כדי למעט בעבירה. צלצלתי לאביה שנית: מה שמה העברי? מסר לי. גייסתי שלושה רבנים שיסכימו להיות בית דין ולשבת בבית הכנסת הסמוך לביתו של הסרבן. והגט נמסר בהיעדרותה של האשה משום שגט בנסיבות אלה נחשב "גט לזכותה". כאשר חזרה מירח הדבש סידרתי לה את קבלת הגט. שאלתי אותה: "למה התחתנת בלי גט?" "הרבי (הקונסרבטיבי) שלי אמר שהוא לא יכול לעזור לי וייעץ לי ללכת לרב רפורמי לסידור הקידושין."

במקרה אחר, דרש הבעל, שהיה עורך דין, חמישים אלף דולר. אחרת לא ייתן את הגט. אמרתי לו: "אני סקרן לדעת תגובת עמיתך במשרד בשמעם שאתה עוסק ב'סחיטה-כנסייתית' (ecclesiastical extortion)". אף על פי שהיה זה ביטוי שחידשתי בו במקום, הוא הבין היטב, והגט ניתן למחרת הבוקר.

כאשר זכיתי בהצלחת מעשי והבעל היה מסכים לתת את הגט, גיסי, רבי יעקב, היה מסדר לי בית דין של שלושה רבנים מאגודת הרבנים. ושלושה נימוקים לסידור זה. (א) קל הרבה יותר ומהיר יותר היה לארגן בית דין של רבנים כאלה לעומת הסרבול בארגונם של שלושה רבנים קונסרבטיביים. (ב) רבנים כאלה היו מוכנים למחול על כבודם, לטרוח ללכת לקראת הבעל (שער עכשיו היה סרבן גט), ולהסכים שיופיע בפניהם בבית כנסת הסמוך לביתו. (ג) ראיתי כמה פעמים סידורי גיטין בבית דין קונסרבטיבי, והמצפון שלי העדיף בית דין מטעם אגודת הרבנים עליו.

לשכתו של פרופ' פינקלשטיין הייתה מודעת לנוהג שלי, הוא מימן אותו ואף לא מחה על נוהג זה, שכן אני הנבתי תוצאות! אולם פעם אחת הסתבכתי, או בלשון המקרא: "הסכלתי עשו" (ראה בראשית לא:כח). וכיצד הסתבכתי? מעשה שהיה כך היה. יומיים לפני פסח קיבלתי קריאה בטלפון בקול של אשה: "רבי, הצילני." מתברר כי עגונה לא צעירה הצליחה למצוא אדם אמיד המוכן לשאת אותה לאשתו, אלא שהתחייב לטוס לפלורידה לפסח – ואם לא יינשאו לפני פסח היא חוששת שישנה את דעתו. העניין היה דחוף ביותר; מסרתי לגיסי רבי יעקב שיטפל בזה מיד. התברר שבעלה היה מוכן לתת לה גט, אבל... בעל זה היה בעלה השני. בעלה הראשון נספה בשואה, השאיר אותה ללא זרע, והיא הייתה זקוקה גם לחליצה (לשני היא נישאה שלא כדין, אבל בדיעבד קידושו היו תופסים). מקרה מסובך זה הובא לפני רבי משה פיינשטיין, אחד מנשיאי אגודת הרבנים. רבי משה ערך את החליצה מאחיו של בעלה הראשון שתמיד שמר קשר עם האשה, ערך את הגט מבעלה השני, וסידר

את קידושיה עם השלישי (איך התגבר על בעיית הבחנה ג' החודשים לא מסרו לי). כל זה ביום לפני בדיקת החמץ.

למחרת, בוקרו של ערב פסח, נתקיימה ישיבה של ועדת ההלכה של הרבנות הקונסרבטיבית שלפניה נתבקשתי להכין דוח על פעילותי. מתוך התלהבות – וללא הכנה באשר להשלכות – הרציתי בפני הוועדה על הצלחתי הזוהרת בשיקומה של עגונה-אלמנה. לפני שהספיק אחד מן הנוכחים לעכל את דבריי, לשאול או לערער, קם פרופ' פינקלשטיין והצהיר: "הרב קירשנבאום, יישר כוחך! השכלת לעשות. עשית גדולות." ואז פנה לחברי הוועדה והכריז: "אבל אשמים אנחנו. איפה הרב פיינשטיין שלנו? למה אין הרבנים שלנו עומדים על המשמר? למה אין הדיינים שלנו נגישים בשעת משבר למקרי חירום? יש לנו עבודה חשובה לפנינו."

הוא בפיקחותו ראה שאני בתמימותי טמנתי פח לפעולותיי, חשפתי את עצמי לביקורת חמורה בזיקתי למחנה "אחר". הוא הקדים רפואה ("דרישה" במפגיע "לתקן" את עצמנו) למכה (ביקורת מפי אויביו). לאחר מכן, מעולם לא נקט שום צעד בכיוון של "תקנת המצב", אבל בשעת הישיבה ההיא נמלט מכל תגובה שלילית (מעולם לא אמר לי דבר בנידון).

במשך השנתיים הללו, מתוך עשרים התיקים שבהם טיפלתי השגתי תשעה-עשר גיטין. אז פנה אליי פרופ' פינקלשטיין בהצעה אקדמית. הוא חולל רה-אורגניזציה של הסמינר התיאולוגי: שלוש השנים האחרונות של כל תלמיד תתקיימנה ב"מחלקה הרבנית" ושלוש (או שתיים או אחת – תלוי בהשכלתו התורנית של התלמיד המתקבל) תהיינה ב"בית הספר ליודאיקה". במחלקה הרבנית יושם הדגש על קורסים המכניסים את התלמידים לרבנות; בבית הספר ליודאיקה יושם הדגש על לימוד המקורות: חומש ונ"ך עם מפרשים, גמרא, דקדוק-לשון וספרות עברית. אני נבחרתי להיות מורה בבית הספר ליודאיקה ויועץ אישי לחמישה עשר תלמידים. קיבלתי את ההצעה בהתלהבות.

(ג) המעבר השלישי שעשיתי באותן שנים נבע מהרעיון ללמוד משפטים. היה זה בשנה השלישית או הרביעית בלימודי ב"תורה ודעת", אינני זוכר בדיוק. בוקר אחד הייתי בדרכי מתחנת הרכבת אל הישיבה, ואני מהרהר: כאיש אוניברסיטה איך הייתי מגדיר את לימוד התורה הישיבתי? בסמינר לימוד התלמוד היה בליל של ניתוח טקסט, פילולוגיה, היסטוריה, לפעמים אנתרופולוגיה (מרתקת) של כפר עברי בארץ ישראל במאות הראשונות של הספירה. גם בישיבה היה לימוד התלמוד ניתוח טקסט אבל בכיוון אחר. אין כוונתי כיוון אידיאולוגי-דתי אחר. זה בודאי נכון אלא שאין זה המישור המעניין אותי כרגע. אני שואל בעניין הכיוון האקדמי: איך הייתי מגדיר לימוד התורה הישיבתי במונחים אקדמיים? נצנץ במוחי רעיון: בעצם זוהי דיסציפלינה משפטית! אכן, משפטית. ואם כן, אני ממשיך בהרהורי, אני לא יכול להסתפק במסגרת צרה. עליי ללמוד משפטים כמדע, הפרובלמטיקה המדעית, הטרימינולוגיה המדעית, תרגילים השוואתיים, היבטים היסטוריים. הרעיון קסם לי, אבל איך מתחילים?

נזכרתי באחד מ"גיבוריי". אני כתלמיד בסמינר התיאולוגי, עם אהבתי העזה ללימודי היהדות, הערצתי את פרופ' שלום בארון, פרופסור להיסטוריה יהודית באוניברסיטת קולומביה ומורה מן החוץ בסמינר. אמנם לא למדתי אצלו, אבל בכל זאת הלכתי אליו, וזו שאלתי: "יש לי רעיון, ובאתי אליך בבקשה שתאמר לי אם יש בו ממש או הוא הבל ורעות רוח. אני רוצה ללמוד תלמוד, לחקור תלמוד, וללמד תלמוד כעורך דין." למה פנתי אליו דווקא? משום שכצער השוחר את מדעי היהדות הכרתי את הביוגרפיה של כל "הגדולים", והבחנתי שבתולדות חייו של שלום בארון, נוסף על ה- Ph.D. שקיבל מהאוניברסיטה של ווינה הוא היה גם בעל J.D., דוקטור יוריס (כלומר, דוקטור בתחום מדע המשפט). "רעיון מצוין", הוא אמר. "אם כן, שאלתיו, למה לא עושים את זה?" "לא חשוב. זה רעיון מצוין." "אם כן, איך עושים את זה? פרופ' ליברמן לא מלמד כך. הרבנים בישיבות, יש ביניהם מוחות משפטיים מובהקים, אבל

חסרה להם הדיסציפלינה המדעית. מה עליי לעשות?" "קירשנבאום", הוא ענה, "אין מנוס. עליך לעשות את זה בעצמך, בכוחות עצמך, תהיה אוטודירקט."

שיחות עם עורכי דין השאירו אצלי את הרושם שהשכלה משפטית אמריקנית צרה מדיי למטרה שהצבתי לעצמי. הלא אין בדעתי להיות עורך דין. כוונתי להעשיר ולהעמיק את תפיסתי ההלכתית-משפטית, בחינת: "רוקחות וטבחות" לתורה.³⁹ נשארתי תוהה ותועה בדרכי האקדמית. מעין תיקו לעת עתה.

כזכור, ציינתי כי השנים 1957-1958 היו לי שנות מעבר. אכן, מקום תעסוקתי הוחלף מ"הרצליה" לסמינר התיאולוגי. וכן גישושי האקדמיים הוליכוני אל המחשבה על לימודי משפטים כתכנית לימודים. אבל גם בתורה נפתח לפניי עולם חדש.

כפי שהוסכם ביני ובין הרב קמינצקי, הותר לי לעמוד לבחינה ביורה דעה. תורה לא-ל עמדתי באותה בחינה, אבל, כפי שהוסכם, לא קיבלתי כל תעודה המעידה על כך. אף על פי כן, הסיפוק היה גדול – לי, לג'ודי ולמשפחה.

ועכשיו – לאן?

ניגשתי אל ר' זליג להדרכה. "אתה הגעת למדרגה בתורה שהנך יכול לשבת בבית המדרש וללמוד עם חברותא בלי שיעור." אני חלקתי עליו: "אני עודני רוצה לשמוע שיעורים. ברם, אצל רב קמינצקי אינני יכול לשוב, כי הוא מלמד חולין מחדש. אל הרב חזן אינני רוצה לשוב כי אין לו גישה פרדגוגית. אצל גאון זה הכול שווה. איזה יסוד של ר' חיים ברמב"ם, חידוש של הרשב"א ודיוקו של המהר"ם לובלין בלשון התוספות – כל אלה הוא מציג באותו טון, באותה מהירות ובאותה מידת חשיבות, ללא אבחנה בין טפל לעיקר. אני מבקש לשוב אליך; ההפרש הגדול בגיל לא הפריע לי עד עתה ולא יפריע לי להבא." הוא התעקש: "לא. אתה תשב

39. ראה להלן פרק ו'.

ותלמד כמו כל התלמידים והאברכים המבוגרים. "עזבתי אותו במפח נפש. טרם הגעתי למקומי, נצנץ רעיון נועז בלבי, חזרתי אליו ושאלתי: "מה בדבר J.B.?" הנועזות דורשת הסבר. ראשי התיבות J.B. שימשו כינוי לרב יוסף דוב סולובייצ'יק, כינוי לא מכובד ביותר. הרב סולובייצ'יק היה ראש ישיבת "רבנו יצחק אלחנן", בית המדרש לרבנים של "ישיבה אוניברסיטה". "ישיבה אוניברסיטה" כשמה כן היא, מוסד השואף במוצהר למיזוג של תורה ומדע, בין לימודי חול עם לימודי קודש. בתור שכזה לא הייתה רוח ראשי יתר הישיבות נוחה הימנה. כמו כן, לעומת יתר הישיבות (כולל "תורה ודעת") שהיו אנטי-ציוניות, ל"ישיבה אוניברסיטה הייתה אוריינטציה ציונית-דתית. יתר על כן, בצאת כל ראשי הישיבות בכרוז נגד גיוס בנות במדינת ישראל, סירב הרב סולובייצ'יק לחתום, בטענו שדווקא הרבנות הראשית של ישראל היא הגוף המוסמך לטפל בבעיה, ובל יתערבו זרים. שורה תחתונה, למרות גאונותו בתורה הבלתי מעורערת ולמרות ייחוסו הליטאי המיוחד (הוא היה נכדו של ר' חיים מבריסק), הרב סולובייצ'יק היה ה-enfant terrible של עולם הישיבות. ואני מעז להעלות את האפשרות שאעזוב את "תורה ודעת" ואלך ללמוד אצלו! אלא שהאמת ניתנת להיאמר: לא הייתה בהצעתי משום העזה. הכרתי את הרב קמינצקי, את הרב חזן, ובמיוחד את ר' זליג. רחוקים מאוד היו מקיצוניות, ולא היה אף אחד מהם מעלה שיקולים פוליטיים כאשר מגיעים לשאלה תורנית-אקדמית. ואכן, "רעיון יפה ועצה יעוצה", חרץ ר' זליג את משפטו, "זהו מגיד שיעור שתמיד בא לשיעורים מוכן, הוא מחדש תמיד, אף פעם אינו מוסר תורה נדושה. והעיקר: אצלו אין בעיה של עיקר וטפל, אצלו הכול עיקר, הוא אינו עוסק בטפל."

הוחלט: באלול אתחיל ללמוד אצל הרב סולובייצ'יק.

פרק ד: "בן ארבעים לבינה"⁴⁰

מגישושים מתגלגלים לצעדים ראשונים

1969-1959 תשי"ט-תשכ"ט

הרב סולובייצ'יק

ובכן, בספטמבר 1959, עם תחילת שנת הלימודים תש"ך, התחלתי ללמוד אצל הרב סולובייצ'יק, וכן התחלתי ללמד בבית הספר ליודאיקה של בית המדרש לרבנים של הסמינר התיאולוגי, JTS. בצורה עמומה הרגשתי שלימוד התורה שלי חסר מסגרת אקדמית כללית אבל עוד לא ידעתי איך יתמלא החסר הזה. ג'ודי ואני היינו כבר הורים לארבעה ילדים.

את ימי ההוראה שלי בסמינר קבעתי לימים ב', ה' ו-ו', כי שמעתי שהרב סולובייצ'יק (להלן: "הרב") מעביר את שיעוריו בימים ג' ו-ד'. אלא שלי לא היה נוח להיות שומע חופשי אצל הרב מבלי שאוצג לפניו בצורה פורמלית. לכן ביקשתי מידידי הטוב, הרב משה מוריס פיינר, ראש המחלקה לשירותי הציבור של ישיבה אוניברסיטה ואשר הרב הכירו יפה, שיציג אותי לפניו. סוכם בינינו שבהגיע הרב, כמשוער באחת עשרה בבוקר של יום ג', אקרא למשה והוא יבוא ויציגני בפני הרב. והנה, בבוא יום ג', ואני לומד בבית המדרש לקראת השיעור הראשון, נפוצה

40. "בינה להבדיל בין דבר לדבר שלא ישים חשך אור ואור לחשך"; אבן עזרא למשלי א:ב.

הידיעה שהרב הגיע. התחילו כל התלמידים נוהרים אל חדר השיעור, ואחד אומר לי: "מהר, תפוס מקום." לא הספקתי להתקשר עם משה לפני השיעור. קבעתי עמו למחרת, שירד אל בית המדרש רבע שעה לפני הנהירה ההמונית, כדי שיספיק להציגני לפני הרב. אלא שלמחרת, ביום ד', השיעור התחיל בשעה תשע. בשבוע השני ניתנו השיעורים בשעות אחרות לגמרי. מתברר שמנהג המקום הוא שהתלמידים לומדים בבית המדרש כל היום – כמנהג כל הישיבות – אלא שלשיעור אין שעה קבועה. בהופיע הרב, קמים וממהרים לחדר לתפוס מקום.

עברו יותר מחודשיים ואני כבר התייאשתי מפגישה פורמלית. ויהי היום, נכנס הרב לשיעור עם מזכיר הפקולטה ועם תלמיד הנושא פנקס. הרב נעל את הדלת, אין יוצא. והוא מצהיר: "מר אברמס (מזכיר הפקולטה) מתלונן שיש הפקרות ברשימת התלמידים. יש תלמידים הבאים הנה ואין זה השיעור שלהם." אכן, היו הרבה תלמידים שהשתוקקו ללמוד אצל הרב בין שהיו רשומים כתלמידים מן המניין בין שלא.

הרב פתח במפקד. הוא התחיל לעבור בשורה הראשונה, למנות ולפקוד כל תלמיד: שמו ברשימה? אם כן, טוב. אם לא, "מה אתה עושה כאן?" תלמיד אחד טען שהוא באמת שייך אלא שלא הספיק להסדיר את הרשמתו, תלמיד שני טען שהוא שייך לכיתה אבל היה חולה עד כה, שלישי טען שהוא שייך אבל עדיין לא קיבל את הרשות הנדרשת. עד שהרב קבע שלוש קטגוריות של תלמידים שיירשמו בפנקס: הראשונה, התלמידים מן המניין המסודרים; השנייה, הפסולים שאסורים להופיע בכיתתו מכאן ואילך; והשלישית, התלויים ועומדים החייבים להסדיר את מעמדם בתוך ארבעים ושמונה שעות.

אז פנה הרב לשורה השנייה, שבה ישבתי גם אני והגיע אליי. במקום למסור את שמי כדי שייבדק אם הוא מופיע ברשימה, הצהרתי מראש: "שמי לא מופיע ברשימה." "מה אתה עושה כאן?" "באתי לשמוע תורה מפי הרב." "מה שמך?" "אהרן קירשנבאום." חשבתי שבזה ייגמר התשאול, ובוודאי הרב ירשה לי להישאר. אבל הוא המשיך: "איפה

למדת? "ב'תורה ודעת". "ומה מעשיך?" "אני מלמד." "איפה אתה מלמד?" עשר שניות של דממה ואז, בפני שמונים בחורים, אני משמיע את שם "האויב": "הסמינר התיאולוגי." גאונותו של הרב התגברה על הפתעתו והשתוממותו, ומיד יצר קטגוריה רביעית שתירשם בפנקס: "אורח אישי שלי". ככה הוצגתי לפני הרב.

שיעוריו של הרב הניבו חוויות אינטלקטואליות ממדרגה ראשונה. את כלי הניתוח המאפיינים את השיטה הליטאית בתורה הוא ניצל בצורה משוכללת: דרישת ההיגיון הפנימי של הסוגיה, השוואתה עם סוגיות אחרות כדי לעמוד על הדומה או על השונה ביניהן, חתירה להרמוניזציה האפשרית או, להפך, לחידוד ההבחנה ביניהן, הבלטת העקרונות הפועלים, כלומר החשיבה ההלכתית מאחוריהם, ניתוח הגורמים השונים היוצרים הלכה מסוימת, פיצול המרכיבים המהווים את היסודות להלכה מסוימת (שיטת "שני דינים"), הסקת מסקנות באשר להשפעתו של כל מרכיב בעיצוב וריאציות בהלכה; הגדרה; הבחנה; בקשת עקביות לוגית והנמקת סטיות ממנה. הוא הדין בניתוח דברי הראשונים: של הרמב"ם, של רש"י ובעלי התוספות, של הרמב"ן ושל אחרים.

שיעוריו לא הוגבלו בזמן, וכמעט תמיד גלשו מעבר לשעתיים-שעתיים וחצי. לעתים קרובות היה סוטה מדרכם של מגידי שיעורים אחרים ולא נזדקק לסתירות כדי לעורר בעיות; אדרבה, היה פותח בשאלה תמימה הדומה לשאלה: "מדוע נופל התפוח ארצה ואינו עולה למעלה?" כן היה מסוגל לתת סדרה של שיעורים על שאלה פשוטה, כמו: "אם התורה גוזרת בהלכות עדות 'מפיהם' – ולא מפי כתבם, מהו טיבו ומהו כוחו של שטר?" "מהי משמעותם של 'עדי מסירה'?" "ביטול חמץ – מהו?" את דרכו הפילוסופית כמו גם את תשתיתה הפילוסופית של החשיבה ההלכתית של הרב הוא תיאר במסה הקלאסית שלו, **איש ההלכה**. תמונה פופולרית של דרכו בהלכה הביא בפנינו תלמידו, הרב צבי שכטר, בספרו **נפש הרב: לקוטי אמרים, תיאורי מעשים ודברי הערכה**. וכן הערות רבות שונות המדגימות את שיטתו באנליטיקה הלכתית מפורזות בכתביו

ובדברי הרב אהרן ליכטנשטיין, ראש ישיבת אלון שבות, חתנו ותלמידו המובהק של הרב, ואין כאן המקום לנסח אותן בהרצאה שיטתית. אסתפק בהערות ספורות.

במסותיו, בדרשותיו ובהרצאותיו ניכרות ידיעתו המקיפה והבנתו העמוקה בפילוסופיה,⁴¹ פסיכולוגיה, מדעי החברה וספרות. לא כן בשיעוריו בגמרא ובהלכה. אני למדתי אצלו שלוש שנים. שנה א' – מסכת פסחים. שנה ב' – שולחן ערוך: הלכות קריאת התורה, הלכות תפילין, הלכות ציצית והלכות חלה.⁴² שנה ג' – מסכת גיטין. מעולם לא השמיע רעיון "זר", ביטוי "זר", מחשבה המעידה על זיקה למערכת חוץ-תלמודית. המסורת הלימודית-תלמודית הייתה שלמה וסגורה (לא היה שיעור שלא תלה יסוד מחשבתי בגדולי ישראל; במיוחד רגיל היה לומר: "כך שמעתי מפי אבא בשם הסבא", הלא הוא רבי חיים בריסקר הנודע), היא פרנסה את עצמה, הטרמינולוגיה הייתה משל עצמה, הבעיות נבעו מבפנים, העושר המחשבתי היה שייך לה לעצמה לכל אורך הדרך.

כלפי מה נאמרים הדברים? שנים לאחר מכן, נתקלתי בשאלה בתולדות המשפט הרומי אשר הטרידה את החוקרים: מה הייתה מידת ההשפעה של המשפט היווני על המשפט הרומי או ההשפעה של התרבות היוונית על המשפט הרומי? השפעת הלשון היוונית על הלטינית היא גלויה לעין. הוא הדין באשר להשפעת הספרות היוונית – השירה, הדרמה, הפרוזה – על הספרות הרומית. הוא הדין באמנות, במיתולוגיה, בפילוסופיה. לכאורה, מוכרח אפוא שהשפיע המשפט היווני בפרט והתרבות היוונית בכלל על המשפט הרומי הקלאסי. ולא היא. נלאו החוקרים ולא הצליחו לגלות השפעה כזאת. הייתכן? המסקנה הייתה: אמנם כן, לא הייתה

41. את הדיסרטציה שלו באוניברסיטה של ברלין הוא כתב על הפילוסופיה הניאור-קאנטיאנית, במיוחד על תורתו של הרמן כהן.

42. שינוי הטקסט מגמרא לשולחן ערוך לא חולל שום תמורה. מיד אחרי קריאת סעיף בשולחן ערוך הוא חזר למקור התלמודי. ותוך דקות ספורות מצאנו את עצמנו בשיעור ישיבתי טיפוסי שלו.

השפעה כזאת. ההסבר לכך: המשפטנים הרומיים היו כביכול חברים במעין מועדון סגור. המסורת המשפטית הייתה כה עשירה וכה חזקה, עד שהיא פעלה על דעת עצמה, בדינמיקה הפנימית שלה. המשפטנים (ה*iurisprudentes*) הרומיים הקלאסיים לא היו זקוקים לעקרונות חיצוניים, ולא היו פתוחים לגורמי חוץ.

כאשר הציג הפרופסור שלי למשפט רומי באוניברסיטת קולומביה את המסקנה ההיא כקונצנזוס של החוקרים, נזכרתי ברב סולובייצ'ק; הייתה זו תופעה מקבילה להפליא!⁴³

הוא היה נותן שיעור מיוחד ביום השנה למות אביו ("אהרציט שיעור"). השיעור הזה נהפך למאורע תורני שנתי יוצא מן הכלל. האולם הגדול ביותר של ישיבה אוניברסיטה היה מלא מפה אל פה כבר כשעה לפני הופעת הרב. כל סגל ההוראה וכל התלמידים כבר היו שם. באו רבנים, תלמידיו לשעבר וסתם תלמידי חכמים, וכן נשים לרוב. השיעור היה נמשך יותר מארבע שעות, מחציתו "הלכה" (ניתוח סוגיות תלמודיות) ומחציתו "אגדה" (הגות). ושתי המחציות הללו פרנסו זו את זו. המקורות, ההשקפות המעמיקות, הלשון הפיוטית והאלגנטית, יצאו מגדר הרגיל. בחלק ההגותי היו הדים של תיאוריות פסיכולוגיות או רמזים לפילוסופיה ומחשבה בת זמננו. ה"הלכה" הייתה מסורתית טהורה, בל תתערב זמורת זר.

הוא הדין לשיעור המיוחד שהיה מעביר בכל שנה לקראת הימים הנוראים להסתדרות הרבנים, תלמידיו לשעבר, רבנים מכינים את דרשותיהם בבתי כנסת שלהם ("כינוס תשובה"): "הלכה" ו"אגדה." הרבה שיעורים שלו עובדו על ידי אחרים, לוקטו והוצאו לאור כספרים

43. לאחרונה הועלתה טענה שאכן חשיפתו של הרב סולובייצ'ק לחשיבה הניאוריקאנטיאנית השפיעה רבות על שיעוריו בתלמוד. ראה: אבינועם רוזנק, "מבריסק למארבורג וחזרה: היצירה ההלכתית בשיעורי התלמוד של הרב י"ד סולובייצ'ק," *אקדמות ט* (תמוז תש"ס), עמ' 9-34. אנו, התלמידים השומעים, לא היינו מודעים לכך.

שלמים; למשל: **על התשובה** בעיבודו של פנחס פלאי, ולאחרונה *Before Hashem You Shall Be Purified*, Arnold Lustiger, ed. דבריו מהווים היום משמנה וסלתה של ההגות הדתית המסורתית אשר נכתבה עבור איש המחשבה המודרני.⁴⁴

בשני השיעורים הרגילים שהתקיימו בישיבה בכל שבוע האיר הרב הארות צדדיות שכביכול פלט מפיו – "הארות אנב", נכנה אותן – והן הדריכו אותנו בהבנת השקפות הלכתיות מכל הסוגים. אתן שתי דוגמאות. הרמב"ם פוסק (בהלכות דעות ו:ז) על פי הגמרא בבבא מציעא: "הרואה חברו שחטא או שהלך בדרך לא טובה... חייב להוכיחו עד שיכנו" – כלומר, יש חובה הלכתית על אדם להוכיח את רעהו הסר מן הדרך הישרה, "להפרישו מאיסור"; אבל אם ריבוי התוכחה יפריע לחברו החוטא עד שאם יוכיחו עוד פעם הלה יכנו שיפסיק, פטור הוא מלהמשיך בתוכחות. שואל הרב שאלה פשוטה: נאמר שבפעם העשרים אם יוכיחו יכה אותו, אז הוא חייב להוכיח אותו תשע-עשרה פעמים ולא יותר. דרכו של עולם שתוכחה מועילה כמה פעמים, נאמר מקסימום של חמש. אם כן, מן הראוי שיהא חייב להוכיח חמש פעמים, לא תשע-עשרה פעמים. מהי התועלת ביתר ארבע-עשרה הפעמים? מסיק הרב: התוכחות שהן מעל ומעבר לאפקטיביות שלהן, אותן ארבע-עשרה פעמים שעל ידיהן כבר לא יחזירו אותו למוטב, תפקיד אחר להן: מחאה. אמנם כבר לא נוכל להשפיע על החוטא, אבל יש לנו תפקיד שני, לנסות להשפיע על סביבתו של החוטא ואף לחזק את עצמנו לבל ניגרר אחריו; את התפקיד השני הזה נמלא על ידי מחאה. בזה הביע הרב את ההבדל בין דמוקרטיה ובין פלורליזם. הדמוקרט מכבד את חופש הביטוי וחירותו

44. בשנים האחרונות נשתנו פני הדברים, והשוני הוא לטובה. מתוך רשימותיו, מתוך דבריו אשר הוקלטו, מתוך רשימותיהם וזיכרונותיהם של תלמידיו, בכל חודשיים – שנה אחרי שנה – יוצא ספר של תורתו: או על תורה או על הגות או באנגלית או בעברית. מעיין המתגבר – וכל זאת לאחר מותו.

של הזולת; הפלורליסט נותן לגיטימיות לדעת הזולת או למעשיו. אפשר להשלים בין התורה והדמוקרטיה, בין התורה ובין סובלנות. ברם, בעקרונות מסוימים, או בשאלה מסוימת, כאשר התורה נוקטת עמדה ברורה, הוא לא ראה דרך להשלים בין התורה והפלורליזם, או במתן לגיטימיות לדעה הפוכה.

הדברים נאמרו לא כהרצאה ולא כשיעור אלא אגב אורחא, כהארה צדדית.

במישור אחר. כאשר למדנו הלכות ציצית עלתה שאלת התכלת בזמן הזה. כידוע מצוות ציצית מחייבת שחוט אחד יהא של תכלת, צבע כחול שהוא פרי דמו של חילזון. עברו הרבה דורות מאז אבדה התכלת האותנטית; היום מקובל לקיים את המצווה בדלית ברירה בלעדית. עלתה השאלה למה אין מאמצים את התכלת אשר גילה מחדש רבי גרשון הניך האדמו"ר מרדזין (אשר נפטר ב-1891), הלא האדמו"ר ההוא ערך מחקר יסודי בכל העניין וטען שהוא מצא את החילזון האותנטי; ואכן חסידי רדזין והמושפעים מהם לובשים ציצית עם אותה התכלת עד היום.

כתשובה לשאלתנו נתן הרב שיעור מיניאטורי (בשם רב סבו, רבי יוסף רב הלוי, בעל "בית הלוי" שעל שמו הוא נקרא) בתיאוריה של המסורת. התורה מצווה: "לא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל" (דברים יז: יא), וכבר אמרו חז"ל – "יגידו לך" – חכמי המסורת, והרמב"ם (הלכות ממרים א: ב) מפרש שהכוונה ל"קבלה שקיבלו איש מפי איש". ולכן, למשל, כאשר התורה קובעת: ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר (ויקרא כג, מ), הואיל וקבלת חז"ל היא ש"פרי עץ הדר" הוא אתרוג, הרי זוהי הפרשנות ההלכתית המוסמכת והיא המחייבת. אבל בזה לא נגמר העניין. מהו "אתרוג"? לשאלה זאת מוסיפה התורה עוד סניף לתוכנה של התורה שבעל פה: שאל אביך ויגידך זקניך ויאמרו לך (דברים לב:ז). כאן כבר אין המסורת התלמודית פועלת, אלא המסורת האישית: אב לבנו, רב לתלמידו.

במצוות ציצית – המשיך הרב – התורה שבעל פה מסרה לנו כי התכלת

מיוצרת מדם חילזון; בזה אנו מקיימים מה שנאמר "לא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך". אבל מה זה "חילזון"? כאן, בגלל גלות ישראל ופיזור העם אבר הסניף השני של התורה שבעל פה, בטל ה"שאל אביך ויגדך". ברגע שהוא בטל פקע החיוב. לפיכך אף אם צודק האדמו"ר מרדזין, כיום לא קיים חיוב הלכתי לנהוג על פיו.⁴⁵ כל זאת ללמדך עד כמה חיוני המומנט האישי במסורת ההלכתית. הוא הדין למסורת המשפטית ולמסורת הדתית. לזאת כיוונו חז"ל באמרם על התורה: "שימושה גדול מלימודה" – "שימוש" פירושו: apprenticeship (בלשוננו: סטאז', חונכות), כי שיטות מחשבה, שיטות התנהגות, שיטות תרבויות גדולות, ותיקות ועמוקות אינן מועברות מדור לדור בלי אינטראקציה אישית אינטימית בין המוסר ובין המקבל, בין דור האבות ובין דור ההמשך. אני שחסרה אצלי מסורת בית אבא – בעיה הפוקדת בעלי תשובה – ניסיתי להשלים את החסר דרך מסורת בית רבתי. הצלחתי הייתה חלקית. הואיל והגעתי לעולם התורה בגיל מבוגר לא עלה בידי להקדיש את הזמן הראוי לאינטראקציה הנדרשת. גם ביישנות הפריעה, וכבר לימדונו חז"ל: "אין הביישן למד".

אני הייתי רגיל במשא ומתן הלכתי שהביטוי "גזירת הכתוב" היה שם קץ לדיון. גזירת הכתוב פירושה חוק התורה שהוא דוגמטי, בניגוד לסברא; ממילא מקבלים אותו אבל אין כבר על מה לדון ולהתווכח. בפעם הראשונה כאשר הזכיר הרב "גזירת הכתוב" היה נדמה לי כי נגמר הדיון והתכוונתי להתקדם לנושא שני. ולפתע שואל הרב: "ומה אומרת לנו גזירת הכתוב?" והציע שתי אפשרויות מה היא קובעת ואיזו סברא היא דוחה. אני הוכיתי בהלם, כי הוא נתן שיעור של שעה על האפשרויות,

45. בפגישתי עם פרופ' ליכרמן כשבוע אחרי ששמעתי את דברי הרב, שאלתי למה אין אנו מאמצים ממצאיו של האדמו"ר מרדזין; שהלא ידעתי שהגדרה ישיבתית- "ליטאית" נוסח הרב סולובייצ'יק זרה לרוחו. הוא ענה תכף: "כי הממצאים לא היו נכונים", ובזה ביטל את כל העניין.

על הסברות, על ההשלכות התיאורטיות ועל הנפקות המעשיות – וכל זה אחרי שאצלי הנושא כבר נסגר!

וכן כהנה רבות. אי אפשר היה לעמוד במחיצתו ולא להתבשם מחכמתו, מתבוננתו ומהברקותיו. למדתי בהרבה מוסדות. קיבלתי תעודות, תואר שני, שני דוקטורטים, שמעתי הרצאות מהרצאות שונות, עשיתי השתלמויות אצל אישים מבריקים. נחשפתי לחוקרים גדולים – בתורה ובמשפטים, במדעי הרוח ובמדעי החברה. אולם מעולם לא נתקלתי באישיות מקורית, במוח יוצר, באדם עמוק הדומה לרב סלובייצ'ק, השווה לו בכישורונותיו והדומה למעיינותיו המתגברים.

הייתה מידה של ריחוק בין הרב ובין תלמידיו. זאת מצדו. תלמידיו לא ויתרו. לא הרפו ממנו: היו ממטירים עליו שאלות, בשבתו בחדר ובלכתו במסדרונות הישיבה היו מסתובבים סביב לו: להוציא ממנו עוד חידוש, עוד תובנה, לשמוע את עמדתו על הא ואת גישתו על דא.

הוא היה גם מספר נהדר (raconteur), איש שיח חינוכי. שפת דיבורו ולשון הרצאותיו, דרשותיו ושיעוריו היו מיוחדות במינן: יידיש מתורבתת, משולבת בעברית מליצית ובאנגלית אלגנטית.

אם באתי לתאר את גדולתו בתורה תקצר היריעה.⁴⁶ הצטערתי שלא יכולתי ללמוד אצלו יותר משלוש השנים, אבל גמרתי אומר: אני הולך ללמוד משפט רומי.

לימודי משפט רומי

כזכור, עוד בהיותי תלמיד ב"תורה ודעת" הרגשתי שתורת אינה שלמה

46. שמץ מנהו יש לדלות מהמאמר של אליקים קרומביין, "מר' חיים והגרי"ד סלובייצ'ק ועד 'שיעורי הרב ליכטנשטיין' – על גלגוליה של מסורת לימוד", נטועים ט (אלול, תשס"ב), עמ' 51–93.

ללא השכלה משפטית כללית אשר תעניק לי זווית ראייה נוספת, תבנה לי מסגרת מדעית ותיתן לי בסיס להשוואות. פרופ' שלום בארון מאוניברסיטת קולומביה אף הוא חיזק את רוחי. הרב סולובייצ'יק היה בעיניי משפטן דגול, אבל בשל גאונותו, השכלה משפטית פורמלית הייתה מיותרת עבורו. לי, עם כישרונותי המוגבלים, נחוצה הייתה אותה השכלה פורמלית. הואיל וכיווני לא היה לפרקטיקה של עריכת דין כי אם לתיאוריה של המשפט, משפט רומי התאים לי ולצרכיי. נרשמתי כתלמיד לתואר שלישי בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת קולומביה. החייתי את הלטינית שלמדתי (ושלימדתי) לפני עשרים שנה. להפתעתי, הלשון המשפטית הפרוזאית, המרבה לחזור על עצמה, הייתה הרבה יותר קלה מהלשון הפיוטית שעליה גדלתי (ורגיליוס, הורציוס, יובנליס).⁴⁷ אחרי קורס המבוא, שאותו למדו חמישים תלמידים, המשכתי ללמוד כתלמיד יחיד שמונה שנים במסגרת סמינריון פרטי בכל סמסטר.⁴⁸ הפרופסור (במשפט רומי היה רק אחד) היה ארתור שילר, פרוטסטנטי ותיק, שהתפאר בכך שסבתו של אביו הייתה יהודייה...

עד שהספקתי להתמסר ללימודי באוניברסיטת קולומביה יומם ולילה, סיימתי את כתיבת המונוגרף, *Self-Incrimination in Jewish Law*. ראשיתה של העבודה הזאת נעשתה בעקבות המענק שקיבלתי מה-Ford

47. וכדי לסבר את האוזן, השווה את הפרווה של המשנה תורה של הרמב"ם לשירתו של רבי יהודה הלוי. האחרון קשה הרבה יותר מהראשון.

48. היה תלמיד נוסף בכל האוניברסיטה המפוארת הזאת שלמד משפט רומי בשנות השישים. הלא הוא ידידי (וכעת גם מחותני) פרופ' רנן קצוף, (לשעבר דיקן למדעי הרוח באוניברסיטת בר-אילן). הוא לא היה רשום בלימודי משפטים. הוא היה דוקטורנט בלימודים קלאסיים ובחר לכתוב את הדוקטורט בנושא המשפט הרומי. הוא היה מוסמך לרבנות מהישיבה בשיקגו, את התואר הראשון למד גם כן באוניברסיטה בשיקגו. גדולה הייתה שמחתנו כאשר נפגשנו. שני בחורי ישיבה לשעבר עכשיו לומדים משפט רומי, היחידים בכל הקמפוס. קבענו חברותא ללימוד, עם השקלא והטריא (המשא והמתן המאפיינים לימוד ישיבתי), אבל לא בתורה כי אם בדיגסטא של יוסטינינוס!

Foundation בשנים 1955-1956. המחקר עקב אחרי ההפללה העצמית במקרא, במשנה, בתלמוד ובספרות ימי הביניים – זאת בהשוואה לשיטות משפט אחרות, במיוחד לזו הנהוגה בארצות הברית. במובן מסוים שיטה משפטית דומה לנפש חיה: יש בה ייחוד אינדיווידואלי, דרך המיוחדת לה, דרכי מחשבה טיפוסיות לה, דרכי הבעה משלה. מחקר מן הסוג שערכתי – והוא הדין לכל מחקריי – סכנה כרוכה בו, סכנה המסכנת כל מלאכת תרגום. אין הכוונה רק לתרגום משפה אחת לשנייה. הכוונה היא לתרגום מעולם תוכן אחד לעולם תוכן שני. אמנם יש קושי מסוים לתרגם, למשל, מאיטלקית לצרפתית, אולם לכל הפחות שתי הלשונות שייכות לאורח המחשבה של התרבות המערבית. אבל קשה שבעתיים תרגום מעברית של העולם העתיק על אורח מחשבתו הדתי-תיאוצנטרי לאנגלית של העולם המודרני על אורח מחשבה חילונית-אנתרופוצנטרי. עד כמה הצלחתי בספר זה – וביתר ספריי, אף אלה הכתובים בעברית – ישפטו אחרים.

פרופ' שאול ליברמן ופרופ' בועז כהן קראו את הדיסרטציה שלי, והוענק לי תואר D.H.L., דוקטור לספרות עברית. העבודה יצאה לאור כספרון מטעם ארגון בתי הכנסת הקונסרבטיביים, וזכה להקדמה מעטו של השופט ארתור גולדברג מבית המשפט העליון של ארצות הברית (אשר היה שר העבודה בקבינט של הנשיא קנדי ואחרי כן שגריר ארצות הברית באו"ם).

חשובה להתפתחות הבנתי את תולדות ההלכה הייתה סוגיה אחת בעבודת ה'. לפי התורה שבעל פה, כפי שנמסרה לנו על ידי התנאים, אין בית דין יהודי מטיל עונשי מוות או מלקות על פי הודאת פיו של העברייני. סיפורי המקרא המצביעים להפך חריגים הם (יהושע הרג את עכן, יהושע ז; דוד הרג את הגר העמלקי, שמואל ב א – שניהם על יסוד הודאות פיהם של העבריינים). הרמב"ם (הל' סנהדרין יח:ו) קובע שחריגים אלה הם פרי הוראת שעה או דין מלכות. בסוף הספר הערתי שחריגים אלה יש בהם להתגבר על אי-המעשיות של דין תורה. ניבאתי

ולא ידעתי מה ניבאתי, כי ברבות השנים העסיקה אותי סוגיה זו ושינתה את תפיסת עולמי על המשפט העברי. אבל עוד חזון למועד.

שיטתו של פרופ' שילר הייתה לחשוף אותי לראשי הפרקים ולמוסדות העיקריים (Main Institutions) של המשפט הרומי דרך גיאוס, ספר לימוד בסיסי במשפט הפרטי שנתחבר באמצע המאה השנייה לספירה, ולו שלושה חלקים: (א) אישים: המשפחה והעבדות; (ב) חיובים: קניין, חוזים, נזיקין, ירושה; (ג) תביעות: סדר הדין האזרחי. עסקנו מעט במשפט הציבורי, ובמשפט הפלילי כמעט ולא עסקנו. אחרי שנתיים חיברנו הצעה לתזה, ומאז כל סמסטר הוטלה עליי עבודה סמינריונית אשר היוותה פרק בעבודת הדוקטורט. למדתי משפט רומי דרך חיבור הספר, בחינת לימוד שחייה דרך... שחייה. הבחינות בגרמנית ובצרפתית היו חיוניות כי רוב המחקרים היו בלשונות ההן, מיעוטם באנגלית. וככה עבדתי שש שנים נוספות על הדוקטורט (בה בשעה שפרנסתי אשה ושישה ילדים). רק שני "מכשולים" הפריעו להתקדמותי החלקה: גיליתי שאחרי מלחמת העולם השנייה מרכזו של חקר המשפט הרומי עבר מגרמניה לאיטליה, ונאלצתי ללמוד איטלקית (לולא עזרתו האדיבה והדרכתו הסבלנית של פרופ' שילר איני יודע איך הייתי מתגבר על הקשיים). שנית, לרגל התעמקותי במוסדות הרומיים: מוסד המשפחה ומוסד הידידות הרומית (amicitia) – התחלתי לקרוא בספרות האנתרופולוגית המשפטית. התחום הזה שבה את לבי ולולא הייתי בשלבים מתקדמים לקראת סיום עבודת הדוקטורט הייתי מתפתה להחליף נושא. התאפקתי והתגברתי.

עודני בראשית דרכי וטרם החלטתי באיזה נושא להתרכז, והנה שמעתי שפרופ' דייוויד דאובה מאוניברסיטת ברקלי (לשעבר ראש הקתדרה למשפט רומי באוקספורד) מבלה את השנה האקדמית בייל, שעתיים מניו יורק. בעידודו של פרופ' שילר התגברתי על ביישנותי היתירה והלכתי לבקרו. הוא קיבל אותי, כדרכו עם כל אחד, בכבוד מלכים, ובהתנצלות שאינו "בביתו" ואינו יכול לארח אותי כראוי. הוא ישב אתי במזנון של סגל ההוראה. בראותו שאני מוציא כיפה כדי לברך על

הקפה, מיהר אף הוא להוציא כיפה מכיסו ואמר: "שמת לב שהייתה מזוזה קבועה במשרדי". כנגד היסוסיי וחששוטיי להיכנס למשפט רומי, הוא עודד אותי מאוד וחזק את רוחי. אבל על שאלתי העיקרית: "על מה כדאי לכתוב?" הוא לא ענה ישירות אלא השיב: "על מה שמעניין אותך או במה שתוכל לחדש." חוץ מהעידוד, ההתלהבות וההרגשה הטובה שאיתם יצאתי ממחיצתו, לא הצלחתי במטרה אשר בשבילה נסעתי אליו. ולא הייתי מספר על הביקור לולא השלכותיו לטווח ארוך, שכן פרופ' דאובה היה זה שלאחר שגמרתי את הדיסרטציה שלי עודד אותי לפרסם אותה כספר. (חמש-עשרה שנה לאחר מכן השתתפתי בסמינריון מרתק שהוא הרצה באוניברסיטת ברקלי לפרופסורים למשפטים על "דת ומשפט בעולם העתיק").

לקראת הכנת ההצעה לתזה הזהירני פרופ' שילר: "בחקר המשפט הפורמלי אין לנו מה ללמד את המלומדים האירופיים. עלינו לתרום תרומה 'אמריקאית'." הנושא שסוף-סוף החלטנו עליו היה: "שליחות בלתי-חוזית במשפט הרומי", והכוונה הייתה לנתח איך תפקד המשפט הרומי האזרחי בהיעדר עקרון השליחות כפי שהוא ידוע במשפט המודרני (ובמשפט העברי). (חווה ה-mandatum לא יצר כל קשר – לא לזכות ולא להתחייבות – בין ה"שולח" ובין צד ג').

כוונתי הראשונה הייתה לעשות מחקר השוואתי בין המשפט העברי למשפט הרומי. פרופ' שילר סירב. אין לו כל ידיעה במשפט העברי, הוא טען, ואם למנחה השני תהיה ידיעה בו מנין לנו שהשוואה בין שתי השיטות תניב פירות שיצדיקו את המאמץ. היום אני יודע שבמחקר השוואתי שכזה הייתי מזמין לעצמי פורענות, שפירושו שתי דיסרטציות במקום אחת.

אסכם את עיקרה של התזה בקיצור נמרץ. מה שמאפיין את המשפחה הרומית היה מוסד "כוח האב" (*patria potestas*) אשר בגינו היו ילדיו של אדם (כולל אשתו, בחוק הטרומ-קלאסי) משועבדים לו שעבוד טוטאלי. כתוצאה מכך היה הנוהג הטרומ-קלאסי שילדיו של אדם, כמו

עבדיו (שאף אלה נמנו על בני משפחתו), היו פועלים בשמו ובמקומו. בא החוק הקלאסי ונתן לנוהג זה גושפנקה משפטית. העבודה שלי מראה כיצד בגלל המבנה המשפחתי שבחברה הרומית, ילדיו ועבדיו, עבדיו המשוחררים, וכן אשתו וידידיו (גם הידידות הרומית הייתה מוסד מיוחד במינו ויצרה זיקות משפטיות מסוימות), מילאו את המקום ואת התפקידים ש"שלוחים" ממלאים בחברה המודרנית.

בשורה התחתונה: בעניין שליחות לא החוק הפורמלי ענה על צורכי החברה כי אם הנוהג הכלכלי-חברתי הוא זה אשר ענה על הצרכים המסחריים היומיומיים, והחוק הפורמלי נתן הכרה רשמית בדיעבד. חוקרי המשפט יוכלו לגלות הרבה דוגמאות לתופעה התפתחותית כזאת. והנה הגעתי לשלב האחרון: ההגנה על התזה. לקראתה הייתי לחוץ ביותר. פרופ' שילר ניסה להרגיע אותי: "אתה עוסק בנושא זה שש שנים, לבוחניך יש רק הכרות שטחית בו. אתה המומחה." אבל לי הייתה שאלה אחת יסודית: "את המחקר שלי ערכתי תוך כדי עשייה, תוך כדי למידה. אילו היה מוטל עליי נושא שני, אין לי תמונה ברורה כיצד הייתי חוקר בצורה שיטתית." ראיתי שהוא נהנה משאלתי, והקדיש לי את כל הצהריים להשיב עליה. הוא הדריך אותי איך לקחת את כל הידע המתודולוגי שצברתי במשך השנים, להכניס בו סדר ולהשתמש בו לנושאים אחרים. היה זה דיון מאלף מאוד שהאיר את עיניי.

הגיע יום ההגנה. בדרך כלל הוועדה הבוחנת מורכבת מחמישה פרופסורים. ברם, הואיל ובחוגים אנגלו-אמריקאיים נתפס המשפט הרומי כברייה משונה, חיפשה מזכירות הפקולטה פרופסורים בעלי השכלה אירופית. והנה הופיעו שישה. פרופ' שילר ישב בראש. הוא פתח ואמר "בתור יושב הראש הריני זכאי להציג את השאלה הראשונה. מר קירשנבאום, אילו היה מוטל עליך לחקור נושא במשפט רומי שמעולם לא נגעת בו, תאר לנו איך היית ניגש למחקר." כמובן ידעתי לענות בצורה מזהרת. אבל לשאלתו הייתה תוצאה חשובה אף יותר. היא חיזקה את רוחי, היא חיזקה את רגש הביטחון שבי ונטעה עוז בנפשי. עד כדי כך

שכאשר שאלני פרופ' ביקרמן, היסטוריון של העולם הקלאסי בשיעור קומה בינלאומי, שאלה בפפירולוגיה, העזתי, בנימוס, להשיב שהיא לא שייכת לתחום שלי. במקום אותה שאלה שאלני על הבסיס התיאורטי של הנישואין הרומיים, וניצלתי את דבריו הקלאסיים של סר הנרי מיינן על סטטוס וקונטרקט כדי להתגדר בהם.

אומרים לי שאני היחיד בתולדות אוניברסיטת קולומביה שזכה לתואר דוקטור במשפט רומי. לא טרחת לחקור אם אכן נכון הדבר. הדוקטורט הומלץ לפרס מיוחד, אלא שלפני שהספקתי לייחל לו אמר לי פרופ' שילר: "אין תקווה שתזכה. נותנים אותו לעבודות אקטואליות ולא לעבודות מחקריות על תקופות עברו." ואולם, ה"הוה אמינא" אף בה הייתה לי חצי־נחמה.

זכיתי שלאחר זמן יצאה הדיסרטציה לאור בצורת ספר בכותרת: *Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce* מטעם הוצאת מאגנס בירושלים והאוניברסיטה הקתולית של אמריקה בושינגטון.⁴⁹ אלן ווטסון, גדול החוקרים שבמשפט הרומי בעולם האנגלוסקסי, הואיל לחבר את ההקדמה.

קיים הבדל יסודי בין ספרי במשפט העברי, *Self-Incrimination in Jewish Law*, ובין ספרי במשפט הרומי, *Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce*. הראשון הוא מחקר במדעי היהדות עם זיקה למשפטים, השני הוא מחקר משפטי מובהק עם זיקה לתרבות הקלאסית. ברם, את הגירוי האינטלקטואלי העיקרי באוניברסיטת קולומביה מצאתי דווקא בחוג השני: תורת המשפט ותורת המדינה. מבחינה פורמלית דוקטורט במשפט רומי היה מתאים למחלקה ל-Public Law and Government (הקרוב ל"מדעי המדינה" שלנו). ממילא נוסף על לימוד המשפט הרומי, הטילה עליי הביורוקרטיה האקדמית בקולומביה

49. לקתולים יש עניין מיוחד במשפט הרומי. ואין כאן המקום להיכנס לטעמים לכך.

את כל הדרישות ל-Ph.D. במדעי המדינה: קורסים שונים ובחינת גמר מקיפה בכתב. הואיל והייתי אמריקאי וטרם ידעתי מנהג ישראלים, לא מחיתי. יתר על כן, אהבתי לקריאה וללימוד הניעה אותי לקבל את גזר הדין ברצון. אם לא היה בה כדי לקדם אותי מקצועית, המטלה הנוספת העשירה מאוד את הפן האינטלקטואלי. היה בה משום המשך ללימודי הפילוסופיה שלמדתי לתואר ראשון בברוקלין קולג', אלא שעכשיו התמקדתי בפילוסופיה של המשפט ושל המדינה, וכמובן ברמה מתקדמת: אפלטון, אריסטו, קיקרו, אקווינס, הובס, לוק, רוסו, בנתאם, מארקס; פאונד, הומס וקרדוזו.

אתן רק דוגמא אחת להרחבת האופקים. בחרתי בשני קורסים במשפט קונסטיטוציוני. הראשון, בפקולטה למשפטים, אשר העמיק בהבנת העקרונות החוקתיים ובניתוח פסקי הדין המובילים. השני, בפקולטה למדעי המדינה, עמד על הרוחות הפוליטיות והגורמים הכלכליים אשר פעלו בחיבור החוקה האמריקאית בראשיתה ואשר השפיעו השפעות גורליות על אותם פסקי הדין המובילים. קונסטיטוציה אחת – שני עולמות.

ההוראה בסמינר

כאמור בתחילת הפרק, בספטמבר 1959, תחילת שנת הלימודים תש"ך, התחלתי ללמד בבית הספר ליורדיקה של המחלקה הרבנית של בית המדרש לרבנים של הסמינר התיאולוגי הקונסרבטיבי, JTS. עברו כעשר שנים מאז שהייתי סטודנט בסמינר זה. בעשר שנים אלה ספגתי תורה באהבה וברצון, בשמחה ובששון. ואף על פי שאמונותיי ודעותיי היו גמישות ובלתי מגובשות, החלטנו בנחישות, ג'ודי ואני, בעצה אחת עם יצחק, שמבלי לנטוש את התרבות המערבית, אנו מזדהים עם עולם התורה, חיינו מרוכזים סביב התורה ואת ילדינו אנו מגדלים לאור התורה.

עם זאת, לא כאלה היו תלמידיי. הם נולדו, גדלו, התחנכו והתבגרו כאמריקאים. אורח חייהם היה בעיקרו אמריקאי. כוונתם הייתה לשם שמים; לא כאותם תלמידי הסמינר בימי. בין אלה האחרונים היו בחורי ישיבה לשעבר שהתפקדו, ניהיליסטים, אכולי שנאה ותרעומת לדת בכלל ולכל זרם בדת היהודית בפרט. לא כן התלמידים אשר באו ללמוד בסמינר בשנות השישים. הדת והאידיאליזם שימשו יחד. כמעט כולם היו "בעלי תשובה", זאת אומרת יותר דתיים ויותר יהודיים מהוריהם ומקרוביהם. הם היו קונסרבטיביים לא משום ששנאו את האורתודוקסיה; לא היו להם נטיות נגטיביות, והם לא הגדירו את עצמם במונחים של "אנטי". בקיצור, תוצרים אמריקאיים חיוביים טיפוסיים.

השכלתם העברית והתורנית הייתה דלה ביותר. כמעט כל אלה שלמדו בכיתתי המשיכו את לימודיהם במשך שש שנים.

רקמתי עם תלמידיי יחסי ידידות: מורה-ידיד לתלמידים-ידידים. ההבדלים ביני וביניהם – הופעתי בפניהם כאיש הלכה – פורשו במונחים של גיל, של ותק, של ידע והשכלה יותר מושלמים; לא במונחים של יריבות אידיאולוגית. הואיל ומעולם לא קראתי לעצמי "אורתודוקס" – כחניך הסמינר וכבוגר אוטומטית נמניתי כחבר בכנסת הרבנים הקונסרבטיביים של אמריקה – מעולם לא נוצרה אווירה של עימות. קשרי הידידות ביני ובין התלמידים האריכו ימים, הרבה מעבר לשנות לימודם אצלי.

גישתי אל התלמידים הייתה זו של צוותא: יש לנו מטרה משותפת, לייצר רבנים טובים. הייתי קרוב מאוד לתלמידיי, התעניינתי בחייהם והיה אכפת לי מבעיותיהם האישיות, המשפחתיות, הדתיות, האקדמיות והכלכליות. רבים מתלמידיי היו סועדים עמנו בשולחן שבת, והרבה מהם הכירו את ילדינו. השתדלתי מאוד להעביר שיעורים מעניינים – עם מינון גבוה של הומור – ואני רוצה להאמין שהצלחתי.

באחת-עשרה השנים שלימדתי בבית הספר ליודאיקה לימדתי קורסים בשלושה-ארבעה מקצועות: (א) תורה עם המפרשים המסורתיים. הדגש

הפורמלי היה על הניתוח הלשוני של הפסוק או של המפרש ("מה קשה או מה לא רגיל בפסוק אשר הביא את רש"י לכתוב את פירושו?"). הדגש הבלתי פורמלי היה על הרעיונות המובעים, התרומה שיש בהם לחיינו היום, הקשיים בהם, האתגר בהם; (ב) תלמוד, בסיס ללימודי גמרא, עם פירוש רש"י. הוראה אלמנטרית למבוגרים משכילים ואינטליגנטיים. הדגשתי את הגישה המשפטית לטקסט. "למה קובעת ההלכה נורמה כזאת?" "כי הקב"ה רצה כך" – לא נכון. "מהי התועלת החברתית בנורמה כזאת?" "מה יכול להיות המניע הכלכלי?" "...הערך המוסרי?" רק כאשר כלו כל הקיצין ולא עלה בידינו להציע סברא מספיקה נזקקנו ל"גזירת הכתוב" ("הקב"ה רצה כך" – ומה בעצם "רצה"?). למה יש "אוקימתא" (פירוש הגמרא למשנה מסוימת) דחוקה? מהו המסר באגדת-פליאה זו?; (ג-ד) לשון, דקדוק וספרות עברית – לפעמים יחד, לרוב בנפרד. אבל במקום להתחיל בי"ל גורדון ולהתמקד בביאליק, טשרניחובסקי והסיפורת המודרנית, לתלמידים שעתידים להיות רבנים בישראל התחלתי בספר האגדה וכללתי גם את ספרות ימי הביניים (במיוחד פיוטים אשר נכנסו לליטורגיה היהודית⁵⁰). ברוב שנות ההוראה שלי ניסיתי בתורה, ואף בתלמוד (אם כי פחות בגלל הקושי בחומר הנלמד) ובספרות, לנהל את השיעור בעברית, לרוב בהצלחה חלקית. ההוראה, כמו בבית הספר "הרצליה" בשנים קודמות, באוניברסיטת תל-אביב לאחר מכן ובמרכז הבינתחומי לאחרונה, הייתה עבורי בית יוצר לרעיונות. מצד אחד, ההוראה מעוררת אצלי – בניגוד לרושם המקובל עליי כאדם שקט ונחבא אל הכלים – את יצר השחקן ואת הנטייה לדרמטיזציה. אבל מצד שני, המשא ומתן עם תלמידים, במיוחד עם אלה החולקים עליי, אף הוא מעורר אצלי את מקוריות המחשבה והעמקת העיון.

50. כגון של רבי יהודה הלוי לקינות של תשעה באב; "שאלו שרופה באש" למהר"ם רוטנברג, פיוט קשה; מבחר פיוטי הסליחות לנעילה של יום הכיפורים.

זכורני דיון סוער מסביב לפסוק: "פקד עון אבת על בנים". אי-צדק משווע ומקומם: למה ייענשו ילדים בעוון הוריהם? אלא שעדיין לא מצאה החברה הנאורה פתרון לבעייתה של אשה חפה מפשע הנהפכת לאלמנה כאשר ממיתים את בעלה באשמת רצח או להמטת יתמות חיה על ילד שאביו נידון למאסר. בכיתה אחרת העליתי את דוגמת הוולד הנולד לאשה מכורה לסמים העובר שבעה מדורי גיהנום של ייסורים והתפתלויות על לא עוול בכפיו. בשיעור אחר ניסיתי להבין את הפסוק בעזרת הגנטיקה, לאמר: כשם שזיהומה של אצבע יש בו כדי להמית את הלב למרות המרחק ביניהם, כן "זיהומם" של האב-האם יש בו כדי להזיק לבנם-בתם; משום שכמו שזרימת הדם מובילה זיהומה של האצבע ללב, כן מהווים הגנים גשר בין אב-אם לבן-בת (אחרי כן נודע לי כי המהר"ל מפראג בפירושו "גור אריה" על הפסוק "פקד עון אבות" בעשרת הדברות משתמש במשל העץ עם פירותיו באופן דומה).

לא ביקשתי ולא קיבלתי את הסכמת התלמידים לרעיונותיי, אבל ניסיונות אלה מוכיחים את אשר גיליתי, שהשיעור מהווה לי מעבדה מחשבתית, דרבון להעמקה. אני כמובן איני הראשון שנתנסה כך, כפי שתוכיח עדותו של רבי יהודה הנשיא: "ומתלמידי יותר מכולן".

הסברים אלה, או הניסיונות להסברים אלה, מדגימים את גישתי הכללית. לא ניסיתי "למכור" לתלמידים אמונה של תורה מן השמים. ראשית, משום שהתלמידים לא היו מוכנים לה, ושנית, לביקורת המקרא הייתה השפעה חזקה (אף על פי שהפרופסורים פינקלשטיין וליברמן לא התירו ללמד ביקורת המקרא על חמשת חומשי התורה). הדגש היה על השקפות, רעיונות וערכים העומדים בזכות עצמם, ועל אורח חיים המקדש חייו של האדם בזכות הנשגב שבו. לא הדגשתי את הצו הא-לוהי במצוות.

בראשית השנה השנייה לעבודתי כמורה, 1960, קיבלתי טלפון מעמית פרופ' דוב זלוטניק: "אהרן, חייבים אנו להחיות את מניין השחרית היומי שמכבר שבק חיים לכל חי. אני פונה לכל המרצים, חוץ מלפרופ' ליברמן,

בבקשה שישתתפו בו. אתה מוכן?" "אני מוכן, אבל למה לא פרופ' ליברמן?" שאלתי. "כי הוא חריג. הלא זה אדם שאינו הולך לא לתיאטרון, לא לאופרה, לא לקולנוע, לא למסיבות, לא לקוקטייל. מן הראוי לפטור אותו," הוא ענה. לא הרפיתי: "גם רש"י לא הלך למקומות בידור ולא למסיבות. מי פטר אותו מתפילה בציבור?" "אתה צודק, אבקש גם ממנו." לא זו בלבד שפרופ' ליברמן נענה. כעבור שנה התחילו כמה מהמורים לנטוש את המניין. דוב עצמו עבר לגור בריברדייל ונמנע ממנו להשתתף במניין. כאשר הפסיק פרופ' שמלצר, ראש הספרנים ומומחה לספרות ימי הביניים, לבוא למניין, שאלו פרופ' ליברמן למה. "עלי לעזור לאשתי עם הילדים בבוקר," הוא התנצל. פרופ' ליברמן הסכים שהטעם הוא מוצדק. "אתה יודע, שהכתוב ואהבת לדעך כמוך נאמר גם לגבי אשתו של אדם."⁵¹ סוף דבר, כעבור שנתיים נשארו רק שני מורים: פרופ' ליברמן ואני. לי היה זה מצוין. היינו חולצים את התפילין יחד והייתה לי הזדמנות נדירה ביותר לשוחח איתו יום-יום, תמיד בעברית, לאור התעקשותי. זכורני כאשר לא היה כהן בבית המדרש, והגבאי היה מזמין לוי לקרוא ראשון, היה כועס שהלא הגמרא אומרת שאם אין כהן "נתפרדה החבילה", כלומר: אין עוד צורך לשמור על סדר העולים לתורה שיהיו דווקא כהן בראש, לוי שני לו, וסתם ישראל באחרונה. ניסיתי להרגיעו באמרי שהגבאי מונע על ידי סנטימנט. "קירשנבאום," הוא הגיב, "היזהר מסנטימנט של עם הארץ." בכלל שתי מילות הגנאי החמורות בלקסיקון שלו היו: "עם הארץ" ו"שיטה" [שין צרויה, הגייה ליטאית ל"שוטה"]. בעניין אחר התבטא פעם: "הכופר בעירוב"⁵² הוא או אפיקורס או עם הארץ.

אחרי תפילת שחרית היה פרופ' ליברמן עולה לחדרו, אבל אני הייתי אוכל ארוחת בוקר עם התלמידים, הזדמנות נוספת להתקרב אליהם. לפעמים קירבתי אל הסטודנטים הייתה אמביוולנטית. התסיסות

51. כוונתו לדברי הגמרא בקידושין מא ע"א.

52. תקנת החכמים המאפשרת הוצאת חפצים מרשות לרשות בשבת.

הסטודנטיות של שנות השישים לא פסחו על הסמינר מבלי להשאיר רשמים ניכרים. כמה מקורות היו לתסיסות אלו: מאמצי הכושים⁵³ לשבור את הגזענות המפלה; ההתנגדות הרווחת למלחמה בוויתנאם; תנועת "חופש הדיבור" באוניברסיטת ברקלי בקליפורניה; והתפשטות אנטי-אינטלקטואליזם ואנטי-ממסדיות בקמפוסים האמריקאיים.

כהכללה יש לומר שהקהילה היהודית תמכה בתנועה האפרו-אמריקאית תמיכה נרחבת עד כדי דמים (תרתי משמע). פרופ' השל היה פעיל מאוד באותן השנים. כמרצה פופולרי ומבוקש מאוד, הן בבתי כנסת והן בחוגים פרוטסטנטיים, היה מציג את האמונה היהודית ואת המוסר המקראי בלבוש פואטי, בלשון רגשית מאוד ובצורה משכנעת מאוד. אכן, הוא היה בין ראשי הצועדים לימינו של מרטין לותר קינג במצעד הדרמטי המפורסם מסלמה למונטגומרי, אלאבמה, בהפגנה המהפכנית למען שוויון הזכויות לאפרו-אמריקאים. גם סטודנטים שלנו – בברכת מוריהם ובעידודם – היו פעילים. באשר למלחמה בויטנאם הקהילה היהודית הייתה חצויה. נטיית המנהיגות הקהילתית הייתה לתמוך במדיניות הממשלה, אבל בלא התלהבות יתירה. לעומתה, הסטודנט האמריקאי⁵⁴ היה פעיל מאוד בהפגנות ובפעולות המוחות נגד הממשלה. זו הייתה גם עמדת הסטודנט מן השורה בסמינר, אבל ללא תמיכה של מוריו. לתסיסות היו גם צדדים שליליים. למהפכה הברקליאנית היו היבטים הרסניים בוטים: מרידות בקמפוסים נגד סמכותיות; זלזול בנשיאי אוניברסיטאות, ברקטורים ובדיקנים; שוטרים כונו "חזירים"; בוז ליצירות הקלאסיות בספרות, באמנות, בפילוסופיה; ניבול פה; שביתות הפורצות בכל שני וחמישי על כל סכסוך; נתערערו יסודות הנימוס, דרך ארץ וכיבוד הזולת (כולל מבוגרים, מורים ומנהיגים רוחניים) – כל אלה עוררו את התנגדותי, והבעתי אותה בלשון אשר לא השתמעה לשתי פנים.

53. שאחרי כן כונו: "שחורים". היום הם מעדיפים להיקרא: "אפרו-אמריקאים".

54. אוניברסיטת קולומביה שכנה בקרבת מקום לסמינר התיאולוגי.

פעם אחת הגעתי למניין של הסמינר בבוקר, ובית המדרש היה מלא מפה לפה. היה מספר רב של סטודנטים שלא הייתי רגיל לראות אותם בתפילה וגם אנשים אשר בכלל לא היו שייכים לסמינר. גם אנשי תקשורת עם מצלמותיהם הופיעו. התברר שאחד המפגינים נגד המלחמה הסתבך עם השלטונות, והוא עם כמה סטודנטים סידרו את מעצרו בשעת היותו עטוף בטלית ומוכתר בתפילין (כנראה בפעם הראשונה מאז בר המצוה שלו; הוא לא היה תלמיד שלנו) בבית כנסת בפני מצלמות הטלוויזיה. פרופ' ליברמן עזב את בית המדרש והודיע לנשיא אגודת הסטודנטים כי הוא פורש מהמניין: הוא אינו מוכן להיות שותף לניצול בית התפילה לצרכים פוליטיים. הפעילים נבוכו, משלחת ניגשה אליו לבקש את סליחתו, הבטיחו שלא ישנו במעשיהם, והכול בא על מקומו בשלום.

אבל גם בסמינר עצמו התחילו פורצות שביתות בגין דרישות הסטודנטים או בגין טענותיהם. ואני, בהסתכלי אחורה לימיי כסטודנט, ובהיזכרי בעוולות של פרופסורים, בהתעללותם לפרקים בתלמידים, במעשי אי-צדק מצד המנהלה, הייתי זהיר מאוד, ודנתי כל עניין לגופו. לפעמים תמכתי בדרישות הסטודנטים, ולפעמים התנגדתי להן. הזהירות בגישתי הביאה לידי הכרתי שהשביתות החריפות התקיימו בחודשי מאי-יוני, מועדי הבחינות. תמיכתי נעשתה יותר פושרת, כי חשדתי לניצול ציני של האווירה הכללית מצד מנהיגי הסטודנטים. אכן, הייתה זו תקופה קשה, ואשרינו שיצאנו ממנה.

לקרבותי אל הסטודנטים היה גם היבט ממסדי. רשמית ארבעה מורים, ואני ביניהם, מונו כיועצים אקדמיים ואישיים. הייתה לכל אחד מאיתנו קבוצה של חמישה-עשר תלמידים הנתונים לחסותנו. כדי שנעשה את מלאכתנו על הצד הטוב ביותר, נוסד סמינריון מיוחד. ארבעתנו היינו מתאספים אחת לשבועיים לשעתיים והיינו מתייעצים עם פסיכיאטר בכיר. כל מפגש היה מוקדש לבעיה אחת. כל יועץ היה מציג תלמיד, מבלי להזכיר את שמו, מתאר אותו בפרוטרוט עם הצגת הבעייתיות באישיותו. הפסיכיאטר היה משתמש בדמות המוצגת כדי לתת לנו שיעור בייעוץ,

כאשר עיקר תכלית ההרצאה הייתה ללמדנו להכיר את הגבול עד היכן שייך תפקידנו כיועצים ומתי זקוק התלמיד לעזרה מקצועית. ההרצאות היו מאלפות ביותר. פעם הייתה הדיאגנוזה מעציבה ביותר; התלמיד היה חולה בנפשו (עם שם מדעי מדויק למחלה) וסופו היה ברור מראש: הוא לא יסיים את לימודיו. יתר על כן, אי אפשר לעזור לו אלא אם כן הוא יכיר בעצמו שהוא זקוק לעזרה מקצועית ויבקש אותה מרצונו החופשי; אין דרך אחרת. דברי הפסיכיאטר נתאמתו. פעם אחרת הצגתי דמות ממושמעת נוקשה המדאיגה אותי שמא יגיע התלמיד למצב של התמוטטות. הפסיכיאטר חקר אותי ושאל אותי שאלות רבות, ובסוף חיווה את דעתו שיש לי עסק עם אדם צדיק במעשיו ובריא בנפשו; אין מה לדאוג.

שאלנו גם שאלות כלליות. לדוגמא: בחברה מתירנית כמו שלנו, היש לנו הזכות להציג דרישות של איפוק מיני עד החתונה המאפיינת את המוסר ההלכתי. הפסיכיאטר ענה בחיוב החלטי. דרישות ההלכה אינן מופרזות, הן בגדר האפשרי; אדם המקבל על עצמו להיות רב בישראל יודע וחייב לדעת מה כרוך בבחירת קריירה כזאת. דוגמא שנייה: ברצוננו להשפיע על התלמידים שלנו שיזדהו עם ערכי היהדות ועם אורח חייה, מהי הדרך היעוצה להגשמת מבוקשנו? שטיפת מוח נאורה? התשובה: להציג את השיטה שאנו מבקשים לקדם, את היהדות, באור היפה והמשכנע ביותר ולתת לתלמיד להבין שהבחירה בידו ושהוא רשאי גם לדחותה.

שכחתי הרבה דברים שלמדתי בסמינריון המיוחד ההוא, אבל זאת חרותה על לוח לבי: תשעים אחוז מן הדברים שנאמרו לנו היו פרי השכל הישר. המקצועיות המדעית הצטמצמה בידיעה מתי אין בידי השכל הישר לפתור בעיה נפשית מסוימת.

היחסים בין ארבעת המורים היועצים היו אף הם קרובים וידידותיים. אבל מעניינים היו היחסים ביני ובין הסגל הבכיר, מורי לשעבר ועמיתי בהווה. כפי שיוצא מתיאוריי עד עכשיו ברור שבין כולם הרגשתי שפרופ'

ליברמן הוא הקרוב אליי ביותר. יכול להיות שתרמה להרגשה זו העובדה שגם בדעות וגם במצוות הוא היה אורתודוקס בצורה הדומה לי. אבל לא הייתה זאת קרבה אינטימית כי האמת היא שפחדתי מפניו. כפי שכבר התבטאתי, מלומדותו פשוט הבהילה אותי והתגמדתי במחיצתו (הרב קמינצקי זכר אותו מימיהם יחד בישיבת סלובודקה: "הוא היה א גוואלדיגע בקי, בקי עצום).⁵⁵ התנהגותו הייתה ישירה ובלתי צפויה ואולי זה הטיל עליי אימה ופחד. גם בפני הרב סולובייצ'יק הייתי נבהל מיראת רוממותו,⁵⁶ אבל לא יראתי שמא אכווה בגחלתו כפי שיראתי מפרופ' ליברמן. מאידך, אצל הרב קמינצקי, שהיה גאון אדיר וכיבדתי בכל רמ"ח איבריי, לא הרגשתי כל מתיחות אף על פי שכלפיו גם כן הרגשתי יראת הכבוד ויראת הרוממות; הנעימות והנינוחות בהליכותיו היו מרפא לנפש. והנה, מכל השלושה דווקא על פרופ' ליברמן אני מרבה לחלום עד היום הזה, אבל, מעניין, ללא הפחדים.

עם פרופ' השל שוחחתי מעת לעת. פעם שפך לפניי את לבו על הקשיים לתרגם את הוויות דאביי ורבא⁵⁷ במסכת שבת ללשון הפיוטית שלו. איש שיחה חניני, כמה שפע התרגשות והתלהבות בשוכו מביקור בארץ אחרי מלחמת ששת הימים. "ביישוב", הוא סיפר, "הוכתר אדמו"ר חדש ושמו 'ירושלים'. כל הפיות פונים אליו-אליה". פרופ' שפיגל היה מראה לי סימני חיבה אבהית. עם פרופ' קפלן לא היה לי כל מגע במשך שנות עבודתי, אולי משום שלא היה מגיע לסמינר הרבה בשל עיסוקיו המרובים.

55. מפי השמועה למדנו שגם בני אחיו והנכדים לומדי ישיבות במאה שערים, תלמידי חכמים מובהקים, היו מתחלחלים לקראת הביקור של ה"פעטטער שאול" ובחינותיו הקשות.

56. כאשר למדתי אצל הרב סולובייצ'יק היה הוא קרוב לגיל ששים. אכן, ידידים שלי מספרים לי שעשר-עשרים שנה לפני כן היו יושבים לפניו "באימה וביראה וברתת ובזיע".

57. מלון אבן-שושן: "הוויות דאביי ורבא 1. קושיות וויכוחים בהלכה שבין אביי ורבא, מגדולי אמוראי בכל. 2. שם דבר לוויכוחים חריפים וקשים."

"דוקטור" פינקלשטיין, משום־מה כך היינו רגילים לקרוא לו ולא "פרופסור", היה אישיות מרשימה ביותר. איש שיחה מקסים ונואם מרתק, היה חכם ונבון ופיקח. כפי שכבר ציינתי, היה זהיר במצווה קלה כחמורה (ידיד אחד סיפר שעקב אחריו מעקב בלשי, לא פחות, ובכל השנים לא היה יכול לגלות אלא שתי סטיות מההלכה המחמירה: היה מסיר את הכובע במעלית בנוכחות אשה והיה נותן יד לאשה, "עבירות" לא מרשיעות ביותר). אנחנו תלמידיו היינו משוכנעים שהוא ראה את עצמו כ"עבד ה' " של ישעיהו. היה ג'נטלמן למופת. בא לברית של אברהם־משה שלי אף על פי שידע שלא יהיו "כיבודים".⁵⁸ אני עד לכמה מעשי ערמומיות, וכולם היו לשם שמים, לקידום תורה ומצוות, אף אחד מהם לא היה להנאתו הפרטית. עובדה היא שעמד איתן כל השנים נגד כל מיני "תיקונים" בדת, ודווקא לאחר שפרש ממנהיגות הסמינר, התקרבה התנועה הקונסרבטיבית לתנועה הרפורמית במידה רבה.

התפתחות זו, שהבשילה לאחר עלייתי ארצה, לא הפתיעה אותי. גם בהיותי תלמיד בסמינר גם בהיותי מורה, הכרתי את הרבנות הקונסרבטיבית היכרות אינטימית. הלא הרבנים היו מוריי, חבריי ותלמידיי. כקבוצה הטרוגנית היו ביניהם כל מיני אנשים. את הרוב המכריע כיבדתי וחיבבתי כבעלי הערכים היקרים לי כמו יושר, הגינות, מסירות למין האנושי ולכלל ישראל כאחד. אבל לא כיבדתי אותם כרבנים, ולא כמנהיגים דתיים. ידיעתם בתורה, מומחיותם בהלכה, אמונתם ביסודות הדת

58. הרב קמינצקי היה הסנדק (הרב משה מרדכי שקאפ, המסדר קידושין שלנו, היה הסנדק בברית של הבן הראשון שלנו אפרים, בשעתו). הרב עמנואל־יעקובוביץ, ערב היבחרו לרבה הראשי של בריטניה, התרשם מנוכחותם של הרב קמינצקי ושל ד"ר פינקלשטיין באותה שמחה. אני יכול להעיד ששני אישים אלה היו רחוקים מחשבונות "פוליטיים". פרופ' ליברמן, כדרכם של תלמידי חכמים "מתמידים" גדולים, לא היה בא לברית אלא אם כן נתמנה לסנדקאות ולא לחתונה אלא אם כן נתבקש לסידור קידושין.

ולחטם בשמירת המצוות – כל אלה היו רחוקים מהדרישות שאצלי הן חיוניות כדי שיהא אדם ראוי להיקרא רב בישראל. אכן, שנה אחרי עלייתי ארצה ביטלתי את חברותי בכנסת הרבנים הקונסרבטיביים.

דומני שגם ד"ר פינקלשטיין וגם פרופ' ליברמן החמיצו הזדמנות חינוכית להשפיע על כלל התלמידים. בשנת 1966 פרצה דלקה בספריית הסמינר, אחת הספריות היהודיות הגדולות והמפוארות בעולם. עד היום לא ידוע מה גרם לדלקה. משערים שנשמדו כשבעים אלף ספרים כי הרבה ספרים שלא נשרפו נתקלקלו על ידי המים אשר הזרימו מכבי האש. התלמידים והמורים הצעירים (ואף ילדיהם; שלי, למשל, זוכרים את המאורע הטרגי עד היום הזה) גויסו למלאכת ייבושם של אלפי כרכים שטופי מים. למורת רוחי נודע לי כי הספרים השרופים נקברו קבורה חשאית ללא הספדים וללא דברי כיבושים. חבל על הספרים וחבל על ההזדמנות שהוחמצה.

במרץ 1967, ושרפת הספרייה הייתה כבר מאחורינו, הגיע לסמינר כפרופ' אורח, השופט משה זילברג, ממלא מקום נשיא בית המשפט העליון של מדינת ישראל, חברותא לשעבר של פרופ' ליברמן בהיותם בחורי ישיבה בסלובודקה. השופט זילברג היה בין ראשי לוחמי מלחמתו של "המשפט העברי" (ביטוי שלא ידעתי פשרו) במדינה. הוא נתבקש לתת סמינריון במשפט התלמודי. אף על פי שהבין וקרא אנגלית יפה, הוא היה מתקשה בדיבור בה, התלמידים הבינו וקראו עברית ללא קשיים אך היו מתקשים בהבעה בה, לפיכך נתמנתי אני כמליץ בינותם. וכן התכבדתי להיות לו מעין "שמש". השיעורים היו נפלאים: מבחינה פדגוגית, מבחינת התוכן, מבחינת העניין, מבחינה דתית, מבחינה לאומית. המכיר את הספרון כך דרכו של תלמוד יבין את דברי תהילותי. הזדעזעתי. "אילו ידעתי שיש אדם כמוך בעולם," אמרתי לו, "לא הייתי נטפל למשפט הרומי, לא הייתי שם לילות כימים כדי לנסח דברי תורה בצורה משפטית, לא הייתי תועה בדרכי האקדמיה כצאן אשר אין לו

רועה." סיפרתי לו על פגישתי עם הפרופ' בארון בשעתו, ועל דבריו אליי ("תצטרך להיות אוטודידקט"). "הדריכני בדרך אלך," התחננתי לפני פרופ' זילברג במליצה מקראית, "מה אתה מייעץ לי?" והוא ענה: "לאחרונה ייסדנו בירושלים מכון לחקר המשפט העברי. בחרנו בצעיר שיקדם את העניין. תעמוד בקשר אתו, ונתן לי את הכתובת. ד"ר מנחם אֶלון, כתוארו אז, ענה לי בגיליון סטנסיל המתאר פרויקט של מפתוח שאלות ותשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה. לא לזאת ציפיתי; והבנתי את מסקנתו של פרופ' בארון. עד שקיבלתי את הגיליון הוא כבר חזר השופט זילברג ארצה, שכן ברגע שהתקדרו העננים שקדמו למלחמת ששת הימים הוא מיהר הביתה. העניין נשכח. מכל מקום גישושיי וחיפושיי הניבו יכול צנוע: גיליתי מחברות מעניינות מאוד על המשפט העברי שחיבר ד"ר זרח ורהפטיג, מרצה באוניברסיטה העברית; זו הייתה פעם ראשונה שראיתי כזאת; בלעתי אותן. אבל אחריהן ואוותר אני לכדי..."

עד כאן תולדות חיי כפי שנסכו סביב שלושה מוסדות: ישיבה אוניברסיטה, קולומביה והסמינר.

למען הפרנסה

היו לי גם כמה עבודות מזדמנות קלות. ברצוני להזכיר רק שתיים מהן. באותם הימים הגיעה האוכלוסייה היהודית בלונג איילנד, מפרוורי ניו יורק רבתי, לממדים גדולים. גם מספר בתי הכנסת גדל, וכן מספר בתי ספר לשיעורי דת הצמודים להם. נוצר מחסור בכוחות הוראה. בלב אחד מראשי החינוך נצנצה עצה יעוצה. בין עקרות הבית היהודיות המתגוררות בלונג איילנד נמצא מספר בלתי מבוטל של נשים בעלות השכלה יהודית, נכנה אותה "מעין תורנית", שלא הספיקו לגמור את חוק לימודיהן ולזכות בתעודת הוראה. הוחלט לייסד בלונג איילנד סניף של בית המדרש למורים שעל יד הסמינר התיאולוגי ולפתוח קורסי השלמה

לנשים אלה. נתמנתי לסגל ההוראה, והייתי מלמד ערב אחד בשבוע. לא הייתי מזכיר את העבודה הזאת לולא ההרכב המיוחד של הכיתות: נשים נשואות בעלות משפחות, ביניהן סבתות, אלמנות וגרושות המנהלות בתים חד-הוריים – קליינטורה השונה בתכלית השוני מהתלמידים שאותם הייתי רגיל ללמד כל השנים. והנה זה מצאתי. היו פרשיות מקראיות, הלכות ומאמרי חז"ל ש"דיברו אליהן" בצורה קולעת. נשים אלה שעברו חוויות קשות בחייהן, ביניהן בני אדם מתוסכלים ומיואשים למחצה-לשליש-ולרביע, שמבשרן חזו צרות צרורות וטרגדיות שונות – התורה הדהדה אצלן. הן הבינו סוגיית "ייסורין של אהבה", הלכות אבלות, כללי טהרת המשפחה, מגילת רות, וכהנה וכהנה, עד שאני מצאתי את עצמי מתעשר רוחנית – בחינת בא ללמד ונמצא למד.

כנראה יצאו לי מוניטין כמורה מוצלח כי יום אחד קיבלתי הזמנה (בלשון קצת מהססת) לתת שורה של שמונה הרצאות אורח כאלה בבית כנסת... רפורמי. התגברתי על ההפתעה והחלטתי מיד: אם יהודים מוכנים לשמוע, אני מוכן "להשמיע". ההרצאה הראשונה הוקדשה למונותיאיזם אתי, ונתקבלה בסבר פנים יפות. השנייה הייתה על התשובה; הצלחתי. השלישית על חסד ועל "לפנים משורת הדין" כתשתית לדרכי התנהגות – ההדים היו חיוביים מאוד. חזרתי הביתה ואמרתי לג'ודי: "אם אני מרצה בציבור רפורמי ומתקבלים דבריי באהדה, משהו לא בסדר אתי. בשבוע הבא אני אדבר על שמירת שבת ומאכלות אסורות." וכך עשיתי. והנה אני מלמד הלכות, מסבירן, מדבר בלהט, ואני רואה ראשים מנענעים בהסכמה. ואני שואל: "למה מוצאים הדברים האלה חן בעיניכם?" התפתח רב-שיח אשר הסתכם בקונצנזוס: "הנושאים הללו מעניינים אותנו והרבה מאתנו מנסים לאמץ מנהגים, טקסים והלכות מסוימים בחינוך." אז הבנתי שיהדות אמריקה מורכבת מהבנים והנכדים של "המערב הפרוע" של שנות 1880-1940 וכי הכינויים "רפורמים", "קונסרבטיבים", ואפילו "אורתודוקסים" בערי השדה אינם משקפים את המציאות.

הסדרה הצליחה והוזמנתי לתת שורה שנייה של שמונה הרצאות

גם באביב. ואף היא עלתה בידי יפה מאוד עד... ההרצאה השביעית. הרצאה זו הוקדשה למין, טקס הנישואין וחיי משפחה. גם היא עלתה בהצלחה עד שהגענו לדיון, זמן השאלות והתשובות. בתגובה לשאלה אחת התחלתי לדבר על פיתויי היצר בזמננו, ואז פלטתי מן הפה את המלים: "אינני מבין איך שהורים הנאמנים לעם ישראל מרשים לעצמם לשלוח את ילדיהם לאוניברסיטאות לגור במעונות ומתעלמים מסכנת נישואי תערובת." הרגשתי כיצד צצה, קמה ונהייתה מחיצה של ברזל ביני ובין שומעיי. דרכתי על יבלות כי עברתי מדברים כלליים למעשים ספציפיים. הפסדתי אותם.

חינוך הילדים

באותה תקופה נטרתי לי את כרמי ועשיתי גם לביתי. יחד עם ג'ודי כשותפה, בניתי משפחה. נתברכנו בסך הכול בשישה ילדים – ארבע בנות ושני בנים. תודעתנו היהודית הייתה גדולה ביותר;⁵⁹ הבית היה בית יהודי שהתורה והחיים שזורים בו זה בזה. עם הילדים דיברתי עברית מן הרגע שיכלו לקלוט מלה (כעבור עשרים ושלוש שנים, כשהיינו כבר שנתיים בארץ, ראיתי שהקטנים מתקשים באנגלית והתחלתי לדבר אליהם אנגלית). את הבנות שלחנו לבית ספר יהודי יומי המכונה "מנהטן דיי סקול": לימודי קודש בבוקר ולימודי חול אחר הצהריים. אילו הייתי אני המייסד הוא לא היה מתנהל אחרת מכפי שהיה: דתי-ציוני-עברי. אלא שכאן המקום להעיר על פרדוקס בחינוך הילדים – הן מצדה של ג'ודי הן מצדי.

59. חורבן יהדות אירופה לא נתן לנו מנוח. כאשר ג'ודי הייתה בהריון עם הילד הששי גדולים היו חקקי הלב בבחירת שם. והנה, פעם היא הרהרה בקול: "אנו תמיד מדברים על ששת המיליונים. מן הראוי לתת שם לזכרם: או מנחם, או נחמן, או נחמה." ואכן, הבת הצעירה שלנו נקראת נחמה.

בשכונתנו היה גם בית ספר שני הדומה ל"חדר" נוסח מזרח אירופה (אבל עם תוספת צנועה של לימודי חול). הוא נקרא "ישיבת חפץ חיים של רדין". הואיל והוא נועד רק לבנים, לא הייתה שאלה בדבר שתי הבנות הראשונות. אבל כאשר הגיע הבן "הגדול" (כלומר, השלישי) לגיל חמש, הלכתי לבקר ב"חדר", אף על פי שבית הספר העבריי-הציוני שבו למדו הבנות היה קרוב מאוד ללבי. ביקשתי מהמנהל שיראה לי שלוש כיתות: כיתת המתחילים שאליה נועד הבן, לכל הפחות תיאורטית; כיתה אחת טיפוסית; וכיתה שלישית, כיתת המסיימים כדי לתת לי תמונה של "התוצר הסופי". המנהל ביקש שאמתין אתו במשרדו עד שיגמור כמה עניינים דחופים. אני עודני מחכה והנה נכנס רבי עם תלמיד, כנראה בן שמונה. הרבי, בעל פאות-תלתלים ולבוש גלימה שחורה ארוכה, נרגש, מעמיד את הילד בפני המנהל ומצווה: "חיים, שאל את שאלתך." הילד, קצת חיוור, פוצה את פיו ומצפצף כציפור דרור קושיה על הגמרא. הרבי, פניו אורים ומלאי גאווה, שואל את המנהל: "מה אתה אומר על שאלה כזאת?" ועד שהמנהל מספיק לענות הוא מוסיף: "ואיך היית מיישב קושיה כזאת?" המנהל חושב, עונה, והרבי מקשה על תשובתו. התפתח ויכוח ביניהם, מבקשים ממני לחוות גם אני את דעתי, ובין שלושתנו נדונה השאלה על כל צדדיה. הילד החיוור עומד בצד, תמה על כוורת הדברים שעליה דרך. כעבור רבע שעה פונה המנהל אליו ואומר: "חיים, שאלה יפה שאלת." אורו פני הילד כאילו קיבל את פרס החודש. הרבי מכבד אותו ומלווה אותו חזרה אל השיעור.

ואני עומד תוהה. בבית הספר של בנותיי מקפידים מאוד על מחברת מסודרת, על התשובות לתרגיל, על יכולתו של הילד לחזור על הסיפור על כל פרטיו. אבל כאן מטפחים חוש ביקורת, חשיבה אנליטית, ראייה מכל הצדדים. ידענו, ג'ורדי ואני, שבשלחנו את הבן ל"חדר", נצטרך לשכור מורה פרטי להשלים את אשר יחסיר בלימודים כלליים. זה היה מקובל עלינו. ואכן, הוספנו ללימודי ה"חדר" שעות על שעות של

שיעורי העשרה. ואף על פי כן, ולמרות האווירה רחבת האופקים שלנו כהורים, אווירה הכוללת את כל האבירים של בית אמריקאי (ספרות, עיתונות, טלוויזיה, קולנוע, תיאטרון, קונצרטים), אין ספק שנוצרו שתי גישות בבית: אצל הבנים נטייה תורנית אינטנסיבית אשר ברבות השנים פרחה לחרדיות, ואצל הבנות נטייה דתית-לאומית עמוקה אשר הבשילה להשקפות ליברליות מודרניות. שתי הערות שוליים לסיפור.

א', לעגו לי חבריי: "מה יאמרו בסמינר על מורה השולח את בנו ל'חרד'?" "אם עבודתי דורשת ממני לוותר על החינוך שאני בוחר לבני, אחליף אותה," עניתי, אבל בלבי ידעתי שלא יבואו הדברים לידי כך. לא היה דרכו של הסמינר להתערב בחייהם הפרטיים של מוריו.

ב', והיא ההערה לפרדוקס אליו רמזתי לעיל. בלא יודעים זרענו את הזרעונים אשר עתידים היו להצמיח את "מלחמת התרבות" (הקולטורקאמף) אשר אחזה את ביתנו. לא ראינו (ועדיין אין אנו רואים) כל סתירה בין חינוך תורני שורשי ואינטנסיבי מצד אחד ובין ציונות והשכלה אוניברסיטאית מצד שני. רק כעבור עשר-חמש-עשרה שנה, לאחר שעלינו ארצה נעמדנו בפני חידוד ניגוד המערכות. ועל כך אספר בהמשך.

בארצות הברית הואיל ויש הפרדה בין דת למדינה לא השתתפה הממשלה כלל במימון חינוך יהודי. הכול היה מוטל על הקהילה היהודית, בעיקר על ההורים. עבדנו יומם ולילה לגייס כספים, לשלם משכורות, לממן בדק הבית, לרכוש ספרי לימוד. מסירות נפש כזאת (גם במנהטן דיי סקול) של הורים יהודים לחינוך ילדיהם לא ראיתי בארץ. ואצלנו הייתה הוצאה נוספת. הואיל ולא נתגשם עדיין חלומנו לעלות ארצה, גמרנו אומר: כל ילד המסיים תיכון מקבל שנה אחת בארץ. בספטמבר 1966 יצאה ברוריה הבכורה ללמוד ב"מכללה ירושלים" אשר הייתה בהנהלתו של הרב יהודה קופרמן. זה היה בית ספר אורתודוקסי שהתייחס להשכלה תורנית לבנות ברצינות. הלימודים ביתר בתי הספר

הדתיים לא היו באותה רמה. הבת התאקלמה יפה ולמדה יפה. ברם, תלונה אחת במכתביה: "אינני מוצאת קדושה בארץ." ואני בשלי: "הקדושה איננה מגיעה מבחוץ. היא תוצרת פנים."

השנה כבר 1967, השמים מתקדרים, נאצר סוגר את מיצרי טירן, השופט זילברג מיהר הביתה. כתבתי מכתב: "ברוריה היקרה, מנקודת מבטנו כאן נראה כי המצב בארץ רציני. ברם, אילו הייתי במקומך לא הייתי נכנס לפאניקה. כדאי להתייעץ עם הרב קופרמן או עם דודה רבקה. הם מצויים במקום, והפרספקטיבה שלהם מהימנה יותר. אם אכן תפרוץ מלחמה, מן הראוי לראות כיצד אפשר לעזור: עבודה בבית חולים, טיפול בילדים וכדומה. רק זאת אבקש: לא להתגייס לצבא. אין זו דרכנו."

ביום שקיבלה את מכתבי, בנות כיתתה (הייתה זו תוכנית לנערות אמריקאיות) היו מבוישות כי כולן קיבלו טלגרמות מן ההורים: "שובי הביתה מיד." אכן, בתנו התייעצה עם הרב קופרמן והוא אמר שהיא יכולה ללכת לטיול בנגב כפי שתכננה עם חברתה כי לא יגיעו הדברים עד משבר השבוע. הטיול התנהל ברוח טובה, במיוחד שמפעם לפעם עברה שיירה של משאיות עם חיילים המברכים אותן, השואלים לשלומן, והמציעים להן טרמפ. מפיהם נודע להן שפרצה המלחמה. הן הגיעו לכפר מימון ושם שהו במשך המלחמה. לא שמענו ממנה שלושה ימים וכבר יצאנו מדעתנו, עד שדרך איזה שדר רדיו (ham radio operator) קיבלנו דרישת שלום ממנה עם ידיעה ששלום לה.

בזמן מלחמת ששת הימים הייתי בבית החולים. ביום שישי לפני שפרצה נותחתי באוזני, ובראשית השבוע שלאחריו פרצה המלחמה. מן המיטה עקבתי אחר האירועים יומם ולילה: את העיתונים קראתי מאלף עד תו ("הניו יורק טיימס" כדרכו היה יסודי מאוד), ולרדיו האזנתי ערב ובוקר וצהריים. כאשר עדיין הייתי אחוז ספקות וחששות לשלום הבת, הבטחתי לעצמי שאם תצא מכל זה בריאה ושלמה אקבל על עצמי את יום העצמאות כיום הודיה שנתי לה'. ביום הרביעי, ועודני חושש לשלום היישוב, הודיעו ברדיו שהר־הבית והכותל "בידינו". בכיתי כמו ילד.

בכל חלומותיי ובכל מחשבותיי לא העליתי אפשרות כזאת על הדעת. התחילו להגיע מכתבים מברוריה. מהם למדתי שהבת עברה מטמורפוזת. המתלוננת "אינני מוצאת קדושה בארץ" נדבקה באקסטזה שאחזה במדינה, והחלה להזדהות נפשית עם היישוב: "רוקדים ושרים כאן... בוכים ומתנשקים... מתחילים ללמוד הלכות קורבנות..." וכדומה. בחג השבועות כל המכללה צעדה במשך כשעתיים מבית וגן לכותל. חל שינוי בתכניתה לקראת חזרה הביתה. לפי התכנית המקורית בחודש האחרון מיד לאחר תום הלימודים הייתה אמורה לטייל באירופה; השנינו: לתור את "השטחים המשוחררים" ולהסתפק באירופה לאחר מכן. והעיקר, ברוריה חזרה הביתה ופתחה בתעמולה לעליית המשפחה ארצה. ברם, היא נכנסה לדלת פתוחה, כי שנתיים לאחר מכן הגיעה לי שנת שבתון, ושנה בארץ הייתה העדיפות הבלעדית.

תורה הלכה ותפילה

ואולם טרם נגיע לפרשת עלייתנו, ברצוני לסיים פרק זה בתיאור קצר איך שמרתי קשר עם העולם הישיבתי אחרי פרישתי משיעוריו של הרב סולובייצ'ק, כי קשר זה היה יקר מאוד לנפשי. הקשר נעשה על ידי החוט המשולש: תורה, הלכה ותפילה.

חוץ מהחברותא בתלמוד עם חברי מ"תורה ודעת" שקיימנו פעמיים-שלוש בשבוע בערבים, בוקרו של יום ראשון נועד ללימוד עם הרב קמינצקי. לאחר פרישתו מהנהלת הישיבה, עבר הרב לגור בפרוורי ניו יורק. הוא הסכים – באדיבות אשר אפיינה אותו בכל הליכותיו – ללמוד עם קבוצה של אברכים (ואני בתוכם) שהיו עסוקים כל ימי השבוע בפרנסת הבית והיו פנויים בימי ראשון (שנקרא על ידי ליצן אחד: "שבת שני של גלויות"). הרעיון היה ללמוד ספרים שלא היו רגילים ללמוד בהם בישיבות: טור אורח חיים (הלכות שבת), טור יורה דעה (הלכות נידה), מסכתות קטנות (כלה, דרך ארץ), של"ה (שני לוחות הברית).

התועלת הייתה כפולה: חשיפה לספרות "מוזנחת" והימצאות במחיצתה של דמות תורנית מובהקת.

גם בענייני הלכה שמרתי קשר עם עולם הישיבות אבל באופן אחר. כזכור, שאלות חכם הייתי מגיש בשלוש דרכים. (א) שאלה שגרתית הייתי שואל את הרב משה שטיינברג, רב השכונה. (ב) שאלה בלתי שגרתית הייתי שואל את הרב משה פיינשטיין. (ג) אם לא הייתה השאלה שאלה הלכתית גרידא אלא היו מעורבים בה שיקולים של השקפה, יחסים עדינים עם קרובים או שכנים או עמיתים, או גורמים הנובעים מהתפתחותי הרוחנית המיוחדת, אז הייתי פונה אל הרב קמינצקי, קובע אתו פגישה, מסביר לו את התסבוכת ומציג לפניו את האפשרויות (הוא היה מרבה למצוא אפשרות נוספת שלא עלתה על לבי). תשובותיו ניתנו לא בתורת פסק אלא כ"עצה טובה" ובהן התגלמו הומניות, חכמת חיים מפוקחת ויראת שמים.

באשר לתפילה, נהגתי להתפלל בשבתות בבית כנסת קטן סמוך לבית. הנימוקים לבחירתו של מניין קטן זה (עשרים גברים ושבע נשים) היו שניים: הקרבה לבית אפשרה השתתפותם של הילדים (רק מעל לגיל חמש; אני מתנגד לפעוטות בבית הכנסת). והתפילה הייתה עניינית ללא חזנות (אני אוהב חזנות אהבת נפש... בקונצרטים) וללא דרשות (אני אוהב דרשות... בדפוס). כתוצאה מכך ארכה התפילה כשעתיים (במקום שלוש שעות כרגיל בבתי כנסת אמריקאיים). למניין זה היו עוד שתי מעלות: הקליינטורה הגרמנית הממושמת נמנעה משיחות חולין המחללות את קדושת בית הכנסת (מכת בתי התפילה היהודיים בארצות הברית... ובארץ), וידידי מנחם שמלצר (ראה לעיל) התפלל אף הוא שם. השיחות בדרכנו הביתה מן התפילה הזכירו לי את ימיי עם יצחק גרש. אמנם לא ביקשנו להושיע את עתידה של האומה, אבל היו שיחותינו על תורה, על ספרות, על היסטוריה, על יהדות ויהודי אירופה של דורנו – לפני השואה, בשעתה ואחריה – ועל הזרמים השונים והפוליטיקה היהודית בארץ ובאמריקה.

לימים הנוראים ולשמחת תורה עזבנו את בית הכנסת שלנו וכיתתנו את רגלינו לשיבת חפץ חיים, שם נערכו התפילות על פי הנוהג הישיבתי: תפילה במתינות וברצינות. נוהגים לקדש לפני התקיעות כדי להמשיך ללא לחץ וללא חופזה. היה זה ציבור קטן בהנהגתו של הרב מנדל זאקס, חתנו "הצעיר" של הרב ישראל מאיר הכהן בעל **החפץ חיים**. ואכן, סדרי התפילה היו אליבא דה"חפץ חיים"; היה דגש חזק על סדר העבודה של יום הכיפורים (אמונתו של ה"חפץ חיים" בביאתו "המיידיית" של המשיח הניעה אותו לעודד לימוד סדר קודשים בש"ס).

פעם שאלתי את הרב זאקס שאלה מסקרנת: הלא **המשנה ברורה** הוא המדריך המקובל ביותר אצל בני תורה של זמננו. דקדוקי ההלכה הם ללא גבול, הקפדה מתמדת לשמירה מקסימלית של מצוות. השאיפה היא לצאת ידי כל השיטות; פירוטי "לכתחילה" ו"בדיעבד" דורשים רמת התנהגות דתית גבוהה ביותר. ההיה מחברו, ה"חפץ חיים",⁶⁰ איש עצבני? לחוץ שמא אינו ממלא אחרי הדרישות המרובות של הדין? התשובה הדהימה אותי: "עצבים? האדם הזה לא ידע עצבים מה הם. שמחת חיים כזאת לא ראת מימך!" שוב, נשבר אצלי סטריאוטיפ.

סיפור מפתיע. בשנה השישית להצטרפותי למניין של הישיבה, חלה בעל המוסף, שליח-הציבור העיקרי לימים הנוראים, שבוע לפני יום

60. בתולדות הספרות הרבנית יש גדולי תורה רבים הנקראים בשפה המדוברת לא על פי שמם כי אם על פי שם הספר שחיברו. רבי ישראל מאיר הכהן (1838–1933), אחד האישים הדגולים של עולם התורה של המאה העשרים, ידוע כ"חפץ חיים" על שם ספרו. אין המדובר בשם ספרותי, nom de plume, pen name, כי לא אימץ אותו המחבר על עצמו בכוונה; המדובר בשם שהוענק לו על ידי העם. שם הספר מקבל חיים משלו, עד שמדברים עליו כאדם ממשי: "החפץ חיים היה מתגורר בבית צנוע ביותר", "החפץ חיים אמר בשיחה לאברך אחד ...", וכדומה. (שם זה, "חפץ חיים", היה כה פופולרי שמשתמשים בו כשם המחבר של ספרו **משנה ברורה**). תופעה זו אינה מיוחדת ל"חפץ חיים". יש רבים כמוהו, כמו "נודע ביהודה", "קצות החושן", "אור החיים", "פני יהושע", "חזון איש". לא מצאתי דוגמה לכך ביתר התרבויות המוכרות לי.

הכיפורים. נתבקשתי על ידי בנו של הרב זאקס בשמו למלא את מקומו. אמרתי לבן: "שוב אל האבא ותזכירנו איפה אני מלמד," רמז לסמינר התיאולוגי הקונסרבטיבי. הבן אמר: "אני יודע מה יאמר אבא." אף על פי כן, על פי הפצרתי, שאל את אביו. הבן חזר מאביו ואמר: "האבא מודע לכול, ואף על פי כן... הוא רק מבקש שתלך למקווה לפני היום הקדוש, כי חייבים בכך." השבתי: "כך אני נוהג מימים ימימה."

בתפילת "כל נדרי" ירדתי לפני התיבה, וכל ניגוני "תורה ודעת" באמתחתי. וככה קרה שפרופסור בסמינר קונסרבטיבי נתמנה לשליח ציבור לבני תורה ליטאיים בתפילות הימים הנוראים עד עלייתנו ארצה. לפני שאסיים פרק זה, ברצוני לתאר את התייחסותי לסוגיית "שאלות חכם" שהזכרתי לעיל. מסרתי פרטים אל מי הייתי פונה ואת סוג השאלות שהצגתי לכל פוסק. בפי האינטלקטואלים היהודים סוגיה זו מכונה: "אוטונומיה לעומת סמכות".⁶¹ בעולם היהודי הדתי של ימינו יש השואלים שאלת חכם אפילו אם מותר-אסור-חייב לומר "ג'זונדהייט" אם השני מתעטש. לעומתם, יש שאין להם כל שאלה שהיא.⁶² המשנה במסכת אבות שונה: "עשה לך רב". עצם בחירתו של הרב אליו אתה מגיש את שאלותיך, יש בה משום מידת האוטונומיה. כמובן עד שנהייתי בן-תורה לא היו לי שאלות, אבל גם לאחר מכן שמרתי, ועודני שומר, לעצמי את עצמאותי בהכרעת שאלות מסוימות. כלל זה נקוט בידי: לא כל שאלה היא "שפיטה". לדוגמא – לא במישור האישי – החלטות הנוגעות לשטחים המוחזקים, "יהודה ושומרון" בלשוננו – אם להחזיר, כמה להחזיר, באילו תנאים להחזיר – אינן שאלות הלכתיות; הן נתונות להכרעת הממשלה

61. ראה במיוחד: ז' ספראי וא' שגיא, עורכים, בין סמכות לאוטונומיה (תל-אביב, 1997).

62. בדיחה מספרת על רב שהתפטר לאחר עשר שנות כהונה בבית כנסת. שאלו בעלי הבתים: "למה אתה מתפטר?" ענה: "כי זאת השאלה הראשונה שנשאלתי מאז בואי הנה."

ולשיקולי ביטחון.⁶³ שאלת תעסוקתי במוסדות חילוניים, כמו אוניברסיטת תל-אביב או המרכז הבינתחומי בהרצליה – אם ללמד, מה ללמד ואיך ללמד – אני מחליט. איפה לגור – באילו שכונות – ומה יהיה חינוך ילדיי – אשתי ואני מחליטים. ומעשה שהיה כך היה.

בעלותי ארצה, חיפשתי בתי ספר לילדים. אפרים בני הגדול היה בחור ישיבה בן ארבע-עשרה. שלא כמו בארצות הברית, בארץ הישיבות בעלות השכלה תורנית ראויה (בעיניי) לא צירפו לימודי חול לתכנית הלימודים שלהן; ואני לא הייתי מוכן לוותר לא על רמה תורנית גבוהה ולא על לימודי בגרות סדירים. עד שאני מתכן את דרכי, פנה אליי בן גיסי, יעקב הופפר, ואמר: "אהרן, יש לי מוסד תורני המתאים לך; הלא הוא ישיבת הרב עמיאל, המכונה 'ישיבת היישוב החדש' בתל-אביב. היא ישיבה תיכונית הפורשת את לימודיה על חמש שנים כדי שלא יפגעו לימודי הבגרות בלימודי הקודש." נפתרה בעייתי.

כעבור שנתיים וחצי והבן הגיע הביתה בדרישה לעזוב את "ישיבת היישוב", ולעבור לישיבה קטנה, כדי שיוכל להקדיש את כל זמנו ללימודים "על טהרת הקודש." תגובתי הייתה שלילית: "אפרים, אתה תסיים את הבגרויות." "לימודי בגרות גוזלים מזמן של תורה." אני בשלי: "אפרים, אתה תסיים את הבגרויות." "אני אלמד לבגרות אקסטרנית." "אתה תגמור בגרות במסגרת מסודרת של בית הספר." "איך זה שכל הגדולים תמימי דעים שאין לבטל לימוד תורה לצורכי לימודי חול?" "אתה אינך בנם של הגדולים, אתה בן, ואתה תסיים את הבגרויות." "ומה אם אני אתעקש?" "ברכתי לא תלווה אותך." והוספתי: "אתה יודע מה? אני אקח אותך לרב שך." "אבא, אמר הבן בצהלת ניצחון, "הפסדת." נכנסנו למחיצתו של הרב שך שפתח בתביעה את הבן: "למה פניך

63. ככה שמעתי מפיו של הרב סולובייצ'יק, ולא פירש. מפי הרב יצחק ברייטוביץ מסילבר ספרינג, אדם שתורתו ויראתו מכובדות אצלי, למדתי שהשאלות הן שנויות במחלוקות הראשונים ושההכרעה פוליטית ולא הלכתית.

חיוורים? אתה שותה חלב? אתה משחק משחקי כדור עם עוד בחורים?" לאחר שתירץ הבן מה שתירץ (תוך נקיבת שם מקום לימודיו), אני נשאתי את דברי (לא "שאלתי"): "אני עולה חדש מארצות הברית. אני שייך לחוג של אנשי מדע תלמידי חכמים ויראי שמיים. אין אנחנו גורסים את הפער הזה בין לימודי קודש ללימודי חול. אני עומד על כך שהבן ילמד לבגרות." בו במקום פנה הרב שך לכן ואמר: "אתה תשמע לאביך."

בין אוטונומיה וסמכות

ואלה הערותיי לסוגיית "אוטונומיה לעומת סמכות":
 (א) אכן, אצלנו, אלה החיים בשתי ציוויליזציות, יש מתח בין אוטונומיה לסמכות. האדם המערבי הדוגל בחירות הפרט במימוש עצמי שואף לעצמאות חשיבתית ולאוטונומיה בהחלטותיו. בן תורה משתעבד למסורת ההלכתית. ברם, אין המתח חייב להיות חריף, אין הוא צריך להביא לידי התנגשות חזיתית מתמדת. לא כל בעיה היא הלכתית. חוץ מתחומי האיסור והראוי לעונש, המצווה והחובה, ההלכה יודעת תחום די רחב של רשות. אמנם צדיקים, חסידים וקדושים היו הופכים גם את דברי הרשות לאיסור ומצווה, כלומר היו מגבילים את דברי הרשות לממדים של חיובים – כמו שמסופר על רבי ישראל סלנטר שכל שינה שהיה ישן הייתה לא בגדר הנאה לגוף אלא הכנת הגוף והכשרתו להמשך עבודת ה'. ואולם עצם קבלת האדם על עצמו להידמות לרבי ישראל היא פונקציה של אוטונומיה, ואין אדם חייב לחיות חייו על פי מידת חסידות כזאת. אם כן, מצד אחד תחום הרשות בתורת ישראל משוחרר משאלות חכם פורמליות. מצד שני, האוטונומיה של האדם המודרני איננה נקייה מליקויים: על סמך מה מחליט הוא את החלטותיו? האם אנו בטוחים, האם הוא בטוח, כי בדרך שהוא בוחר אין מעורבים שיקולים פסולים,

מאוויים לא ראויים, נגיעות ופניות מסותרות (בלשון חז"ל: אין בה משום "עצת היצר הרע")?

(ב) אדם המקבל את דתיותו ברצינות חייב למצוא ולהמציא לעצמו מקור להתיר ספקותיו, והוא בדרך כלל: רב למענה על שאלותיו, במיוחד לשאלותיו הקיומיות.

(ג) "אם דומה הרב למלאך ה' צבאות יבקשו תורה מפיו, ואם לאו אל יבקשו תורה מפיו" – בלשוננו, חייב הרב הנבחר להיות דמות המקרינה ידע תורני עמוק, יראת שמים, טוהר המידות וניקיון כפיים. לשאלות קיומיות נצרכת דרישה נוספת: שפה משותפת בין השואל ובין הנשאל. קשה ל"מתנגד" להיזקק לרב "חסיד", קשה לחרד"לניק לפנות לרב אנטי-ציוני, וקשה לאיש אוניברסיטה להתחבר אל רב צר אופקים שלא נחשף לכללות המדעים. בחוץ לארץ זכיתי להתקרב לשני רבנים, הרב זליג אפשטיין והרב יעקב קמינצקי, אף אם לא היו אקדמאים בצורה פורמלית. בארץ זכיתי להימצא במחיצתם של הרב אברהם קרול בירושלים ושל הרב שלמה טנא בגוש דן. ארבעתם נחוננו בחכמה ובתבונה בממדים כאלה שהם הבינו אותי ואני הבנתי אותם, ולא הרגשתי צמצום אינטלקטואלי מצדם. עד ששלושת האחרונים הסתלקו מהעולם, כבר הייתי בגיל מבוגר, גיל אשר לא בקלות "עושים רב". שאלות רבות יכולתי לפסוק לעצמי, אבל רובן היו מלוות פלפול חברים, התייעצות עם עמיתים תלמידי חכמים, ואחרי כן עם בניי וחתניי. מכל מקום, אני מבין את הסתייגותם של כמה אנשי אוניברסיטה כלפי רבנים ישראלים מן השורה והרגשתם שאין להם שפה משותפת עמם. ורמת הדרשות תוכיח את צדקת תסכולם.

(ד) שאלה עדינה מאוד עד היכן מגיעה הסמכות ומתי מתחילה האוטונומיה. התשובה לה אף היא פונקציה של אוטונומיה. כל אחד צריך למתוח את הקו המבדיל ביניהן. אין לי נוסחה גואלת, אבל זאת אדע: ראשית, אדם המגיש כל בעיה לפתרון רבו איננו מבוגר נפשית, איננו מפותח אינטלקטואלית – הרי ילדוטי הוא. ושנית, אדם המחליט

את כל החלטותיו והעושה את כל מעשיו על דעת עצמו – ללא זיקה ל"דעת תורה" – מידת יוהרה פסולה נזרקה בו.

ה) אם מבינים את הביטוי "דעת תורה" כמכלול החלטות כריזמטיות של גדול בתורה על כל חלקי החיים – כולל הפוליטיים-מדיניים, הכלכליים-פיננסיים-מסחריים, החברתיים, החינוכיים, האישיים (שידוכים, נישואין, גירושין), וכדומה – כהחלטות מחייבות, הלא יש כאן סטייה מהמסורת היהודית ההיסטורית המקובלת. עם זאת, אני מבין אותו כנטייתו הטבעית של אדם מישראל לפנות לגדול בתורה כדי לשפוך את שיחו לפניו, כדי לשמוע את חוות דעתו, להתייעצות לא מחייבת – הרי זוהי תופעה לגיטימית. אין היא פסולה; אדרבה, היא מתבקשת. בהקשר אחר, הרב סולובייצ'יק היה מתאר מהותם של שלושה פניו של תלמוד תורה: א', לימוד תורה "לאסוקי שמעתא אליבא דלכתא", ללמוד את הגמרא במטרה לדעת איך להתנהג, מה לעשות ומה לא לעשות. ב', ללמוד תורה לשמה, אפילו דעות ועניינים שלא נתקבלו הלכה למעשה; או, בלשונו של הרב סולובייצ'יק, "חפצא של תורה". ג', להרגיש את הפן השלישי, הביא הרב משל. לקראת בניית גשר חדש – גדול וחזק – במדינתו, מינה המושל ועדה של שלושה מהנדסים, שני פיזיקאים, ושלושה מומחים לתכנון ערים. בנוסף לשמונה אלה, מינה המושל לוועדה גם עובד סוציאלי אחד וגם רופא אחד. שני מינויים אחרונים אלה מובנים. המושל רצה שבדיוני הוועדה תישמע דעתו של עובד סוציאלי, כי לעובד סוציאלי יש הסתכלות מיוחדת. כמו כן, לרופא יש גישה אחרת. חשובה הסתכלות מזווית שונה; היא מפרה את המחשבה, היא מגלה היבטים לא רגילים. הפן השלישי של תלמוד תורה הוא יצירת אישיות תורנית, אישיות בעלת הסתכלות הלכתית מיוחדת, אישיות מורמת מעם המציגה היבטים תורניים אינטואיטיביים. חז"ל דורשים: דקתך כפלח הרמון (שיר השירים ד:ג, ו:ז) בשבחם של ישראל, לאמר: אפילו ריקנים שבכם מלאים מצוות כרימון. הקשה הר"ר דוד פוברסקי, ראש ישיבת פוניבז' בשעתו: אם הם מלאים מצוות כרימון

למה הם נחשבים "ריקים"? והוא ענה כי כל המצוות אינן מצטרפות ליצירת אישיות תורנית אחת, אלא מתקיימת מצווה ומתקיימת עוד מצווה בלי שתבאנה לדמות אחידה בעל הסתכלות מיוחדת – תוספות כמותיות ללא יצירת איכות. למה הדבר דומה? לרימון, שכל גרעין הוא נפרד ללא הצטרפותו ליתר הגרעינים. "דעת תורה" אמורה להביע דעתו של אישיות תורנית בעלת הסתכלות מיוחדת שנרכשה דרך שנים של התמסרות לתלמוד תורה. לאישיות כזאת בוודאי יש משהו לתרום לחשיבתנו, להחלטותינו, להתנהגותנו. אבל לא דרך הצהרה ex cathedra, כי בסופו של יום ההחלטה היא שלנו. כך נהגתי מאז עומדי על דעתי הדתית המבוגרת, ולפי דעתי יש כאן סינתזה מבורכת של סמכות ואוטונומיה – והדברים נהירים.

ו) "גדול שימושה מלימודה". כזכור, בשיחה שנתקיימה בין פרופ' שכטר, נשיא הסמינר התיאולוגי דאז, עם לואי פינקלשטיין כאשר ביקש הלה להתקבל כסטודנט, הסביר פרופ' שכטר שבאים ללמוד בסמינר כדי לחסות במחיצתם של אנשים גדולים.

לא אסתייע מילתא, ובסמינר התיאולוגי לא זכיתי לחסות במחיצתם של אנשים גדולים. הפרופסורים היו חוקרים דגולים, אבל עשו עליי רושם של אנשים עסוקים יותר מדי בשלהם. ואני כבחור ביישן (קצת "חוזר בתשובה") הרגשתי בדיסטנס מרחק.

אמנם פירורי חכמה ותובנות מתובנות שונות רכשתי מהם (בעיקר לאחר שנתמנתי לסגל הזוטרי). כבר הזכרתי את שמותיהם של פרופ' שלום שפיגל בעל תרבות ספרותית יוצאת מגדר הרגיל; פרופ' ח"א גינסברג עם שליטתו המליאה בביקורת המקרא; פרופ' אלכסנדר מארקס (חתנו של רד"צ הופמן, בשנים ההן השם הזה לא אמר לי כלום) היסטוריון וביבליוגרף עברי מוביל; פרופ' אברהם יהושע השל במחשבת ישראל.

פרופ' מרדכי קפלן הרשים אותי בגישתו הרדיקלית ליהדות, ואת תורתו אשר הייתה כדבש לחכי באותם הימים בלעתי. פרופ' פינקלשטיין עצמו היה יהודי פיקח ומנהיג ציבורי בחסד עליון. על השפעתו הגדולה

של פרופ' שאול ליברמן כתבתי במקום אחר. אכן, חוץ מפרופ' ליברמן, לא הרגשתי שזכיתי להימצא "במחיצתו של אדם גדול".

גם באוניברסיטה בלימודי לתואר ראשון לפני בואי לסמינר, חוץ מהשפעתו האדירה של פרופ' ברנרד גרבנייא (עליה הארכתי את הדיבור), לא באתי במגע עם "אדם גדול". פרופסור לאנתרופולוגיה אחד פתח לפניי את עולמם של שבטים פרימיטיביים. פרופסור לאנגלית העשיר את הבנתי בפילולוגיה (תורת הבלשנות), הבנה שהעמיקה את תפיסתי בלשון הקודש ושליוותה אותי עד עצם היום הזה. ופרופסור שלישי פקח את עיניי למכמני ההיסטוריה האירופית. אבל "אדם גדול" לא מצאתי.

בבית המדרש למורים היו לי מורים עברים, ציונים, משכילים. את בית ספרם אהבתי אהבת נפש ומהם למדתי את יסודות לשון וספר, מדעי היהדות. אבל האופק היה צר. היכרותי עם ג'ודי ועם משפחתה חשפה לפניי בפעם הראשונה בחיי את המושג של "תלמיד חכם" בכלל ושל "אדם גדול" בפרט: החפץ חיים, חיים עוזר, אלחנן וסרמן, שלמה היימן – בעלי שיעור קומה נפשי ואינטלקטואלי אשר נדף מהם המושג "אדם גדול".

זהו הרקע לחמשת האישים אשר שימשו דמויות בעלות ההשפעה המכריעה על חיי האינטלקטואליים. עליהם בתקוותי להאריך את הדיבור לקראת סוף פרק ו'.

פרק ה: ויצא מניו יורק ויבוא ירושלימה

עקירה גיאוגרפית וחתונה רוחנית

1969-1971 תשכ"ט-תשל"א

סיכום חיי באמריקה

ביום י"ד תמוז תשכ"ט, 30 ביוני 1969, הגענו – ג'ודי ואני עם ששת ילדינו – ארצה.

הייתי בן 43, פרופסור חבר לספרות רבנית בסמינר התיאולוגי. דרכי מילד אמריקאי בן למהגרים יהודים ממזרח אירופה⁶⁴ ועד להיותי בן תורה עברי קנאי וציוני מושבע הייתה דרך ארחות עקלקלות וסוגה בחתחתים נפשיים. כאשר אני מביט לאחור אל עבר תקופה זו אני מבחין בכמה מתכונותיי הבולטות. ראשית כול, יהודיותי הייתה אקסיומטית. אמנם קיבלתי חינוך אמריקאי טיפוסי, למדתי בבתי ספר אמריקאיים טיפוסיים: יסודי, תיכון, אוניברסיטה. כילד בבית הספר היסודי נפתח כל יום לימודים בהצדעה לדגל עם הצהרת אמונים "לארצות הברית, ולרפובליקה המייצגת אותה, אומה אחת,⁶⁵ מאוחדת, עם חירות וצדק

64. מוצא משפחת אמי בצפת היה מזרח אירופה. בסביבות שנת 1870 עלו כמאה ועשרים משפחות מצפון רומניה ארצה. ביניהן היה רבי יהושע אריה בן יונתן פאלליק סג"ל, המכונה "ר' לייבלי סופר", עם בנו אפרים, אבי אמי, בן השמונה.

65. המילים "בחסות האלוהים" נוספו מאוחר יותר.

לכול". בהצדעה השתתפתי בכל לב ונפש. הערצתי אמנם את משה רבנו ואת תיאודור הרצל, אבל הערצה זאת הייתה מרחוק. לעומת זאת, את תולדות חייהם של אברהם לינקולן וג'ורג' וושינגטון הכרתי מקרוב על כל פרטיהם ועל כל דקדוקיהם. הבייסבול האמריקאי שבה את לבי וידעתי את שמותיהם של כל השחקנים, על הישגיהם ודירוגם, ואת סדר כל הנבחרות ומידות הצלחתן. גיבורי הרדיו, גדולי הזמרים, הברדנים המובילים, תסריטי התכניות וסרטי הקולנוע – שלא לדבר על אישי הפוליטיקה, שרי הממשלה, מושלי ניו יורק ונשיאי ארצות הברית – כל אלה היו נחלתי היומיומית. כבר הזכרתי שאת האנטישמיות הכרתי מתוך ספרים, מתוך כתבה מפעם לפעם בעיתונות, מתוך סיפורי ההורים – אולם הכול קשור היה להיסטוריה, לאירופה, ולא לשכונה שבה גרתי, לא לרחוב שבו נמצאתי, לא לבית הספר שבו למדתי, ולא לגויים שעמם חייתי.⁶⁶ ואולם, היותי יהודי הייתה עובדת העובדות. וזאת ללא הטפה בבית וללא התייחסות לאנטישמיות.

כאשר אני נזכר בנטישת היהדות ההמונית מסביב לי, אין בידי לזקוף את דבקותי שלי בעם ישראל אלא בגורם מיסטי שאלי רמזתי בפרק א'. שנית, למרות הרקע האמריקאי המובהק שלי, הקשר הנפשי שלי לארץ ישראל היה קשר אמיץ בלתי ניתק. אנסה להסבירו אף על פי שאינני יודע אם אצליח. מילדות אותו קשר היה משהו מיוחד, במכמני לבי. אמנם אבא היה מספר סיפורי ילדות מפולין, וכל חברי גדלו בהגדרת "גויים" כנוצרים. וכן היה גם באמריקה: "גוי" הוא נוצרי. אבל סיפורי הילדות

66. זאת חווייתי הפרטית, והיא משתקפת בתולדות חיי באמריקה כפי שהצגתי אותם בפרקים הקודמים. תמונה אחרת לגמרי מצטיירת מתוך ספרו של: Alan Dershowitz, *Chutzpah*, chs. II-IV. ואין סתירה: אני מוסר את החוויות של אחד שבילה את רוב ימיו בתוך הקהילה היהודית פנימה, ודרשוביץ את התמונה האמריקאית הרחבה. אבל גם דרשוביץ מודה שאינה דומה האנטישמיות האמריקאית לאנטישמיות הגסה והזוועתית העמוקה נוסח אירופה לדורותיה.

של אמי, והיו רבים, היו של צפת, וה"גויים" היו ערבים וטורקים. ובכן ארץ ישראל הצטיירה כבית אמא. במילים אחרות, את "ארץ ישראל" ינקתי משדי אמי. יתרה מזאת, בסיפורי המקרא ובסיפורי ההיסטוריה לילדים ארץ ישראל הייתה במרכז. חברותי ב"השומר הדתי" חיזקה את תודעתי הארץ-ישראלית, שלא לדבר על לימודי היהדות והאידיאולוגיה הציונית שהיו עיסוקי העיקריים בתקופת התבגרותי. ולימוד התורה על כולם. את ההערה הזאת האחרונה לא הייתי טורח להזכיר לולא הכאב בלבי על יהודים טובים ושלמים שאינם עולים ארצה. אמנם אין ברצוני לגנות גינוי גורף, וכן אינני מדבר על מקרים או נסיבות המצדיקים ישיבה ב"גולה". מכל מקום הוא אשר אמרתי: בהיווצרות תודעתי הארץ-ישראלית "לימוד התורה על כולם".

דבריי אלה באו להבליט את יחסי לארץ ישראל. אלא שהשלם גדול מסכום חלקיו.

והוא הדין לשפה העברית. כזכור עם ששת הילדים שבהם נתברכתי, ילידי ארצות הברית, דיברתי עברית יומם ולילה מאז היוולדם עד עלייתנו.⁶⁷

לא כן בענייני השקפת החיים, אידיאולוגיה, פילוסופיה ודת. בהם לא היו מוסכמות קבועות ולא היו אקסיומות מוצקות.

אמנם גדלתי בבית פרוליטרי פשוט וצנוע, אבל עוני של ממש לא ידעתי, בעשירים לא קינאתי ולמותרות לא שאפתי. במובן מסוים הייתי מפונק. אהבתי את בית הספר, הספרייה העירונית הייתה פתוחה לפניי חינוך אין כסף והייתי פוקד אותה מחדש אחרי שבלעתי את אוצרותיה. שמחתי בחלקי. לא עלה על דעתי שאילו היינו עשירים היו ההורים יכולים להוסיף שיעורי מוסיקה (שרתי שירי ארץ ישראל סולו בכל אירוע משפחתי), שיעורי ציור (הייתי הילד המוביל בכיתה), שיעורי כתיבה

67. כלומר, עשרים שנה שלמות. ליתר דיוק, שנתיים לאחר עלייתנו המשכתי לשוחח בעברית עם הילדים – עד שהבחנתי שהם מתחילים לאבד את האנגלית.

יוצרת, השתתפות בנוער שוחר מדע, סיורי לימודים ברחבי העולם. אמרתי "במובן מסוים הייתי מפונק" כי הפינוק והסיפוק הם פונקציה של התחושות הסובייקטיביות של היחיד. במובן זה באמת הייתי מפונק. (אני מבקש סליחה על ההפרזה בשימוש בגוף ראשון בכל דבריי).

הפינוק של ילדותי והסיפוק של הנערות הביאו לתפיסה אופטימית בחיי כמתבגר. הייתי בחור מאושר: אהבתי לימודים אהבת נפש והצלחתי בהם, הוריי לא ביקשו ממני שאצא לעבודה אף על פי שלא היו מזלזלים בתוספת הכנסה. הייתי מקובל כמנהיג בין חבריי, גם בין הבנות הייתי פופולרי (שוב, סליחה על האנוכיות בהרצאת הדברים). את העולם ראיתי במשקפיים ורודים. האמנתי באמונה שלמה ב"פרוגרס". האנושות מתקדמת, ואמריקה בראש. יהודים מעולם לא מצאו את עצמם במדינה המרימה את חירויות הפרט ואת זכויות האזרח על נס בצורה כזאת כמו שעושה כן ארצות הברית.

כאידיאולוגיה מוגדרת, הרי אמריקה דוגלת ברב-גוניות השיטות ובריבוי האידיאולוגיות. הנאורות מנצחת, המדע פותר את כל הבעיות. במיוחד אנחנו הצעירים – דוברי אנגלית, ספוגי אמריקאיות ובעלי השכלה מעורכנת – אנחנו יודעים יותר מהדור הקודם, מבינים יותר מההורים, דוגלים בשאיפות גואלות עולם, ורוכשים אמצעים להגשמתן. הסוציאליזם הוא ראשון בין התפיסות הגואלות והוא דואג לגורל הפועל והאיכר, מקדם את היושר ואת הצדק החברתי, ומטיף לשוויון ולמחיקת הגזענות. הקומוניזם הסובייטי הוא סילוף של הסוציאליזם האוטופי; אדרבה, הקיבוץ הציוני בארץ ישראל הנוסד על שיתוף משאבים בהתנדבות, שיתוף פעולה שוויוני ומסירות נפשו של היחיד לטובת הקולקטיב, הוא הגשמתו האמיתית של הקומוניזם האוטופי.

כבר סיפרתי על התבגרותי, עת התפכחתי מחלומות נעוריי. כאשר פעם ראיתי בחורה מן השכונה, בת גילי, ההולכת כפופה בצעדים אשר הזכירוני את דרך הליכתה של היהודייה הזקנה בעזרת הנשים בבית הכנסת המקומי. מקרה שולי זה זיעזע אותי. הרי זו בחורה צעירה

ואף על פי כן היא מפגינה את התכונות החיצוניות של הדור הקודם שאותו היינו אמורים לשלול ולנטוש. משום-מה מראה הוליד אצלי תגובת שרשרת (chain reaction) של הרהורים אשר חתרו תחת יסודות האופטימיות הילדותית שלי: נזכרתי שב"שומר הדת" ראיתי את חלוצי העתיד והם לא עורדו בי ביטחון כמגשימי הסוציאליזם האוטופי שעליו חלמתי. וספקנות זו העירה את תשומת לבי למלחמה הקרה המתפתחת, וראיתי שהמעצמות חוזרות למעגל של שנאה וקנאה ותחרות המוציאות את האנושות מהעולם. סנטור מ'קרתי ערער על אמונתי התמה בארצות הברית כגן עדן עלי אדמות. הרעיון שכל ה"שיטות" והאידיאולוגיות תלויות בבשר ודם לביצוען ולהגשמתן כרסם בי את תקוותי היפות, כי גונבה אל לבי ההערכה הצינית של האדם, שאכן כל האדם כזב.

בעיית הבעיות, שאלת השאלות, חידת החידות, וערעור הערעורים – הייתה לי השואה. סימני השאלה המתעוררים אצלי בכל מיני עניינים מתגמדים בפניה, כי היא מולידה סימני שאלה ללא מקבילים. הצור תמים פעלו צדיק וישר הוא – בסימן שאלה. ואף אם ניתן לשאלה זאת תשובה שלילית, מה נשאר? האדם. האדם? האין האדם בסימן שאלה? האם אפשר להאמין באדם אחרי השואה? העם המתקדם ביותר בציוויליזציה המתקדמת ביותר הוכיח כמה רבה החלאה באדם, את שפלותו השפלה ואת שחיתותו המושחתת (אין לכנותו בבהמיות ואין לקרוא לשותפיו ומסייעיו "חיות רעות", כי אסור להעליב את בעלי החיים). גם בעלי הברית אשר לחמו נגדו נושאים כתם של אדישות וסירוב לקלוט פליטים. אף המנהיגות היהודית העולמית (ויש הכוללים גם את הציונית) אינה יוצאת ללא רכב. גם בגדולי ישראל – בראשי הישיבות ובמובילי האדמו"רים – נתקיים בהם דברי הנביא: משיב חכמים אחור ודעתם יסכל.

כילד בשנות השלושים של המאה העשרים נתוודעתי לזוועות מסעי הצלב, לטרגדיה של האינקוויזיציה וגירוש ספרד, לבלהות חמילניצקי. על חורבן בית ראשון ועל חורבן בית שני לימדוני: "מפני חטאינו גלינו

מארצנו. אבל מעולם לא לבשה תעלומת "צדיק ורע לו" לבוש כמו זה של השואה; ואין המדובר במה שהתרחש בשנים קדמוניות עטופות הפרזות אגדיות, אלא בימי חיי כאן ועכשיו. והנה, כגודל הקטסטרופה כן נבובים התירוצים. את רובם לא כדאי אפילו להזכיר. אתיחס רק לשניים הואיל ויש בהם חומר למחשבה. ידידי, נחום לאס,⁶⁸ מתאר לפנינו תורת "הסתר פנים" (Deus absconditus), על פיה הקב"ה מסיר את השגחתו מעמו ומפקירו ל"רחמי" איתני ההיסטוריה.⁶⁹ ועדיין משועת השאלה: "מדוע?" מורי ורבי הרב סלובייצ'יק מסיט את שאלת ה"מדוע?" לשאלת "מה מוטל עלי עכשיו?" אמנם יש בזה מה שהוא אבל לא כל אחד יכול להשתחרר מהשאלה הנוקבת – "מדוע?"

החורבן שהומט על עמנו ממש בימי חיי אינו נותן לי מנוח עד היום. נוסף על האימה האובייקטיבית, מכרסמת בי המחשבה שלולא היו הוריי מהגרים לארצות הברית, הייתי אני וכל משפחתי וכל קרוביי נספים באותה שואה. בכל מסיבה, תוך השמחה והחגיגות, פוקדת אותי התמונה של כל החוגגים – ואני בתוכם – עוברים אקציה נאצית. עמידת דום ביום השואה והגבורה החילונית, ביום הקדיש הלאומי בעשרה בטבת, והקדשת כל תשעה באב לספרות השואה – כולם כאין וכאפס. קניתי ספר עב־כרס: *Wrestling With Gd* קראתיו מא' עד ת' פעמיים; והספר רק מחריף את הפצעים.⁷⁰

לי אין "תשובות". וידם אהרן.⁷¹

68. לשעבר נשיא ישיבה אוניברסיטה.

69. Norman Lamm, "The Face of Gd: Thoughts on the Holocaust" (1986).

70. ראויים לעיון מיוחד הם דברי הרב פרופ' אליעזר ברקוביץ, עמ' 463-489.

71. עד היום לא תדרוך כף רגלי על אדמת העם אשר עולל כזאת. הימנעות כזאת איננה נובעת מטעמי דת. המארה היא כלל־אנושית. ופעם הגה המרכז הבינתחומי תכנית של מדעי היהדות עם אוניברסיטה גרמנית נכבדת, וביקשו את השתתפותי. שיתפתי פעולה בניסוח התכנית, ברמתה האקדמית ובבעיות הלימודיות. בתום הישיבה נשארתי לבדי עם פרופ' אמנון רובינשטיין ששימש

השקפתי על מדינת ישראל חולקת על השקפת אחיי החרדים. אצלם אם אין עבודה בבית הבחירה, אם לא מסתמנים ימות המשיח על נסיהם (כולל "וגר זאב עם כבש"), ואם לא מלאה הארץ דעה את ה', ולא תורה וחכמתה, כמים לים מכסים – סימן שאין כאן יד ה'. קל וחומר אם מנהיגות המדינה חילונית – הכול לא שווה כלום. ואני מסתפק ב"מועט": בית לאומי ללא שעבוד יומיומי למלכויות; קיבוץ גלויות, בית מחסה לעם הנודד; שחרור מגזרות העמים על פרנסתנו; ישיבה בתוך גבולות ארץ הקודש ללא גאולה, אף ללא "ראשית צמיחת גאולתנו"; עיכוב רציני להתבוללות ולטמיעה בין העמים אף לאלה שתורתנו אינה חלקם. וכי דברים של מה בכך הם? וכי רשאים לראותם נגד עינינו ולא נעלה את ברכת ההודיה על דל שפתינו?

ואף על פי כן ולמרות הכול תקומתה של מדינת ישראל היא נחמה פורתא בפני חורבן בית ישראל באירופה בימינו. פירורי נחמה אני לוקט מדוגמתם של ניצולי השואה אשר עלה בידם לשקם את חייהם בצורה כלשהי, וכן מן הסיפורים על "חסידי אומות העולם" של ימינו, הגויים אשר סיכנו את חייהם להציל יהודים. עוד לא אבדה תקוותנו וניצוצות הומניים אכן מאירים את חשכת תבל. אבל אין הקומץ משביע את הארי. אלא שהזמן עושה את שלו, שגרת החיים משכיחה לרגעים את האבלות, את הייאוש ואת השאלות הטורדות; ואלה נדחקים לחלומות בלהות, ל"אב הרחמים" לפני מוסף של שבת, לתזכורות של יום השואה והגבורה ולהתייחדות בתשעה באב שנה שנה. אבל בסופו של דבר, התהייה והכאב אינם שוככים.

נשיא המרכז באותה שנה. לאור קשרי הידידות בינינו הרגשתי בנוח לשפוך את שיחי לפניו. פניתי אליו וגללתי את מכמני לבי: "אני מוכן לתרום להצלחת התכנית – ברם, במגבלה אחת: אני אינני מוכן לנסוע לגרמניה." כבש רובינשטיין את עיניו ומלמל: "אני מבין לרוחך. דע לך, אהרן, אני כל חיי נמנעתי מלבקר בגרמניה עד שנתמנתי לשר החינוך, ובגין תפקידי נאלצתי לוותר."

האמונה הדתית הייתה בעוכריי. מאז עברה אמונתי התמימה משבר יסודי בגיל שבע-עשרה חייתי חיים פרדוקסליים. מצד אחד, ביהודיותי לא הוטל ספק: הקשרים הנפשיים לעמי, לארץ, לתרבות ישראל ולשפתו התחזקו משנה לשנה. וכן החלטתי הנחושה לדבוק באורח חיים מסורתי ובשמירת המצוות ענתה על איזה צורך נפשי פנימי שלא יכולתי להסבירו אבל קיומו היה יסוד מוסד של ישותי. אכן, עולם התורה משך אותי בעבותות של אהבה. דת השמה על נס את הספר והמקדשת לימוד פיתתה ומפתה אותי בפיתויים שלא אוכל לדחותם. אהבתי לקריאה, לעיון, להעמקה היא נקודת התורפה שלי, עקב אכילס ממש.⁷² שנית, אווירה של כובד ראש משכה אף היא אותי. "מיום שחרב בית המקדש אין שחוק להקב"ה". או, בלשונו של האקזיסטנציאליסט: "The world is not redeemed" ("העולם לא נגאל" או "לביאת המשיח עוד לא זכינו"). באמריקה, בנוער האמריקאי, בחינוך האמריקאי, ואף באוניברסיטה האמריקאית הרגשתי איזו קלות ראש שהייתה לי לזרא. תמיד אמרתי שאתחתן עם בחורה אירופאית, כי בכנות אירופיות הבחנתי במידה נכבדה של רצינות (אכן ג'ודי, ילירת פנסילבניה, ספגה את האירופיות בבית אביה, הרב ההונגרי). שלישית, המוסר המיני של התורה היה לפי רוחי. נפשי סולדת מתפיסת המין נוסח הוליווד המוזיל את זיווגם של של איש ואשה והופך את האשה לצעצוע חסר-כבוד. אכן ההזדווגות המינית כאקט רצוני המשועבד לבחירתו החופשית של האדם (בניגוד להזדווגות המינית של בעלי החיים), שבכוחה ליצור חיים, נתפסה אצלי כפעילות קדושה, כי יצירת החיים היא מפלאת בורא העולם והאדם כאשר הוא יוצר חיים, או עושה פעולה שיש בה הפוטנציאל של יצירת חיים, הרי הוא דומה לא-לוה. יתרה מזו, זרעו של הזכר והביצית של הנקבה על תכנם הגנטי מבטיחים המשכם

72. אני חי "ותלמוד תורה כנגד כולם". לפעמים נדמה לי כי האיסור של לימוד תורה בתשעה באב (כי פקודי ה' ישרים משמחי לב) נועד ישירות נגדי.

של המולידים, שהרי הגנים מייצגים את מהדורתם החדשה בהופיעם כנולדים – הישארות הנפש המוכחת במעבדה ואינה זקוקה לשום אמונה דתית לאישורה.

קרכת הנפש שהרגשתי לתכונות אלה של תורת ישראל הביאתני להזדהות עם בני תורה. וגם להפך, הזדהותי עם בני תורה הביאתני לקרבה יתרה לתורת ישראל. מעולם לא שכחתי את אותם בחורי הישיבה בישיבת תורה ודעת, חובשי ספסלי בית המדרש, אשר "עבדו על עצמם" לשיפור מידות, לשכלול התנהגות, לעזרת הזולת, לכוונה בתפילה; שהודו לך אם תיקנת אותם ונזהרו לבל יינזק או ייכשל אדם על ידיהם – והכול מתוך שמחת חיים ואהבת האדם. עם כל הסתייגויותי (ראה הפסקה הבאה) ראיתי את עצמי אברך, בן תורה, אח להם. אימצתי לבוש חיצוני בהתאם: חבשתי מגבעת שחורה (במיוחד בקידוש ובהבדלה, בברכת המוציא, בשבתות ובחגים וכן בתפילה בכל יום), לבשתי חליפה כהה וחולצה לבנה וכיוצא בדברים אלה. עד היום אימצתי את עולמם הפנימי: בכל דרכיך דעהו. קרה לי, דומני, שהגדשתי את הסאה. ובעניין זה אספר סיפור פיקנטי: פעם עשיתי חשבון נפש ובאתי לידי ההכרה שאין לי אף מעשה שהוא לשם שמים. כל פעולה שאני עוסק בה – הוראה, לימוד – הוא לשם קידום קריירה או לשם פרנסה; כל התורה שלי, בכל צורה שתבטא, הריהי קידום לחפור בה. גמרתי בלבי וקיבלתי על עצמי פרויקט אחד התנדבותי ללא כל תמורה ושאלו בו כל תועלת אקדמית לעצמי או לקריירה שלי. התחלתי לתת שיעורים פרטיים לאדם נצרך חינוך אין כסף. רווחה נפשי. כעבור זמן פגשתי בחור מ"תורה ודעת", עמית לשעבר. את שאלתו "מה שלומך?" הבנתי יפה. בינינו היה ברור שלא לעניין לימוד ולא לעניין פרנסה ולא לעניין בריאות נשאלה השאלה. לשאלה נדפה משמעות השייכת לעולם המוסר הישיבתי, עולמו של מסילת ישרים לרמח"ל, לעניין עשיית נחת רוח לבורא העולם. וסיפרתי לו על הפרויקט החדש שקיבלתי על עצמי ועל הנימוק לו, שיהא דבר אחד בידי לשם שמים. הוא גער בי והעיר בשקט ובתמימות: "זהו

לשם שמים? זה למען האגו שלך, שתוכל להשלות את עצמך שיש בידך מעשה לשם שמים." והוא צדק. (שנים לאחר מכן שמעתי בשם ה"חזון איש" שאסור לו לאדם לנקר בפנימיותו, לחטט במניעיו ולנבור ב"לשם שמים" שלו. וזה נכון.) אבל הגדרת הסאה אינה אומרת שהדרך מוטעית; אדרבה, השקפת עולמי נשארה דבקה במוסר הישיבתי: זהירות במצוות, במיוחד באלו הקשורות לניקיון כפיים, פרישה מהבלי הזמן ומתענוגות הרחוב, פריקה מעל הצוואר "עול החשבונות הרבים אשר ביקשו בני האדם", והעמדת לימוד התורה במרכז ההתעניינות, בחינת מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי.

מנגד, היסודות התיאולוגיים באמונתי הדתית עדיין היו רופפים. בביקורת המקרא לא זלזלתי, אף על פי שגם כלפיה הייתה בי מידה של ספקנות. כאן המקום לציין, שגם אחרי כן, כאשר עברתי מאורתופרקסיס לאורתודוקסיה, מעולם לא נטשתי ולא ויתרתי על עולם המדע: המדעים המדויקים, מדעי החיים, מדעי החברה, הספרות (הלא-ארוטית) והאמנויות (למעט אלה הנגועות בפורנוגרפיה למחצה-לשליש-או-לרביע). ברצוני לדייק ולהוסיף: לא זו בלבד שלא נטשתי ולא ויתרתי עליהם. הם נשארו עצם מעצמי ובשר מבשרי, המפרים את מחשבותי והתורמים להבנתי. ספריי ומחקריי עדים לכך. קראתי כל מיני ספרים, ומעולם לא הטלתי על עצמי צנזורה כלשהי מטעמי דת. באשר ליחסי למדינת ישראל, רבו הסתייגויותי מהרבה ממעשיה של ממשלת ישראל – בתחומי הביטחון, הכלכלה, החברה, ובמיוחד בתחום החינוך בכלל והחינוך היהודי בפרט – ואף אם לא דגלתי במדינה תיאוקרטית התאכזבתי מהניכור שבין המדינה ובין מורשת ישראל. מכל מקום לא היה לי ספק, וגם כיום אין לי, שתקומת מדינה ריבונית לעם ישראל היא נס מן השמים. מבשרי חזיתי: הלא עליתי ארצה עם בני ביתי ללא זיקה לחסד לאמים חטאת! אני אינני מתיימר להגדיר אותה כ"ראשית צמיחת גאולתנו" ואינני משתמש בלשונו ובמונחיו של הרב קוק, אבל אני רואה בה (ואף במלחמות שהן לחם חוקה-חוקנו)

מתת א-לוהים ממש.⁷³ אני יודע בתוככי לבי שאילו הייתי היום אברך ישראלי, לא הייתי יכול לעמוד בצד ולתת לאחרים לשרת בצבא בלא השתתפותי הפעילה.⁷⁴

פרופ' מרדכי קפלן, כפי שניסח בתורת הריקונסטרוקציוניזם שלו, שאף ליצור שיטה אשר על פיה יימצא היהודי המודרני חי ב"שתי ציוויליזציות". "בזה הוא נכשל כישלון חרוץ. בדיקת אורח חייהם ודרכי חשיבתם של חסידיו, בניהם ובנותיהם מגלה שהם אמריקאים לכל דבר בעלי "תוספות יהודיות" חיצוניות. עם כל הענווה, אני מוכן לומר שכאשר עליתי למטוס עם אשתי ובני ביתי בדרךנו ארצה אני ייצגתי מיזוג של שתי ציוויליזציות, היהודית והמערבית, אשר דרו בנו בכפיפה אחת כאשר כל אחת מפרה את רעותה.⁷⁵ התוצר, חשבתי אז, היה יהדות

73. וכך הגדיר הרב בנימין פלטובסקי, קמיניצער (אשר היה לי ידיד אבחי ותיק), את מדינת ישראל (בסוף שנות הששים במסיבה שנערכה בישיבת חפץ חיים לקראת עלייתנו – ולא נשתנו הדברים בזה עד היום): "צריכים להיות עיוורים לומר שעולם כמנהגו נוהג ולא קרה כלום בארץ ישראל [שמעתי שיש המכנים ארץ ישראל היום: 'גלות'. בעיניי זהו בגדר חירוף וגידוף]; אבל לראות שם ימות המשיח – מוגזם. הגדר הוא גדר של **ושבו בנים לגבולם**". הוא עצמו עלה ארצה עם רעייתו כמה שנים אחרי עלייתנו. במחלוקת האידיאולוגית בין הר"י ריינס, מייסד המזרחי, ובין הראי"ה קוק במשמעות הדתית של מדינת ישראל, אפוא, אני מוצא את עצמי יותר קרוב לרב ריינס.

74. ואף על פי כן אינני מגנה את שני בניי, תלמידי חכמים מובהקים אשר תורתם אומנותם באמת ובתמים ושאני רוחש אליהם רגשי כבוד והערצה, שלא שירתו בצב"ל. הלא גם אני, בהיותי סטודנט בסמינר התיאולוגי, הייתי פטור מן הגיוס לצבא האמריקאי במלחמת העולם השנייה.

ואגב אורחא אעיר: יחסי לתנועה הפמיניסטית אף הוא מורכב מאוד. אמנם מבחינה תורנית יש נקודות שליליות בתנועה "לשחרור האישה". ואין כאן המקום לפרט, אך זאת אומר: לפי דעתי, יש בהלכה שלנו כדי לתת לאשה מקום נכבד יותר בחיים הדתיים, החברתיים והאינטלקטואליים מאלה הניתנים לה היום.

75. דומני שהתפתחות זו, וההמשך לה אשר יתוארו בפרקים הבאים, היא דוגמא

חילונית. במלה "חילונית" כוונתי לא שהיא אנטי-דתית, אלא שהיא לא-דתית. במובן פילוסופי כוונתי הייתה ליהדות אשר הנורמות שלה אינן ניוזנות מסמכות א-לוהית כי אם ממוסר אוטונומי, מנוהגים ומנהגים אשר מקורם אינו על-טבעי, נורמות המשקפות ערכים הומניים ונוהגים ומנהגים המעורים במורשת ישראל והמהדקים את הקשר עמה. עברו עשרים וחמש שנה מאז חוויתי את המהפכה בחשיבתי האינטלקטואלית ובאמונתי הדתית ועד המראתי ארצה משרה התעופה קנדי; ועדיין שאפתי ליצור יהדות "חילונית". רק בהגיעי ארצה השתכנעתי ש"זה לא הולך".

עד כאן "ויצא מניו יורק". מכאן ואילך "ויבא ירושלימה".

ראשית ישיבתי בארץ ישראל

כדי לתת לקורא תיאור מה הייתה ארץ ישראל עבורי, אביא את הדברים שנשאתי בכר-המצווה של נכדי ארבעים ושתיים שנה לאחר עלייתי ארצה.

ה"לך לך" הפרטי של משפחת קירשנבאום

הבר-מצווה של עמיחי נ"י, פר' לך לך תשנ"ב (1991)

מבוא: דבר תורה

רש"י מבליט סתירה בין ברית בין הבתרים אשר כתוב בה: *ועבדום* וענו אתם ארבע מאות שנה ובין קביעת התורה בפרשת בוא ביציאת מצרים (שמות יב:מ): *ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים*

למופת של יצירת זהות רב-תרבותית כפי שהשכיל לתארה פרופ' אבי שגאי. ראה: Avi Sagi, "Identity and Commitment in a Multicultural World," *Democratic Culture* 3 (2000). ראה במיוחד עמ' 173-185.

שלושים שנה וארבע מאות שנה.

מה אלה **שלושים** שנה?

מפרש רש"י ששלושים השנים האלה הן מברית בין הבתרים עד לידתו של יצחק.

עכשיו יש לנו בעיה. אם אברהם היה בן מאה בלדת יצחק, וברית בין הבתרים נתקיימה שלושים שנה לפני כן, אם כן **אברהם היה אז בן שבעים שנה** כאשר נכרתה ברית בית הבתרים בארץ כנען. אבל יש פסוק מפורש (בראשית יב:יד) שאברהם היה בן שבעים **וחמש** בצאתו מחרן.

לא אלאה אתכם בפרטים, אבל השורה התחתונה נכתבה אצל הרמב"ן, והיא שלפי כל זה **אברהם קיים "לך לך" פעמיים, ושהיה אברהם בארץ ישראל פעמיים**: פעם אחת, בהיותו בן שבעים. ואז חזר לחרן, ובהיותו בן שבעים וחמש, עלה בפעם השנייה.

אמנם התירוץ הוא קשה כי אין זכר לעלייתו הראשונה של אברהם לארץ כנען. מכל מקום אליבא דרמב"ן ברש"י אברהם היה בארץ כנען פעם אחת לפני פרשת "לך לך"!

רעיון זה שיכול אדם להיות בארץ לפני שהוא עולה אליה קוסם לי – כי מבשרי חזיתי.

עמיחי, אמא שלך ביקשה ממני שאתאר לך את ה"לך לך" הפרטי של משפחתנו.

הלא אנחנו עלינו ארצה ב-30 ליוני, י"ד תמוז, בשנת 1969, שנתיים לאחר מלחמת ששת הימים.

הבה אספר לך דברים שלא ידעת, כי גם אני בא לטעון שכמו אברהם אבינו גם אנחנו היינו בארץ ישראל לפני ה"לך לך" שלי ב1969!

ה"לך לך" של משפחתנו

לפני שתים-עשרה שנה, כאשר מלאו שלושים שנה לעלייתנו,

סבתא ואני הזמנו את כל ששת הילדים עם בני זוגם למסעדה כדי לחגוג סעודת הודיה. סבתא ביקשה שכל "ילד" ידבר על חוויית העלייה אצלו ועל חוויית החיים בארץ אצלו.

והנה, קם אברהם משה ונתן הפירוש על הבית שבו גדל. הוא אמר דברים שאף אני לא הייתי מודע להם. הוא אמר שאצלנו בביתנו ארץ ישראל הייתה ערך עצמאי ללא תלות בשום ענין אחר:

לא פונקציה של דת,

לא פונקציה של תורה,

לא פונקציה של לאומיות,

לא פונקציה של ציונות,

ללא כל פרופגנדה, ללא הטפה: ארץ ישראל הייתה ערך בפני עצמו.

אמנם הוא צדק, ואנוכי לא ידעתי.

א) דיברתי עברית עם כל הילדים מאז נולדו; תרגמתי לעברית ספרי ילדים אמריקאיים, Golden Books, ואת התרגום הדבקתי תחת הציורים האמריקאיים וככה קראנו הרבה ספרים; שירי ארץ ישראל היו בין זמירות שבת; את "החמה מראש האילנות" של ביאליק שרנו לפני שלום עליכם; פרשת השבוע וארץ הקודש אפפו את שולחן השבת; בלענו כל מידע מכל עיתון, שבועון, ביטאון, מפי כל סטודנט ישראלי שבא ללמוד באוניברסיטה אמריקאית, מפי כל שליח, מפי כל קרוב שעשה שנה-שנתיים בארץ.

ב) מיד אחרי החתונה התחלנו לחסוך כסף לצורכי עלייה, או לכל הפחות לביקור ממושך... עד שנולדה ברוריה ואפס הכסף שחסכנו. אז התחלנו לחסוך מחדש... עד שנולדה אלישבע. אכן, בלדת אפרים קיבלתי שבתון, ומיד נערכנו לשנה תמימה בארץ. אלא שמבצע סיני היה בעוכרינו. לא נשאר לנו אלא לקבוע שאם אין אנחנו יכולים להגיע כולנו ארצה, קבענו שכל ילד או ילדה המסיים לימודיו בתיכון זוכה לשנה בארץ – ואכן ברוריה זכתה בסדר החדש הזה.

ראו אם כך, כי מאז התחתנו לא זו בלבד שהייתה ארץ ישראל

בראש מאווינו, היא הייתה עצם מעצמינו ובשר מבשרנו. אכן, כאשר הגענו ארצה וירדנו מהמטוס, התחילו הילדים מיד לפטפט בעברית. כעבור כמה ימים מאז הנחיתה אני כבר נשאתי הרצאה בעברית בכנס של משפט עברי באוניברסיטה העברית. סבתא אמרה שהיא לא הרגישה את עצמה חדשה בארץ כי אם כאילו עברה לגור בשכונה חדשה משכונה ישנה, כוותיקים בארץ.

ומעשה שהיה כך היה: בסוף השנה הראשונה לעלייתנו, סטודנטית לסוציולוגיה העורכת סקר של עולים חדשים באה לשאול אותי מתי עליתי, איך הסתדרתי בעבודה, מה היו הקשיים בעלייה, מה היו הקשיים בקליטה. היא מילאה את כל המשבצות, הודתה לי והתחילה לארוז את חפציה – ואני עצרתי אותה ואמרתי לה שהיא לא יודעת כלום על עלייתי. אני מנעורי הייתי ספוג סיפורי המקרא, בשנות העשרה כתבתי עבודות על הארץ, עשיתי שיעורי בית על הארץ באהבה וברצון, לאחר מכן הייתי מורה עברי ובכל קורס הופיעה ארץ ישראל. היא לא ידעה שבתעודת הלידה רשומה ברוקלין ניו יורק אבל אני נולדתי בארץ ישראל: סיפרתי לה על סיפורי אמא שלי מצפת, חלומותיי בהקיץ יום-יום. עד שבסוף פרצתי בשפיכות שיחי ובקול דממה דקה אמרתי לה (ועמיחי, הדברים מכוונים גם אליך):

את צברית, אני מרחם עלייך כי נמנעה ממך החוויה לשבת במטוס, להסתכל מבעד לאשנב של המטוס, ולאט לאט מופיע לנגד עינייך קו החוף של ישראל. אני מרחם עלייך, לעולם לא תטעמי טעמה של **עלייה לארץ ישראל!** היא עזבה את המשרד ודמעות זולגות על לחייה.

מעשה אבות סימן לבנים. וכמו שהיה אברהם אבינו בארץ ישראל חמש שנים לפני ששמע את **לך לך** שבספר בראשית, כן הייתה ארץ ישראל בדמיוני שנים רבות לפני 1969, התאריך הרשום בתעודת עלייתנו.

עמיחי, זהו ה"לך לך" הפרטי של משפחתך.

עמיחי, ה"לך לך" הפרטי הזה מלמד אותך שעלייה לארץ והליכה בה אינן מצטמצמות בפעולות פיסיות.
יש בהן ממד רוחני. הלא זאת ארץ הקודש.
יש בהן ממד פסיכולוגי. הלא זהו הבית שאליו התגעגענו אלפי שנים.
יש בהן ממד רגשי. הלא היא ארץ אבותינו.
יש בהן ממד אקזיסטנציאלי. הלא דרכיה כיווננו את תפילותינו.
עד כדי כך, **שאפשר להזדהות איתה עוד טרם עולים אליה.**
עמיחי, גם אליך מדברת השכינה, והיא אומרת: לך לך אל הארץ ולך לך בארץ אשר נועדה לנו.
אחרי שעולים אליה נוטים לשכוח את המטען הזה. כל שכן בחור כמוך הנמצא בה מלידה.

אשרינו שהחיינו וקיימנו והגיענו **למקום** הזה.
ברכתי אליך: לך לך עמיחי בארץ קודשנו: שתעלה בה בסולם התורה ובסולם היראה, שתצליח בכל מעשיך ולכל אשר תפנה תשכיל, נחת להוריק ומקור גאוה לכל משפחתך – ולתפארת עם ישראל בארץ ישראל.
מזל טוב, אמן.

עד כאן הרקע הנפשי לעלייתנו לארץ ישראל...
המטוס נחת.
קרובים מקדמים את פנינו, הסוכנות היהודית עוזרת לנו להסתדר, דירותינו הראשונות (אחת לקיץ ואחת לאחריו) היו בירושלים.
איזה קיץ! הילדים ערכו רישום למבקרים, מספרם הגיע ל-480(!)
בששת השבועות הראשונים. אך יצוא יצא הראשון והגיע השני, עוד זאת מדברת ותבוא רעותה. קרובים, ידידים וחברים, שכנים לשעבר ותלמידים. את הקיץ הקדשתי לרישום הילדים לבתי הספר, כל אחד

למקומו. ברוריה נרשמה לאוניברסיטה העברית כדי לסיים תואר ראשון בתולדות האמנות. כמו כן היא גויסה על ידי משרד החוץ לנסוע לרוסיה בחג הפסח. הממשלה פעלה במבצע של ליכוי השלהבות העמומות של יהדות רוסיה במטרה לעודד אותה. על מנת כן היא חיפשה צעירים בעלי דרכונים לא־ישראליים לנסוע לרוסיה בכל מיני הזדמנויות וליצור מגע עם הנוער שם. לא ידענו שתוך שנה וחצי היא תתחתן ותצטרף אל בעלה בבזל, שם היה סטודנט לרפואה (בעלה הוא הבן של ידידנו, הרב של בזל, אשר הוא ואשתו פתחו לפנינו את ביתם כאשר לא יכולנו להגיע ארצה בגלל מבצע סיני שלוש־עשרה שנה לפני כן). אלישבע נרשמה ל"מכללה ירושלים" של הרב יהודה קופרמן. לאפרים בן הארבע־עשרה חיפשנו ישיבה תורנית המכילה את תלמידיה גם לבגרות, ומצאנו אותה: הלא היא ישיבת הרב עמיאל בתל אביב המכונה "ישיבת היישוב החדש". את אביגיל רשמנו לבית הספר "חורב" הדוגל ב"תורה עם דרך ארץ". עם אברהם משה בן השש הייתה בעיה. הוא למד שנה אחת ב"חדר" של ישיבת חפץ חיים בשכונתנו במנהטן. הואיל ודעתנו הייתה לשוב לאמריקה בסוף שנת הלימודים חשבנו שחבל שיפסיד את הקשר עם עולם ה"חדר". בעובדה שב"חדרים" הירושלמיים אין לימודי חול לא הייתה משמעות מיוחדת לילד בגיל הזה. ובכן שלחנו אותו ל"קמינץ", חדר מן החדרים המצוינים של מאה שערים. חבל שאין כאן המקום לתאר את הלימודים שם; השנה שלמד שם יצרה חוויה מעשירה שלעולם תיזכר. את נחמה בת הארבע רשמנו לגן הממ"ד בשכונתנו.

אני מביא את הפרטים הללו להראות כיצד ניטעו כבר בראשית קליטתנו בארץ הזרעונים אשר הניבו את הקולטורקאמפף, "מלחמת התרבות" (ראה בהמשך), אשר פרצה אחרי כן בביתנו. הבנים למדו במוסדות תורניים והבנות בבתי ספר ציוניים דתיים.

הילדים לא ידעו חבלי קליטה, כי בשפה העברית שלטו עוד לפני שירדו מהמטוס. גם אמא שלהם הבינה עברית אלא שהתקשתה להתבטא. לאט־לאט התרגלנו לסגנון חיים חדש – בין שתיים לארבע הכול מושבת; יום

א' – סנדלריות סגורות, יום ב' – אין מספרה פתוחה, יום ג' – החנויות סגורות אחר הצהריים, יום ד' – הבנקים פתוחים גם אחר הצהריים, יום ששי אחרי אחת-שתים החנויות סגורות – אין קניות ברגע האחרון לפני הדלקת נרות כמו שהיה בניו יורק, ועוד ועוד.

בשבעה-עשר בתמוז, שלושה ימים לאחר הנחיתה, זכינו להתייצב בפני הכותל המערבי. ההתעלות נפשית מנעה ממני לקרוע בגדי כפי שנקבע בשולחן ערוך.⁷⁶ אחרי תשעה באב נערך באוניברסיטה העברית הכנס הבינלאומי למדעי היהדות. אני כעברי בדוק ומנוסה הרציתי שם בעברית רהוטה, אלא שקרה לי דבר מעניין בכניסתי לבניין. בארצות הברית, כמנהג רוב שומרי המצוות במערב, הייתי רגיל לשבת בגילוי ראש במקום ציבורי. מתוך ההרגל הזה, בעלותי במדרגות המובילות לדלתות האוניברסיטה התחלתי להסיר את הכובע. ונעצרתי. "אני? במדינה יהודית? מסיר כובע?" כבר אז גמרתי אומר: לא זו בלבד שבארץ אתגאה ביהדותי, אף בכל מקום בעולם כיהודי דתי מארץ ישראל לא אבוש בזהותי הדתית-לאומית ולא אסתירנה.

במשך שנתיים – השנתיים היחידות בחיי – לא קראתי באוטובוס. אני, אשר את חצי השכלתי רכשתי באוטובוסים וברכבות – לא יכולתי להסיר את עיניי מהכבישים, הבתים, השדות, ההרים והבקעות. אמרתי בלבי פעם אחר פעם: "ראה מה שהכינו בשבילך החלוצים והמתיישבים. ואתה מגיע לשולחן ערוך." פעם התנצלתי בפני דודי נחמן על ההטבות שמטיבה לי הסוכנות ומשרדי הממשלה. והוא – יליד זכרון יעקב, בין מייסדי כפר תבור, חייל בצבא הטורקי ולוחם יחד עם בניו בכל מלחמות ישראל – ענה: "הלא כל מה שעשיתי בחיי, בשבילך עשיתי." אני מצטער שלא עלה בידי לשמר אותה שלהבת התעלות שבה נתברכתי בשנתיים הראשונות. השגרה היא סם-המוות לנרגשות. הלא זכיתי למה שנמנע

76. ב"אורח חיים" סימן תקס"א הנושא את הכותרת: "הרואה ערי יהודה וירושלים והמקדש בחורבן."

ממשה רבנו, מהמהר"ם מרוטנברג, מהגאון מווילנא ומהחפץ חיים. אבל ההרגל עושה את שלו ולאט-לאט ההתפעלות נגוזה.

סיירנו את הארץ לאורכה ולרוחבה. ביקור מיוחד עשינו בצפת. אמנם אמי עזבה את צפת לפני מלחמת העולם הראשונה; אבל אביה, סבא אפרים, דר שם כל ימי חייו. הוא נפטר בשנת 1942, עשרים ושבע שנה לפני עלייתנו ארצה. נכנסתי למלון בצפת והסברתי לבעל המלון שאני מעוניין למצוא אדם אשר יוכל לספר לי על סבי; היוכל להדריך אותי לקשישי העיר, והנה בעל המלון שאל: "ר' אפרים ברי? הוא היה אחד מנכבדי הקהילה, ואף האפוסטרופוס שלי. הייתי יתום, תחת חסותו. הוא היה מבקר אצלי בכל שבוע. עודני זוכר את עצמי יושב על ברכיו. אבל הייתי ילד, הרבה אינני יכול לספר עליו, תלך לאלי קלינגר, הוא יזכור אותו יפה." אלי קלינגר, בן תשעים ואחת, בנקאי צפתי לשעבר, היה ידידו הטוב של הסבא, אבל לא ניחן בכושר נרטיבי מיוחד. הצלחתי להוציא מפיו כמה עובדות: שניהם היו מתפללים יחד בשטיבל חסידי של חסידי צאנז, ולאחר שנחרב עברו לשטיבל של חסידי סדיגורה. או אולי להפך: השטיבל של סדיגורה נחרב ועברו לצאנז. הוא סיפר גם שסבא שלי היה בעל חוש הומור מפותח מאוד. ועוד סיפר: הסבא היה מתפלל מסידור נוסח האר"י, וביום י"ט כסלו היה אביו, ר' לייב'לי סופר, לובש שטריימל, מזמין עוד תשעה יהודים לביתו ועורך סעודת מצווה. אמנם תפילה מסידור נוסח האר"י הוא סידורם של אנשי חב"ד אבל היו יהודים אחרים שהיו אף הם מתפללים מתוכו. אבל סעודת הוריה בי"ט כסלו היא, אז חשבתי, מיוחדת לחגיגת שחרורו מן הכלא של הרבי הזקן מייסד חב"ד, רבי שניאור זלמן מלאדי. אכן למדתי פעם שברומניה היו קבוצות של אנשי חב"ד. אין מנוס, חשבתי בלב ללא התלהבות יתרה, היה זה לי סימן מובהק שמשפחתי קשורה לחב"ד. גדולה הייתה הפתעתני שאני נין ונכד של משפחה חב"דית. אבל הפתעה לחוד והסקת מסקנות לחוד: מעולם לא "התחב"דתי". יתר על כן. מאוחר יותר נודע לי כי י"ט או כ' כסלו הוא יום היאהרצייט של המגיד

ממזריטש, והוא יום סעודה להרבה חסידים, לאו דווקא לאנשי חב"ד. לא הצטערתי על המידע הזה.

משתם הקיץ עברנו לגור בדירה שכורה ברחביה. אמנם זכאים היינו לדירה במרכז קליטה חינם אין כסף. אבל חשבתי בלבי: אם נגור במרכז קליטה על תנאי הפשוטים, על כורחנו נרגיש באופן פסיכולוגי ארעיים. לעומת זאת, אם נגור במגורים מרווחים, מי יודע, אולי נצור בליכנו מנטליות של קבע...?

גרנו שנה וחצי ברחביה. ראובן ירון, הדיקן למשפטים באוניברסיטה העברית, העניק לי מלגה לפוסט־דוקטורט ונתבקשתי ללמד את הסמינריון של פרופ' אלון (שהיה אף הוא בשבתון) למאסטרנטים. סידור זה לא זו בלבד שהשלים את צרכי הפיננסיים אלא הוא הציג בפניי אתגר: אני, שמעולם לא למדתי קורס במשפט עברי, הוטל עליי ללמדו! נתברכתי בתלמידים מן השורה הראשונה: אליאב שוחטמן וחנינה בן־מנחם, כיום פרופסורים למשפט עברי באוניברסיטה העברית. אשר מכלוביץ־מעוז, כיום פרופסור בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל־אביב, גרשון הולצר ויחזקאל רוטנברג, עורכי דין ותלמידי חכמים מובהקים, ועוד. למדתי הרבה מהם, וכן למדתי להכיר מקרוב את המכון לחקר המשפט העברי בהנהלתו של פרופ' אלון. זאת הייתה שנה חגיגית: לפקולטה, בזה שהיא עברה מגבעת רם להר הצופים – שנתיים אחרי מלחמת ששת הימים, היא הייתה בית הספר הראשון שזכה לכך; ולי, בזה שזכיתי לאירוח כה נלבב (במכון עצמו, וכן אצל זאב פלק, נחום רקובר ושמואל שילה) ובאתי במגע "חי" עם המשפט העברי.

בתחילת הסתיו קיבלתי הזמנה מאמנון רובינשטיין, הדיקן החדש של הפקולטה למשפטים של תל־אביב: האם אני מוכן ללמד משפט עברי אצלו? הוא התנה שני תנאים: א', עליי להתחיל מיד אחרי החגים, הפקולטה זקוקה למחליף מידי. ב', עליי לעזוב את ירושלים; אני רשאי להתיישב בכל מקום בגוש דן, מבתיים ועד להרצליה, אבל לא בירושלים. טענתו: נוסד בית ספר עם מסלול יום – תמו ימי המורים

הנכנסים ללמד שעתיים ונעלמים, הוא בונה סגל אקדמאי ולכן כל מורה צריך להימצא בקרבת מקום.⁷⁷

שאלתי את פיו של השופט זילברג והוא ענה: "קח את זה." תמהתי: "מה זאת אוניברסיטת תל-אביב? איך זה שלא שמעתי עליה בניו יורק?" והוא השיב "זאת אוניברסיטה מכובדת. לא שמעת עליה כי הפרופסורים הם מירושלים וחותרים את עצמם על שם ירושלים. אמנן רובינשטיין הוא בסדר. אמנם יש לו נטיות שמאלניות, אבל אנחנו מצטטים את ספרו על המשפט הקונסטיטוציוני של המדינה. אם הוא לקח את בית הספר למשפטים בידו זה יהיה בית ספר טוב. קח את זה." הלכתי להתייעץ עם פרופ' ליברמן, כי היה קיץ ועדיין לא חזר לארצות הברית. "קח את זה." "מה זאת אוניברסיטת תל-אביב?" שאלתי גם אותו, "איך זה שלא שמעתי עליה בניו יורק?" "קירשנבאום", הוא ענה, "כל מוסד להשכלה גבוהה בארץ יתפתח, יגדל וישגשג." דברים אלה נאמרו עוד לפני שנוסדו אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ואוניברסיטת חיפה והמכללות למשפטים השונות. ניבא וידע מה ניבא.

77. התעוררה בעיה שלישית, אמנם בסוד, אבל אני מגלה אותו כדי להדגים את ישרותו של האדם. פרופ' רובינשטיין שאל אותי: "האם אתה מתפלל בבית כנסת אורתודוקסי?" "כאשר עניתי בחיוב הוא התנצל: "מעולם לא שאלתי שאלה כזאת, ואין דרכי לשאול שאלות כאלה." והוא הסביר שהמצב בארץ הוא שהמורים למשפט עברי מזוהים עם הציונות הדתית-אורתודוקסית. אם הוא ימנה אדם קונסרבטיבי יאשימוהו שהוא מונע על ידי מניעים פוליטיים, כלומר שהוא מנצל את מעמדו כדי לקדם תחת הנוהג המקובל ולהכניס בעקיפין איש של "האויב", הרגעתי אותו והבטחתי לו שיש ראשי ישיבות בירושלים אשר יהיו מוכנים להעיד על "כשרותי". הפרשה הייתה מאלפת, היא נתנה לי תמונה ראשונה כיצד הפוליטיקה (או החשש מפניה) רובצת לפתחו של כל מעשה בארץ. ועכשיו שגיליתי את השיחה שנתקיימה בארבע עיניים אגלה גם כיצד הזהיר אותי (בהקשר אחר) בצורה ידידותית: "זאת היא ארץ קטנה, וכל אחד יודע הכול על הכול. אם אינך רוצה שייוודע איזה דבר סוד אל תגלהו לאף אחד."

עד כאן ההיבט האקדמי של ההצעה. באשר להיבט הממוני ישבתי עם ידידי פרופ' זאב לב מהאוניברסיטה העברית ועברנו על ההכנסות הצפויות ועל ההוצאות המוערכות (אין מיסוי חל על עולה חדש), ויצא לנו גירעון נכבד. ישבתי עם ידידי פרופ' שמואל שפרכר מאוניברסיטת בר-אילן, וגם אצלו בלט הגירעון. "מה נעשה?" תמחה ג'ודי. "אינני יודע, אבל זאת כן אדע. יותר משני מיליון (המספר ב-1970) יהודים חיים בארץ הזאת ומסתדרים. גם אנחנו נסתדר." את זאת אמרתי לאשתי, אבל באוזני אמנון רובינשטיין הקשיתי את קושייתיה. הוא סידר לי הלוואה נוספת לזו של הסוכנות, כיתת את רגליו ליחידה לתלמידי חוץ לארץ וסידר לי הכנסה נוספת. אעיר עכשיו ואפרט אחרי כן: מינוי שני זה מילא תפקיד חשוב בהתפתחות האינטלקטואלית־דתית.

היה עוד מכשול אחד, הדרישה שאתחיל ללמד מיד. פניתי לד"ר פינקלשטיין בבקשה שירשה לי את זאת; לא הייתי מוכן להתפטר אם בזה אפר את כללי האתיקה האקדמית. תשובתו: אמנם בדרך כלל לא ייעשה כן, אבל אם פירוש הדבר הוא לעודד עלייה לארץ הוא מסיר כל התנגדות. "מחול לך."

בינתיים קיבלתי הזמנה להצטרף למחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן, אבל פרופ' ליברמן ואני העדפנו את ההצעה של תל־אביב. הודעתי לפרופ' רובינשטיין שאני מוכן להצטרף לפקולטה למשפטים שלו.

הייתי בטוח שיד ההשגחה הייתה מעורבת במינוי הזה. כל חי התכוננתי לקראתו ואנוכי לא ידעתי. התורה הישיבתית העניקה לי את התשתית, את הלבנים שמהן נבנה המשפט העברי. מדעי היהדות שלמדתי בסמינר, במיוחד הדוקטורט העברי, נתנו לי את הכלים להבין וללמד את המשפט התלמודי על פי כללי המחקר המדעי המודרני. מאחורי הפרגוד נודע לי שדווקא הדוקטורט הרומי קסם לשלטונות האוניברסיטה; כנראה למומחיות במשפט האנגלו־אמריקאי־ישראלי

לא היה אותו קסם. יתר על כך, בלי השליטה בלשון העברית שרכשתי ב"הרצליה" לא היה המינוי בא בחשבון. ועל הכול, הגעתי ארצה בדיוק בשעה שנתפנה מקום לקליטתי בפקולטה. הוא אשר אמרתי: יד ההשגחה הייתה מעורבת בזה.

לג'ודי היו רגשות מעורבים בהחלטתנו להישאר ולהשתקע בארץ. עלייה פירושה לעזוב את אמה הזקנה (האהובה על שנינו), אף שעלייה פירושה ניתוק הקשר ביני ובין הסמינר הקונסרבטיבי, קשר שהיה לה מאז ומתמיד לזרא. חוץ מרגשות מוגדרים ומפורשים אלה, עצם החלטה גורלית כזאת הפריעה למנוחת נפשה – במיוחד כאשר היא מודעת כמה חשובה החלטה כזאת לי. אני מצדי ידעתי שאם אדחה את ההזמנה ואשוב לאמריקה לא אוכל עוד להסתכל שוב בראי; שקר עשיתי בנפשי כל חיי.

חג הסוכות ממשמש ובא. ידעתי שרבני הארץ פוסקים שאדם המתגורר בארץ עם אשתו וילדיו, באופן מלא, ואשר אין דעתו לחזור לחוץ לארץ, חייב לנהוג כבני ארץ ישראל ולא לחוג שני ימי חג. ברם, רגיש ומודע למצבה הנפשי העדין של רעייתי ידעתי שביטול יום טוב שני של גלויות יזעזע את רוחה. חיפשתי ומצאתי רב גדול בתורה, תלמיד חכם בכיר, בכוונה לא־ישראלי (כדי שיחמיר), הרב ישראל גוסטמן, והוא פסק שעלינו לשמור יום טוב שני של גלויות. מצוין! כעבור ששה חדשים ורעייתי כבר התרגלה לרעיון שאין אנו חוזרים לאמריקה, חג הפסח לא היווה בעיה. נצנצו עיניה ובת צחוק עלתה על שפתותיה כאשר היא כתבה לאמה: "אהרן מכריח אותי לאכול חמץ בשמיני של פסח." ומאז היא מספרת: "באנו לשבתון ונשארו ליובל." ברם, ניצוצות של הומור אלה אין בהם טשטש את העובדה שלעלייתנו הייתה השפעה גדולה על הקריירה שלה. אמנם הייתה לה הצלחה זוהרת באולפן לגרים מיסודו של הרב שלמה גורן בעת היותו הרב הראשי. כמורה לגויים דוברי אנגלית אשר הגיעו ארצה במטרה להתגייר, פותחו כשרונותיה גם כמורה וכמדריכה ביהדות וגם כמנחה רוחנית וכעובדת סוציאלית אצל

תלמידיה. ברם, אין ספק שאילו נשארנו בארצות הברית הייתה חוזרת לעולם האקדמי. בפתיחת שנת הלימודים תשל"א, 1970-1971, התחלתי ללמד בתל-אביב; לאחר ששה חודשים עברנו לגור בדירתנו ברמת-גן.

פרק ו: אל המנוחה ואל הנחלה

כניסה לקלחת הארץ-ישראלית

1971-2000, תשל"א-תש"ס

מורה וחוקר

אני מורה וחוקר של המשפט העברי. איך הגעתי למקצוע זה? אף על פי שכל קורס שלמדתי אהבתי, תלמוד תורה היה כנגד כולם. פשוט, נפשי חשקה בתורה. אבל כיצד מתפרנסים? חיפשתי תחום אקדמי שתוכנו יהיה תורה; בכניסתי לתחום זה אוכל להגשים שתי מטרות: אלמד תורה ואפרנס את משפחתי! בתקופה שלא היו כוללים קיימים היה זה פתרון אלגנטי לבעיה. ושמא תקשה עליי: והלא עשית את התורה לקרדום לחפור בה, תשובתי בצדה: אני לא למדתי כדי להתפרנס, אלא התפרנסתי כדי ללמוד תורה.

ובאשר להוראה, בידידש למלה "מלמד" יש לעתים קונוטציה שלילית. מקור השלילה הוא מאותם הכפרים ומאותן התקופות שבהם היה שכיח שדווקא אדם שלא הצליח במשלח יד אחר נזקק להוראת ילדים כדי להתפרנס. נגד גנותה של פעילות כזאת היה יוצא הרב סולובייצ'יק. הוא היה מתפאר ומכריז: "אני מלמד, "את הקב"ה אנו מפארים כ'מלמד' ומברכים: 'ברוך אתה ה' המלמד תורה לעמו ישראל'. " לא זו בלבד שאני מתפאר בהוראה, אני אוהב ללמד.

ואני אוהב ללמוד. אוהלה של תורה הוא מקום חפצי. אמנם כישרונותיי

האינטלקטואליים מוגבלים, ואני זקוק להתמדה ולמאמצים כדי להשיג את מבוקשי בלימוד ובמחקר, ואף על פי כן שבתי בהיכל הספר הוא התענוג הגדול שאני מתענג בו. מפעם לפעם כאשר אני נאלץ לצאת החוצה, לקנות משקפיים או חליפה חדשה, כניסתי לשוק מפתיעה אותי: מה עושים כל האנשים האלה? למה מבזבזים הם את זמנם?

זכות גדולה זיכני הקב"ה ששם חלקי בתורה, באקדמיה, בהוראה, במחקר, והצילני מעבודה משעממת, ממסחר, מפוליטיקה ומעולם הבידור והתקשורת. כל ייעלבו הפועלים, הסוחרים, הפוליטיקאים, הספורטאים והידוענים. על טעם וריח אין להתווכח. אני אוהב את משלח ידי.⁷⁸

ההוראה – במקצועות התורה כאשר המשפט העברי הוא בראשם – היא חיי ואורך ימי. היא הופכת אותי לאדם אחר. תמה הביישנות, אני מופיע בכיתה והריני שחקן תיאטרון, בדרן הומוריסטי. בלבי פנימה אני מאמין גדול במה שאני מלמד, הוגה ומעמיק בנושא המועבר, יוצר ומחדש תוך הפעילות הפדגוגית. שאלות התלמידים, אי-הבנתם, התנגדותם וקושיותיהם, הרי הן כאוויר לנשימה וכמוסיקה ערבה לאוזניי. אינה דומה הבנתי לפני השיעור לתפיסתי בסופו. אינה דומה הסתכלותי בשנה הראשונה לראייתי כאשר אני מלמד אותו חומר שנה שנייה. אני מוכן תמיד, אבל לא מודע להשלכות המובאות לתשומת לבי על ידי הערת תלמיד, ויש מסקנות שאני מגיע אליהן דווקא על ידי עריכת השפתיים, ניסוח הדבר כדי שיבינו השומעים הבנה בהירה יותר כשמלמדים למידים, Docendo discitur.

78. רק באנשי הרפואה אני מקנא. פיקוח נפש והצלת חיים, ריכוך ייסורים והקלת סבל, הפגת דאגה ומתן תקווה – אלה פעולות קדושות. אני עומד בפני הרפוא ברחילו ורחימו, ביראת כבוד וביראת הרוממות: "שליח ה'" עלי אדמות, חבל, חבל שיש רופאים אשר אינם מודעים לרוממות הכוח אשר בידם, בעיניים מעוררות, במילה טובה היוצאת מפיהם (אני מבקש את סליחתו של הקורא על הסטייה מן הנושא. אבל גם התפרצות זו מגלה את סדר העדיפויות בסולם הערכים שלי).

עלייתי ארצה קידמה אותי אקדמית עשר מעלות אולם הורידה אותי עשר ירידות פיננסית. אשר על כן, בשנים הראשונות חיפשתי מקורות פרנסה נוספים – הכול בהוראה. שנתיים-שלוש לימדתי תלמוד במסגרת לימודי היסוד באוניברסיטת בר-אילן. התברר לי שכל תלמיד, הן במדעי הטבע הן במדעי החברה הן במדעי הרוח, חייב ללמוד כמה שעות מקרא, כמה שעות תלמוד (ברמה המתאימה לו) וכמה שעות בפילוסופיה יהודית – קורסים המועברים ללא הטפה וללא "החזרה בתשובה", כי אם להעשרה תרבותית במורשת ישראל. חסרונה של מסגרת כזאת באוניברסיטאות אחרות מורגש ביותר.

שנים מספר העברתי שיעור בתלמוד לשופטי בית המשפט המחוזי בבאר שבע על פי יוזמתו של הנשיא, השופט אלקיים. בכל ליל רביעי נאספו שופטי המחוז, הצטרפו אליהם כמה שופטי שלום וקורטוב של עורכי דין, ולמדנו גמרא. ליתר דיוק, אני לימדתי אותם את המלים, והם לימדו אותי את משמעותן. אין מורה כניסיון ואין מלומד כבעל הניסיון. כאשר התייצב מצבי הפיננסי הפסקתי, לצערי. הנסיעה הייתה קשה מנשוא.

עיקר תעסוקתי היה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב. לצורך הוראת הקורס "מבוא ההיסטורי למשפט עברי" שניתן בשנה א' נעזרתי רבות בספרו של מנחם אלון, **המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו**, במהדורותיו השונות. הואיל וכזכור מעולם לא למדתי שיעור במשפט עברי, הייתי זקוק לספר לימוד ערוך ומסודר. אך התברר שלמקצוע המבוא וגם למקצוע השני, "סוגיות נבחרות במשפט עברי", היו שני תפקידים. התפקיד הראשוני והרשמי היה הקניית מושגי יסוד ופרספקטיבה היסטורית, חשיבה משפטית-תלמודית ובדיקת ההלכה כמקור ערכים חברתיים. הדגש היה על ההומניסטיקה שבמשפט ושל המשפט. הקורס גם הצליח בתפקיד שני, לנתק את הקשר בין המשפט העברי ובין הפוליטיקה, לנתקו מפולמוס אידיאולוגי ומדיון בבעיות דת ומדינה. אפרש את דבריי. אמנם ההשכלה היהודית של

הסטודנט הישראלי מן השורה עולה משמעותית על זאת של הסטודנט שלימדתי באמריקה, אבל בישראל הדחליל של "מדינת ההלכה" מהווה איום ויוצר נוגדנים פסיכולוגיים בלב תלמידים רבים בכל הקשור ליהדות. לכן, בשיעור הראשון אני מגדיר שלושה ביטויים: "הלכה", "משפט עברי" ו"חקיקה דתית". ואז אני מודיע שלמרות העניין הרב שיש בביטוי השלישי, למרות היותו נושא בוער, ולמרות ההשלכות החשובות שיש לו לחיים בארץ – הוא לא יהיה חלק מן הסילבוס. אמנם איני מציג את המשפט העברי כנושא לאנטיקווריאט, לחקר עתיקות.. (בעבר התל-אביבי היו מורים שהקדישו יותר זמן לחוקי חמורבי מאשר לרמב"ם, ואחרים שעד סוף הסמסטר לא הגיעו לחורבן בית שני). נקודת המוצא שלי היא מהי עמדת המשפט העברי של היום בנידון. והכול דיון משפטי ענייני; איני עוסק כלל בפולמוס דתי. "קירשנבאום", אמר לי פעם השופט זילברג, "אל תמכור את עדיפותו של המשפט העברי מפני שהוא דבר ה' ולא מפני שהוא חוקנו הלאומי. תראה לתלמידך שהוא שיטה משפטית מעולה!"

גדולים היו ההבדלים בין הסטודנט האמריקאי ובין הסטודנט הישראלי. ראשית כול, האמריקאי שלימדתי היה תלמיד לרבנות, אמנם מודרני אבל בכל זאת דתי. הסטודנט הישראלי מן השורה שלימדתי היה חילוני. אבל מלבד זאת, הישראלי בא לספסל הלימודים לאחר שירות צבאי; ממילא הוא מעוניין ב"תכליס" מהרגע הראשון שדורכת כף רגלו על מפתן האוניברסיטה. לאמריקאי יש יותר פנאי, הוא בעל השכלה יותר רחבה אבל הוא פחות מבוגר; יש לו דעות הנוגעות להרכבה בעיות אבל מעורב הוא אישית במספר קטן מהן.

עודני בשנתי הראשונה והדיקן שלי, אמנון רובינשטיין, בין יזמותיו הברוכות, ערך רב-שיח בין התלמידים ובין סגל ההוראה. אחרי דברי ברכה הוא ביקש שאלות, הצעות וקובלנות מפי הסטודנטים. השאלה השנייה הייתה: "למה לנו משפט רומי?" (המשפט הרומי עדיין היה מקצוע חובה). הדיקן הסביר את עושרו של המשפט הרומי ואת שיעור

קומתו ההיסטורית ורמזו על האפשרות של הפיכתו למקצוע בחירה. השאלה הרביעית הייתה: "למה לנו משפט עברי?" פנה אלי פרופ' רובינשטיין ובאדיבות ביקש שאענה על השאלה. קמתי ואמרתי: "אני מעדיף שהדיקן יענה." ואכן, הדיקן נשא נאום קצר ויפה. תוכנו: אין להקישו למשפט הרומי. המשפט העברי הוא היצירה ההיסטורית של עם ישראל והוא מנכסי צאן הברזל של התרבות היהודית. הדיקן לא השאיר ספק שהמשפט העברי יישאר מקצוע חובה. הוא דיבר מן הלב. לא הייתי אני יכול לנסח את הדברים בצורה קולעת מזו.

שאל אותי עמית למה נמנעתי אני מלהשיב. תשובתי: לא אני הוא זה אשר קבע את מקצועות החובה בפקולטה. למה יפורש הקורס במשפט עברי כאילו הוא ענייני האישי?

על מידת הצלחתי בהוראה ידונו אחרים, אבל זאת אדע: מאז ועד יום פרישתי לגמלאות לא נשמעה שנית השאלה: "למה לנו משפט עברי?" אבל גם את זאת אזכור, שביקש ממני פרופ' רובינשטיין שלא לתת ציונים גבוהים בקלות "שלא יבואו התלמידים לזלזל במקצוע."

הסיפור הזה בא ללמד עוד דבר. באותם הימים הסמוכים לעלייתי, כזכור, כאשר הוצעה לי העבודה בתל-אביב קיבלתי גם הזמנה להצטרף למחלקה לתלמוד בבר-אילן. היו כאלה שיעצוני לקבל את ההזמנה מבר-אילן בטענה: "בתל-אביב הם שמאלניים, חילוניים, שונאי דת, לא תוכל להחזיק מעמד שם, יתנכלו בך, וכדומה. שקר וכזב, לא דובים ולא נכלים. לא בשנה הראשונה ולא לאחריה. בעשרים וחמש השנים שלימדתי מעולם לא הרגשתי שדעות אידיאולוגיות מנחות קווי פעולה אקדמיים בנוגע למשפט העברי.

אכן הייתה וישנה בעיה אחרת לגמרי: הניכור הגדול בין הסטודנט הישראלי מן השורה ובין התורה, מורשת ישראל, היהדות. לתדהמתי ניכור זה איננו רק מצד הסטודנט הישראלי. הוא נחלת האקדמאי המשכיל, המתורבת והאינטליגנטי הישראלי. כביכול, הפקירו את מורשת ישראל לי ולכמותי. לפעמים יש לי ההרגשה שהפכוני לאיזו "שארית ישראל"

תרבותית כזאת. בחוגים שלי יש חוקרים דגולים במכמני האנתרופולוגיה של המשפט, בחוק הקלאסי, בחוק היפני, בחוק של ניו זילנד. והחוק העברי הוא כאבן שאין לה הופכין. הבורות – לא רק במשפט העברי כי אם בכל הנוגע למורשת ישראל – הולכת וגוברת. אבל אין זאת הבעיה של המשפט העברי, זוהי בעיה לאומית גדולה מאוד. ערכים שעליהם אבותינו מסרו את נפשם הם כדברים של מה בכך בעיני בני בניהם. הלזאת תיקרא קדמה? (ראה נספח ב' בסוף פרק זה.)

על פי בקשתו של פרופ' רובינשטיין ועל פי הנחייתו, פיתחתי תכנית לתואר שני במשפט עברי. הואיל וידעתי שרוב התלמידים לא יהיו "סתם" עורכי דין בעלי תואר ראשון במשפטים אלא דווקא כאלה שיש להם השכלה תורנית ישיבתית, קבעתי דרישות של לימוד המכוונות למלא אותם מדעי היהדות המוזנחים בשיבות. תלמידים שנתקבלו כמועמדים לתואר שני חויבו ללמוד – נוסף על משפט עברי מובהק – מדע התלמוד (במחלקה לתלמוד, אצל פרופ' יצחק גילת ופרופ' ידידיה דינרי), לימודי היסטוריה (תולדות ההלכה מפי ד"ר חיים סולובייצ'יק, בימים ההם מהאוניברסיטה העברית), ותולדות הספרות העברית המשפטית (מפי הרב ד"ר שלמה טל ממכון גולד). צירפתי לסגל את השופט אלישע שיינבוים מבית המשפט המחוזי של תל-אביב, שופט גדול, תלמיד חכם מובהק וחבר לעבודה יקר. לימדתי לפעמים משפט עברי, תואר שני, ובתקופה ממושכת את הקורס במשפט משווה, עברי-רומי.

חידוש גדול חידשתי בתכנית לתואר שני, חידוש שלא הייתה דעתם של עמיתיי הירושלמיים נוחה ממנו. באוניברסיטה העברית לאדם שלא היה תואר ראשון במשפטים לא הייתה כל מסגרת אשר בתוכה יוכל לעסוק במשפט עברי. אני חשבתי שאין דחייה זו מוצדקת. טענתי שמן הראוי ליצור מסגרת כזאת לבעל תואר ראשון אוניברסיטאי כל שהוא אשר למד תורה בצורה אינטנסיבית ומעמיקה. לפי דעתי, ואני משוכנע בזה, תלמיד חכם "ליטאי" הוא חצי משפטן. הייתי בדעה שאם נחייב מועמד

ללמוד לימודי השלמה – יסודות המשפט, דיני חוזים, נזיקין ועונשין – יהיה בידו לעשות עבודה רצינית במשפט עברי. באשר למסגרת אקדמית הולמת, לא ראיתי מדוע המשפט העברי נופל מספרות עברית, מלשון עברית או מהיסטוריה יהודית. למה לא ייחשב אף הוא חלק מ"מדעי היהדות"? הצלחתי לשכנע את שלטונות האוניברסיטה, ונוצר מסלול לימודי מקביל, "דיני ישראל".

התכנית-התכניות (LL.B. במשפט עברי ו-B.A. בדיני ישראל) המריאו וגולת הכותרת הייתה בדוקטורטים שהוענקו. זכיתי להנחות שש עבודות מחקר. מפאת רמת החוקרים וחשיבות הדיסרטציות שלהם, אני מתפאר לפרט את שמותיהם, את מחקריהם ואת הישגיהם המקצועיים. שני הראשונים שכבר הלכו לעולם שכולו טוב, קיבלו דוקטורטים ב"דיני ישראל" (Ph.D.), ועבודותיהם יצאו לאור כספרים. ואלה הם:

אליקים ג' אלינסון, נישואין שלא כדת משה וישראל: עיון בספרי ההלכה (תל-אביב: דביר, 1975), מחקר במעמדם ההלכתי של נישואין אזרחיים.

ידידה כהן, תקנות חז"ל ביחסי ממון בין בני זוג (הוצ' המשפחה, תשנ"ז), מחקר למופת במלאכת החקיקה של חז"ל בדיני משפחה.

יתר הדוקטורטים היו ב"משפט עברי" (LL.D.), והם:

חיים פוברסקי, יסודות שיעבוד הגוף ושיעבוד נכסים בחשיבה הלכתית (1985), תרגיל מעמיק ב-Analytical Jurisprudence. פרופ' פוברסקי נתמנה ראש המכון לחקר המשפט העברי בפקולטה למשפטים של טורו קולג' בלונג איילנד, ניו יורק.

רצון ערוסי, התנגשות הדינים בפסיקה ההלכתית הבין עדתית בישראל (1987), הטוען למען משפט הלכתי אחיד בארץ ישראל של היום. ד"ר ערוסי, רבה הראשי של קריית אוננו, הוא חבר במועצת הרבנות הראשית בירושלים ומרצה בבר-אילן.

חיים שיין, מושג הצדק במשפט העברי (1988), המסביר ומתאר את

הצדק במשפט העברי כצדק פרוצדורלי. ד"ר שיין הוא מרצה במכללה האקדמית של נתניה.

גרשון גרמן, **דין מלך ישראל כמסד לעיון בבעיית מעמדם של חוקי הכנסת בעולמה של ההלכה** (1999). ד"ר גרמן הוא שופט לענייני משפחה, בית משפט השלום רמת-גן, בדימוס.

מלבד ההוראה הרגילה לתלמידים למשפטים ומלבד הנחיית התוכניות לתארים מתקדמים, גם ערכתי את כתב העת **דיני ישראל, שנתון למשפט עברי ולדיני משפחה בישראל**, שייסד קודמי, פרופ' זאב פלק, ושירשתי ממנו. נוסף על מאמרים על המשפט העברי ועל דיני משפחה, השנתון פרסם מחקרים על החוק המקראי, על תולדות ההלכה, על משפט הקהילות בימי הביניים, מחקרים תלמודיים ועיונים בפילוסופיה של ההלכה. המשתתפים היו רבנים, מורים, חוקרים, שופטים, דיינים, עורכי דין וסטודנטים מצטיינים. כשליש מהמאמרים היו באנגלית. היו שני מדורים קבועים, אחד לביקורת ספרים ואחד לסקירת הפסיקה במדינת ישראל על פי המשפט העברי (בבית המשפט העליון ובבתי הדין הרבניים). בכל שנה התקיימו כמה הרצאות פומביות מטעמנו. כרכים ג-יט יצאו בעריכתי.

באדיבותם של הדיקנים הייתי מעין ראש מחלקה. פרופ' רובינשטיין הציע ומועצת הפקולטה אישרה הכרה בתפקיד מיוחד עבורי: Chairman of the Department of Jewish Law דווקא באנגלית, כי תואר זה נועד לפרסומים ולפעולות שלי כלפי חו"ל.

כל השנים לימדתי את מקצועות החובה, מקצועות הבחירה וסמינריונים במשפט עברי. כאמור, לתואר שני הייתי מעביר מפעם לפעם קורס במשפט השוואתי: משפט רומי ומשפט עברי. במשך שלוש שנים העברתי קורס ביסודות המשפט. נאמן לימים שלמדתי בקולומביה, נתתי למקצוע ההוא דגש בתורת המשפט (legal philosophy: אפלטון, אריסטו, קיקרו ומשפט רומי, אקווינס, הובס, לוק, מונטסקיור, רוסו, בנטהאם, מיל, מרקס) ודגש במדע המשפט (jurisprudence: אוסטון,

קלון, הולמס, אהרליך, דבין, מיין, דיואי, קרדוזו, פאונד, הארט, דבלין, הופלד, אסכולת הריאליזם האמריקאי). על כל אלה הוספתי שני נושאים משלי: תורת המשפט המקראית (לפני אפלטון) ותורתו של הרמב"ם (לפני אקווינס). עוד הבדל ביני ובין המרצה בקולומביה: במקום הבאת דוגמאות מצומצמות להדגים את העקרונות הנלמדים, הרביתי לשאוב דוגמאות מהמשפט העברי, מהמשפט הרומי, ולא רק מהמסורת האנגלו-אמריקאית.

את תיאור היבול האינטלקטואלי שקצרתי מהוראת המשפט העברי באוניברסיטה אני דוחה כעת. אצרף אותו לניתוח המחקרים שפרסמתי במשך השנים.

התכנית לתלמידי חו"ל – על מהות היהדות ועל בעיות דת ומדינה

את ההוראה בבר-אילן ובבאר שבע הפסקתי תוך כמה שנים. אבל המשכתי ללמד עד קרוב לשנת פרישתי ביחידה לתלמידי חו"ל, משרה, שהשיג עבורי אמנון רובינשטיין. בראשיתה קיבלתי על עצמי את המשימה "שלא לשמה", כחלטורה לתוספת משכורת, והיא הפכה לעבודה "לשמה", לשם ערכה המהותי לתלמידים שומעי השיעורים ולי עצמי. התלמידים, תשעים אחוז מהם יוצאי ארצות הברית, היו באים לתל-אביב ללמוד שנה אחת בתכנית מיוחדת באנגלית. בין המקצועות אשר הוצעו להם, לימדתי שניים: The Essence of Judaism – "מהות היהדות", ו-Judaism and the State of Israel – שיעורים בבעיות דת ומדינה בארץ. אייחד את הדיבור קודם לקורס השני.

בניגוד למורים אחרים במקצוע הזה המנצלים את ההזדמנות להציג את עמדתם, לי הייתה גישה אחרת (את עמדתי האישית יכלו להסיק מן הכיפה שחבשתי ומן הזקן שצימחתי). ניסיתי להסביר במשך סמסטר שלם איך זה שבמדינה דמוקרטית, ליברלית, בעלת רוב חילוני, אשר

לתנועת הפועלים ולמסורת המרקסיסטית יש השפעה דומיננטית (במיוחד לפני המהפך שחולל מנחם בגין וגם לאחריו), אך זה בכלל יש בעיה של דת ומדינה: מדוע הפרדת דת ומדינה, שהיא כה פשוטה בעיני אמריקאים, אינה נוהגת במדינת ישראל? ספר הלימוד שבחרתי בו היה: S.Z. Abramov, *The Perpetual Dilemma*, והואיל וידעתי שאני מנגח את הספר מפעם לפעם, דרכי הייתה להזמין את מר אברמוב לכוון להרצות בפני התלמידים, לענות על שאלותיהם ולהשמיע את תגובתו להסתייגויותיי. הוא באדיבותו ניאות להופיע; הייתה לי נחת רוח לארח ג'נטלמן כמותו.

ברצוני ליחד עתה את הדיבור על הקורס הראשון "מהות היהדות", אשר השפיע עליי רבות. בהרבה בתי כנסת על ארון הקודש מופיעות המילים: "דע לפני מי אתה עומד". אצלי הופיעו מילים אלה לנגד עיני רוחי בהיכנסי לתת את השיעור הראשון. היה עליי להניח שהתלמידים היהודים האמריקאים אינם יודעים דבר על היהדות, על הדת, על התורה, על עם ישראל, על עברית ועל ארץ ישראל. הם אינם מבינים את לשון היהדות, את מהלך המחשבה הדתי, את אורח חיים התורני, ואף לא מונחים עבריים ומושגים ציוניים. והרי הם כטבולה רסה, *Tabula rasa*. תחילה לימדתי את נושא ה"תשובה": הכרת החטא, חרטה על שעבר, וידוי בפה ובקשת סליחה, קבלה לעתיד. עליי היה לתרגם את כל התהליך הזה ללשונם של התלמידים, במונחים אתיים ובמושגים פסיכולוגיים: שינויים שאדם עובר כאשר הוא מכיר שפגם בנורמות שהוא מכבד, שבגד באידיאלים שבהם הוא דוגל, והוא מתחרט. מה מעמדו של אדם המכיר בכך שפגם בנורמות שהוא דוגל בהן ואינו מתחרט? מהו ההבדל בין חרטה בלב ובין חרטה המובעת בפה, בין חרטה חשאית ובין חרטה המועברת לאדם שנפגע? איך יש להבין אדם המתחרט על מעשיו אבל אינו מוכן, אינו רוצה או אינו מסוגל לקבל על עצמו שלא לשנות ממעשיו לעתיד?

אכן, העמקנו לנתח את השאלות הללו והצלחתי לשכנעם שאין אדם

צריך להיות דתי כדי שיחזור בתשובה, שחשבון הנפש וההרהורים והלבטים הבאים בעקבותיו הם נחלת כולם. בשלב זה הרגשתי שהם פתוחים לבדיקת השאלה: כמה שונה החוויה הדתית של תשובה לחוויה האתית-פסיכולוגית המקבילה לתשובה הדתית? התמקדנו בשני הבדלים עיקריים: הראשון – הגדרת המושג חטא. אצל האדם החילוני קנה המידה לצדקת מעשה או לרשעתו הוא אוטונומי, ואילו אצל האדם הדתי (היהודי המסורתי, שהוא נשוא הקורס) המקור הוא הטרונומי, התורה כגילוי רצון המחוקק הא-לוהי. ממילא חשבון הנפש של האדם הלא-דתי הוא לעצמו, בינו ובין מצפונו, כאשר מצפונו הוא פונקציה של רגישויות של האדם באינטראקציה עם האיריאלים של החברה שאליה הוא משתייך, כאשר היסוד הסובייקטיבי הוא המכריע, ואילו חשבון הנפש של האדם הדתי הוא בינו ובין קונו – ומבחינה זאת אפשר לראות בו את היסוד האובייקטיבי כמכריע.

בין כך ובין כך, התהליך האתי-פסיכולוגי-דתי הזה המכונה "תשובה" או "השתקמות" מושתת על הנחה או על אמונה שהאדם מסוגל לשנות את עצמו, להיטיב את דרכו, לעלות. והנה, ניסיון חייו של האדם מגלה לו שיש תחומים שהוא נתון ל"חוקים". הוא חשוף, למשל, לגרביטציה; בסופה של עלייה תהיה תמיד ירידה. יש מגבלות כימיות וביולוגיות שעליהן לא יוכל להתגבר. לעומת הנוקשות הבלתי-מעורערות בתחומים מסוימים של חייו, יש תחומים שהאדם חש בגמישות ניכרת. יש אפשרויות שונות הניצבות לפניו וניתנת לו הבחירה להכריע ביניהם; הוא לא חייב, הוא חופשי. הוא חש כי תמורות באורח חייו וכיוונים חדשים בהתנהגותו הם בגדר האפשרי. התנהגותו אתמול אינה מחייבת את התנהגותו היום.

בשלב זה הרגשתי שהתלמידים שומעי לקחי הגיעו לפתיחות מסוימת, והייתי אז מוכן להציג לפניהם שני ביטויים מההגות היהודית המסורתית: "מידת הדין", תחום הנוקשות, ובו עבירה נשאת עבירה ואינה נמחקת, ו"מידת החסד", תחום הגמישות, ובו כתם אינו בהכרח נצחי, הוא ניתן

להעברה. נמצא שהרגשת היכולת לשנות את התדמית המוסרית שלי היא פונקציה של שכנועי הפנימי שיש גמישות בעולם, או, בלשון דתית, "תשובה" היא פונקציה של מידת החסד. כרגע אני מגייס את ההגדרה הקפלניסטית של "אלוהים" כאותו כוח או כמכלול אותם כוחות המקדמים את האדם, המעורדים אותו, המסייעים לו להגשמה עצמית, למילוי המרבי של הפוטנציה שלו. אני מרחיב את הדיבור על ההגדרה הזאת, מראה את החיוב שבה, אבל מעורר את התלמידים לגלות את החולשות שבה – כל אחד לפי נטיית לבו.

השומעים, שהגיעו אליי כאנאלפביתיים תיאולוגיים, מוכנים היו עתה לשמוע – לאו דווקא לקבל – את מושג "הא-לוהים" כצירוף של מידת הדין ומידת החסד בעולם. זאת אומרת, הפסיכולוגיה הדתית, הרואה תחומי נוקשות ותחומי גמישות מנגד, מתרגמת את חוויותיו למונחים אובייקטיביים וקוראת להן "א-להים". בדרך הארוכה הזאת חתרתי גם לשחרר אחדים מהם מתפיסות ילדותיות של א-להות, אחרים מתפיסה מילולית באתרופומורפיזם ("הגשמה") ומאמונות תפלות.

זאת הייתה יחידת הלימוד הראשונה. באותה שיטה הצגתי יחידות נוספות, כגון: מונותאיזם אתי, התורה כקוד התנהגות, רעיון השבת, מוסד הנישואין וחיי משפחה בישראל, ואף סוגיית "צדיק ורע לו" בהגות היהודית. תודה לא-ל, הקורס היה מוצלח ובכל שנה הייתה הכיתה מלאה. אבל לא בזה הייתה חשיבותו של הקורס, כי אם בתוצאה, תוצאה אשר הפתיעה אותי, ולכן הארכת את השיטה בפרטורט. להפתעתי, לשיטת הוראת היהדות שפיתחתי הייתה השפעה גדולה עליי. הלא מאז גיל שבע-עשרה שמונה-עשרה חתרתי ליצירת יהדות דינמית חילונית. במשך שלושים שנה חיפשתי דרך לאמץ את מורשת ישראל ללא האמונה התיאולוגית המסורתית. ללא יודעים, גם בהוראת המשפט העברי בפרט וגם בהוראת היהדות בכלל, פיתחתי דרכי חשיבה ודרכי ניסוח המשלימות בין הדת והמודרנה. וראה זה מצאתי: במקום לרוקן את הדת מתוכנה הדתי, כפי שעשה מרדכי קפלן לפני דור, גיליתי אני תהודה

נפשית, גיליתי יותר "אמת" (בעיניי, לכל הפחות), יותר עומק בעיקרי האמונה עצמם מששיערתי אי־פעם.

אכן, כל כמה שהתעמקתי בעיקרי האמונה היהודית גיליתי שהם אינם קובעים מסמרות כי אם מתווים קווים. בשאלות החובקות עולם – מהות הא-לוהות וייחודה, בריאת העולם, ההתגלות בהר סיני ומתן תורה, שכר ועונש ועולם הבא – יש חילוקי גישה וחילוקי דעות, ולאו דווקא בפרטים שוליים כי אם בעניינים העומדים ברומו של עולם. באגדות חז"ל יש פירושים מפירושים שונים, כל פירוש עם הניואנס שלו, הייחוד שלו. עיקרי אמונה אינם אלא יוצרים מסגרת שלא תהא ההגות התורנית שדה הפקר. אולם מקום הניחו לנו הקדמונים להתגדר בו.

גם זאת גיליתי: בענייני אמונה ודת לשכל ולמחשבה הרציונלית – על כל חשיבותם – יש שותפים: החוש־התחושה והרגש. מבשרי חזיתי. אני נזכר באפיזודה אשר בשעתה עשתה עליי רושם אדיר. בהיותי כבן תשע־עשרה לא היה דבר שלא העברתי תחת שבט ביקורת התבונה. מציאות הא-לוהים, מהימנות החושים, מותר האדם מן הבהמה, הישארות הנפש. מעניין לעניין הגעתי לשאלת כדאיות החיים. הרהרתי בלבי: אולי כל הערכים שאני דוגל בהם אינם אלא אשליה. אולי צודק קהלת פשוטו כמשמעו: כל החיים הם "הבל ורעות רוח". הייתי אז סטודנט הלומד באוניברסיטה ביום ובבית מדרש למורים כלילות. והנה, לילה אחד גמרתי את השיעורים ב"הרצליה", יצאתי מן הבניין, הגעתי לתחנת הרכבת התחתית, שילמתי את דמי הכניסה ועמדתי על הרציף ממתיין לרכבת שתבוא, ואני בעיצומם של הרהורי המטילים ספק אם בכלל כדאי להמשיך לחיות. נצנץ בי רעיון של התאבדות. ושקלתי: למה כן? למה לא? אמא, מי יודע את ההיסטריה שתתקוף אותה. אבא, גבר, מן הסתם יחזיק מעמד. אני בין כך ובין כך טיפונת אפסית בקוסמוס... ואני עודני מהרהר בהרהורי והרכבת הגיעה. היא פתחה את דלתותיה, והנה ... עליי היה לפסוע כמה וכמה פסיעות כדי להיכנס דרך פתח הקרון. גיליתי דבר מדהים. בשעה שכל מחשבותיי

עסקו בשאלת ההתאבדות – בעד ונגד – כוח לא-שכלי הרחיקני מהפסים. מבלי משים, בלא יודעים, איזה דחף טמיר ונעלם בקרבי שמר עליי (שלא אסיק מסקנות חפוזות!). כאשר התיישבתי בקרון הרגשתי שפניי מחוירים, התחלתי לרעוד. הבנתי שעם כל הכבוד, כל כולי אינו מסתכם בשכל, המוח הוא רק איבר אחד מרמ"ח איבריי. לקח גדול למדתי: לא על השכל לבדו יהיה האדם. אין כאן המקום להאריך. רק זאת אציין: נישואי המאושרים העמיקו את הבנתי בשאלת מהות החיים בתפיסת עולמי בפרספקטיבה יותר עשירה מאשר רכשתי בעשרה ספרי פילוסופיה; וכן החוויה של תפילות הימים נוראים (ראה הסעיף הבא) תרמה לדבקותי בבורא העולם תרומה יותר גדולה מן השיעורים השונים שלמדתי בתיאולוגיה פורמלית.

הפילוסופיה וכן המוסר התורני דוגלים בשלטון השכל; חייב האדם להשליט את שכלו על יצריו, על תשוקותיו, על רגשותיו. עם זאת, את הרגש אין לשלול. אסור שהרגש ישתולל, אבל אין לשלול אותו שהרי ביכולתו לתרום, יש בו כדי לספק כוחות ותובנות אשר לא ידעם שכל האדם. כלפי מה אמורים הרברים? כלפי דרכי אל האמונה. אמנם לחשיבה הפילוסופית הרציונלית היה תפקיד חשוב ביותר, אבל לא בלעדי.⁷⁹

על תפילות הימים הנוראים

עתה שהגעתי עד הלום, אני מרשה לעצמי לגולל לפני הקורא את מקומן של תפילות הימים הנוראים בתולדות חיי. כבר כשהיינו, ג'ודי ואני, בארצות הברית גמרנו אומר: במשך כל ימות השנה נתפלל בבית כנסת

79. באפיזודה פיקנטית זו גלומה תורה שלמה של התגברותו של טבעו הכול-כולל של האדם על היסודות ההרסניים שבשכלנותו הטהורה. השווה הנגדת אדמונד בורק אוהד המסורת לדיוויד יום השכלתן השנון כפי שהיא מוצגת אצל: George S. Sabine, *A History of Political Thought* (1959), pp.598-617.

שבשכונה. ובראש השנה ויום הכיפורים – נתפלל בישיבה. פשוט אין להשוות את התפילה בבתי הכנסת, בכל בתי הכנסת, עם תפילה ישיבתית. בשנים הראשונות אחרי החתונה התפללנו ב"תורה ודעת". בשנים לפני עלייתנו – ב"חפץ חיים" (ראה פרק ה'). שנה ראשונה בארץ, בעוד אנו מתגוררים בירושלים, התפללנו בישיבת "חברון" אשר בגאולה (כשנה אחרי מותו של ראש הישיבה הרב יחזקאל סרנא). שליח הציבור היה רבי שלום שבדרון, המגיד הסגוני של ירושלים. נוסח התפילה של "חברון" היה יפה מאוד. בשנה השנייה, ואנו כבר תושבי רמת-גן, התפללתי בישיבת סלובודקה אשר בבני ברק, כמהלך עשרים דקות מביתנו. התפילה לא התנהלה לפי רוחי. לא היו תחנונים ולא ניגונים, ללא רינה אין תפילה. באסרו חג סוכות, אחד-עשר חודש לפני ראש השנה הבא, כבר התחלתי לחפש מקום תפילה, כי הדבר היה בנפשי. יגעתי ומצאתי. איש אחד, קרוב משפחה, אמר לי: "ליהודי כמוך אני ממליץ על המניין של 'חברון'." מתברר שחניכי אותה ישיבת "חברון" שבה התפללתי לפני שנתיים בירושלים ואשר התגוררו בבני ברק, התארגנו ויש להם מניין קבוע, ובימים הנוראים הם שוכרים בית מדרש מרווח כדי שיוכלו כל החניכים בגוש דן, והנוהים אחריהם, כמוני, להצטרף.

היה זה בשנת תשל"ב. מאז ועד שנת תשס"ט, ג'ודי, אני והילדים הלא-נשואים היינו מכתתים את רגלינו עשרים וחמש דקות כדי לזכות להצטרף לאותו מניין. נתברכנו מן השמים בשליח ציבור ירא שמים וירא חטא, בעל כשרון מוזיקלי בלתי רגיל, קול ערב ונפש השופעת פתוס, וכן בעל כוונה עמוקה. הנוסח הוא נוסח "חברון" הוותיק (אבל במהדורה משופרת), והואיל והוא הנוסח הוותיק, שגור הוא בפי כל המתפללים. ממילא, שליח הציבור מלווה במקהלה של מאתיים קולות, זאת אומרת כל מתפלל מצטרף לתפילה. אף הם ותיקים, לא צעירים. פירוש הדבר שרוב רובם של המתפללים הם אנשים מבוגרים, כל אחד עמוס בצרותיו הוא: אלמנות ושכול, מחלות וייסורים, אכזבות ותסכולים. והלא אלה הסמנים הבדוקים לתפילה אמיתית, וכמאמר החכם: "אין דבר שלם

יותר מלב שבור", התוצר הסופי: התעלות נפשית שאין כדוגמתה ואפילו לאלה שאין להם צרות. אכן, תפילת ימים נוראים היא מעין זריקת חיסון אשר כוחה יפה בנו לכל השנה.

בפרק הקודם סיפרתי על סעודת ההודיה שג'ודי ואני ערכנו לרגל שלושים השנים לעלייתנו. אותו ערב השאיר בלבי משקע כבד משקל. הרהרתי בו הרהורים מהרהורים שונים. ביניהם רציתי להיזכר מה היו השיאים של שלושים השנים הללו. העלייה עצמה, כמובן, כלומר ראיית הארץ מן המטוס כפי שכבר תיארתי. כניסתי בפעם הראשונה לבניין הפקולטה בהר הצופים עשה עליי רושם עז. מערת המכפלה – בכלל לא. הפעם הראשונה שעמדנו לפני הכותל המערבי הרשימה מאוד אבל לא כמו ביקורי הראשון בבית העלמין של צפת: לראות את הקברות של האר"י, של רבי שלמה אלקבץ בעל "לכה דודי", האלשיך, ובמיוחד של רבי יוסף קארו והמב"ט (משה מטראני) – שם הייתי נסער ונרגש כולי. נסיעתי לקבר רחל הפתיעה אותי. כמה ימים לפני הנסיעה קראתי מאמר אשר הוכיח שאי אפשר שיהא זה קברה של רחל אמנו, שכן המיקום אינו "מסתדר" עם הפסוקים בתנ"ך המתארים אותו. ובכל זאת נסעתי. הגעתי שמה והרגשתי מהלומה בנפשי. כל הטרגדיה של האמהות היהודית של הדורות אפתני. קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה מאנה להינחם על בניה כי איננו. נחנקתי.

והנה, מעל לכל אלו שיא השיאים של ההתעלות בארץ הריהו התפילה השנתית בימים הנוראים ב"חברון" אשר בבני ברק. "ובכן תן פחדך ה' א-להינו על כל מעשיך ואימתך על כל מה שבראת". הקב"ה פורץ את ארבע האמות שאני הקטן מציב לו כל השנה. לפתע הוא מולך על קמבודיה ועל אוסטרליה, הוא מושל בבוסניה ובסיביר, הוא משתלט על ההימלאיה ועל האלפים, ארגנטינה ואינדונזיה גם הם בשליטתו. "וידע כל פעול כי אתה פעלתו" – כולל אותו טוטסי פרא-האדם, "ויבין כל יצור כי אתה יצרתו" – כולל סאדאם חוסיין. "ובכן צדיקים יראו וישמחו", ולפתע אני נזכר בקטנות המוחין שלי, כאשר, למשל, מישהו

לא הזמין אותי לחתונת בנו, "ועולתה תקפוץ פיה, ותעביר ממשלת זרון מן הארץ" – ואני כועס כי מזכירה אחת באוניברסיטה שכחה לשלוח איזה מכתב; בוש תבוש! ועל הכול: "אדם יסודו מעפר וסופו לעפר" – פרספקטיבה מחודשת, מעמדו האקזיסטנציאלי של האדם עלי אדמות. למה הדבר דומה? למעין כנס של שלושה ימים בשנה המוקדש לתפילה, לאינטרוספקציה-חשבון-הנפש, להערכת גדלותו של האדם על הסכנות הכרוכות בה, ולהבנת קטנותו של האדם והאתגר אשר יש בה. בשני הימים הראשונים של ה"כנס" יש ארבעה מושבים: ערבית, שחרית, הפסקה לקידוש קל, מוסף ומנחה. כעבור שבועה ימים מתקיים היום השלישי של אותו "כנס", עוד פעם ארבעה מושבים עם מושב הנעילה. שלושת הימים מאופיינים באין מפריע ובאין תעסוקה אחרת, אלא שהיום השלישי הוא מרוכז ביותר, ללא אכילה ושתייה. אכן, סופו קתרוזיס בלתי רגיל, ובמקרה שלי, של ג'ודי ושל בני ביתנו, השפעה נפשית ארוכת טווח, לשנה תמימה.

אצל אדם העובר חוויה זו הרכה ספקות תיאולוגיים מתנדפים והרכה קושיות פילוסופיות מאבדות את עוקצן. לא שנפתרו כל החידות ולא שהתיישרו כל ההדורים. אלא שההחלטה לדבוק באורח החיים של ישראל-סבא קיבלה גושפנקה חווייתית בעלת עוצמה, המחזקת את רוחו של האדם עד שיש בו הכוחות להחזיק מעמד בפני מאבקים, סתירות, פרדוקסים ותעלומות.

שורה תחתונה, אחרי שנים רבות של ספקות ולבטים אינטלקטואליים ושל חוויות רגשיות מצאתי את עצמי יהודי מאמין, יהודי המקבל את עיקרי האמונה המסורתית, יהודי אשר האינטלקט מתאים ומותאם לאותו אורח חיים של תורה ומצוות שקיבל על עצמו דור לפני כן מנימוקים אחרים לגמרי. מיהדות אורתופרקטית הגעתי ליהדות אורתודוקסית תוך מגע מתמיד עם העולם החילוני (יהודי ולא-יהודי) ועם התרבות החילונית ותוך מגע מתמיד עם העולם הדתי ועם התרבות התורנית. בעמודים האחרונים תיארתי שני גורמים שעזרו לי להגיע למפנה

בחיי האמונה שלי: ההשפעה הגדולה שהשפיעה עליי הוראת היהדות לתלמידים אמריקאים, הריקים מכל מסורת, והחוויית הדתיות השנתיות שעברתי בימים הנוראים. אולם העיסוק בהם היה מעין סטייה מהרצאת הדברים בתולדות חיי האקדמיים, מאז עלייתי ארצה. אני מצדיק את הסטייה הזאת משום חשיבותה המכרעת בחיי הרוחניים. אשוב כעת ואספר את ההתפתחויות בקריירה האקדמית שלי.

בד בבד עם הוראת המשפט העברי עסקתי במחקר, ליתר דיוק: בשני מחקרים.

דיני היושר במשפט ההלכה

חמש־עשרה שנה הקדשתי לחקר דיני היושר במשפט ההלכה. הספר נכתב באנגלית והכותרת של שני כרכיו היא *Equity in Jewish Law*. הוצאתו לאור נעשתה על ידי Ktav Publishing House of Hoboken, New Jersey, and Yeshivah University Press of New York. נקודת המוצא שלי הייתה הגדרת יושר אצל אריסטו. לפי אריסטו יושר הוא המכניזם הפנימי שבכל שיטה משפטית אשר דרכו אותה שיטה מתקנת את עצמה מסילופים, עוולות ואי־צדק הנובעים מהחוק. אכן תפארתו של החוק היא אופיו הכללי, אין אִיפָה ואִיפָה, אין משוא פנים, אין אפליה, אין חריגים ביישומו. אבל דווקא בגלל אותה כלליות תימצאנה נסיבות אשר בהן יישום פורמלי של החוק יגרום עוול. הגמרא, למשל, מביאה משפט מסוים (ב' בבא מציעא לט ע"ב). באותו משפט הואיל והנתבע, מרי בר איסק, היה אדם אלים אשר הטיל את אימתו על כל בני העיר, פסק הדיין, רב חסדא, שנטל ההוכחה חל עליו בניגוד לכלל המקובל, הקובע כי נטל ההוכחה חל על התובע ("המוציא מחברו עליו הראיה"); כי היישום הפורמלי של הכלל היה מביא לתוצאות הנוגדות את הצדק. אכן, המשפט הזה מוזכר על ידי הרב יצחק עראמה, בעל עקידת יצחק, והוא מפנה אותנו לאריסטו כבסיס. אני מראה את הקשר הקונספטואלי

בין יושר, עדיפותה של רוח המשפט על הפורמליזם, עדיפותה של כוונת המחוקק על יישומם המילולי של דבריו, ובין המושג "לפנים משורת הדין".

כרך ראשון של המחקר שלי מנתח את דיני היושר בשלושה מישורים: (א) במישור השיפוטי – כמו יישומו אד הוק על ידי רב חסדא, שזוהי הדרך הנפוצה ביותר של היושר, וכמו עידוד הפשרה בסכסוכים. על הפסוק ועשית הישר והטוב בעיני ה' (דברים ו:יח) כותב רש"י: "זוהי פשרה לפנים משורת הדין." (ב) במישור הפרשני – ובו מושג היושר קובע שאם חוק (פסוק בתורה) ניתן לשני פירושים, אשר כל אחד נאמן לקריאה המילולית שלו, אלא שפירוש אחד יוצר קשיים והשני מביא לידי תוצאה נוחה, יש להעדיף את השני, על פי פרשנותם של חז"ל לכתוב במשלי ג: יז דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום. (ג) במישור החקיקתי – ובו חז"ל מתקנים תקנות השוללות יישום מילולי ופורמלי של דין תורה. למשל, במקום שחופש המכירה (שהוא עיקרון תורני) היה מוביל לניצול מצבו המיוחד של שכן לשדה המוכר, תיקנו חכמים "דינא דבר מצרא" [במכירת קרקע יש עדיפות ודין קדימה לשכן הגובל על אותה קרקע על כל לקוח אחר], להגן על האינטרסים של אותו שכן. בכל המקרים הנזכרים המשפט הפורמלי קרוב למושג "דין" והתקנות דומות ליישום עקרונות "לפנים משורת הדין". כל המישורים הללו נזכרים על ידי אריסטו וכולם מקבילים לתופעות דומות במשפטי האומות. הכרך הראשון נקרא *Halakhic Perspectives in Law: Formalism and Flexibility in Jewish Civil Law*.

והכרך השני נקרא *Beyond Equity: Halakhic Aspirationism in Jewish Civil Law*.

בעוד שהכרך הראשון מדגיש את הדומה בין משפט ההלכה ובין שיטות משפט אחרות, הכרך השני מדגיש את השוני ביניהם. ובו אני מראה את הצורות אשר בהן משפט ההלכה מחייב נורמות שהן מעל ומעבר ליושר המשפטי. ברוח זו אני בודק את המושגים "מידת חסידות",

"לפנים משורת הדין" (במשמעותו הטכנית) ו"דיני שמים", ומראה את מעמד המשפטי (זאת אומרת, הם אינם רק חיובים "מוסריים" במובן המקובל של המונח).

השורה התחתונה, בצורה פשטנית, הסתכמה באמירה הפרדוקסלית ביידיש: "לפנים משורת הדין אף הוא דין".

את הספר על יושר גמרתי בשנים 1968-1988, ובכתיבתו נפרדתי מהלשון האנגלית. קיבלתי על עצמי שמעכשיו כל דבר רציני היוצא מתחת ידי ייכתב בעברית. החלטה זו אינה מקובלת בעולם המשפטי האקדמי.

על כך ברצוני להוסיף ולבאר. מבחינה מסוימת, אני כאקדמאי פוסח על שני הסעיפים. מחד גיסא, אני מרבה להזדקק ל"חכמת האומות", למחקרים לועזיים, למאמרים של משפטנים והיסטוריונים כלליים, למיטב הפילוסופיה, ההגות והמדעים פרי מלומדים שהם בני ברית או שאינם בני ברית. הרמב"ם היה מסכים, שהלא הוא הורה לקבל את האמת ממי שאמרה. מאידך גיסא, חייבים אנו לעשות לביתנו. כל ימי דגלתי במרכזיות הלשון העברית בחיי עמנו. בעולם האקדמי הישראלי מעודדים חוקרים לעשות את שנת השבתון שלהם בחוץ לארץ, על מנת להרחיב אופקים, להתעדכן בעולמם המדעי, לבל ייהפכו חלילה לקטני מוחין ולבני עירה מדעית-מחקרית מצומצמת. מובן. אבל בבואם למלא את הפקודה של Publish or Perish (או פרסום או כרסום), חוקר אשר לא פרסם באנגלית אין סיכוי שיועלה בדרגה. אני תמה האם חוקר צרפתי בצרפת, חוקר איטלקי באיטליה או חוקר גרמני בגרמניה, חייבים גם הם לפרסם באנגלית וזקוקים לחוות דעת אמריקאיות על מחקריהם כדי להתקדם באוניברסיטאות שלהם. התוצאה: התבטלות החוקר הישראלי באקדמיה הישראלית וזלזול בעמיתיו הישראלים. והתוצר הסופי: הערצה עיוורת לכל הנעשה באמריקה, מה שמקובל שם הוא כשר לבוא בקהלנו, ידיעה בפרטי פרטים בהווי האמריקאי ובתולדותיה ולעומתה בורות מצערת בתולדות ישראל ובקודשיה.

החלטתי כי הגיעה השעה שאת כרמנו שלנו עלינו לנטור, את תרבותנו שלנו עלינו להעשיר – ומעתה אערוך את מחקריי בעברית ואכתוב את ספריי בשפתנו שלנו.

על הספר "הרשעה עצמית במשפט העברי" ועל מאמריי

את השנים 1988–1998 הקדשתי לחיבור ספרי: **הרשעה עצמית במשפט העברי: ההודאה הפלילית וההפללה העצמית בהלכה היהודית**, בהוצאת מאגנס בירושלים, ספר הנשמע דומה לדוקטורט במשפט העברי אשר כתבתי לסמינר התיאולוגי. ולא היא. בספר זה מובא מחקרי על סדר הדין הפלילי העברי מארבע נקודות מבט. (א) מבט דוגמטי – אני בודק את אי־קבילותה של ההודאה הפלילית על כל הלכותיה ואת ההלכה של "אין אדם משים עצמו רשע" על כל פרטיה ודקדוקיה. (ב) מבט היסטורי (הנחלק לשניים) – 1. בדיקת תולדות הספרות המשפטית, היינו חקירת המקורות שבהם מופיעות ההלכות הרלוונטיות והשתלשלותן; 2. יישום ההלכות הללו בארצות השונות ובתקופות השונות. (ג) מבט השוואתי (הנחלק לשניים) – 1. בדיקות רוב רובן של השיטות המשפטיות בעולם העתיק ובימי הביניים; 2. בדיקות השיטות המשפטיות החשובות של ימינו, הן אלה השייכות למסורת האירופית הן אלה השייכות למסורת האנגלו־אמריקאית (כולל המשפט הנוהג במדינת ישראל). (ד) מבט עיוני־פילוסופי־אידיאי, "טעמא דקרא". בזה כללתי גם מחקר יסודי מאוד בהיבטים הפסיכולוגיים של משפט ההלכה בנושא של ההודאה הפלילית.

חוץ מאיסוף חומר רב, סידורו, ניתוחו ועיון בו, נקודת הכובד בעבודתי היא באבחנה בין מה שאני מכנה "המשפט העברי הקלאסי [הרמנייטי או נורמטיבי]", כלומר החוק הפורמלי המקודש, דאורייתא ודרבנן, שבו מעוצבים עקרונות ההלכה וערכיה, ובין מה שאני מכנה "המשפט העברי הפרגמטי [המעשי או היישומי]" הסוטה מן החוק הקלאסי בתורת

"דין מלכות", או בתקן של "הוראת שעה" "למגדר מילתא" או "לגדר ולתיקון". אני בודק את היחסים בין החוק הקלאסי ובין הנוהג היישומי, כיצד האחרון שונה מהראשון, וכיצד הראשון משפיע, מנחה ומנווט את האחרון.

מסקנתי היא שאי אפשר להבין את המשפט העברי מבלי לחרוש בעקרונות סדר הדין הפלילי הקלאסי, ואי אפשר להכיר את המשפט העברי בצורתו המוחשית מבלי לבדוק את החוק הפרגמטי.

וכבר העיר לי ידידי העוקב אחרי כתביי שבניגוד להתנהגותי האישית, המתאפיינת בשמירה מדוקדקת על כל פרטי ההלכות, הספרים שלי – הן באנגלית והן בעברית – מדגישים את גמישותה של ההלכה, את המתח המתמיד בין השעבוד לחוק החרות ובין חופש התמרון ומעוף היישום של גדולי הפוסקים, את האופקים הנרחבים של ההלכה היהודית, העשירה כל כך בחילוקי גישות ובמחלוקות לשם שמים.

מאמריו אף הם מתאפיינים באיסוף חומר רב ובבדיקתו מכמה וכמה היבטים כולל היבטים פילוסופיים. רובם דנים בסוגיות של שליחות או המשפט הפלילי, ביניהם: שליחות לדבר עבירה (שני מאמרים), מילי לא מימסרן לשליח (שני מאמרים שהם פרי לימוד מעמיק עם חתני חיים נ"י), לא תעמד על דם רעך (*The Good Samaritan and Jewish Law*) כאשר עדיין פרסמתי מחקרים באנגלית), המלכוד וההדחה לדבר עבירה (שזכה למאמר מקביל במשפט הישראלי מעטו של אלי לדרמן (דיני ישראל ט"ו [תשמ"ט]), סופרארוגציה ומידת חסידות (המעמיק בסוגיה אחת שבספרי על היושר), מקומה של הענישה במשפט העברי הפלילי (שזכה לעניין רב וצוטט רבות). המאמר אשר לדעתי הוא החשוב ביותר והמקורי ביותר הוא: "ניסיון פלילי והמזל שבמוסר (Moral Luck) במקורות היהדות", צירוף מבורך של הלכה ואגדה, משפט ותיאולוגיה. ועוד.

היכול איננו גדול, כי אין לי עט סופר מהיר, אדרבה אני כבד־כתיבה. היכול צנוע גם במובן נוסף: אין לו תפוצה גדולה. אכן, כבר נשאלתי שאלה שאני לפעמים שואל את עצמי: למי אני עמל? כלומר, מי הוא

ציבור היער שלי? הלא בני תורה אינם מעוניינים בשאלות אשר להן אני מתאמץ לתת תשובות. החוגים שבתוכם אני חי ומהם אני נעזר (בין לשבט, שאני חולק עליהם, בין לחסד, שאני שואב מהם תימוכין או רעיונות) הם רחבים. תורתי זרה להם ולהם היא לזרא – חוגיי כוללים חוקרים מאמינים וחוקרים חופשיים, מלומדים בני ברית ומלומדים שאינם בני ברית. אנשי מדע ומלומדי משפט מנוכרים הם מתורת ישראל – מרכז התעניינותי ומוקד עיוני. ובכן, למי אני עמל? הווי אומר, אני זן נדיר, לעצמי ולשכמותי אני כותב – חוג די מצומצם. אני תקווה שאולי יפוצו מעייני חוצה בדורות עתידים.

פעילותי הציבורית

ומכאן לפעילותי הציבורית. אינני חבר בשום מפלגה. ספק אם הצבעתי בבחירות דמתה לזו של הבחירות אשר קדמו להן או לזו שלאחריהן. כמו כן, אם אין זיכרוני מטעה אותי מעולם לא חתמתי על שום עצומה, דווקא מחשש שמא פעולה כזאת תקלקל את תדמיתי כאדם בלתי מפלגתי ועל-סיעתי, תדמית שהייתה חשובה לי לאור פעילותי הציבורית שבחרתי בה ושאתאר להלן.

בחרתי להתמסר לשתי פעולות ציבוריות שבהן ברצוני להתמקד.

"שילה" – על הקמתה ופעילותה בשנים 1973–1987

בתום הקרבות של מלחמת יום הכיפורים, בשלהי שנת 1973, הופיע במשרדי אדם קשיש שכולו אומר מכובדות, לבוש בלבוש מודרני ומגולח למשעי (אילו ידעתי את גילו בשעת שיחתנו הטלפונית לא הייתי מסכים שיבוא הוא אליי אלא הייתי בא אצלו). הוא הציג את עצמו: "שמי מ"ד לוינשטיין [מאיר דוד] והפנה אותי אל כבודו פרופ' זאב לב מירושלים." אמנם המפנה הוא ידידי עוד לפני עלייתנו ארצה (הוא עלה כעשרים שנה לפני) אבל השם "מ"ד לוינשטיין" לא אמר לי כלום. רק לאחר מכן נודע

לי שהוא היה איש עסקים מוצלח מאוד, חבר כנסת של אגודת ישראל בכנסת הראשונה ואף היה מהחתומים על מגילת העצמאות.

וכה דבריו: "פרופ' קירשנבאום, בקרוב עליי יהיה להתייצב לפני כיסא הכבוד ולתת דין וחשבון על מעשיי. אחרי מלחמת ששת הימים לבכות העם היו פתוחים, ואנחנו החמצנו את ההזדמנות לקרבם לאבינו שבשמים. עתה אחרי המלחמה הזאת, שוב נפתחים הלבבות. אם נחמיץ את השעה שוב, לא יהיה לי כל תירוץ בעומדי למשפט." אני מודה ומתוודה. אינני רגיל לסוג דיבור כזה, בחוגים שלי אין אנו נוהגים להתבטא כך. התרשמתי מהכנות, מיראת השמים, מהנחישות בקולו ומהאינטליגנציה שלו. ומה הוא מבקש ממני? לארגן את האקדמאים הדתיים (הוא לא הגדיר את המונח "דתיים") בארץ וללמד "יהדות" (גם את המונח הזה הוא לא הגדיר) בקרב העם. מטרתנו תהיה לשאת הרצאות המקנות השכלה יהודית על מנת להעשיר את הבנתו של הישראלי ולחזק את אהדתו למורשתו הרוחנית.

ואכן כינסנו את הנוגעים בדבר. כינוסה של הישיבה המכוננת היה מוצלח. באו אישים מכובדים ביותר. הרב צבי מרקוביץ, מראשי הרבנים של רמת-גן, הדגיש את כוחם של אקדמאים דתיים: "יש מקומות", הוא אמר, "הסגורים בפני רבנים. רק אקדמאים יכולים להגיע לציבורים מסוימים. יש אוזניים המוכנות לשמוע דווקא דברי פרופסור." הרב אהרן ליכטנשטיין, ראש ישיבת אלון שבות, נגע בשאלה אשר הטרידה גם אותי, שאלת בזבוז הזמן, ואמר: "יש מקומות ויש תקופות שחייבים להקריב את התורה על מזבח התורה." עו"ד פרייוס, מרצה לסוציולוגיה ולעבודה סוציאלית בבר אילן, היה מראשי העושים והמעשים.

אין כאן המקום לפירוט. אעמוד על כמה נקודות ואסכם את הסיפור. שדות פעולותינו היו: קיבוצים, מרכזי תרבות בערים, בסיסים צבאיים; לא קבוצות דתיות, לא תיכוניסטים. לא כובשים כל ציבור; מודיעים על הימצאותנו ועל נכונותנו לשרת, ולא יותר. עקרונית חברינו פעלו כמתנדבים, שכן כולם עסוקים היו מעל ומעבר במלאכתם ועצם נכונותם

להתפנות לשירות הזה הייתה בגדר התנדבות. אכן, רוב החברים לא זו בלבד שלא קיבלו תמורה אלא שהיו מפסידים כסף על הוצאות הנסיעה. אבל במקרים רבים לפורום המארח היה תקציב והיה תורם להוצאות. אני בתוקף תפקידי כיושב ראש ארצי של העמותה הייתי מתנדב, כך שההוצאות היו מינימליות והסתכמו בפרנסת משרה חלקית של העוזר שלי. מפעם לפעם היינו מגייסים מענק ממשרד הדתות. לעת הצורך הייתי פונה למר לוינשטיין, ומעולם לא השיב פניי ריקם. בקיצור, כסף לא היווה כל בעיה.

את מאגר המרצים הרחבנו לרופאים, עורכי דין, מורים מוכשרים ורבנים צעירים – כולם דתיים. אבל לא בדקנו בציציות. המתנדבים היו ממגוון דתי רחב: מהקיבוץ הדתי, מגוש אמונים, מעוז ושלום, ואף כמה חרדים; החלק הארי – אנשי אקדמיה. אנשים המזוהים בעיני הציבור כדמויות פוליטיות לא נתקבלו. להדגיש את דרכנו כבלתי מפלגתית וכעל-סיעתית ביקשנו מהשופט יצחק קיסטר מבית המשפט העליון להיות נשיא הכבוד. הוא נענה ברצון ואף ניאות להיות יועצי האישי בשאלות רבות שהתעוררו.

קראנו לעמותה החדשה "שילה" – ראשי תיבות: שירותי ישראלי להכרת היהדות, כאשר המילה "יהדות" היא לשון נקייה לדת. לא אומר שכתוצאה מפעילותנו התרבו מניחי תפילין בישראל. תנועת "חוזרים בתשובה" טרם נולדה אז בארץ; בימים ההם אם ראית אחד כזה ידעת שהגיע מחוץ לארץ. בכלל, אותה תנועה לא ניזונה מהרצאות אקדמיות נוסח "שילה". אכן, פעם אחת משרד הדתות זימן ארגונים לא-ממסדיים המטפחים תודעה יהודית, והופיעו נציגים של יותר משלושים וחמש עמותות – כמה מהן ארציות, כמה מהן מקומיות (במיוחד ירושלמיות), כמה מהן עדתיות, כמה מהן לנשים. היו מקרים של כפילות, כמה מן העמותות היו חופפות בפעילותן, במעט או בהרבה. ד"ר דני טרופר, מייסד "גשר" והעומד בראש הארגון, נשא את דברו, ואמר בין היתר: "שמעתי את המילה 'התחרות'. רבותי, יש כל כך הרבה

עבודה והמשאבים הם כה מועטים שהם מלהזכיר את המילה 'התחרות'. "ואספר כאן על אחת מן הפעילויות שלי. הוזמנתי לקיבוץ גן-שמואל להרצות על נושא בתחום היהדות. באו יותר מחמישים חברים. משום-מה שרתה עליי השכינה והצלחתי בצורה זוהרת. עד כדי כך שהיה גל של תשואות למשמע דברי שביעות רצונו של המנחה. קמתי אני והגבתי: "אבל אני אינני שבע רצון. למה אין כאן אדם צעיר מבין חמישים?" קם קיבוצניק קצר-מכנסיים וארוך-הרעמה-הלבנה, ובצער עמוק קונן: "אין זה עניין של יהדות. הם אינם מופיעים לשום נושא ערכי. גם האחד במאי אינו מדבר אל לבם. או פוליטיקה או 'תכל'ס' (במשק), אחרת לא מעניין אותם."

למחרת הבוקר פגשתי את רצון ערוסי, אז אסיסטנט במשפט עברי, ותוך כדי סיפורי שאלתי (אני האמריקאי שבע-שמונה שנים בארץ) אותו אם הוא שמע על "גן-שמואל". והוא השיב "אם שמעתי? זהו המקום אשר שם קיצצו לי את פיאותיי."

אלא ש"שילה" נועד לדעיכה. כלל זה נקוט בידך: ארגון אשר פרופסור בראשו, סופו כישלון. על אחת כמה וכמה אם הפרופסור הוא אמריקאי שאינו מכיר את הדרישות המיוחדות או הניואנסים המיוחדים של כל פעולה. ואם אין בפגם הזה כדי לקלקל לגמרי, הוסף עליו הקפדה על הזמן, שכל רגע שאינו מוקדש לתורה, ללימוד ולכתיבה הרי הוא אבל עליו.

עברו עשר-שתים-עשרה שנים, ולמרות עידודו המתמיד של מר לוינשטיין, נחלשה הפעילות. ויהי היום, והנה הופיעה במשרדי אישה הפעילה ב"יד ושם" בסניף גבעתיים בהיכל ווהלין. היא עצמה ניצולת שואה, לא דתית, המדריכה קבוצות של תלמידי בתי הספר התיכוניים בגוש דן ומלמדת אותם את תולדות השואה. מדי שבוע מגיעות קבוצות תלמידים. וההדרכה מסתיימת בלקח אחד ובשאלה אחת. הלקח: ראו גורלו של עם ללא ארץ, ללא מדינה, ללא הגנה עצמית. והשאלה: מה הוא יהודי? לא "מי" הוא יהודי אלא "מה" הוא יהודי. אישה זו, גברת חנה נוסנבלט שמה, שמעה על "שילה" וביקשה לגייס אותנו לעזור לה

להתמודד עם השאלה הזאת. היה זה שידוך מן השמים כי היה בו סיכוי של תחיית המתים ל"שילה". המעבר מקבוצות מבוגרים לקבוצות בני נוער לא הפריע לא לי ולא למר לוֹיִנְשְׁטֵיין.

בתוך זמן קצר קישרה חנה נוסבלט בינינו ובין משרד החינוך ו"שילה" קם לתחייה. כדי לענות על דרישת המשרד שנראה פלורליסטיים יותר, היא המליצה שנוסיף למאגר הקיים של שלושים המרצים הוותיקים שלנו שלושה מרצים חילוניים. הואיל והגדרתה למילה "חילוני" תאמה את הגדרתי – ש"חילוני" ב"שילה" פירושו "לא־דתי" ולא "אנטי־דתי" – לא ראיתי כל בעיה. הזמנו איש חינוך דגול, אחד המפקחים הבכירים של גוש דן, ג'נטלמן נעים, הוגה, להרצות בפני הקבוצה העומדת בתור, אבל הואיל וזאת הפעם הראשונה שהוא יופיע במסגרת שלנו קיבלתי על עצמי להעביר את השיעור השני אחריו – כך אוכל לשמוע אותו ולהתרשם מכישוריו.

בינתיים קיימתי את מפגשי השבועי עם מר לוֹיִנְשְׁטֵיין. הודעתי לו שאנו מוסיפים שלושה מרצים לא־דתיים. הוא הגיב בהיסוס, "מעולם לא עשינו את זאת". הסברתי לו שבצעם אין זה משנה את טיבו של "שילה" שהלא אנו מגייסים בעיקר את שלושים המרצים הקבועים שלנו. אני מבין, ובעצם אין לי התנגדות נחרצת, אבל הייתי מרגיש יותר נוח אילו עשינו שאלת חכם. ניסיתי לשנות את דעתי, אבל הוא היה "ייקה" לא רק בישרותו, לא רק בקבלת אחריות היותו אדם שאפשר לסמוך עליו, לא רק בהליכותיו הקורקטיות, אלא גם בעקשנותו. הערצתי וחיבתי כלפיו התגברו, ואמרתי: "טוב, תציע שמותיהם של שלושה רבנים, ואני אבחר אחד מהם." "אעמוד בקשר אתך מחר." ענה.

למחרת הוא הציע שלושה רבנים בוו הלשון ובכל הרצינות: "הרב הגאון רבי אלעזר מן שך שליט"א ראש ישיבת פוניבז', הרב הגאון שמואל הלוי ווזנר שליט"א אב בית הדין של 'זכרון מאיר' אשר בבני ברק, והרב הגאון שלמה זלמן אויערבך שליט"א ראש ישיבת קול תורה." הורדתי את השפופרת, פניתי לג'ודי ואמרתי: "אוי, אני בצרה. הרב

שך לא יתיר תזוזה בנושא ציבורי אשר איננה מעורה בדרכי הדורות הקודמים. הרב ווזנר הוא בעל אוריינטציה חסידית, וספק אם הוא מבין את הנוער הישראלי. רבי שלמה זלמן הוא נהדר, חביב, פתוח, אבל הוא גר בירושלים. יהיה עליי לקלקל חצי יום, איזה בזבז זמן! אבל מה לעשות? שני הראשונים לא באים בחשבון. לטובת העניין חייבים לנסוע לירושלים. "וכך קבענו לראשית השבוע הבא.

בינתיים הגיע יום מפגשנו עם קבוצת התיכונים. המפקח החינוכי העביר הרצאה מעניינת ביותר על מונותאיזם אתי. את רוב הרעיונות הכרתי מתורתו של יחזקאל קאופמן אבל הוא ניסח אותם בצורה פדגוגית נאה ומשכנעת. אחרי ההרצאה נפתח דיון בין המרצה ובין שומעיו ברמה מרשימה. קם תלמיד ושאל בצורה רצינית – שלא על מנת לקנטר – "אני מוכן לקבל את תורת המונותאיזם האתי, אבל למה חייב אני להיות יהודי לעשות כך?" לתדהמתי המרצה היה נבוך ופלט מפיו: "זוהי שאלה שאני בטוח שפרופ' קירשנבאום ירצה להתייחס אליה במחצית השנייה של היום." בהרצאתי תיארתי את מעמד הר סיני לפי האמונה המסורתית. משהו גורלי קרה שם, התחוללה תמורה יסודית בחיי ישראל, מאז נהיינו לקבוצה אתנית-תרבותית מיוחדת – כפי שמעידה ההיסטוריה. דיברתי על מושג בחירת ישראל אשר יצר יחסים אינטימיים בין העם ובין הא-ל הגואלו ממצרים. האמונה במונותאיזם אתי לבשה אז צורה מוחשית כמחייבת, נכנסה לחיי יומיום כמעצבת אורח חיים של האומה.

להערכת, היום היה יום מוצלח. שני המרצים העשירו את מחשבתם של השומעים במסירת מידע ובפיתוח גישה הגותית מעמיקה. והרמה הייתה רמה אקדמית מתאימה, ללא סיסמאות וללא הטפה.

"ויהי אחרי הדברים האלה" נסענו, מר לוינשטיין ואני, לבית רבי שלמה זלמן אויערבך בשכונת "שערי חסד" בירושלים.⁸⁰ נתקבלנו בשמחה,

80. בימי חיי יצא לי להגיע לביתם הפרטי של כמה אנשים הנמנים עם "גדולי ישראל", אנשים בעלי השפעה גדולה על רבבות יהודים דתיים: הרב קמינצקי

בחום ובידידות. נודע לי אחרי כן כי זו דרכו של הרב לכל באי ביתו. אבל שמתי לב שהוא כיבד את מר לוינשטיין בצורה יוצאת מן הכלל. הצגתי את עצמי ומיד ציינתי שאין סכסוך ביני ובין מר לוינשטיין, שנינו כוונתנו לטובת העניין, ותיארתי בפניו את תולדות "שילה". הוא קטע אותי והתחיל לספר בלבביות ובהתלהבות איך שהוא עצמו עוסק לבדו בפעילות דומה עם סטודנטים מן האוניברסיטה העברית. אז הגעתי לנקודת שילובם של מרצים לא־דתיים כשינוי במדיניות של "שילה" עד עתה. כדי להמחיש את התועלת בשילוב הזה, סיכמתי את דבריו של המפקח החינוכי על מונותאיזם אתי ותיארתי את הצלחתו.

תגובתו הראשונה הייתה: "אני אינני פוסק, אתם לא חייבים בכלל לשמוע לי." הנחנו את דעתו: לא לשם פסק הלכה באנו אלא לשם עצה טובה, לשמוע את דעתו בעניין. "אם אתם מעוניינים בדעתי, אני אומר לכם שלא כדאי לשלב אותם. נקודת המוצא שלכם חייבת להיות האמונה בתורה. אינני אומר לרחות חילוניים. חס וחלילה. צריכים לשתף איתם פעולה, לערב אותם בהנהלה. אבל אני מדבר על ההרצאות והשיעורים על יהדות, נקודת המוצא בהם חייבת להיות תורנית. אגב, על אותו מפקח שסיפרת עליו, אילו הייתי תלמיד השומע את דבריו הייתי שואל אותו: 'אבל מדוע עליי להיות יהודי כדי לקבל את המונותאיזם האתי? למה אין אני יכול להיות גוי ולהחזיק ברעיון הנשגב הזה?'"

הופתעתי ואף הבנתי ש"שילה" תמשיך במדיניות הקיימת. לזכותה של הגב' נוסבלט ייאמר שהיא הוסיפה עוד ארבע־חמש שנים לחיי "שילה", אבל אחרי כן מצב בריאותה והנהלתי הכושלת הביאו

והרב משה פיינשטיין בארצות הברית, הרב שך והרב דוד פוברסקי משיבת פוניבז', וכן הרב אויערבך והרב יעקב ישראל קנייבסקי ("הסטייפלר"), הרב שאול ישראלי, הרב שלמה טנא והרב צבי יהודה קוק – לא כולם בעלי השקפה אחת, אבל כולם בעלי סגנון חיים אחד: דירות צנועות ביותר, ריהוט פשוט, אביזרים מן הדור שעבר, אין רמז למותרות.

לדעיכתו הסופית. ברם, אך שקעה שמשו של "שילה" והחלה לזרוח שמשו של "נוער שוחר משפט עברי".

"נוער שוחר משפט עברי" –

על הקמתה ופעילותה של העמותה

זכות היוצרים לעמותה חדשה זו שייכת למר עוזי ריבלין, איש חינוך, שהגה רעיון של "שיווק" המשפט העברי בפורמט של "נוער שוחר מדע" – חוגים עבור תלמידי תיכון (90% מהם חילוניים) הבאים לאוניברסיטה ללמוד משפט עברי במסגרת של לימודי משפט כללי (ישראליים). המרצים הם שופטים ועורכי דין, מורים למשפטים ותלמידים לתארים מתקדמים. מרכזי החוגים הם אסיסטנטים בפקולטות השונות ותלמידים למשפטים. הברלים גדולים היו בין "נוער שוחר משפט עברי" ובין "שילה". "שילה" היה ארגון דתי; "נוער שוחר משפט עברי" הינו כללי יותר, פלורליסטי ממש. הדתיות בו ניכרת בחומר הנלמד וכן על ידי העובדה (המצערת) שרק דתיים הם המה היכולים ללמד את החומר העברי (את החומר של המשפט הישראלי והכללי לימדו מגוון רחב של מרצים). "שילה" יצא החוצה אל הציבור, כסף לא שיחק תפקיד, והייתה בעמותה הגמישות של פעילות התנדבותית; "נוער שוחר משפט עברי" מתקיים בקמפוסים של האוניברסיטאות ובבתי אולפנה להשכלה גבוהה, התלמידים משלמים שכר לימוד מיוחד, תכנית הלימודים מובנית ואחידה ויש מטלות המוטלות על התלמידים. אף קיימות בחינות בגרות בלימודים אלה. הברל גדול בין "שילה" ל"נוער שוחר משפט עברי" היה בניהול העסק. ב"שילה" הניהול היה פשוט, אולי יותר מדי פשוט. "נוער שוחר משפט עברי", אחרי שאני ועמיתי להוראה בתל-אביב, ד"ר בן-ציון אליאש, נתנו את הדחיפה הראשונה, נוהל על ידי מנכ"ל שכיר ועל ידי מנגנון שלם בתיאום מלא עם משרד החינוך ובהכרתו הרשמית. השופט מנחם אלון הוא נשיא פעיל; אני יו"ר ארצי; ד"ר אליאש הוא יו"ר הוועד המנהל, יו"ר הנשיאות הוא פרופ' שלום אלבק מאוניברסיטת בר-אילן והנשיאות

עצמה מורכבת מכל הדיקנים של הפקולטות למשפטים בארץ עם ראש לשכת עורכי הדין. כמו כן, נתברכנו בוועדות אשר בראשן עומדים חוקרים דגולים במשפט העברי, המחברים חוברות לימוד נכבדים ביותר. "נוער שוחר משפט עברי" היה לסיפור הצלחה. למשל, בשנת הלימודים תש"ס השתתפו 650 תלמידים, בשנת תשס"ח 1100 תלמידים, יותר ממאה בתי ספר בחוגים מבאר שבע ועד לנתניה – עיקרם באוניברסיטה העברית, בתל-אביב ובבר-אילן, יותר ממאתיים תלמידים עשו חמש יחידות לימוד לבגרות בהדרכתה של עמותתנו, בניהולה ובפיקוחה.

אל המרכז הבינתחומי

בתום שנת הלימודים תשנ"ה, לפני הקיץ של 1995, מלאו לי עשרים וחמש שנים מאז הוזמנתי ללמד בתל-אביב, פרשתי לגמלאות ונתמנתי פרופסור אמריטוס. ידידי פרופ' אוריאל רייכמן שמע על כך, והוא בעיצומו של ייסוד המרכז הבינתחומי ללימודי עסקים, משפטים וטכנולוגיה (כשמו אז) בהרצליה. הואיל והמרכז הוא מוסד פרטי, אין כללי הפרישה המנדטורית חלים עליו, והזמינני פרופ' רייכמן להצטרף אליו. ידידותנו מקדמת דנא ואדיבותו האופיינית יצרו לי תנאי עבודה יפים מאוד. והנה, נסגר המעגל. ימיי כמורה ראשיתם בתיכון "הרצליה" אשר בניו יורק, ואם ירצה ריבון כל העולמים, סופם בהרצליה אשר בארץ ישראל.

להפתעתי הנעימה, לא הייתי צריך לוותר על רמת ההוראה. לימדתי כמו שלימדתי באוניברסיטת תל-אביב, אותו סוג שאלות מפי התלמידים, אותו סוג בחינות בסוף הסמסטר. כמו בתל-אביב כן בהרצליה יש שלושה סוגי תלמידים: עידית, בינונית וזיבורית; הצד השווה בכולם: ניכור מדהים מן המקורות הקלאסיים של היהדות (לקיים את ההבחנה הידועה בין "אפיקורוס" ובין "עם הארץ"). ואולם הבדלים יש בין החוויה ההרצליינית ובין החוויה התל-אביבית.

במרכז הבינתחומי האוריינטציה היא ל"משפט ועסקים" והלא אני מקדיש את מיטב כוחותיי להומניסטיקה של המשפט ואני מציג את ערכיו רחבי האופקים של המשפט העברי. ייתכן שדגשים אלה בהוראתי תורמים לפופולריות הגדולה שלי כמורה, אבל הם יוצרים חיץ ביני ובין רוב הפעילויות בקמפוס. נוסף על כך, בגין גילי (אני נמנה עם קשישי הסגל) אני דוחס את כל עבודתי אל תוך יום וחצי, מוחלים לי על אשר אני מדיר את רגליי משיבות הסגל, ונענים לבקשתי לבל אתמנה לשום ועדה. התוצאה: נשאר לי זמן רב ללימוד ולקריאה, למחקר ולכתיבה; ואינני פעיל במרכז כפי שהייתי פעיל בפקולטה בתל-אביב.

תחנות בחיי

כאשר אני סוקר את חיי האינטלקטואליים אני מדמה אותם לרכבת העוברת תחנות רבות, עומדת בהן ואחרי כן ממשיכה את דרכה קדימה. תחנה אחת הייתה "פילוסופיה", שם עמדתי לעיין בצורה כוללת בבעיות העולם, במהות האדם, בריבוי המחשבות על הטבע, על האתיקה, על האסתטיקה, על האפיסטמולוגיה, וכדומה. תחנה אחרת הייתה "פסיכולוגיה", שם נוכחתי לדעת שדור אחד או שניים אחרי מותו של זיגמונד פרויד הבנת נפשו של אדם עודנה בחיתוליה. הניסיון הרב המצטבר בטיפולים קליניים, השיפורים המתמידים במתודולוגיה של ניסויים, הספרות הרבה של מיטב המוחות המתמודדים עם הבעיות המקצועיות – כל אלה הביאו להתקדמות משמעותית בחקר התהליכים הנפשיים באדם, רגשותיו, הויותיו ותגובותיו על הסביבה. אבל עוד הדרך ארוכה להבנת נפשו של האדם. תחנה אחת הייתה "מוסיקה", שם הכרתי את ההדר של בטהובן, החן של מוצרט, ההוד של באך, הליכוב של היידן, והנוי של צ'ייקובסקי.⁸¹ כמוכן יש ויש אחרים, אבל אלה

81. ההוד, החן, ההוד, הליכוב והנוי – לא במקרה בחרתי בשמות אלה. בליטורגיה

החביבים עליי, המשמעותיים אצלי. המודרניים אינם מושכים אותי. תחנה נוספת ברכבת של חיי הייתה "ספרות". באוניברסיטה התעמקתי בגדולי יוון ורומא, כמו הומרוס ו-וורגיליוס, ובגדולי אנגליה, כמו מילטון ו-וורדסוורת (Wordsworth). שייקספיר מלווה אותי כל השנים. לדנטה, גיתה וטולסטוי אני מתבייש להודות שעדיין לא הגעתי. תחנה נוספת היא ה"בלשנות". אני אוהב שפות, הדקדוק שלהן, המבנה שלהן, השוואות והשפעות ביניהן. שמות – מהשמות בתנ"ך ועד שמות המשפחה של ידידי ושכניי – הם אוצר בלום של מידע היסטורי. רק בקריאה בסמיוטיקה, סטרוקטורליזם ודקונסטרוקציוניזם, לא ראיתי ברכה. עדיין לא עמדתי על מה בדיוק הם רוצים בבלשנות ובספרות. עוד תחנה הייתה "אמנות הציור והפיסול". קשה להזכיר את שמותיהם של גדולי הציירים והפסלים שיצירותיהם מוצגות במוזיאונים שבהם ביקרנו בטיולים השונים שזכינו לערוך בחו"ל. אני כולל את התחנה הזאת ואת התחנה של "מוסיקה" במסלול הרכבת האינטלקטואלית שלי שכן כפי שאמרתי בהקשר אחר גם לרגש יש תפקיד משמעותי בחיי הרוח.

לא באלה נגמרה רשימת התחנות שאליהן הגיעה הרכבת. היו גם "היסטוריה", "סוציולוגיה", "אנתרופולוגיה", במיוחד "אנתרופולוגיה משפטית", "מדעי המדינה", במיוחד תורת המשטרים, וכמובן "משפטים".

נסיעות הרכבת שלי בין תחנה לתחנה חשפו אותי, לא רק לחכמות העמים ולא רק לתובנות שלהם ("תאמין"), לא רק ליצירות הספרותיות והאמנותיות ("יפהפיותו של יפת"), אלא לכמה ערכים שלנו ששאבו מהם עידוד, הדגשה והבנה עמוקה יותר. כוונתי לערכים כמו דמוקרטיה וסובלנות, זכויות האדם בכלל וזכויות האשה בפרט, אוטונומיה של

היהודית הם קשורים למנצח השמימי. אכן, זכו מלחינים מחוננים אלה למתת א-לוהים.

היחיד ומימוש עצמי של הפרט. ברוב הערכים נגעתי בצורה זו או אחרת – במישרים ולרוב בעקיפין – בפרקים קודמים, בפרק הזה ובפרק הבא.

אלה התחנות בחיי, אבל היעד היה "תורה", התורה הכתובה והתורה המסורה.⁸²

התחנות הללו לכאורה ממקמות אותי בלבה של התרבות המערבית.⁸³ ברם, המתירנות הסקסואלית, הארוטיות השליטה בעולם הבידור, ערעורם החברתי והמשפטי של חיי משפחה, תופעות אנטי-אינטלקטואליות, ויירדתם של ערכי הקריאה, הלימוד והתרבות – כל אלה חברו יחדיו להרחיקני מהזדהות אֶתה. ואותם המיזוגים – של תורה ומדע, תורה עם דרך ארץ, "מדינה יהודית ודמוקרטית", "יהדות ואנושיות" על מהדורותיה הרבגוניות – אינם שלמים. והתסכול גדול.

וצדיק באמונתו יחיה

מבחינה מסוימת אני יכול לסכם את דרכי האינטלקטואלית-דתית בציון חמש הדמויות אשר הטביעו את חותמם על חיי הרוחניים, הלא הם:

82. נקטתי במשל הרכבת ולא במשל אשת הנעורים של הרמב"ם, שמא יחשוני ביומרות שאין בי. ואף על פי כן איני יכול להתאפק מלהעתיק כמה משורותיו. וזו לשון הזהב שלו: "בטרם אווצר בבטן התורה ידעתני; ובטרם אצא מרחם, לתלמודה הקדשתני, ולהפיץ מעיינותיה חוצה נתתני. והיא איילת אהבי ואשת נעורי, אשר באהבתה שגיתי מבחורי. ואף גם זאת הרבה נשים נכריות נעשו לה צרות [יריבות]; מואביות עמוניות אדומיות צידוניות חתיות. והש"י יודע כי לא נלקחו מתחילה אלא להיותן לה לרקחות ולטבחות ולאופות [עדה] כ"שמואל א' ח:יג]. להראות העמים והשרים את יופיה כי טובת מראה היא עד מאד" (אגרת הרמב"ם לר' יהונתן מלוניל).

83. אינני מתכחש להיבט האנטישמי שבתרבות המערבית. ראה: Alan Dershowitz, *Chutzpah* pp. 113–112. ברם, אין בו כדי להעיב על העושר האינטלקטואלי והאמנותי שבה.

הרב זליג עפשטיין, פרופ' שאול ליברמן, הרב יוסף דוב סולובייצ'יק, הרב יעקב קמינצקי והרב שלמה טנא – ארבעת הראשונים בארצות הברית, הרב טנא בארץ. על הרב טנא טרם סיפרתי עד כה, כי השפעתו הייתה מסוג אחר. אליו הגעתי בגיל מבוגר, כשכבר הזדהיתי עם היהדות הדתית. פניתי אליו כי חיפשתי תלמיד חכם עמו יכולתי לדון בסוגיות סבוכות שבמשפט העברי. כאשר סכסוך משפטי היה מגיע לרב שך, הוא היה מפנה את בעלי הדין לרב טנא. לאט-לאט באתי לידי ההכרה שיש בו מעלות מעל ומעבר ללמדנותו האקדמית. אכן, לא רציתי להמשיך את דרכי ולגדל את ילדיי בלי "רב". הוא היה אב"ד בבית הדין הרבני בתל-אביב, בקי גדול בספרות ההלכה, משפטן תורני ממדרגה ראשונה, צדיק ונקי, אוהב את הבריות ואהוב על ידן, איש שלא היה מסוגל לומר מילה רעה על כל אדם. הוא היה ציוני אף על פי שלא היה לו כרטיס חבר: כאשר הוא עודנו בראשית דרכו המליץ עליו הרב הרצוג שימנו אותו לבית הדין היוקרתי בלונדון, הוא העדיף לקבל את הרבנות בבאר-שבע בתקופה שלא היו יותר משנים-עשר שומרי שבת בעיר – וכלכד שלא יצטרך לצאת את הארץ. בצדיק הגדול הזה מצאתי רב ומדריך לפי רוחי. הוא הבין אותי כאיש אוניברסיטה על כל המשתמע ממנו. בו נועצתי בשאלות מחקריות, בשאלות הלכתיות ובשאלות אישיות. כשפרצו חילוקי דעות בין בניי החרדים ובין בנותיי הציוניות – ואני הבנתי את שתי הדעות וכיבדתי את שני הצדדים – הייתי פונה אליו כי סמכותו הייתה מקובלת על כולנו. אכן, השפעתו עליי, על אשתי ועל ילדיי הייתה גדולה: מוסברת ומנומקת, שפויה ומתונה, מלבבת ומבינה את נפש השואל, נקייה מפוליטיקה ומשוחררת מנגיעות. פטירתו נפלה עליי, ואני באמצע הידידות שלנו. חצי נחמה קיבלתי מנוהג חדש: התחלתי להיוועץ בבניי המתבגרים, בחתניי ואף בבנותיי, בעמיתים תלמידי חכמים, אנשי מדע, יראי שמים. אבל רק "חצי" נחמה היא. עד היום הרב טנא חסר לי.

חמשת האישים הללו היו תלמידי חכמים, "תלמודיסטים" גדולים,

פיקחים ונבונים, רחבי אופקים והומניים. כתלמודיסטים, אגב, למיסטיקה קבלית לא היה כל מקום בתורתם (עיסוקם הפרטי לא היה ענייני). אכן, נאמן להשפעתם גם לי אין עסק ב"נסתרות" לא בהרצאותי ולא במחקריי, לא בגישתי ההלכתית ולא בחשיבתי האינטלקטואלית.

ואולם, עליי להדגיש הסתייגות אחת חשובה ביותר אשר כבר רמזתי עליה לעיל. לידי שימושם של תלמידי חכמים לא הגעתי. את האישים הללו הכרתי בשלבים מאוחרים יחסית בחיי. הייתי כבר נשוי אב לשלושה, ארבעה, ואז חמישה ושישה ילדים, רחיים של ממש על צווארי. צער גידול בנים, טרדות פרנסה, שאיפות של קריירה היו, בעניין זה, בעוכריי. צרף אליהם מידה גדושה של ביישנות אישית-חברתית עם התמדה יתרה בספרים. כל אלה חברו יחדיו ומנעו ממני להגיע למדרגה של תלמיד היוצק מים על ידי רבו (רק אצל ר' זליג הייתה לי מידה מסוימת, אם כי לא בממדים הראויים, של מגע אישי, פרסונלי, אינטימי).

"הרכבת" של חיי עברה, אם כן, בתחנות רבות בדרך. היעד, "התחנה הסופית", היה התורה. ה"אלף-בית" של תורת ישראל – ככה לימדוני וככה תפסתי – היא חשיבותו האינסופית של היחיד. זהו הפירוש העיקרי של "נברא בצלם". יש משהו מן האבסורד באמונה הזאת. שיוצר המפץ הגדול, שהכוח אשר ברא הגרביטציה (כוח המשיכה), האור, החשמל והמגנטיות, הכוח המעצב את הקונסטלציות – ש"הוא" מחשיב את הפרעושים⁸⁴ המכונים "אדם", קשה מאוד להאמין. ואף על פי כן החשיבות הזאת נטועה עמוק-עמוק בלב כולנו. כל אחד, אף המדען המתקדם ביותר המודע לקטנותו-אפסותו היחסית של בשר ודם, חי עם תדמית עצמית ורואה בעצמו ערך בלתי מבוטל.

84. ואלה מקצת הכינויים שבהם מכנה הפייטן ("אשר אימתך") אותם פרעושים: גלומי גוש, דלולי מעש, חסרי שכל, חורשי רשע, סרוחי מעש, עדורי אמת, ריקי צדק. ופייטן שני (אחרי "ונתנה תוקף") מתאר את האדם: יסודו מעפר וסופו לעפר, משול כחרס הנשבר, כחציר יבש, וכציץ נובל, וכצל עובר, וכענן כלה, וכרוח נושבת, וכאבק פורח, וכחלום יעוף.

ה"גימל-דלת" של תורת ישראל היא חיבתו של האדם אצל בוראו. כאשר הרמב"ם מסכם את ההלכה שפיקוח נפש דוחה את השבת הוא כותב: "הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם, אלא רחמים וחסד ושלום בעולם." בניגוד לאגדת פרומתאוס, תורת ישראל מקרינה ידידות⁸⁵ של ממש בין אדם למקום. מתוך ידידות זו הקדוש ברוך הוא מגלה את רצונו באהבה, כדי שלא יהא האדם בעולם הזה תוהה כעכבר במבוך אלא ילך בדרך מוארת. אמונה זו אינה קלה מן הקודמת. המסגרת הזאת של מצווה, מצווה ומצווה, היא מסגרת של ידידות, של אהבה ורצון. מתוך ידידות זו ניתנת לישראל ארץ בעולם הזה, גאולה מובטחת לו לעתיד לבוא, וחלק לעולם הבא משוריין לו לנצח נצחים. עונשים מחנכים, מכפרים, מיטיבים עם האדם כדי שיזכה ליכול שמגיבה הידידות. "כי לא תחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו וחיה." "מצווה" משמעותה אינסופיות חשיבותו של מעשה האדם, אחרת לא היה הא-להים מצווה עליו. והמצווה הא-לוהי אינו מסתפק בציוויים בין אדם למקום, הוא מגלה קוד של התנהגות בין אדם לחברו. נמצאים יחסים בין-אישיים – משפט, אתיקה, מוסר – עניינו של יוצר הקוסמוס. בקיצור, חשוב האדם לאין שיעור וחשובים מעשי האדם לאין ערוך, אם בורא העולם מראה התעניינותו בהם.

ה"הא-יו" של התורה הם היחסים המיוחדים בין כנסת ישראל ובין א-לוהי העולם. הוא בחר בה לתת לה את תורתו, או, כמו שרומזים חז"ל, היא בחרה בו לקבל את תורתו. במתן זה, בקבלה זו, נתגבשה כנסייתו של כנסת ישראל, התלכד ליכודו של עם ישראל. "כל ישראל ערבים זה לזה" מסמל לא רק את גורלו של אומתנו אלא גם את ייעודו. "יהדות ואנושיות" היא מתח, היא אתגר, אבל היא גם מציאות. היא

85. זכות יוצרים לשימוש זה במילה זו שייכת לה"ר שלמה וולבה, זקן המשגיחים הרוחניים בעולם הישיבות. ראה: בין ששת לעשור: הרצאות ומאמרים בין שתי המלחמות, עמ' ט"ו.

מתח: עניי ישראל ועניי נכרים, מן הסתם תהיה עדיפות לעניי ישראל. היא אתגר: שהלא קבעו חז"ל "מפרנסים עניי נכרים עם עניי ישראל." היא מציאות: שכשם שהעדיפות שאדם מעדיף את עניי משפחתו על עניים אחרים מוצדקת ואינה נתפסת כגזענות פסולה, כן המשפחתיות שנוצרה בסיני העולה על האחוזה האנושית מוצדקת ואינה פסולה. מיצוי האינדיווידואליות, מסירות לקולקטיב היהודי, וקידום האוניברסליות האנושית הם ערכים לגיטימיים. וכשם שהראשון והשלישי הם ערכים בלתי מעוררים אצלי, כך גם על ערכו של הקולקטיב היהודי ("כנסת ישראל") איני רואה צורך להתנצל.⁸⁶ האיזון הראוי ביניהם הוא האתגר.⁸⁷

"תורה" הנתפסת כך – מה יכול להיות יותר חשוב הימנה? זהו סיכום חיי: כל התחנות עזרוני – בלוויית אשת שיחי מנעוריי – להגיע לתחנה הסופית. כל החכמות – והן מרשימות ביותר – האירו לי, העמיקו לי, הרחיבו לי במישרין או בעקיפין את תורת א-לוהיי. בסופו של דבר, סקירת חיי האינטלקטואליים מסתכמת באמונה, בחינת "בא חבוק והעמידן על אחת: וצדיק באמונתו יחיה". אצלי הניסיון, הגיל, וההכרה כמה פגיע וחלש הוא האדם הביאוני לתודעת כוח טמיר ונעלם ש"מעבר" למציאות הנראית לעין; בלשונו של רודולף אוטו: *mysterium, the wholly other*, "האחר המוחלט". התורה, החכמה והמדעים הביאוני לענווה והוכיחו לי שהחיים אינם בשליטתנו הבלעדית. והאופטימיות הטבעית שבי שכנעתני שבמנהיגות הקוסמוס יש דין ויש דיין המבטיחים את ניצחון הצדק ושבמנהיגות זו מעורבת מידת החסד הפועלת לטובת האדם.

86. לכן, אין הביקורת שמתחה חנה ארנדט על בן גוריון (שניסח את משפט אייכמן במונחים של פשעים נגד העם היהודי ולא של פשעים נגד האנושות) מקובלת עליי.

87. השווה: Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, והיזכר בשיחתי עם ג'ודי בראשית דרכנו (פרק ב').

אכן, חלק נכבד באמונה שלי בא-לוהים הוא האמונה שסוף-סוף הצדק
ינצח והאמת תצא לאור.

ובכן צדיקים יראו וישמחו, וישרים יעלוזו, וחסידיים ברונה יגילו,
ועולתה תקפץ פיה, וכל הרשעה כולה כעשן תכלה – כי תעביר
ממשלת זדון מן הארץ.

(מתוך **תפילות הימים הנוראים**)

לפרק זה אני מוסיף שני נספחים: (א) "קודש וחול" על השקפתי על מקומן של חוכמות "חיצוניות" ביהדות שלי, ו(ב) הצגת הניכור של הישראלי למורשתו הדתית-תרבותית כבעיה לאומית ולא דתית.

נספח א

קודש וחול:

בשבחם של המדעים ושל לימודי חול

על הפסוק: אשר ברא א-להים לעשות (בראשית ב:ג) כתב אבן עזרא: "[לעשות] השורשים בכל המינים".
פעמים רבות מזכירים חז"ל ש"הדן דין אמת לאמיתו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית".
אכן, במעשה בראשית בירך הא-לוהים את האדם: פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשה ורדו ... (שם, א:כח).

נמצינו למדים שבריאית העולם לא הייתה שלמה: נוצרו השורשים, התפתחות אותם השורשים היא לאחר ששת ימי בראשית. באותה השלמה יש מקום לשותפותו של האדם, ואותה השלמה היא קיום בממשלת האדם בעולם: רדו בה. שותפות זו מסתכמת במלה "חכמה".

בסיני נוספה שותפות שנייה, הלא היא התורה.

בעצם התהוות של ברית גלום העיקרון של שותפות. ברית בין שווים יוצרת שותפות של שווים. ברית בין חזק לחלש, בין אדון לנחות יוצרת שותפות זוטרתית.

חכמה – היא האמת שאנו מגלים; תורה – היא האמת שאנו נוחלים. חכמה היא המורשה שאנו רוכשים עם אומות העולם; תורה היא המורשה שהיא מיוחדת לעם הסגולה. חכמה מתייחסת לעולם כמציאות עובדתית; תורה מתייחסת לעולם כאדיאל, כמצווה. בחכמה נפגשים אנו בא-לוהי הבריאה; בתורה שומעים אנו את א-לוהי ההתגלות. אבל הבדל יש בחשיבותן: התורה היא קדושה, חכמה היא חשובה; ואם יש את נפשנו להחדיר את העולם בתורה שומה עלינו להבין אותו עולם על החכמה שבו. והואיל וזהה א-לוהי הבריאה עם א-לוהי ההתגלות, בתשתיתן יש הרמוניה בין התורה ובין החכמה אף על פי שמפאת קוצר הבנתנו לא ייראה כן תמיד.⁸⁸

כאמור, בממשלת האדם בעולם שותף הוא עם הבורא. הדוגמא הבולטת לממשלת האדם כשותפו של הקב"ה היא בתחום הרפואה. לקב"ה שהוא א-ל מלך רופא נאמן לחולי עמו הצטרף האדם כשותפו. במאה השנים האחרונות גלו מעולמנו גדולי הקוטלים במחלות: מגפות האבעבועות (small pox) תמו ואינן, האסכרה (diphtheria) כבר אינה נזכרת, השחפת (tuberculosis) נחפזה להיעלם, והפוליו המחריר הופל ארצה. במשך מאה השנים האחרונות תוחלת החיים באמריקה ובארץ ישראל עלתה בכמעט שלושים שנה – בערך מגיל 50 עד ל 75-80 שנה לערך. אכן, מקצוע הרפואה ביד בשר ודם הוא מלכת המדעים – ועוד ידו נטויה.

88. על פי: Jonathan Sacks, The Chief Rabbi's Haggadah, pp. 6-7.

זוהי רק דוגמא אחת. הפיסיקאים – בין שהם בני ברית בין שאינם בני ברית – הצטרפו כשותפים לא-לוהי האסטרונומיה; הם התחילו לכבוש את החלל, והטילו את האדם על הלבנה. אנשי הכימיה והביולוגיה, גדולי המתמטיקה וההיי-טק שינו את עולמנו מן המסד ועד הטפחות.

פיסיקה, כימיה וביולוגיה מכונים "המדעים המדויקים", המתמטיקה היא "לשונן", ההיי-טק הוא החידוש האחרון שהן יצרו, ולאדם מן השורה – לי ולך – הרפואה היא הפאר של אותה שותפות. אבל לא מהתוצאות המעשיות המדהימות בלבד מתרשם בן התורה. התוצאות התיאורטיות מרשימות: תוכנות (אמנם חלקיות, אמנם השערות, אמנם בסיסים לשינוי) במהות החומר, בפלאי היווצרו ובדרכי השתנותו, בחיי בעלי החיים – בהיוולדם ובמיתתם. ועל כל המאפיינים את גילויי ה"המדעים המדויקים", הוא עומד ומשתאה מן "המתודה", מהשיטה המדעית של המחקר, של שיטת החשיבה ושל שיטת העבודה: ניסוח השאלה, איסוף החומר, סיווג והתבוננות מבוקרת, ניסויים, תיקוני הפעולות, ניסויים מתקדמים, התעוזה בנכונות לבטל משפטים קדומים, השערות מבוססות, תיאוריות טנטטיביות, מסקנות, הענוותנות שבהעמדת אותן מסקנות במבחן, ביום הסיבות מחדש, בדיקת התוצאות מחדש, שינויי עמדות, פתיחות לביקורת, השוואות לתופעות מקבילות; אכן מהותו של מדע היא לשאול, לתהות, לערער – הכול מתוך תעוזה ומתוך ענווה.

האמנויות והאומנויות, הספרות והמוסיקה, מגלות כישרונות של האדם, ומפגינות את מעמדו של האדם כשותף-זוטר לא-לוהי היצירה: האמנות מציירת עולמות במציאות ועולמות בדמיון, והספרות חותרת להבנת גורלו של בן-תמותה, תוכנות בנפשו והעמקה ביציריו. עד כאן הכלל, הפרט הוא דלקמן.

הבה ואמנה תחומי מחשבה עיקריים שבהם הצליח האדם לגלות חכמה ותבונה, תושיה ותחכום – לתפארת המין האנושי. ואלה הם: מדעי המדינה ותובנות הכלכלה... מדעי הרוח ועמקי הפילוסופיה... הבנה וגישושים להבנה. מדעי המשפט הפרספקטיביים ותורות הנפש הדיסקרפטיביות... היסטוריה וארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה וסוציולוגיה: חקר חיי האדם בעבר, בהווה, ולקראת העתיד. הלוגיקה והרטוריקה, ההנדסה והאדריכלות: האדם כבנאי, בנייה מחשבתית ובנייה מעשית.

יצוין: נגענו רק באפס הקצה של הפוריות האינטלקטואלית והטכנולוגית של האדם. קצר המצע מלהכיל את ההיקף, הגיוון, הכישרונות, המקוריות, היצירתיות, התושיה והתחכום שמפגינה האנושות בת זמננו.

ועוד יצוין: אינה דומה "חכמה בגויים" של ימי הביניים למדע של היום: ההתקדמות המדעית במשך מאתיים השנים האחרונות שמה את ההתקדמות של אלפיים השנים לפניהן – גילויים, המצאות, תובנות, חידושי הבנה – ללעג ולקלס. כלפי מה הדברים אמורים? כלפי עניין לימודי המדעים וחכמות חיצוניות שחלוקות הדעות נראה אנציקלופדיה תלמודית, ע"ע חכמות חיצוניות. נראה שהשוללים שללו חכמות חיצוניות שבימיהם, שאז הייתה ה"חכמה" בהן חכמה חלקית, קצת מפוקפקת, שאין לסמוך עליה. אבל היום שהחכמה בחכמות חיצוניות היא הרבה יותר מבוססת, כולי עלמא לא פליגי שמי שאינו מתמצא בה חסרה לו חכמה אמיתית.

לקב"ה אנו אומרים בהתפעלות: "מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית".

אכן, "מאד עמקו מחשבותיך" אנו כותבים באותיות קידוש לבנה. לשותפּו-הזעיר ייכתב באותיות צנועות: "מה רבו חכמותיך, בן־אדם, מאד צלחו מאמצייך".

אף בענייני דין וחוק, בשר ודם הוא שותף-זעיר למלך המשפט. לפי חז"ל, במקביל לסנהדרין הנוהג על פי דין תורה, מוסמך בית דין להכות ולענוש שלא מן התורה; וכבר ציין הר"ן שבניגוד למשפט האמיתי הצודק בעצמו המתנהל בידי שופטי ישראל, מוסמך המלך ליישם את הסידור המדיני הסוטה מדין תורה הקלאסי. אכן, במשך כשבע מאות שנה – לכל אורכן של תקופת הראשונים ושל תקופת האחרונים – בספרד ובאשכנז הוטלו סנקציות שלא על פי התורה; חוק העונשין וסדרי הדין הפלילי היו בידי דייני ישראל, הרכנים והפוסקים, שהורו הוראות משפטיות על פי שיקול דעתם ומנהג אבותיהם בידיהם ("לא לעבור על התורה אלא לעשות סייג לתורה").

סכנה גדולה נשקפת לאדם עלי אדמות. בורא עולמות ומחריבם. כגודל עלייתו כן גדולה ירידתו.⁸⁹ נאדרים הישגיו ומשה רבנו מעיד עליהם; ואיומות רשעיותיו ואדולף היטלר ימ"ש יוכיחן. ותחסרהו מעט מא-להים ו-Homo homini lupus ("אדם לאדם זאב"). לפיכך שומה עליו לבל יתגאה, לבל יתברב, לבל יתחזף.

89. מקביל לכך התופעות הידועות: אצל הדומם, אין הברל בין חי למת. אבל אצל הצומח פורח החי ונובל המת. אצל בעל חיים החי מתנועע, נע ונד, המת מסריח ומטמא טומאה קלה. המדבר החי כובש עולמות והמת הוא אבי אבות הטומאה.

זכור יזכור כי אמנם הוא נזר הבריא,ה, ובכל זאת יתוש קדמו. אכן,
השכילו מסדרי התפילה לחייבו בכל יום לומר את הדברים שאמר
בתפילת הנעילה של יום הכיפורים:
הלא כל הגבורים כאין לפניך, ואנשי השם כלא היו,
וחכמים כבלי מדע, ונבונים כבלי השכל, כי רב מעשיהם
תהו, וימי חייהם הבל לפניך.
(דברי הקדמה לתפילת שחרית)

לימוד חכמות חיצוניות הוא סוגיה נכבדת בהלכה: אם מצווה, אם
רשות, אם מותר, אם אסור, כמה כן, כמה לא. עיקרם של דברים
היה כאמור קיים עת הייתה חכמת העמים מסויגת־מה, מפוקפקת־
מה, מעורערת־מה. היום שהוסרו הסייגים, נדמו הפקפוקים,
וירדו הערעורים בגין ההצלחות האינטלקטואליות הזוהרות
שנחלו המדעים ("חכמה") ובגין ההתקדמות הטכנולוגיות שלהם
("מעשה"), ברור שהמונע עצמו מהם סוגר בפני עצמו הזדמנות
פז להיות שותפו של בורא עולם ומתחייב בנפשו. שותפו של
הקב"ה במעשה בראשית פירושו היום שותפות של תורה ויראה
עם חכמה ומדע. השותפות מצהירה:

תורת ה' תמימה משיבת נפש
עדות ה' נאמנה מחכימת פתי
פקודי ה' ישרים משמחי לב
מצות ה' ברה מאירת עינים
יראת ה' טהורה עומדת לעד
משפטי ה' אמת צדקו יחדו.
(תהלים יט:ח-י)

התורה, מכריזה השותפות, היא עיקר, והמדעים טפלים לה. טפלים – אבל לא בטלים. האדם עם חכמתו, עם המצאותיו, עם תובנותיו, עם הישגיו, הוא שותף זוטר. זוטר – אבל קיים; זוטר – אבל תופס מקום.

שותפות זו אין פירושה "שתי רשויות"; "תורה מן השמים" אין פירושה בלעדיות; "תלמיד חכם אמיתי" אינו שולל חכמת העמים – והרס"ג, הראב"ע, הכוזרי, הרמב"ם, הרמב"ן, הרמ"א, המהר"ל, והגר"א יוכיחו. שיטת הגה"צ רבי שמשון רפאל הירש, "תורה עם דרך ארץ", לא הייתה אצלו שיטת בדיעבד ואסור שתתפס כבדיעבד גם בימינו. שלילת חכמות אמיתיות היא לא רצונו של בורא העולם; יתר על כן, היא לא יכולה להיות רצונו של בורא עולם – אותו בורא עולם שאנו מברכים אותו על שנתן מחכמתו לבשר ודם.⁹⁰

90. פסקה אחרונה זו מתייחסת להערת השוליים שרשם המשגיח ה"ר שלמה וולבה זצ"ל בספרו: **עלי שור, כרך א'**, עמ' רצה-רצו. לא קל לחלוק על האי גברא רבה. העירוני דבריו: "אלו הן הידיעות ההכרחיות לכל אדם בישראל: השפה המדוברת, מושג מנפלאות הבורא המתגלים בטבע ובפרט בגוף האדם, מושג מדברי הימים, חשבון". אי לו לבורא עולם אשר התחבר אליו שותף כזה! דלות אינטלקטואלית כזאת המגמדת את נזר הבריאה גובלת על חילול ה', וכבר קבעו חכמינו שבמקום שיש חילול ה' אין חולקים כבוד לרב.

נספח ב

תרבות יהודית בחברה רב־תרבותית
בעיה ישראלית לאומית במדרגה ראשונה

שולמית⁹¹ היקרה,

כידוע לך, אני אקדמאי דתי המלמד משפט עברי באוניברסיטת תל־אביב. אני נחשב מעורב בין הבריות, ללא חשק לקולטורקאמף (מלחמת תרבות) וללא בוז לשונים ממני, כבעל מתינות דתית; מיסיונריות בכלל, אבנים וגידופים בפרט, זרים לי. מפעם לפעם פונה אליי עמית בבקשה להמציא לו פסוק מהתנ"ך כדי לקשט איזה טקס אוניברסיטאי, שכנה בבקשה שאביא לה מאמר מתאים מפרקי אבות לאירוע משפחתי. אני מוזמן לפרקים להופיע בפני קבוצות חילוניות שונות, ללמד יהדות, להציג את מסורת האבות: ערכים יהודיים מתוך התלמוד, רעיון נשגב של הנביאים, מצוות בין אדם לחברו נוסח הרמב"ם. לאחרונה הוזמנתי להופיע בפני המועצה החינוכית של תיכון חילוני נכבד, כחמישים מורים, ולדון בנושא "מוקדים משותפים בין דתיים וחילונים – קירוב לבבות". שמחתי להזדמנות הפז שניתנה לי. הלא כלי התקשורת מבליטים סנסציות; מעשי קיצוניות מושכים את הלב ובקלות נעשים הם לשיחות לרכילות לקלס ולזעם. ואילו הרוב הדומם דומם. דמותו של עם ישראל בארצו מסתלפת.

מאז עליתי ארצה מארצות הברית, לפני כשלושים שנה, עלו בלבי הרהורים מהרהורים שונים: על עם ישראל, על ארץ

91. שם בדוי.

ישראל ועל מורשת ישראל. נדמה לי שמן הראוי שאנצל את ההזדמנות ההיא לנסח אותם בצורה מסודרת. ואני מבקש לשתף אותך בהם.

מגילת העצמאות הכריזה על הקמתה של מדינה דמוקרטית וכן על הקמת מדינה יהודית. גם בכמה חוקים שנחקקו אופיינה מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית וכמדינה יהודית. ברצוני לייחד את הדיבור על המושג "מדינה יהודית". מדינה יהודית כיצד? אמנם בלב לבי פנימה אני דוגל במדינת הלכה, אבל הלא הוזמנתי להופיע בבמה חילונית ולדון במוקדים משותפים בין דתיים ובין חילוניים. לכן מתוך רגשי כבוד לציבור בפניו אני עומד, הריני מעמיד את שאיפתי למדינת הלכה הצידה.

ואני שואל מחדש: מדינה יהודית כיצד? דרישה מוקדמת היא רוב יהודי. ללא רוב יהודי נכשלנו במאמצינו לשנות את תולדות ישראל, להפוך את האומה ממיעוט מתארח לרוב עצמאי. דרישה מוקדמת זו יכול והייתה מתערערת אילו סיפחנו את יהודה ושומרון על האוכלוסייה הערבית הגדולה. אכן, זוהי בעיה אבל אין בדעתי להתייחס אליה במסגרת הנוכחית.

דרישה נוספת לקיומה של מדינה יהודית היא ריבונות יהודית. כמדינה דמוקרטית אין כל חוק הקובע כי נשיא המדינה חייב להיות יהודי, וכי אין כל מכשול חוקתי העומד בפני ערבי והמונע בעדו מלהיבחר כראש ממשלה. אכן היום שבו ייבחר ערבי להיות ראש ממשלת ישראל יהווה הוא יום ניצחונה הזוהר של הדמוקרטיה הישראלית. ואולם בו ביום תיפגם הריבונות היהודית. כן, תיתכן התנגשות בין מדינה יהודית (קרי: ציונות) ובין מדינה דמוקרטית. זו בעיה נוספת, ואף אליה לא אתייחס.

עד כאן סממנים חיצוניים של מדינה "יהודית". על התוכן, על

הפנימיות, מה נוכל לומר? מדינה בעלת תכנים יהודיים – כיצד? הווי אומר: מדינה בעלת צביון יהודי, או, ליתר דיוק, מדינה בעלת תוכן-אופי משתף – כיצד?

דומני שנוכל להסכים על ביטוי כוללני כמו "תרבות עברית", דהיינו תכנים יהודיים אשר מצד אחד אינם פוגמים ביצירתיות של עם ישראל, ומצד שני ממשיכים את ההיסטוריה של האומה, את הקשר עם דורות עברו, עם אבותינו.

ניקח כדוגמא את מוסד השבת: יצירה תרבותית יהודית מובהקת בעלת שורשים היסטוריים עמוקים, מוסד אשר בגינו היה עם ישראל לשם ולתהילה בעיני אומות העולם, בחינת "עם חכם ונבון". בבקשנו מוקדים משותפים נמנע אני מלעמוד על השבת המיוחדת שלי, על הל"ט אבות מלאכה עם מאות איסורי שבות דרבנן שבה. כיצירה תרבותית יהודית מובהקת אסתפק בהגדרה "מינימלית" המקובלת על הכול: יום לא־חול, יום המוציא את האדם מהשגרה והמאפשר לו טיפוחם של דברים אשר ברוח – כפי שהם נתפסים אצלו. זאת אומרת, לי דברים אשר ברוח הם תורה ותפילה. אצל שכני הם מוסיקה וציור, גינון, קונצרטים וסרטים. אצלי פעולות אלה אסורות, אבל "על טעם וריח..." ממילא הפגנותיהם של דתיים נגד פתיחתם של בתי קולנוע בשבתות יש בהן משום כפייה דתית. ברם ניסיונותיהם להמעט פעילותם של בתי עסק ולמנוע הפעלת קניונים ובתי מסחר בקיבוצים יש בהם כפייה יהודית. הלא מגמתם של ניסיונות אלה היא לשמור על הצביון התרבותי ההיסטורי. אם כן, למה באו המאמצים מצד הדתיים? אני הייתי חושב שראשי המוחים יהיו דווקא יהודים חילוניים הבאים להגן על השבת שלהם. שהרי בפעולות המסחריות הללו נשללת השבת על פי הגדרתה "המינימלית" המקובלת על הכול! יכול היה היהודי הדתי לעשות שבת לעצמו כי השבת שלו אינה בסכנה.

עוד דוגמא לצביון תרבותי-היסטורי למדינה יהודית הוא המשפט העברי.

טיפוח המשפט העברי פירושו החדרת המשפט הישראלי, פרי המסורת האנגלו-אמריקאית, בעקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל. והנה כל הפרופסורים למשפט עברי בכל האוניברסיטאות, כל המורים בסגל הזוטר, כל המתרגלים, כל ראשי המכונים לחקר המשפט העברי – כולם חובשי כיפות הם. אתמהא! האדם הדתי אינו זקוק למשפט עברי. לו יש בתי-הדין הרבניים של כל הדורות שבכל הארצות שבהן ניתנה אוטונומיה לקהילה היהודית לחיות חייה הלאומיים; ובשבילו סמכותם אינה מוגבלת לענייני נישואין וגירושין. דווקא ליהודי הלאומי-החילוני, המסתייג מבית הדין הרבני והרואה בו מוסד דתי, נחוץ המשפט עברי. למה נעשית מלאכתו אפוא על ידי היהודי הלאומי-הדתי?

למה באים אליי בבקשת פסוק מהתנ"ך, בבקשת מאמר מפרקי אבות? מי העניק לי מונופול על התנ"ך והמשנה? למה מוזמן אני להציג, לתאר, ללמד יחסים אתיים בין אדם לחברו נוסח הרמב"ם? וכי הרמב"ם שייך דווקא לי? וכי בעלות בלעדית רכשתי על הספרות המדרשית ועל פרשנות רש"י-רמב"ן? מי שמני נציג הקלאסיקה העברית? באוניברסיטה שלי יש חוג למדעי היהדות, מרצים חשובים בו, חוקרים דגולים. מי הם התלמידים? קורטוב של סטודנטים, אנשי רוח, רובם ככולם לומדים את המורשה התרבותית בתורת קרדוס לחפור בו.

שומו שמיים! נמסרה התרבות היהודית הקלאסית בידי דתיים. למה ויתרו החילוניים על פרשת השבוע? שלושים השנים שאני מלמד בארץ רק פעם אחת ידעו תלמידיי מהי פרשת השבוע – בפרשת "חיי שרה" – כאשר זכה גיל קופטש לעלות לכותרות. לפני כן, מה היה? ואחרי כן, מה יהיה? מלט תרבותי מופלא

מומלץ לחברה הישראלית כאשר יושבים רבבות אלפי ישראל – משפחה-משפחה בביתה – ולומדים אותה פנינה ספרותית באותו שבוע, באותה שבת. חילוני מדיר את רגליו מבית הכנסת כי איננו מוצא טעם בתפילה? מובן. אבל אם יכולים להתקיים איגודים שייקספיריים באנגליה ובאמריקה, המקיימים ישיבות שבועיות של קריאה ודיון בצוותא, למה אין מפגשים חילוניים לישיבות שבועיות לפרשת השבוע, להפטרות בנביא, לקריאה בכתובים? וכי רשאי חוג למקרא להתקיים כמעט רק בבית הנשיא?

אמנם המצב היום כבר שונה, ויש מפגשים רבים סביב חגים ופרשת שבוע במקומות/ארגונים/קהילות של חילוניים; אבל עדיין רחוקה מאוד הדרך עד שיגיע התנ"ך למקומו הראוי במדינה בעלת צביון תרבותי יהודי של ממש.

הייתה תקופה שהיו קיבוצים לא־דתיים מוציאים לאור הגדות של פסח, הגדות העונות לצרכיהם הנפשיים של מחבריהן. משום־מה לא שמעתי עליהן ולא ראיתן מאז עליתי ארצה. במקום שמספרן ילך ויידלדל הייתי חושב שילכו ויתרבו משנה לשנה.

עם ישראל בארץ ישראל של מדינת ישראל הפקיר את מורשתנו הקלאסית, נטשה, נתן אותה לנפול בידי הדתיים. דוברי מכוונים בעיקר למשכיל הישראלי, למלומד, למתורבת, ללאיטה התרבותית.

אנא הבינו אותי. אני מתנגד להגדות חילוניות, אינני חסיד של קופטש ואין ברעתי להתחבר לחוג לומדי פרשת השבוע שלו. אבל כלום חייב היהודי החילוני להתבטל בפניי? מי אני? מי נתן לי מונופול על מורשת ישראל? אני מתנגד למשפט עברי חילוני. אבל איזה בעל-בית "אני"; כלום יש לי הכוח להכתוב לאחרים? ייצרו הם משפט עברי חילוני, ואני אתנגד. אבל אז יהיו

חילוקי דעות בין יהודים על צביונה החוקי-היהודי של שיטת-
 המשפט הישראלית. היום כאשר אני דוגל במשפט העברי אני
 מוצא את עצמי נלחם במסורת משפטית אנגלו-אמריקאית. מה
 לי ולאנגליה? איפה המשפט העברי "שלהם"?
 מה קרה לעם הספר? איפה יש מקראות גדולות, ש"ס בבלי,
 מדרש רבה, הרמב"ם? בביתם של מלומדים, חוקרים, אנשי
 מדעי-היהדות מקצועיים. ו"עמך"? עם הספר? אצל הדתיים? מי
 קיפח זכויותיהם התרבותיות-הלאומיות של החילוניים?
 מהו בית יהודי אצלנו? איזו דמות מצטיירת לפני הילד הגדל
 במדינתנו? אב היושב באמצע החדר המרכזי ו"ספר" לפניו? או
 אב השקוע בכתבה של עיתון או הצופה בתכנית טלוויזיה? מדפים
 מכילי ספרי המאגר של תרבות בת שלושת אלפים שנה או רהיטים
 הנושאים מכשירים אלקטרוניים? אנא הביני אותי. אין רע לא
 בעיתון, לא בטלוויזיה, לא בוידאו ולא בקומפקט דיסק, אף לא
 במחשב או בטלפון נייד. אבל ל"ספר" אין הם מגיעים. בר-מצווה
 בלי בית כנסת. מובן. בר-מצווה בלי מאכלים כשרים. מילא.
 אבל בר-מצווה בלי מילה יהודית, בלי הזדהות עם עם ישראל,
 בלי התייחסות לעבר היהודי, בלי שאיפות לעתידה של האומה –
 הא כיצד? בטקסי חלוקת תארים באוניברסיטה שמעתי ציטוטים
 מלורד דנינג והברקה מאוליבר וונדל הולמס. ברם, ישעיהו הנביא,
 הלל הבבלי, הרמב"ם – אין להם, לכאורה, לתרום לטקסים שלנו;
 מעולם לא אמרו דברים המסוגלים להלהיב, להדריך, להעמיק.
 אתמהא.

מה קורה למורשת ישראל במדינת ישראל?
 יש בין תלמידיי כבר אלה שהמקרא הוא מחלת ילדים; מגיעים
 ל"בגרות" ו"מתרפאים" – נפטרים ממנו.
 התלמוד – בית היוצר לחשיבה המשפטית העברית – הוא ספר

חתום וסתום: ללא פיסוק, ללא ניקוד (היכן מתחילה הקושיה ומסתיים התירוץ?), שטוף בארמית חידתית וזרוע מושגים תימהוניים.

האגדה התלמודית, אשר ביאליק ראה בה פנינה ספרותית ממדרגה ראשונה וטרח לאסוף אותה, לסווגה, לתרגם את קטעיה הארמיים ולהוציא את "ספר האגדה" מתחת ידו (יחד עם רבניצקי) – צוברת אבק.

רש"י – כתב חרטומים. רבי יהודה הלוי – שם של רחוב. הרמב"ם – שמו של בית חולים.

תרבות הדוגלת בדבקות לקני-מידה מוסריים מיוחדים, הולכת ונשכחת. מורשה של מצוות אשר לא ניצלה את רשעת הגויים ואת שפלותם כדי להוריד את הדרישות שבהן האומה נשפטה – דרישות של ניקיון כפיים, של גמילות חסדים ושל משא ומתן באמונה בין בני ברית – מורשה זו מונחת בקרן זווית. ספרות אשר כנפשה אידיאל של תיקון היחיד והחברה – ברדיפת צדק, היושר והשלום – הולכת ומוזנחת. למרות הברדלי פילוסופיה-תיאולוגיה-ואידיאולוגיה, שאיפות הומניסטיות אלו, שותפים בהם דתיים וחילוניים ויש בהן לשמש מלט חברתי-תרבותי בלבוש יהודי היסטורי. הלב חרד לקראת פשיטת לבוש זה.

את מי להאשים? אין לנו אלא להתוודות על אשמתנו אנו. אכן אשמים אנחנו. לא חברי כנסת ולא אנשי הבורסה; לא המערך (העבודה) ולא הליכוד; לא מרצ ולא אגודת ישראל; לא גוש אמונים ולא שלום עכשיו; לא ההסתדרות ולא הרבנות; לא הטלוויזיה ולא הרדיו; לא "הארץ" ולא "העולם הזה"; לא משרד החינוך ולא משרד הדתות.

לא. הפעם לא נוכל להינצל בתליית הקולר על צווארי אחרים. ביתו של אדם מבצרו. את פשעינו אין לטפול על אחרים. יש חולק על מסקנת? האם הוא מוכן לצמצם את הצביון היהודי

של המדינה ב- (א) ישיבה בארץ והגנה עליה, (ב) דיבור וכתובה בלשון עברית ו(ג) הגשמה של, או לכל הפחות שאיפה אל צדק סוציאלי? על כל החשיבות שיש לשלושת ההישגים האדירים האלה, מה יהא גורלו של הצביון היהודי התרבותי ההיסטורי?

בברכה,

אהרן קירשנבאום

לפרשנותו של המכתב, אני מוסיף כמה הערות. לאחרונה נפתח בחוגינו דיון על מדינה ישראל כמדינה ציונית או כמדינה פוסט-ציונית וכן על החברה הישראלית כיהודית ו/או כרב-תרבותית. אל הדיון הזה מתייחס המכתב. אכן מהמכתב נודף ריח של קריקטורה, ובכוונה, אבל כל קריקטורה מבוססת על אמת כפי שתעיד הקריאה הנשמעת מפעם לפעם: "הבו לנו אפיקורסים ולא עמי ארצות". אכן ידוע כי אפילו בלב הדתיים אין כעס על חילול הקודש במדינה גדול כמו ההתמרמרות וככאב על הבורות, הניכור והאדישות למורשת ישראל וליהדות במגזרים לא מבוטלים באוכלוסייה.

איך הגענו לזה? על מדוכה זו כבר ישבו גדולים וטובים ממני. אני לא באתי אלא להעיר אי-אלו הערות על חרפת המצב.

אם עד עכשיו הייתה התרבות ההיסטורית מונחת בקרן זווית הרי בימינו נשקפת סכנה של התגמדותה לממדים מבהילים. ושתיים הן הברכות אשר בעוכריה. עם ישראל בארץ ישראל נתברך בשני תהליכים מרשימים במהירותם ובהיקפם, הלא המה תהליכי ה"צרכניזציה" והאמריקניזציה.

הברכה הראשונה שבה נתברכו תושבי ישראל היא העלייה המשמעותית ברמת החיים. ממלחמת ששת הימים ואילך אנו

עדים לשפע כלכלי אשר לא ראה היישוב מעולם. למרות המספר הרב של אלה החיים מתחת לקו העוני ולמרות המיסוי הכבד הרובץ על שכמם של אלה החיים מעל לאותו קו, עובדה היא שהמצב החומרי הנוכחי מעיד על תמורה גדולה אשר נתחוללה בחברה הישראלית. בתפוצת הטלפון הנייד בלבד ראה תומס פרידמן לנכון לכתוב בניו יורק טיימס: Let's get right to the point: Israel today is a rich country (בכתבה הנושאת את הכותרת: "I Dial Therefore I Am"). הצרכניזציה משפיעה על בחירת קריירה, ושאיפה קרייריסטית קובעת את הלימודים (ולמוד הלשון האנגלית בראש). התוצאה: ירידה תלולה במדעי הרוח בכלל ובמדעי היהדות בפרט.

הברכה השנייה היא פתיחת אופקיה של ישראל לעולם המערבי (במיוחד האמריקאי) הרחב, הנאור, המתקדם. אמריקניזציה – הבה נודה ולא נכחיש: תופעת "הכפר הגלובלי" הפכה את ישראל למדינה החמישים ואחת של ארצות הברית. בשנות השלושים ובמיוחד בשנות הארבעים, בדעיכת היהדות האירופית ובשואה, ובעקבותיהן כאשר האמונה היהודית הגיעה לשפל המדרגה ואורח החיים המסורתיים הגיע לשיא התרופפותו, דאגו מנהיגים לאומיים בארץ ובחוץ לארץ לגורל אחדות האומה בראותם את הנוער היהודי בישראל ובגולה מתרחקים מהשורשים ההיסטוריים – שניהם בכיוונים שונים: האחד בהגשמת האידיאל הציוני והשני בהתבוללותו בחברה האמריקאית ובתרבותה: מה יהיו פני עם ישראל בדור אחד או שניים?

נערים היינו וגם זקנו ונוכחנו לדעת כי אכן יש לשתי הקבוצות שפה משותפת, היא השפה האמריקאית. ובכל המישורים, מי הוא המדען הישראלי אשר אינו ניזון תזונה חיונית מהמדע האמריקאי: מהחידושים המדהימים ברפואה, בפיסיקה, בטכנולוגיה? העולם האלקטרוני האמריקאי, מדע המחשבים והאינטרנט בולעים

אותנו, ובצדק. מדעי החברה האמריקניים והמשפט האמריקאי – איזה חוקר ישראלי המכבד את עצמו ירשה לעצמו להתעלם מהם? יוסף דן מהאוניברסיטה העברית מנתח את הספרות הישראלית בת זמננו: ליודעי העברית וליודעי האנגלית ברור שתרגומי המקרא אינם מגיעים למקור. גם את עגנון אי אפשר לתרגם תרגום נאמן. Tradurre e tradire אומר הפתגם האיטלקי ("לתרגם הרי זה לבגוד"), לאמר: העתקה (ל' תרגום) היא התקה (ל' ניתוק). ואילו את הספרות בת זמננו אין קושי לתרגם (לאנגלית) הואיל ואורח המחשבה ודרכי הביטוי של הסופרים כה קרובים לאלה של האמריקאים. אכן שפה משותפת יש כאן – אחת באותיות עבריות ואחרת באותיות אנגליות. ולבסוף, גם התרבות העממית – רבים הסממנים האמריקאיים בה; והם מסתמלים במקדונלד ובמדונה, בקוקה קולה וב-Guns n' Roses. הבעיה איננה ישראלית, היא עולמית. ברכת האמריקניזציה יש לה מחיר. הצרפתים בוכים על חדירה מסיבית של הלשון האנגלית אל תוך הצרפתית שלהם; בקנדה קובלים על שלטון הטלוויזיה האמריקאית; ובאוסטרליה מתלוננים על אבדן הייחוד האוסטרלי. אכן המטוס וכלי התקשורת, הטלפון והפקס, הסרט והאינטרנט יצרו גלובלי לנגד עינינו.

היהודי המאמין יכול להרשות לעצמו הנאה מרבית מהייצור ומהיצירה האדירים של העולם המערבי כי הוא מצויד בנוגדנים נגד טמיעה תרבותית. אצלו הספרות המקראית, התלמודית והרבנית אינה "קלאסיקה היסטורית תרבותית" כי אם מכלול של דברי א-להים חיים, והתורה מגינה עליו מהתבוללות בלתי מבוקרת, השבת שומרת עליו מפלישת אלמנטים זרים בלתי מוגבלת, ושמירת המצוות המעשיות הן תריס כנגד התבטלות תרבותית.

עומד היהודי החילוני בפני אתגר ציוני מרעיד – שמירת ייחודו
הלאומי השורשי בפני נחשול של תרבות המגיעה לממדים
עולמיים. או האם בעומדו על פרשת דרכים הוא יגדיר את עצמו
כ"פוסט-ציוני" ובזה יפתור את "בעיית הציונות"?

פרק ז: אל המנוחה?

מהרהר, מתפתח ומעמיק
2000-2005 תש"ס-תשס"ה

הרהורים על היום ועל פעם

בעלייתי ארצה היו כמה הפתעות וכמה אכזבות שהפריעו למנוחת נפשי. כל ימיי באמריקה, משנות הנעורים ממש, הייתי בולע כל כתבה על ארץ ישראל. במיוחד בשנים ששימשתי ספרן בבית המדרש למורים "הרצליה". כזכור, הרביתי לקרוא מאמרים, חוברות, עלונים ודוחות בעברית ובאנגלית על ההווי בארץ. כמו כן, התיידדתי עם ישראלים שונים: סטודנטים, שליחים, יורדים. לכן, כאשר עליתי ארצה חשבתי שאני מעודכן. הגעתי הנה, והנה לא הגד לי החצי. ידוע ידעתי כי הישראלי מן השורה איננו שומר מצוות, "הוא חילוני" (כך כינו זאת כאן בארץ). גם קראתי על תכניות להגברת "התודעה היהודית". ואף על פי כן הזדעזעתי מן הבורות שמצאתי כאן בענייני יהדות. בהיותי מורה בבית המדרש למורים ב"הרצליה" אשר בניו יורק ואחרי כן בסמינר התיאולוגי (JTSA) הקדשתי זמן רב להקניית השפה העברית, לפירושי מילים, לתגבור אוצר המילים. חלמתי שאילו יכולתי להתעלות מעל לבעיות "פירוש המילות" – כמו, אולי, בארץ – הייתי יכול להתמקד בלבנה של היהדות, "לחיות ולהחיות". והנה, אני מגיע ארצה, כשהשפה אינה מהווה כל בעיה. דווקא כאן הניכור בין הישראלי ובין מורשת ישראל הדהים

אותי. אגלה סוד מתוך חדרי החדרים של הדתיים. כאשר מדברים על חילוניים, הנושא העיקרי אינו חילול שבת, לא הכרה בנישואין אזרחיים, ולא הפריצות בטלוויזיה – נושאים אשר מבחינת ההלכה הפורמלית הם המה העומדים ברומו של עולם. התלונה העיקרית הנשמעת בין הדתיים ובין עצמם על החילוניים, מקור הומור מר וכאב אמיתי, היא אי-ידיעתם במושגים אלמנטריים כמו הבדלה, נטילת ידים, "לכה דודי", כסף בשבת, ועוד; אי-הכרתם את האטיקט הבסיסי בבית הכנסת; הזרות שלהם מדמות עממית כאלהו הנביא, מיצירה היסטורית כשולחן ערוך, ממדריך יסודי כמו הסיודור; הריקנות היהודית (לא הדתית) בשמחות שלהם. דומה שיש ישראלים שהנרטיב היהודי בחייהם שואף לאפס (כבר הארכתי בזה בנספח השני לפרק ו').

אחד העניינים שהפתיעני מאוד היה העניין העדתי. בכל חיי באמריקה – והלא כל חיי היו מעורים בקהילה היהודית – מעולם לא שמעתי את המילה "פרנק", לא חוויתי התנשאות אשכנזית, לא קלטתי את ההתמרמרות המזרחית. אמנם קראתי על בעיות חברתיות הנוגעות לנוער שולי, גם על שכבות עוני בארץ, אבל על הממדים של ההיבטים העדתיים לא היה לי מושג. זאת הייתה ועודנה מהלומה קשה עבורי. כמו כן הופתעתי, כאבה וכואבת לי השנאה – בחוגים לא מבוטלים – לדת בכלל ולחרדים בפרט. שמעתי עליה עוד בחוץ לארץ, אבל, משהגעתי ארצה, הממדים הדהימוני.

המוסר האיש בארץ הוא, לעיתים קרובות, מקור לאכזבה: ההשתוללות בנהיגה המפגינה תכונות אופי שליליות כמו אגרסיה, אנוכיות, אי-אכפתיות, זלזול בחוק; האלימות והפורנוגרפיה בטלוויזיה; העיתונות הגסה; גניבות תור; אכזריות לבעלי חיים; ולאחרונה, ניצול פועלים זרים ושעבודן של נשים גויות. גם ברמה הציבורית התאכזבתי מאוד – וזאת מבלי לגלוש לתחום הפוליטי. אביא לדוגמא שלושה מקרים אשר אמנם עושים רושם שולי אבל אי אפשר שלא להזכירם: (א) ההתנהגות האישית של חברי כנסת, (ב) הזנחה בטיפול בצרכים האלמנטריים של העיירות

הערביות, (ג) הזנחת צרכים בריאותיים: בעיית המים בפרט ואיכות הסביבה בפרט.

ועל כל אלה, רציחתו של ראש הממשלה יצחק רבין ב־1995 זעזעה את נפשי. המכה הייתה משולשת: א', עצם הרציחה, הלא היא רציחה פוליטית שיש בה לעכור את המשטר הדמוקרטי ולשבש הנהגה מדינית נאורה; ב', על ידי יהודי, פעולה המוסיפה חטא על פשע והנותנת לגיטימציה לנטילת נשמתו של אדם – שהיא לזרא לעמנו; ג', בשם התורה. מעוות לא יוכל לתקן, ובמקום להתמקד בטרגדיה שפגעה בנו אני נאלץ להתנער מדתיות מסולפת כזאת. המדינה איננה כבר אותה מדינה.

נוסף על ההפתעות והאכזבות הנזכרות, הפינוק שהתפנקתי כאמריקאי בא לקיצו במלחמת יום הכיפורים (אשר קדמה לרציחתו של ראש הממשלה בכמה שנים טובות). הייתה זאת הפעם הראשונה שמלחמה נגעה לי, לקרוביי, לשכניי, לתלמידיי. האמת היא שמלחמת ההתשה קדמה לה, אבל לא בצורה כה דרמטית. מאורעות אלה, כולל המבצעים והקרבות שבאו אחרי כן הגבירו אצלי את רגשות הליכוד החברתי והלאומי ואת תודעתי היהודית בצורה שלא הכרתי קודם לכן.

Homo Religiosus ולבטיו

אבל כדי לפרט את עיקר כוונתי בסימן השאלה אשר בכותרתו של פרק זה בחרתי בדרך מיוחדת, על ידי המחשת אחת מהערותי של הרב סולובייצ'יק. בהרצאה שנשא בשנת 1961 לפני קבוצת פסיכולוגים, פסיכיאטרים ועובדים בבריאות הנפש, פתח הרב בהערה: טעות גדולה טועה העולם החיצוני-החילוני בחשבו שהדת מקילה על חיי האדם הדתי. הלא לאדם הדתי, טוענים, הכול ברור ומבורר: הדעות "הנכונות" מוכנות וההתנהגות "הנכונה" נקבעת; אין תהייה, אין ספקות, אין מבוכה. "שקר וכזב," הוא העיר, "חיייו של homo religiosus הם קשים ביותר, מלאי

מתחים, מאבקים, תסכולים וכישלונות." עד כאן לשון הרב, ואני עונה אחריו: "אמן ואמן."

אתחיל בבעיות ה"קלות". הזכרתי את מנהגו של הסמינר התיאולוגי לפתוח את שנת הלימודים בארוחת בוקר חגיגית. ד"ר פינקלשטיין, הנשיא, היה מקבל את פני התלמידים בנאום-שיחה. שנה אחת היה נושא דבריו: "עץ הדעת טוב וטוב-יותר." מובטח היה, הוא אמר, שבחור אמריקאי הנוטש כל מיני מקצועות שהכנסתם לא-מבוטלת ובוחר במשלח יד של מנהיגות רוחנית בקהילה היהודית אינו חשוד בעיניו כקרוע בין טוב לרע. פיתויי היצר לעבירות של ממש אינם הפיתויים שייאבק עליהם. עיקר תהיותינו תהיינה לשקול ולהכריע בין טוב לטוב-יותר, בין הראוי וראוי-יותר. והוא פנה אישית אל כל אחד משומעיו, ואמר אלינו: "אם תשאף להיות מסור לבני קהילתך, תזניח את ילדיך. ואם תתמיד במחקר, לא יהיה לך פנאי להכין דרשה משוכללת. ואם תרצה להיות בעל טוב לאשתך, תקפח את זמנך מצורכי הציבור. ואם תפסוק הלכה הנאמנת למקורות תרחיק פרנס נאמן." אכן, *homo religiosus* אינו יכול להימלט מהכרעות מכאיבות בסדר עדיפויות.

חמורות מאלה הן בעיות של הבנה, הסתכלות, סובלנות לנוכח מושגים "לא נקיים", לא ברורים, סיווגים לא מדויקים, מונחים מעורפלים. "גדולה עבירה לשמה." עם ישראל בארצו תחת שלטון יהודי חילוני; וכי בתי המשפט שלו "ערכאות של גויים"? וכי אינם "ערכאות של גויים"? היחס לגויים בני אדם; והלא גם האמריקאים – האומה הגומלת חסדים לזולת (כולל ישראל) שאין כדוגמתה – "גויים" המה. מהו היחס התורני הראוי ל"עם הארץ" אשר איננו בור? האם הביטוי "נשים וקטנים" הוא ביטוי הולם היום? משפחה חד-הורית רק בדיעבד? או שמא אף לכתחילה? שלא להזכיר תעלומות ביו-אתיות העומדות לפסיקה.

ואולם, הכרעות מכאיבות הן קצה הקרחון של הפרדוקסליות הטראגית של עולמו של אנוש. כואב לכו של *homo religiosus* בידעו כי תזונתו תלויה בהריגתם-שחיטתם של בעלי חיים ובהכירו כי במציאות של

"אדם לאדם זאב", עליו להשכים להרוג את הקם להורגו. כתבי הקודש מלאי פרדוקסים. כבר העיר קהלת כי לא לקלים המרוץ, ולא לגיבורים המלחמה, לא לחכמים לחם ולא לנבונים עושר (קהלת ט:יא). עליונותה של הבכורה היא עיקרון מקראי ידוע: כחי וראשית אוני יתר שאת ויתר עז; את הבכר... יכיר לתת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו (בראשית מט: ג). ואף על פי כן הבכור של אברהם נדחה, של יצחק, של יעקב, של יוסף, של ישי, של דוד – כולם נדחו. "משיח", עטרת תפארתה של התקווה היהודית, שורשיו – ציין פעם הרב סולובייצ'ק – בשני סיפורים אשר נודף מהם ריח של פורנוגרפיה, כביכול, לוט ובנותיו ויהודה ותמר. אכן, חז"ל עצמם מציינים כי המין האנושי יסודו בגילוי עריות, שהרי פרייתו ורבייתו הן תוצאות של ההזדווגות של בני אדם הראשון עם אחיותיהם.⁹² וכי אין פרדוקסליות טראגית בשני אחים ההורגים זה את זה על חלוקת ירושה: בין רומולוס ורימוס של רומא העתיקה ובין יעקב וישמעאל של ארץ ישראל היום? אכן, כואב לבו של homo religiosus בהכרת האכזריות והפרדוקסליות כגורמים מכוננים בחיים.

רמ"ח אתגרים, מאתיים ארבעים ושמונה אתגרים ניצבים בפני homo religiosus והוא צריך לעמוד בהם. אכן, נאבק הוא בשגרה, בהרגל, ברוטינה, במצוות אנשים מלומדה.

שס"ה קווים אדומים, שלוש מאות וששים וחמישה קווים אדומים הצועקים "עצור!" אכן, homo religiosus תמיד עומד על המשמר. ניקיון כפיים של אתמול איננו ערובה לניקיון כפיים מחר.

תלונתו של הרב סולובייצ'ק התייחסה בשעתה לתפיסה המוטעית של הדת שהייתה רווחת בחוגים מסוימים בארצות הברית. בעלייתי ארצה בסוף שנות הששים הופתעתי מהתפיסה הרדודה של הדת שהייתה רווחת בקרב האינטליגנציה הישראלית. אנשים חכמים, מחוכמים ומתוחכמים

92. חז"ל דרשו את הפסוק עולם חסד יבנה על פי האסוציאציה של חסד עם עריות בויקרא כ:יז.

אשר העריכו את המדע והמתמטיקה, את המוסיקה והאמנות והספרות כתופעות תרבותיות, היו עיוורי צבעים לדת כיצירת הרוח האנושית. אין אני מתלונן שאנשים לא היו דתיים, שלא היו "מאמינים". כמו כן, איני טוען שאילו היו מכירים את הדת כתופעה תרבותית היו נעשים דתיים. לא זאת הקובלנה. בארצות הברית גדלתי ופעלתי בין אתאיסטים, אגנוסטיקנים וספקנים. אבל השיחות, הדיונים, החלפת הדעות היו ברמה גבוהה. כאשר עליתי ארצה קיבלתי את הרושם שכאן בין אנשים בעלי השכלה נכבדת תפיסת הדת היא די פשטנית. התובנה של ויליאם ג'יימס על העולם הבלתי נראה בתודעה האנושית,⁹³ מעולם לא נשמעה בשיחות. מלאכת המחשבת של רודולף אוטו⁹⁴ על מושגי "הקדוש", (השונה וגם מקביל ל"אמת", ל"פה", ול"מוסרי"), "האיום והנורא", "האחר המוחלט", "הכוח הא-להי" (the numinous), לא הייתה ידועה כלל. הנזירות הקתולית נתפסה כמוסד של זימה וגילוי עריות; פרנסיס איש אסיסי בימי הביניים ותומס מרטון של המאה העשרים⁹⁵ – שלא לדבר על כל עולם המיסטיקה הנוצרית – לא אמרו שום דבר למשכיל הישראלי (המצב השתפר מאז חלקית, דומני, במשך השנים בהחדרת דרכי חשיבה אמריקאיות). המורשה המרקסיסטית יצרה חור שחור בהשכלה של אנשים משכילים ומתורבתים. יצירותיהם של מרטין בובר ושל אברהם יהושע השל לא עזרו להם להתעלות מעל לחזות החיצונית של החסיד הירושלמי, והם הלכו שולל אחרי הסטריאוטיפים של ה"משכילים" שנלחמו את מלחמות השטעטל. היום עדים אנו למאות הישראלים המרחיקים נדוד להודו ולנפאל ורק שם במרחקים באים לידי ההכרה שהדת היהודית היא תופעה אנושית אותנטית, מלאת משמעות קיומית, ולא איזו שיטת מניפולציה פוליטית.

93. *The Varieties of Religious Experience*.

94. *The Idea of the Holy*.

95. ראה את הסיפור האוטוביוגרפי שלו: *The Seven Storey Mountain*.

לי לא היו בעיות כאלה. להיות דתי או לא, כן; להאמין או לא להאמין, כן; לשמור מצוות או לא, כן; להתבולל או לא, כן – אלה היו שאלות קיומיות בהיותנו בארצות הברית. פרדוקסלית דווקא בארצות הברית, אשר דגלה בחומה המפרידה בין דת ומדינה, לא היה ספק בהערכת הדת – עם כל הכבוד הראוי לה – כתופעה תרבותית אנושית לגיטימית. בצד השני של המטבע, שאלות אנושיות כלליות – על ה"בעד" וה"נגד" שבהן – נדונות לגופן בחוגים המתורבתים של ארצות הברית, כאשר אמנם לדת יש עמדה, ולעתים עמדות שונות, אבל השאלות אינן נתפסות כשאלות דתיות; ואילו בארץ נתפסות אותן שאלות על ידי אנשים משכילים כשאלות של ה"נאורים" נגד ה"מפלגות הדתיות". כאשר, למשל, הצגתי טיעונים לא-דתיים נגד חוקי האשה ה"ידועה בציבור", נגד משפחות שהן חדר-הוריות לכתחילה, נגד הפלות מלאכותיות, נגד הומוסקסואליזם, תלמידיי האמריקאיים התווכחו אתי לגופם של הרעיונות; תלמידיי הישראלים מתחו ביקורת על הרבנות ועל המפלגות הדתיות. גדולה הייתה הפתעתם לגלות שיקולים הומניים – לאו דווקא להסכים עמהם – שחייבים להתמודד עמהם; סיסמאות ומפלגתיות אינן רלוונטיות.⁹⁶ המעניין הוא שלא היה כך בתחומים אחרים. רק בדת מצאתי שטחיות וחשיבה של "הכפר הקטן". עד שכעבור שנתיים-שלוש לעלייתי כתבתי אל ידידי בארצות הברית: "הלא תמיד ידענו שהיהודים הדתיים הם מצומצמים וצרי מוחין. יש לי בשורה מפתיעה לך: בארץ באתי לידי ההכרה שכל היהודים מצומצמים וצרי מוחין". בפסקה הקודמת כתבתי "לאו דווקא להסכים עמהם", כי לא נעלמים ממני קשיים בתורת ישראל הנעמדים בפני האדם המודרני. אדגים את דבריי באפיזודה אחת מחיי הפקולטה בתל-אביב, בשנת 1981.

96. בעניין זה שאלות האלימות בטלוויזיה והפורנוגרפיה חריגות הן. אני מוצא שההתנגדות להן אינה מזוהה כעמדה דתית בלעדית והשאלות נדונות לגופן – נוסח אמריקה.

זכורים היו חסדי השופט חיים כהן עם הפקולטה בראשית דרכה, כאשר הצטרף לסגל ההוראה והסכים ששמו ייקרא בין מוריה. בזה הוא חיזק את ידי הדיקנים הראשונים אשר עמלו לבסס בית ספר למשפטים הראוי לשמו. ויהי היום והודיע פרופ' כהן על פרישתו לגמלאות. הוצע לערוך מסיבה לכבודו. הוא מיאן: לא סימון גשמי הוא מבקש כי אם כיבוד רוחני. הוא מבקש ערב עיון בנושא: "חופש הדת והמצפון במדינת ישראל היום", "ואני מבקש שפרופ' קירשנבאום ישתתף." לא שמחתי בהיוודע שנקב את שמי; מה אוכל להשמיע בשם היהדות המסורתית אשר ינעם לאוזני השומע הישראלי? בנסיבות אלה הייתי נבוך, שהלא אין מסרבין לגדול. כללי הערב: שני מרצים דתיים ושני מרצים לא־דתיים וזכות נעילה ניתנת לחתן הערב. שני המרצים הלא־דתיים דיברו יפה ולעניין. עמיתי הדתי הרצה על שבע מצוות בני נוח ועל חופש הדת לנוצרים ולמוסלמים הדרים בינינו. כתגובה לקריאות הביניים: "מה בדבר חופש הדת ליהודים?" הוא ענה: "אין זה חופש הדת אלא חופש מן הדת; חופש מן הדת איננו הנושא, והתיישב."

אני לא יכולתי להרשות לעצמי תכסיסים כאלה. ואלה דבריי:

כאשר נתבקשתי לדבר על חופש הדת והמצפון במדינת ישראל היום, הבנתי שהואיל ואני חובש כיפה שחורה, לובש חליפה שחורה ומופיע עם זקן שחור, מן הסתם מבקשים ממני לדבר על המורשה הדתית [צחוק באולם]. צעדי הראשון היה לפנות למשה רבינו, מה הוא אומר על חופש הדת? וראו זה מצאתי: כי את מזבחתם תתצון ואת מצבתם תשברון ואת אשריו תכרתון (שמות לד: יג). הבנתי כי עם מסר כזה אינני יכול לגשת לציבור נאור [צחוק]. אלך אל הנביאים, הלא כולנו דוגלים במוסר הנביאים. ומה אומרים הנביאים על חופש הדת? חי אני נאם ה' א-להים אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלך עליכם (יחזקאל כ: לג).

כתבי הקודש אינם לטעמי, אלך אל התורה שבעל פה. רבי עקיבא, גיבור האומה, הוא יעזרני. והנה: "ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: ...רבי עקיבא אומר: אף הקורא בספרים החיצונים." רבותיי, אני בצרה [צחוק], אני אובד עצות. נשארה לי תקווה אחת, הרמב"ם. הלא הוא חניך אוניברסיטה, לא משפטים אלא רפואה [צחוק]. הוא בוודאי יאמר דברים לטעמנו. כמה גדולה אכזבתי. שמעו: "האפיקורסים ...ושכופרין בתורה ובנבואה היה מצווה להורגם." מה אומר ומה אדבר. רבותיי, זה לא טוב [צחוק קל].

אכן, פעם שוחחתי עם הרבי שלי בארצות הברית⁹⁷ ואמרתי שיש דבר אחד שיכולים אנחנו ללמוד מהגויים, והוא סובלנות. והוא ענה לי: לא נכון. הסובלנות אצל הגויים איננה סובלנות אמיתית. היא נובעת מאדישות. יהודי אכפת לו, ומתוך אכפתיות הוא אינו יכול לסבול דרך אחרת. רבותיי, אתם בעצמכם מבינים שתירוצי כזה אין לקבל [צחוק קל]. אבל חז"ל אומרים שאין אדם עומד על דעת רבו עד עבור ארבעים שנה. ובכן, לא עברו ארבעים שנה ועדיין אני מבין אותם, אבל עברו מספיק שנים כדי שאבין אותם במקצתם. והנה, אני רואה שיש קצת אמת בהם. כשבאמת אכפת ליהודי מתנדף חופש הדת.⁹⁸

ואז נתתי רשימה שלמה של עובדות היסטוריות. כאשר באמת אכפת היה לחלוצים הנאורות, התנדה חופש הדת וקיצצו את הפיאות של ילדי תימן על ימין ועל שמאל. וכאשר באמת אכפת היה האינטרס המפלגתי, שללו

97. כוונתי הייתה להרב זליג עפשטיין.

98. אף על פי שהרב לא חיפש תימוכין לדעתו, אצטט פתגם לטיני: Difficile est dolori convenire cum patientia, ותרגומו המילולי הוא: קשה לו לכאב להתחבר עם סבלנות.

חינוך מסורתי לילדי עולים חדשים מעדות המזרח. וכן הלכתי ומניתי עד שציטטתי תלונה של שומר שבת שאינו יכול להשיג תעסוקה ברשות השידור בימינו.

וסיימתי בפסק שפסק ה"חזון איש" שבזמן הזה אין מקום לדברי הרמב"ם החריפים על אפיקורסים אלא "עלינו להחזירם (את ה'חופשיים') בעבדות אהבה ולהעמידם בקרן אורה במה שידינו מגעת." מחיאות הכפיים היו די מרשימות. אבל בזה לא נגמר. השופט כהן קם, ובטוב טעם ודעת הוא הצביע על הדמגוגיה בדבריי. וכה דבריו:

דבריו של פרופ' קירשנבאום אינם מקובלים עליי. כי מה הוא אומר? כאשר ליהדות הדתית השליטה, היא שוללת את חופש הדת. וכאשר היא מאבדת את השליטה היא מתלוננת שמתנהגים כלפיה שלא כשורה.

הוא כמובן צדק. אינני מתכחש לקשיים לגיטימיים שמוצא האדם המודרני בדת היהודית. אבל תנו לי להמשיך בסיפור, כי ברצוני לתאר שתי הערות שוליים: (א) בשעת הכיבוד שהוגש לאחר הדיבורים ראיתי שה"דוגריות" של דבריי וההומור כבשו את הלבבות. מכל מקום, בטקס חלוקת התעודות שהתקיים כעבור כמה חודשים, היה כבוד נשיא בית המשפט העליון (דאז) השופט משה לנדוי המרצה האורח. וכדרכם של נואמים בטקסים אלה, הוא הטיף לשלטון החוק, לשיפור החברה ולטיפוח ערכיה, והוסיף: "וכפי שכבר העיר פרופ' קירשנבאום, "פנה אליי ואמר: "בענייני סובלנות על כולנו להיטיב את דרכינו." והיה זה שכרי.

(ב) והנה הערת שוליים נוספת, והיא מאלפת ביותר. כעבור שבועיים מהערב לכבוד פרופ' חיים כהן, קיבלתי טלפון מפקידה של רשות השידור. האם אני מסכים שישדרו את דבריי ברדיו ביום השבת? אמרתי "לא", והורדתי את השפופרת בהנחה (שהייתה סבירה בעיניי) שיודיעו לי מתי ישודרו דברי ערב העיון כדי שאף אני אוכל לשמעם. לא שמעתי מהם. כעבור זמן-מה נודע לי שאכן הדברים שודרו... ביום השבת...

ללא השמעת דבריי. לקיים מה שאמר הרבי שלי: כאשר באמת אכפת מתנדרים הערכים הנעלים כמו ליברליזם וחופש הדת. והמבין יבין. אבל נשוב לגופם של הדברים שהושמעו באותו ערב עיון. האמת ניתנת להיאמר שלא צדק השופט כהן ולא צדקתי אני. עמדת התורה איננה חד-משמעית כפי שציירנוה. ההלכה היא שיטה מורכבת ביותר. כבר הזכרתי את ספרי על דיני היושר בהלכה (באנגלית) וכן את ספרי על ההודאה הפלילית (בעברית). בשניהם אני מראה שלא תמיד הולכים לפי ההלכה הקלאסית כפי שהיא מנוסחת בספרים הקדושים.⁹⁹ אי אפשר להיות בטוח כיצד יהיו פני הדברים הלכה למעשה.

את השבתון הראשון (1977-1978) עשיתי בניו יורק, לימדתי בפקולטה למשפטים של ישיבה אוניברסיטה על שם בנימין קרדוזו, שם ייסדתי את המרכז למשפט עברי. ניצלתי את ההזדמנות לבקר אצל הרב קמינצקי. הוא שאלני מה מעשי בארץ, ועניתי שאני מלמד משפט עברי באוניברסיטה חילונית. "מה זה משפט עברי?" עניתי בצורה כוללנית: "נותנים לתלמידים ישראלים חילוניים מושגי יסוד של חושן משפט ואבן העזר"¹⁰⁰ במינוח מדעי ובצורה משפטית מודרנית. "אם כן, הוא הגיב, "הרי זה דבר כשר (א' כשר'ער זאך)". מתגובתו הבנתי שהוא נזכר בתנועות דומות בין המשכילים במזרח אירופה ובין משפטנים ציוניים בימי היישוב בארץ. ניצלתי את תגובתו החיובית למתקפת-נגד. "אבל זה לא פשוט. אתה לא יכול לספר לסטודנט למשפטים ש'גרמא בנזיקין פטור בדיני אדם וחייב [רק] בדיני שמים'.¹⁰¹ זה לא הולך". והוא השיב:

99. אין כוונתי שהסטיות במשפט העברי המעשי הן דווקא "לקולא". במאמר שלי "מידת חסידות וסופרארוגציה" אני מראה שהשמן והסולת של היהדות ההיסטורית לא הסתפקה בשורת הדין ושאפה לעשות נחת רוח לבורא עולם הרבה מעל ומעבר לנדרש.

100. חושן משפט הוא החלק של שולחן ערוך המוקדש למשפט העברי האזרחי; אבן העזר הוא החלק המוקדש לדיני נישואין, משפחה וגירושין.

101. ההלכה הקלאסית מבדילה בין פעולה נזקית פיסית ישירה מיד המזיק

בוודאי. בימי קדם ("אמאליגע צייטן") היו אומרים ליהודי: "אתה חייב בדיני שמים," היה מיד מפצה את הנפגע, שהלא דיני שמים היו מכניסים בלבו פחד של ממש. היום, כאשר דיני שמים אינם אומרים כלום לבני אדם, היו מתקנים תקנה של הוצאה לפועל של דיני אדם, של השלטונות.

נזכרתי בכמה מקרים שהפתיעוני. לפי ההלכה יש כמה שרצים שמותר להרוג בשבת הואיל ואינם פרים ורבים; לפי אמונת הקדמונים הם נוצרים מהאוויר. פעם בשיעור במסכת חולין שמעתי את הרב קמינצקי אומר: "בימי קדם, כאשר היו מאמינים שיש שרצים הנוצרים מהאוויר..." והמשיך את דבריו. דחפתי במרפק את חברי לספסל, ולחשתי: "שמעת מה שאני שמעתי?" והוא אמר: "ועוד איך!"

כן נמסר לי מתלמידו שהרב משה פיינשטיין לימד גמרא מסכת נידה וציטט מאמר חז"ל בעניין גינקולוגי, והעיר: "והלא אנחנו רואים שאין הדבר כן," והמשיך בשיעור. אמנם בישיבות היה מפותח מאוד הרעיון של "נשתנו הטבעים" כדי ליישב סתירות בין חז"ל ובין המדע העדכני, אבל מקבלים את הרושם שמשום־מה (לא התייחסו לבעיה מפורשות) הסתירות לא הטרידו למדנים גדולים אלה. דבר אחד ברור: הטקסט החרות, שחור על גבי לבן, איננו המילה האחרונה.

פעם למדנו את המשנה שממנה משתמע שאין מפקחים את הגל שנפל על גוי בשבת. הרב קמינצקי הפסיק את השיעור ואמר: "אני רוצה לספר לכם סיפור."

מעשה שהיה כך היה. לפני הרבה שנים הייתי רב בעיירה ליטאית. פעם הלכתי לבית הדואר לקנות בולים. שילמתי, ובדרכי לצאת ראיתי שקיבלתי עודף יותר מאשר הגיע לי. חזרתי לדלפק, החזרתי את אשר

(המחייבתו בדיון) ובין גרימת נזק כאשר הסיבתיות שבה היא עקיפה (המשאירה אותו פטור מחיובי נזיקין).

הייתי צריך להחזיר ויצאתי מבית הדואר. בדרכי הביתה הרהרתי בלבי: "אני מכיר את איש הדואר משנים קדמוניות. הגוי הזה לא טועה במטבעות, אף בפרוטה אחת. מן הסתם רצה לבחון את הרב של היהודים, האם הוא איש ישר או גנב." הייתי משוכנע שהיה זה ניסוי.

שמעו רבותיי. שנים עברו, אני היגרתי לקנדה. בשואה נספו כל יהודי העיירה חוץ משנים-עשר יהודים שניצלו על ידי איש הדואר ההוא. מי יודע, אולי בגלל כמה פרוטות שהחזרתי ניצלו חייהן של שתיים-עשרה נפשות.

ואז חזר ללמד. הסתכל בטקסט המונח לנגד עיניו ואמר: "ובאשר למשנה שאנו לומדים, היא תיאורטית." ואני מעיד עליי שמים וארץ. למדתי אצלו שלוש שנים, חמישה ימים לשבוע, שעה ושלושה רבעים ליום, וגם אחרי כן כמה שנים נוספות למדתי אצלו בביתו שלוש שעות בכל יום ראשון. מעולם לא ראיתי זהירות בהלכה כמו אצלו, מעולם לא ראיתי דקדוק במצוות, קלה כחמורה, כחוט השערה, כמו אצלו. ומעולם לא הייתה אצלו הלכה "תיאורטית". הוא אשר אמרנו: אצל גדולי ישראל הטקסט החרות איננו המילה האחרונה ואי אפשר להיות בטוח כיצד יהיו פני הדברים הלכה למעשה.

בפרק ה' כתבתי על שאלתי על ה"חפץ חיים" אם עיסוקו המופרז בהלכה הביאו לידי לחץ נפשי, ענה חתנו, הרב מנדל זאקס: "עצבים? אדם זה לא ידע עצבים מה הם. שמחת החיים אצלו הייתה ללא גבול." את זאת ראיתי אצל הרב קמינצקי במו עיניי: זהירות מקסימלית בהתנהגות בין אדם לחברו ובין אדם למקום מתוך טוב לבב. כזכור, בשנים שלפני עלייתי השתייכתי לקבוצת אברכים אשר היו לומדים אצלו. והנה בחנוכה חילקה הרבנית לביבות. הרב נקרא לטלפון, ואנו שלא ידענו מהי הברכה המתאימה ללביבות הללו החלטנו לחכות לשובו, כי דרכו הייתה לברך את ברכותיו באטיות, במתינות ובקול רם. חזר הרב משיחת הטלפון התיישב ובירך בלחש. אף אחד לא שמע את נוסח ברכתו. עוד אנו מתלחשים מסתכלים בתהייה איש בפני רעהו, הוא הרים את ראשו

ושאל: "על מה מדברים?" הגיב אחד ואמר: "על זה שראש הישיבה בדרך בשקט". נצנצו עיניו ובת צחוק עלתה על פניו, וסיפר:

אצלנו בליטא היה רב זקן אשר שאלוהו: "כיצד מברכים על ג'מאכטס?" ג'מאכטס זהו פרי הדר, לימון או תפוז, המטובל ומרוקח בסוכר מכל צדדיו. על פרי הדר כתיקונם מברכים:

"... בורא פרי העץ." אבל הואיל ורקחוהו שמא הוא ירד דרגה אחת וצריכים לברך: "... בורא פרי האדמה." ברם, הואיל והפרי איבד את צורתו המקורית והוא ללא היכר, אולי מן הראוי לברך:

"... שהכול נהיה בדברו" שהיא ברכה כללית. ובכן, שאלו את הרב הזקן: "כיצד מברכים על ג'מאכטס." והוא ענה: "בשתיקה" ("שטילערהייט").

שמחת החיים לא הלכה לאיבוד בין אנשים רציניים אלה. והואיל והרבייתי בסיפורים, אזדקק לעוד סיפור אחד אחרון, מפני מחנך, ידידי, שהיה עד ראייה.

באמריקה שבה מצב הקהילות כ"מערכ הפרוע", משרת הרבנות דרשה הרבה ויתורים אתיים ופשרות בהלכה מצד הרבנים. כתוצאה מכך הרבה בחורי ישיבה, מטעמי מצפון, נמנעו מלקבל עבודה כרבנים. רבים מהם, אלה שרצו להקדיש את חייהם לכלל ישראל, נכנסו לאוניברסיטאות, קיבלו תואר שלישי בחינוך והצטרפו לתנועת "תורה ומסורה". "תורה ומסורה" הייתה ארגון חדש בנוף האמריקאי; היא הייתה מוקדשת לייסודן ולפיתוחן של "ישיבות" בערי השדה. אני כותב "ישיבות" במירכאות כפולות, משום שלא היו אלה ישיבות במובן ההיסטורי ובמובן הישראלי, אלא בתי ספר כל-יומיים (day schools) שבהם נלמדו לימודי קודש בבוקר ולימודי חול אחרי הצהריים – דוגמת "מנהטן דיי סקול" שאליו שלחנו את בנותינו כשהיינו בארצות הברית. בתי ספר אלה עוררו התנגדות רבה מצדם של יהודים רבים אשר ראו בהם פגיעה באמריקניזציה של היהודים. אנחנו, היהודים הדתיים, ראינו בהם את

תשועת ישראל בגולה. אבל כזכור, הפרדת הדת מהמדינה בארצות הברית פירושה שלא הייתה כל תמיכה ממונית מצד המדינה; ממילא מעמסת מימון של בתי ספר אלה על ההורים הייתה כבדה מנשוא. לעשירים הנדירים אשר הואילו לתמוך בהם היה כוח רב בהנהלתם, כמו שאומר הפתגם העממי: "בעל המאה הוא בעל הדעה".

דרכם של המנהלים החינוכיים של "הישיבות" הללו הייתה להתכנס אחת לשנה לחילופי דעות וניסיונות, לחיזוק הדדי ולרענון חברתי. לכל כנס היו מזמינים מומחה לחינוך. כעבור כמה כנסים החליטו שבמקום פרופסור לחינוך מוטב להזמין גדול בישראל – לחיזוק דתי-רוחני. המוזמן הראשון היה הרב אהרן קוטלר, זקן ראשי הישיבות באמריקה. היה מוצלח, ולכן לשנה השנייה הזמינו את הרב משה פיינשטיין, פוסק הדור. וכאן מתחיל הסיפור.

בואו של רבי משה היה מאורע מיוחד לחבר המנהלים. אברכים אלה, בחורי ישיבה לשעבר, היו יראי שמיים ויראי חטא. ההזדמנות להימצא במחיצתו של תלמיד חכם ממדרגה ראשונה המפורסם בצדקותו ובירותו הייתה נדירה וניצלו אותה לרוויה. מן הרגע שיצא מן המכונית ביום שישי, בכל הארוחות, במשך כל הלילה ובמשך היום שלאחריו סובבוהו בשאלות, דנו עמו והתייעצו עמו. פסטיבל של התרת הספקות.

בסעודה השלישית, לקראת סוף השבת, הוא ביקש לדבר – בקשה מוזרה לאור המרכזיות של נוכחותו כל השבת. והוא סיפר סיפור: לא רחוק מליובאן, עירו בליטא, היה רב זקן אשר נשאל: יום כיפור, בית הכנסת מלא עד אפס מקום, מגיעה עת קריאת התורה. נפסלו כמה ספרי תורה לאחרונה בגין סיבות הלכתיות שונות. בעל קורא מתחיל לקרוא ונדרמה לו שהוא רואה טעות בספר. מה יעשה? וענה הזקן: "מ' קוקט נישט (לא מסתכלים)".

דממה על יד השולחן. האברכים מסתכלים זה בזה וסימני שאלה בפניהם.

המשיך רבי משה: "מאז הגעתי הנה אתם מציפים אותי בשאלות. אחד

שאל אותי על עשיר העיר, אשר כל בית הספר תלוי במימונו, הדורש עוד שעת לימוד בלימודי חול על חשבון לימודי הקודש. מה לעשות? הוא מקלקל את האיזון בתכנית הלימודים. אחד שאל: הלא אנחנו תמיד מפרידים את הבנים מהבנות החל בכיתה ו', אבל השנה בכיתה ח' נשארו ארבעה בקבוצת הבנים ושש בקבוצת הבנות. אם נפריד ביניהם תמוטט המעמסה הפיננסית את הכול. מה לעשות? רבותי, מפרעגט נישט (לא שואלים).

הושלך הס באולם.

המשיך פוסק הדור: "תנו לי להסביר. אתם החיילים בחזית; אני בעורף. אני יודע את עקרונות ההלכה; אתם מכירים את השיקולים הדקים של הבעיה המסוימת. מפני מה יש לחשוש? ברוך ה', אתם אברכים יראים ושלמים. תעשו כמיטב הבנתכם בנסיבות ויהי ה' עמכם. אני חוזר, לא שואלים."

התרוממותם של השומעים הייתה ללא גבול. פוסק הדור מלמד אותם כי הטקסט החרות איננו המילה האחרונה.¹⁰²

סיפורים אלה לא הובאו לבדר את רוחו של הקורא. לסיפורים אלה יש משמעות מיוחדת בתולדות חיי. הם באים להדגיש את מורכבותה של היהדות. אני הגעתי לאמונה שורשית לאחר מאבק אינטלקטואלי ממושך, משך שנות דור. בשנים ההן לא היו "בעלי תשובה" כמשמעות המונח בלשון המדוברת היום. הייתי נפש גלמודה בסביבה שבה גדלתי. הילד היחיד בין כל קרובי, חברי, ושכניי שלא התבולל. בתיכון העירוני הייתי היחיד שאכל בפינה של חדר האוכל כאשר אחורי ראשי פונים לקיר – לבל יראו שאני חובש כיפה. אחרי כן בסמינר התיאולוגי נמנית עם היחידים האורתופרקסים (והיה מי שכינה אותי "מאנוסי ספרד"). ב"תורה ודעת" הייתי ה"משכיל" הציוני-העברי היחיד. אצל הרב סולובייצ'יק

102. אגב, כל פוסק בדוק ומנוסה ידגיש כמה חיוניות הן ההכרה והמודעות בפרטי הנסיבות האופפות את השאלה המסוימת ואת השואל המסוים.

הייתי הסמינריסט היחיד (שהגיע מהסמינר התיאולוגי-הקונסרבטיבי). בבית הכנסת שלי אני מתפלל בצד, על יד קיר, לכל אבלוט כיחיד העומד בחזרת הש"ץ ובשעת קריאת התורה. בין כל מתפללי מניין "חברון" בימים הנוראים רק בידי היה מחזור מודרני (מהד' גולדשמידט או טל). כאשר הגיעה שנת השמיטה הראשונה שלי בארץ, אינטואיטיבית חשקתי לקיים את המצווה בלי היתרים (רק אחר כך ראיתי כמה היסס הרב קוק במה שהתיר). כאשר נתקלתי בעירוב חצרות לעיר שלמה, נמנעתי לקבל את שיטת רש"י.¹⁰³ אני אומר הלל בכל יום עצמאות, אבל אינני מברך את הברכה לפניו.¹⁰⁴ כל אלה לא נבעו מאיזו שאיפה ילדותית להיות "איפכא מסתברא נ'יק" נון-קונפורמיסט. מבלי "לעשות גלים" אני הייתי תמיד "איש נגד הזרם". פשוט עשיתי את דרכי כיחיד, ללא השתתפות בכל תנועה שהיא, כי כל צעד היה מחושב – אפילו כאשר השיקול הוא רגשי, הייתי צריך להחליט אם יש לרגש לשלוט בזה – ועל כל שעל היה מאבק פנימי. מתוך המאבק הזה הכרתי את מורכבותה של היהדות. ציוויליזציה בת יותר משלושת אלפים שנה, שחוותה הרפתקאות היסטוריות בכל מיני ארצות, שמוחות מוכשרים, מבריקים ומחוננים תרמו לה, ציוויליזציה כזאת איננה יכולה להיות פשוטה. ירבו בה גוונים, יתרבו בה חילוקי דעות, תופענה בה וריאציות שונות. בניגוד לרושם של מונוליתיות שהיא עושה על המסתכלים בה מבחוץ, ההלכה היא רבגונית; ואני רואה ברבגוניות זו ברכה. בפרק הקודם הזכרתי את עבודת הדוקטור של הרב רצון ערוסי שבה הוא חותר למנהג אחיד. אמנם המחקר הוא מלומד ביותר, אבל אני אישית מתנגד לתזה. אני דוגל בפתגם החז"לי: נהרא נהרא ופשטיה (נהר ונהר ודרכו שלו, חולין נז ע"א). שתיים מבנותיי – בתקופות שונות – היו מתלוננות עליי בטענה

103. עירוב חצרות אינו מועיל לרשות הרבים דאורייתא. שיטת רש"י קובעת שכל מקום שאין בו הילוך של ששים ריבוא איננו רשות הרבים דאורייתא.

104. כך הורוני פרו' ליברמן והרב סולובייצ'יק.

שבביתנו "אין קו". אכן נכון. ואולם, בתי השלישית הייתה בדעה ש"קו" היה מזיק. לא יזמתי שיחות אמונה עם הילדים. שיחות בענייני השקפה היו בצורה אקראית: בשלחן שבת בקשר עם פרשת השבוע או דרך אגב בהבהרת הלכה כלשהי. שיחה המתייחסת ללבטי אמונה הייתה מתקיימת כאשר פנתה אליי ילדה, ואז ללא הטפה היה דיון שבו שותפתי בלבטים והפגנתי אמפתיה לשואלת.¹⁰⁵ שאלות הובהרו אף חודרו, סופק חומר לעיון ולמחשבה נוספת, מתכונים מוגמרים לא ניתנו. אינני מאמין ששפת גופי או אמרי פי גילו אכזבה או כעס; דומני ששירדתי מסר שהנני כתובת למתקשה ולמתלבט – אולי כך התנהגתי מתוך הליברליזם הטבעי הבסיסי שבי ואולי משום תולדות הדתיות שלי והמאבקים האישיים שעברו עליי.

אכן, בבית לא היה קו גם במובן אחר. לא נתתי לבניי "הליטאיים" לזלזל בחסידים. בארץ שלחנו את הבנות הצעירות ל"בית יעקב" (ודווקא לבית ספר המכין את התלמידות לבגרות), אבל גם החזון איש וגם הרב קוק היו דמויות אהודות בבית. אף על פי שאינני חבר במפד"ל, הישגי תנועת המזרחי, במיוחד בשנים הפורמטיביות של המדינה, הם חשובים ביותר בעיניי, ואני מעריך מאוד את הקיבוץ הדתי. כמו כן, אף על פי שאני רחוק מתנועת חב"ד, אני אסיר תודה לה על כל החסדים שגמלו לי ולמשפחתי בכל מיני הזדמנויות, ולמרות הסתייגויותי הנחרצות למשיחיות שלהם אני רואה בהם כוח חיובי בעולם היהודי.

בזה לא הלכו ילדי בדרכי. במשפחה מתנהלת מלחמת תרבות (קולטורקאמף) מיניאטורית. שני בניי הם תלמידי חכמים מובהקים, אשר באמת ובתמים תורתם אומנותם, אברכים חרדים לכל דבר. אמנם ג'ודי ואני קיוונו בתוך לבנו שאיכשהו ימצאו דרך לרכוש השכלה אוניברסיטאית ולשרת בצבא, אבל בהתחשב בהווי של עולם התורה שבו

105. "שואלת" – לשון נקבה; הבנים, בני תורה ישיבתית-חרדית מעולם לא העלו שאלות באמונה.

הם מעורים הרי תקוות אלה לא היו ריאליות. אני מכבד אותם, מחבב אותם ומעריך את האותנטיות שבה הם מחזיקים בעקרונותיהם. ארבע הבנות, למרות עמדתן האפוליטית, מזדהות עם הציונות הדתית. גם אותן אני מכבד, מחבב ומעריך את האותנטיות בעקרונותיהן. לכל פלג יש עולם משלו, עמיתים משלו, בתי ספר משלו, ארגונים משלו. כל אחד מדגיש ערכים – חלקם במשותף לאחיהם ולאחיותיהם וחלקם מיוחדים להם בנפרד. וכמובן הילדים – הנכדים שלנו – גדלים אחרת, כל אחד על פי רוח הוריו. ואינני רואה סתירה ביחסי כלפי דרכיהם ודעותיהם של שני הפלגים. אכן, זכות גדולה זכינו, ג'ודי ואני, שבנותינו ובנינו היקרים לנו והאהובים עלינו הם "גם" ידידים לנו, וכלותינו וחתנינו הם בנות ובנים לנו. קרבה אינטלקטואלית נוסף על קרבת דם ובשר. ל"מאגר" הזה יש גם היבטים אקדמיים, שהלא אינני מפרסם שום דבר במשפט עברי מבלי להיעזר בבני משפחתי.

אבל בהימצאותנו במדינת ישראל, אי אפשר להימלט מחיכוכי מלחמת התרבות. תיאורו של משה רבינו בשעתו שכני ישראל הם טרחנים, חשדנים ורגזנים עודנו בתוקפו עד ימינו – ועד בכלל. גם ילדי נתברכו בחוש ביקורתי מפותח, בדעות עצמאיות ובקשיחות עמדות. והנה מעשה אחד, דוגמא פיקנטית אחת.

בשנת 1971, לאחר כשנה שגרנו ברמת-גן, נתברכנו בשני הנכדים הראשונים שלנו שנולדו לבתנו הגדולה בבזל, שווייץ, בראש השנה – בן ובת. הוזמנו לברית ונשארו ליום הכיפורים ולימים הראשונים של סוכות. על חמשת הילדים האחרים הוטלה מלאכת הכנת הסוכה. והנה קמה ונהייתה בעיית דגל בסוכה. הבנות (אלישבע בת ה-19 בראשן) דגלו בדגל והבנים (אפרים בן ה-16 הוא הדובר) התנגדו. תקדים לא היה. אלה היו שנותינו הראשונות בארץ. בחוץ לארץ מעולם לא נתעוררה השאלה. ערב סוכות עקרת הבית הייתה טורחת בהכנת המאכלים. אני הייתי עסוק בארבעת המינים ובהשגת סכך כשר. הילדים, רבי הפועלים, היו דואגים לנוי לסוכה ברגע האחרון ומשתמשים בכל התכשיטים

הבאים ליד. ביניהם נמצא הדגל היהודי, אבל ללא משמעות "פוליטית".
 אנו לא נמנינו עם מנפנפי דגלים; הציונות שלנו הייתה עמוקה מאוד
 ולא נזקקנו לסמלים חיצוניים. אכן, גדול ההבדל בין הפסיכולוגיה של
 העברי הדתי והציוני בחוגים שלנו בארצות הברית ובין זו של אחינו בני
 ארץ ישראל. בארץ גדול כוחו של הסטריאוטיפ, הסיסמאות שולטות
 והתווים קובעים. מי היה חולם שעל פי סוג הכיפה שאתה חובש יודעים
 איך תצביע בבחירות – שחורה או סרוגה, מבד או ממשי, גדולה או
 קטנה? אתה קורא בעיתון על פי המפלגה שאליה אתה משתייך, עיתון
 כללי, אינפורמטיבי לא-מפלגתי כמו ה-New York Times – אין מקביל
 לו בארץ. אין בוחרים ביחידים לכנסת כי אם במפלגות. חברי כנסת
 מצביעים לא לפי מצפונם האינדיבידואלי כי אם על פי צווי הקואליציה,
 על פי החלטת המפלגה, או על פי תכתיבי הסיעה. אסיסטנטית הצהירה
 לפניי שדתיים אינם יודעים מה זאת מוסיקה קלאסית. וכאשר הערתי לה
 שאני מכור לבטהובן, ואני חובב מוצרט, היידן ובאך (בזה הסדר) והם
 מקורות מיוחדים להנאתי ושצ"ייקובסקי מרנין את נפשי, היא משיבה:
 "פרופסור קירשנבאום, אני באמת אינני מבינה אותך". הסטריאוטיפ
 מאפיל על העובדות.

והנה עוד שני מקרים: חבר סגל שלי בתל-אביב נדהם כאשר פגש אותי
 ואת רעייתי בהפסקה של קונצרט של התזמורת הפילהרמונית, הוא לא
 היה יכול להסתיר את הפתעתו, וצעק: "אהרן, מה אתה עושה כאן?" –
 כנראה אין מקום לכיפה שחורה בהיכל התרבות! סטודנטית העומדת
 להתחתן השמיעה את תרעומת לבה על שבירת הכוס תחת החופה:
 "ברגע אינטימי כזה למה להכניס נימה של פוליטיקה?" וכוונתה הייתה:
 ירושלים היא נחלת הימין; מה מקומה בטקס נישואין?!

ועתה המשך לאירוע הסוכה. גם משפחת קירשנבאום, עולים חדשים,
 נדבקה במחלת התיוג. דגל ישראל שייך לחילוניים, אין לו מקום בסוכת
 שלומנו (!). הסיפור הסתיים בחומר למחשבה. כעבור כמה חדשים
 הסתבכה אלישבע בבעיות ביורוקרטיות: בקשר לבתי הספר שבהם למדה

ועוד יותר בקשר לזכויות עולה חדשה לדירור, משכנתא, וכדומה. נפלו בגורלה טרחות וטרדות, כיתות רגלים למשרדי הממשלה, בהם הדלתות נעולות, תיקים שנעלמו, הצורך בהשגת אישורים ללא קץ; היא הייתה חוזרת הביתה יום־יום ללא הצלחה, תשושה ועייפה, עד שיום אחד חזרה בבכי, פקעה סבלנותה ואפסו כוחותיה; ומתוך ייאוש ייללה: "אין מנוס, אני יורדת מן הארץ הזאת, אני חוזרת לניו יורק!" טרם הספקנו לנחם אותה ולעודד את רוחה, נשמע קולו של אברהם (בן ה-9): "אבל אלישבע, כאשר תימצאי בניו יורק, אל תשכחי לשים דגל בסוכה." היא פרצה בצחוק אדיר ונרגעה. לאחר זמן העניינים סודרו בזמנם ובעתם, ושולם על ישראל.

אכן, אין לי "קו". אין זאת אומרת שאצלי הותרה הרצועה ואפשר למצוא ביהדות את כל הרהורי לבנו. ארבעת חלקי שולחן הערוך וי"ג העיקרים של הרמב"ם הם המסגרת שלי. אבל "מסגרת" ולא "קו". אני מתנגד ל"דתיות מפלגתית". ראשית כול, אני בוכה על הבורות הישראלית הלומדת את התורה מן העיתונות ומשאר כלי התקשורת וכתוצאה מכך מזוהה היהדות אצלה עם מפלגות דתיות. אבל לא לכך אני מתכוון בדבריי כאן. כוונתי להתנגדותי לפרשנות מונוליתית של מורשת ישראל. יש מגוון של דעות בין חכמי התלמוד, בין הראשונים והאחרונים, עושר אינטלקטואלי מרתק בכל מיני תחומים – שאין כאן המקום לפרטם.¹⁰⁶ בדרשות שלי בבית הכנסת וכן בשיחותי עם ילדיי אני רגיל להדגיש את ריבוי הדעות השונות והלגיטימיות במקורות. הדוקטורט הרומי לימד שאף על פי שפורמלית אין שליחות במשפט הרומי, מכל מקום היא קיימת בעקיפין בכל מיני צורות. ספרי על היושר במשפט העברי בא להראות את מקומה החיוני של גמישות בהלכה הפורמלית. ובשלושת הספרים העבריים שכתבתי אני מראה שלצד המשפט העברי הקלאסי־הרמנויטי הפורמלי חי וקיים, תוסס ושליט המשפט העברי הפרגמטי־

106. ראה: אבי שגיא, אלו ואלו – משמעותו של השיח ההלכתי: עיון בספרות ישראל.

היישומי הסוטה מדין תורה (א) בסדר הדין הפלילי ובדיני הראיות, (ב) בדיני עונשין, ו(ג) הגיון של עבירות המיתה.

לפעמים – גם אחרי שראיתי את עצמי "מאמין" – מצאתי את עצמי חולק על דעות שהושמעו בין כותלי הישיבה. אציג כדוגמא את ההצהרה: "כל דברי חז"ל כפשוטם וכמשמעם הם אמת". אם כוונת הצהרה זו שאסור לפרש דברי התנאים אחרת מאשר פירשום האמוראים, כבר כתבו רב סעדיה גאון ובעל "תוספות יום טוב" כי לא כן. אם כוונתה שבדברי האגדות יש להאמין כפשוטן, כבר לימדונו הגאונים, רבינו אברהם בן הרמב"ם, המהר"ל והרמח"ל אחרת.¹⁰⁷ אם הכוונה לאמונה בשדים ובמזיקים ודומיהם, שיטת הרמב"ם בזה היא נר לרגלי.¹⁰⁸

מסובכת מזה היא ההצהרה אם כוונתה שכל דברי חז"ל נכונים מבחינה מדעית. גם אלה הדוגלים בדעה הזאת אינם מוכנים ליישם את הרפואה התלמודית היום, או משום שהם טוענים שנשתנה הטבע והרפואה התלמודית (שהייתה, לפי דעתם, מדויקת) אינה מתאימה לבני אדם של היום, או משום שהם אומרים (ויש בזה אמת מסוימת) שאין אנו יודעים למה בדיוק כיוונו חז"ל או מה פירושה המדויק של הטרמינולוגיה במקורות. מכל מקום, יש אומרים שיכול להיות שחכמי ההלכה טעו (או, בלשון אחרת, היו בני זמנם) בעניינים מדעיים. את הדעה הזאת מצאנו בתלמוד (ב' פסחים צד ע"ב), בין הראשונים (למשל, הרמב"ם) ובין רבנים בדורות האחרונים (הרב שמשון רפאל הירש¹⁰⁹).¹¹⁰ מאידך, בענייני

107. האברבנאל, למשל, חלק על חז"ל בעניין מחברי ספרי התנ"ך (ב' בבא בתרא יד ע"ב – טו ע"א).

108. כדרכו בהל' עבודת כוכבים יא.

109. מרדכי ברויאר, "מאמר ר' שמשון רפאל הירש זצ"ל על אגדות חז"ל", *המעין* טז:ב.

110. וראה עוד: שמואל יששכר שפרכר, "דברי חז"ל וידיעות מדעיות: דיון במבחר סוגיות", *בד"ד* 2, חורף תשנ"ו; אלימלך וסטרייך, "רפואה ומדעי-הטבע בפסיקת בתי-הדין הרבניים", *משפטים* כ"ו (תשנ"ו, 1996). על המושגים "אמונת חכמים"

הלכה, מוסר, הגות ועיקרי האמונה, מחייבת אותי המסגרת החז"לית ומפיה אני חי. בתחומים אלה אני משייך את מאמרם: "אם הראשונים כבני מלאכים אנו כבני אנשים", על משמעותו של תורת ירדת הדורות – אותה תורה שהציג בפניי רבי זליג עפשטיין בשעתו ושאני בראשית דרכי דחיתי בשתי ידיים – אני נוטה להאמין שכל כמה שדור הוא קדום יותר, לגדוליו יש קרבה "אינטואטיבית" גדולה יותר לערכים תורניים מזו של גדולי הדורות המאוחרים. "נוטה להאמין", שוב, משום שאינני רואה כאן "קו" כי אם מסגרת כללית הסובלת חריגים.

כללים אלה נוקט בידו בן תורה: משה אמת ותורתו אמת; דברי מגידי התורה ועמודי ההוראה מחייבים. ברם, אין לנו כל התשובות; סתירות וקושיות מן הסוג שהזכרנו לעיל מועלות כמו שמועלות כל הסתירות והקושיות בלימוד התורה, דהיינו: מתוך ענווה, על מנת ללמוד תורה לשמה, ולא על מנת לקנטר ולנגח. ורגיל היה ד"ר פינקלשטיין לומר: "לא עלינו המלאכה לגמור, יש להשאיר קצת לקדוש ברוך הוא."

"קצת" – לרבות שאלות שאין התשובות עליהן בהישג יד כעת. פרופ' ישעיהו לייבוויץ' היה טוען השכם וטוען כי ההלכה ערוכה לשלטון התורה על היהודים ולשלטון הגויים על היהודים, היא אינה ערוכה לשלטון יהודים חילוניים על היהודים. יש מידה מסוימת של אמת בדברים אלה. אבל לטענה זאת יש להשיב: "לא עלינו המלאכה לגמור, יש להשאיר קצת לקדוש ברוך הוא". אחרי חורבן בית ראשון, טענו: "אין ההלכה ערוכה לעבודת ה' בלי בית מקדש". ולאחר הפזורה של גלות רומא, טענו: "אין יהדות בלי ארץ הקודש". ובתקופת האמנציפציה טענו: "אין מקום לתורה בעולם המודרני". טענות אלה התבררו. לא כל הבעיות נפתרות על המקום, להשגחה יש דרכים משלה.

ו"דעת תורה", ראה: שמחה פרידמן, "אמונת חכמים – במישור החברתי ובבעיות ציבור: אתגר רעיוני או הנחיה אופרטיבית", ספר זכרון למרדכי ויזר – פרקי מעשה והגות (תל-אביב: יבנה, תשמ"א), עמ' 136-159.

סוף דבר, ל-homo religiosus אין תשובות פשוטות ואין חיים קלים. אבל, כמו שכבר כתבתי, אין זאת אומרת שהותרה הרצועה והכול הפקר.

חיים בשתי ציוויליזציות

בקפלה הסיסטינית אשר בארמון הוותיקן צייר מיכלאנג'לו את "בריאת האדם". מצוירות שתי הדמויות, הא-לוהים הבורא והאדם הנברא, כאשר ידו של כל אחד מושטת אחת כלפי יד רעהו. המפתיע בציור הוא שגודלו של הנברא הוא כגודל בוראו – סמל למרכזיותו של האדם שבה דגל הרנסנס, לקיים מה שנאמר והייתם כא-להים. אבל האנתרופוצנטריות, סכנה כרוכה בו ובתוצאותיו ברכה מהולה. בד בבד עם השיפור המדהים של התנאים בהם חי האדם, אריכות שנות חייו ומצב בריאותו הנפלאים, נשתכללו גם אמצעי הלחימה וההשמדה. ברכה מהולה זו יסודה בפער בין הישגי השכל האנושי לעומת הפיגור בהתקדמותו המוסרית של האדם. ותוצאותיה טשטוש הגבולות בין חירות להפקרות, בין שמחת חיים להוללות, בין טיפוח היחיד לפינוקו. התקדמותה של האנושות היא חלקית.¹¹¹

כמה שנים לאחר עלייתי רכשתי את עבודתו המונומנטלית של ויל דורנט, *The Story of Civilization*, אחד-עשר כרכים עבי כרס המשתרעים על תולדות כל אומות העולם מהפרהיסטוריה (של שבטים פרימיטיביים) ועד צרפת של נפוליאון, ועד בכלל. הכוונה מצדי הייתה לחזור על "גירסא דינקותא". לחזור על כל ההשכלה החילונית שלי הואיל וכל כמה שהתבגרתי מיטב כוחותיי הושקעו בתורה. לשם כך קבעתי שבכל שבוע אקרא פרק אחד, פחות או יותר. נדרשו לי שבוע-עשרה שנה לגמור את אחד-עשר הכרכים. הוא איננו ספר טוב. כתוצאה

111. אין כאן המקום להאריך בדברים אלה. אני תמים דעים עם דעותיו של הרב אהרן ליכטנשטיין כפי שהן מובעות במאמרו: "היסודות החיוביים והשליליים בתרבות המערבית" (בתוך: תוך וקליפה בתרבות המערבית, תשנ"ו).

מהבולמוס של המחבר לסקור את כל ההיסטוריה יש מאות על מאות דפים הדומים למדריך טלפון – כה דחוסים הם בשמות אישים, שמות ארצות ותאריכים.

ואף על פי כן למדתי משהו, נצטיירה לפניי תמונה מקיפה. בתולדות המין האנושי מתגלים אפיונים מתמידים: (א) מלחמות, רציחות, אלימות; (ב) בגידות, התנכלויות, רמאות; (ג) רדיפת זנות ורדיפת ממון. כל דור ודור מפגין וריאציות של שלוש התמות הללו. אמנם כנגדן הושמעו בסיני שלושה סוגי ציוויים: (א) לא תרצח, וקראת אליה שלום, ונתתה ... עין תחת עין; (ב) מדבר שקר תרחק, אל תונו איש את אחיו, ולפני עור לא תתן מכשל, לא תקם ולא תטר; (ג) לא תנאף, לא תחמד אשת רעך, לא תעשק את רעך ולא תגזל. ואולם נביאי ישראל לא ראו במעמד הר סיני סיפור הצלחה. הם הטיפו: גילוי רצונו של בורא עולם מטיל אחריות לאלה אשר להם הוא פנה, שנאמר רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקד עליכם את כל עונתיכם. נמצאת בחירת ישראל מעמסה גדולה: אחריות מיוחדת, חובות מיוחדות, איסורים מיוחדים, תרי"ג מצוות במקום שבע מצוות בני נוח. ייחודו של ישראל ללא תוכן מחייב, ללא דרישות נוספות, ללא מטלות חריגות – הריהו סתם גזענות. לכן לא מקובלת עליי הצדקת מעשים שלא ייעשו בטענה ש"ככה עושים אויבינו".

הפסיכולוגיה של מטלות נוספות משמעות מיוחדת לה אצלי. כאמריקאי תודעת השואה איחרה לבוא (יש אומרים שבארץ היא לא הגיעה בעוצמתה עד משפט אייכמן). כאשר עמדתי עליה, היא לא נתנה לי מנוח. הלא יכולתי אני להיות בין קורבנותיה. אילו נשאר אבי באירופה הייתה השואה פוקדת אותו ואותי. באיזו זכות ניצלתי? המחשבה הזאת שיגעה אותי. ברגע אי־שפיות הייתי מטיל על עצמי משימה בלתי אפשרית: חוץ ממה שאני חייב לתרום ליהדות ולעם ישראל, עליי למלא את מקומו של נספה אחד, בן גילי, לתרום את תרומתו שלו ליהדות ולעם ישראל.

פתחתי את הפרק הזה בהערות הרב סולובייצ'ק. "חיו של homo

religiosus קשים ביותר, מלאי מתחים, מאבקים, תסכולים וכישלונות. "חזרתי עליה כי אינני מאמין שיצאתי ידי הסבר עומק הדברים. עין הרב ולבו היו מכוונים לאדם מעל ומעבר לבעיות שהעליתי. גם אחרי קבלת מלכות שמים מושלמת, גם אחרי השכנוע המוחלט, נעמד האדם בפני מאבקים קיומיים ותסכולים אקזיסטנציאליים.¹¹² אני ניצלתי את הערת הרב לקרש קפיצה לתיאור "אי-המנוחה" שלי.

הוא אשר אמרתי: חייו של homo religiosus הם קשים ביותר.¹¹³ אם כן, הדתיות איננה נותנת לי להגיע אל "המנוחה", שהרי היא מחייבת (על משקל: "האצילות מחייבת"). ובקיצור, באתי אל "הנחלה" אך אל "המנוחה" לא הגעתי. אלא שהאמת ניתנת להיאמר, אינני מצטער על כך. אשריי שנמנעה ממני שלווה השלווים וטוב חלקי שחצי תאוותי אינה בדי.

ברם, לא זו בלבד שיראת שמים מונעת את ה"מנוחה". גם שאיפותי בתורה ובמדע מונעים אותה ממני. אסביר את כוונתי. לפני חתונת בתי השנייה, אלישבע, ביקש החתן שאלווה אותו אל ביתו של הרב דוד פוברסקי, ראש ישיבת פוניב' ועמיתו של הרב שך בהנהלת הישיבה, איש מופת כשלעצמו, וכי נבקש ממנו שייאות לסדר את הקידושין. הבקשה הייתה עדינה, כי חתני גרם לשערורייה בישיבה: הוא עזב את הישיבה כדי להיות עתודאי וללמוד באוניברסיטה. כשמוע הרב את הבקשה פנה אליי ואמר: "דע לך שחתנך עשה מעשה אשר לא ייעשה. הלא הוא היה תלמיד מצטיין. הוא באמת למד יפה. שמא תאמר שילך בעקבות הרמב"ם ויצרף לימודי המדעים ללימודי קודש, היום זה לא הולך. היום

112. ראה: הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'ק, איש האמונה הבודד.

113. "קשים" – אבל לא מדכאים את הרוח. כבר הבאתי את עדותו של הרב מנדל זאקס על שמחת החיים של בעל ה"חפץ חיים". כבר העדתי אני על שמחת החיים של הרב קמינצקי. רבי משה פיינשטיין ורבי שלמה זלמן אוירבך, ענקי ההלכה בדורנו, היו ידועים כאנשים שהקרינו אופטימיות. מאבקי של homo religiosus נועדו להוסיף טעם לחיים, לא לדכאם.

כדי להיות רופא שיניים טוב על האדם להתמסר לרפואת שיניים עשרים וארבע שעות. כל מקצוע בולע את בעליו. אלא מה? אני רואה שהוא לובש את ציציותיו בחוץ כבחור ישיבה. איך אפשר לסרב?"

לא על מנת להודיע את הסכמתו לחתן את חתני ובתי אני מספר את הסיפור, כי אם כדי להתמקד בדבריו על צירופן של שתי מורשות תרבותיות. בפרק ד' כתבתי על העושר הרוחני שאני רוכש בהיותי בן לשתי ציוויליזציות. אבל כחוקר, השאיפה להצטיין בשתי דיסציפלינות מתסכלת ביותר. התורה היא גבירה קנאית, היא דורשת את התמסרותו הטוטאלית של בנה; לא על נקלה מוכנה היא להתחלק עם גבירה אחרת. והגבירה האחרת – "רפואת שיניים" במשל של הרב פוברסקי – אף היא עינה צרה במתחזה. על חיים טשרנוביץ (המכונה "רב צעיר") היו ההיסטוריונים אומרים שהוא תלמיד חכם מרשים אלא שהיו להם הסתייגויות על מחקריו ההיסטוריים, ואילו תלמידי החכמים היו גומרים את ההלל על כשרונותיו כהיסטוריון ואילו בתורתו היו מטילים דופי.

אם המדובר בכך תורה הנהנה ממוצר ומבטהובן, משייקספיר וממילטון, ממכילאנג'לו ומדה וינצ'י, מאפלטון ומאריסטו – שהתורה היא אומנותו והאחרים הם בגדר תחביבים – אנו במישור האפשרי לאדם מן השורה. ואכן, יש אנשי מדע, רופאים, עורכי דין, אקדמאים וסוחרים הקובעים עתים לתורה. אבל השאיפה שלי היא להשיג מצוינות בשני תחומים – תורה ומשפטים – עד כדי הפריה הדדית: חכמת התורה תתרום להבנה משפטית עמוקה יותר, והמשפט יאיר סוגיות בתורה.

שאיפה זו ספק אם כשרונותי יכולים למלאה; היא קשה ביותר. כפי שתיארתי בפרקים הראשונים, הגעתי ללימוד אינטנסיבי ומעמיק בתורה לאחר חתונתי ולאחר שנולדו הילדים הראשונים. ממילא חסרה לי "גירסא דינקותא", השכלה תורנית מן הנעורים, עת אוגרים להם בני תורה מן השורה ידע מקיף בספרות המסורתית של מקרא, משנה, תלמוד והלכה. גם האינטנסיביות של לימוד של אדם המפרנס משפחה אף היא מוגבלת – מוגבלת לא רק בזמן ובמרץ. גם נמנע "שימוש תלמידי

חכמים" הראוי: אין הזמן ואין הכוח להימצא במחיצתם של גדולי תורה מספיק. ואני, תולעת ספרים מטבעי, התעניינתי בכל נושא שהתעורר אצלי. בנסיבות אלה חייב אדם להיות בעל כשרונות עילאיים כדי להשכיל.

במילים אחרות, אל "המנוחה" לא הגעתי אף בתחום האקדמי. אכן, אדם לעמל יולד. ועודני ברוך ב"עמל":¹¹⁴ לימוד, הוראה, מחקר וכתיבה. לימוד – תמידים כסדרם במקרא, משנה, תלמוד והלכה (ולעת זקנה התחלתי ללימוד גם "מורה נבוכים" שבו עיינתי כל ימי חיי, אבל עכשיו הלימוד אינטנסיבי ושיטתי). הוראה – כפי שתיארתי בפרק הקודם אני מלמד במרכז הבינתחומי בהרצליה במשרה מלאה, וב"ה גדול הסיפוק. ומחקר וכתיבה – תורה לא-ל עודני עוסק בהם יומם ולילה. מי ייתן שלכל הפחות את ה-magnum opus, את עבודתי הנוכחית על הפנולוגיה היהודית: בית דין מכין ועונשין: ענישה פלילית בעם ישראל לאורך הדורות – תורתה ותולדותיה אספיק להוציא לאור.

ושפתותיי לוחשות תפילה: יהי רצון לפני אבי שבשמים שכשם שעזרני להגיע עד הלום כן יעזורני להמשיך בתורה ובמחקר: ללימוד וללמד, לשמור לעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתו באהבה... עם אשתי, בני ובנותיי, נכדי ונכדותיי, ניני ונינותיי. ושנזכה לראות את עמנו יושב בשלום בארצנו, איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, בעולם אשר יתקיים חזון הנביא: כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים.

עד כאן הגעתי בסיפור תולדות חיי. ברוך שהחייני לזמן הזה (2011, תשע"א).

לפני כארבע שנים עזבנו את רמת-גן ועלינו לירושלים, אנו גרים כעת בדירור מוגן ב"רמת תמיר". לזוג בגילנו – עם הטרדות והמיוחדים הפוקדים אותנו – הסידור היה מוצלח מאוד. השירות היומיומי מקל

114. ואשר לדברי הדרשן שבהגדה של פסח: "עמלנו – אלו הבנים" חנני מלך חי העולמים ויכול אני להוסיף: "אלו הנכדים והנינים".

עלינו; ובין היתר אני יכול בעזה"י להמשיך לשבת באוהלה של תורה – ללמוד וללמד (אני ממשיך במרכז הבינתחומי), לקרוא ולכתוב, לחקור ולחדש, תמידים כסדרם – באין מפריע.

את עיקר הגותי אני משקיע בחיבור ספרי הגדול על הפנולוגיה היהודית. חוץ ממנו, לימודי והגיונותיי מעסיקים אותי. חלק מן הרעיונות העליתי על הכתב, ובחלק השני של האוטוביוגרפיה הזאת אביא בפניכם כמה מהם.

נספחים

ארבע השתפכויות נפש

[משנת 2006, תשס"ו ואילך]

הגיונות לגבורות

במלאת לסבא אהרן ולסבתא ג'ודי 80 שנה.

ב"ה ר"ח אייר תשס"ו, ירושלים

לפני שאני מתחיל לדבר, ברצוני להודות לכם, שבאתם לשמוח איתנו, ולשמח אותנו ביום חג זה, במיוחד ברצוני להודות לכל אלה שטרחו כה רבות לערוך שבת נשגבת זו. מי ייתן ונזכה לשמחות כאלה גם להבא.

(א) הנני העני ממעש והעשיר בזכויות. לפני שמונה וחמישים שנה נקשרו קשרי חיתון מן השמים. לא מהאי עלמא היו הקשרים ההם, שהלא הם הפרו את יסודות ההיגיון ועברו על כללי הסוציולוגיה. צעיר אמריקאי הייתי, מחפש הייתי את ישראל סבא, ואם הקב"ה היה יכול לשלוח לאברהם ערכים בדמות מלאכים, הוא היה יכול להשכין בחיקי סבתא בדמות יהודייה שורשית יפהפייה, פיקחית, תוססת וביקורתית. אכן, כדינמו מלא תבונה של אז, כן היא עתה.

לבדנו היינו סבתא ואנוכי – סטודנטים ללא גרוש לנשמה. שתי מתנות גדולות העניקו לנו הורינו: דוגמא חיה של נקיות הכפיים וציוויו שכל מעשינו יהיו לשם שמים. ברם, דירה לא נקנתה לנו, סידור קומפלט לא ידענו מה פשר לו. נטשנו את ברוקלין, במקלנו עברנו את הנהר, האיסט ריבר, ותקענו את יתדותינו במנהטן המעטירה.

ועתה היינו למחנה גדול. 45 נכדים ונכדות, שהלא נוספו לנו 8 דרך חיתון. 10 נינים, ועוד ידו של הקב"ה אי"ה נטויה.

ואני עומד ומשתאה. מהן הזכויות שזיכוננו בכאלה? בנים ובנות, חתנים וכלות: מנהיגים, אנשי מקצוע מובילים – אשה-אשה בחוגה, איש-איש בתחומו, בונים משפחות, רודפות קריירות, מגשימים חלומות ומוציאות מוניטין. ואתם הדבקים בה' א-להיכם חיים כולכם היום. עוד פעם: "חיים כולכם היום בארץ ישראל." לא כל ירא שמים ולא כל מנהיג ציוני זוכה לכך.

חננו א-לוהים רב החסד.
קטונו.

בגיל מצוות של סבתא ושלי פרצה מלחמת העולם אשר החריבה את עמנו. התחתנו וניצני מדינת ישראל בסכנה אנושה. ואני עומד ומשתאה. הורינו התחמקו-ניצלו מארצות התופת. אחינו ואחיותינו בני אירופה נספו במספרים מדהימים ובצורות זוועתיות. ואנו באמריקה בארץ מבטחים, אין פרץ ואין יוצאת ואין צווחה ברחובותינו. נהיינו "שארית ישראל". מה כוחנו? מה גבורותינו? מה חסדנו? מה צדקנו?

למה זכינו? במה זכינו?

(ב) והנה, נתכנסנו בשבת זו להודות ולברך את בורא העולם שהחיינו, וקיימנו, והגיענו למצב הזה.
(ברכה שלאחרונה מתמלאת משמעות יותר ויותר מיום ליום, מחודש לחודש, משנה לשנה.)
שהחיינו – לגבורות... לגבורות יחד. שהחיינו בבריאות סבירה ובכושר תפקוד.

וקיימנו – לעצמאות כלכלית; קיימנו לעבודה מפרנסת, ללמוד וללמד, לחקר ולכתב.
ואני עומד ומשתאה
שהגיענו לשבט הזה.

מה טיבו של השבט לו זכינו?
טרגדיות אנושיות מסביב, בעולמנו בני אדם הסובלים בכל מיני צורות – והשבט שלי מסרב לעמוד על דם רעו.
שכול, גלמודיות, אנשים ללא משפחה, בני אדם ללא חברה – וילדי מארחים אותם ומעודדים אותם.
אלמנות, יתומים, גרושות ורווקים – בני ובנותי מושיטים להם יד.

חולים ונכים – ונכדי לצדם.
מעוצבים ומעוצבנים, מתוסכלים, נכשלים ונחשלים – וצאצאי בעוזריהם.

אני אינני מזכיר שמות, אלא שכל אחת יודעת כי אליה אני רומז
וכל אחד יודע שאליו אני מתכוון.

צרכי עמך מרובים:
אנשים נאנחים בעקבות שאיפות לא מוגשמות,
טרגדיות אנושיות ממש, אובייקטיביות, טרגדיות "תוצרת עצמית", סובייקטיביות,
כישלונות ומעידות,
כישלונות מדומים ומעידות "מדומות"...
ובאים יוצאי חלציי ולא חשוב להם אם אנשים בצרות ממשיות או בצרות שהביאו על עצמם; יוצאי חלציי פוסקים: "הלא תפיסה פסיכולוגית היא עובדה סוציולוגית", ונחלים לעזרת הזולת.

ואני עומד ומשתאה.

כי אמרתי בלבבי: מי ילד לי את אלה? הביא לנו בורא עולם בנים ובנות בחוצץ, נכדים ונכדות על כתף יינשאו. מעשי ידי סבתא ומעשי ידיי להתפאר. כי הלא כל זה אינו אלא קיום פירושו של נתן שמואל על השאלה של ויקח קרח ששואלים: "מה לקח?" והוא ענה שאין התורה מפרטת כי לא חשוב מה לקח. לא בא הכתוב אלא ללמדנו שבעולם נחלקים אנשים ל"לוקחים", אשר בפיהם הפזמון הוא "מגיע לי!" ול"נותנים", אשר הפזמון בפיהם הוא "במה אוכל לעזור?" וברוך השם, ברוך השם, זכתה סבתא וזכיתי אני לגדוד של נותנים.

(ג) מוריי ורבותיי, בניי ובנותיי –

עד כאן היו דבריי בגדר "באשר הוא שם", לפי מצבנו ומעשינו בשעה הזאת. מה ילד יום ומה יולידו מחרתיים לא-לוהים פתרונות ובידו מפקידים אנו את רוחנו.

(ד) אבל ברצוני להדגיש ביטוי שהזכרתיו לפני כן: "שארית ישראל".

זכות גדולה זכינו שנועדנו להיחשב בחברות בממלכת כהנים ולהימנות כחלק של גוי קדוש. אלא שנבחרת זו, האהובה והרצויה בפני הקב"ה, המרוממת מכל הלשונות והמקורבת לעבודתו – בגדר "שארית" היא. לפני דור אחד היטלר ימשו"ז השאיר מאיתנו באירופה אחד מעיר ושניים במשפחה. הקומוניסטים הוציאו את הנשמה היהודית מאחינו הרוסים. והיום הולך ופוסק הרומן הנצחי בין המוני בית ישראל באמריקה ובין רועה ישראל; ונעלמים צעירי ישראל לאלפים ולרבבות בארצות הברית ובאירופה בהתבוללות, בהתכחשות, בנישואי תערובת ובשמד. וגם בארץ גדול הניכור בין כנסת ישראל ובין הקדוש ברוך הוא.

לאור הנטישה ההמונית, לאור ריבוי פורקי העול, לאור הטמיעה המדהימה של אחינו בין העמים – זורחת "שארית ישראל" זריחה של נאמנות, לויאליות, של דביקות בה' א-להינו. חביבה שארית ישראל – על כל פלגיה, על כל גווניה, על כל צבעיה – חביבה היא בעיני בורא עולם, וחביבה צריכה היא להיות בעינינו.

גדולה אם כן אחריותכם-אחריותנו, שלכם-שלנו, "שארית ישראל", שיהיה מחננו קדוש. שיקוים בנו, בכל אחד מאתנו, מנער ועד זקן, איש ואשה, בחור ובתולה:
 שארית ישראל לא יעשו עולה,
 ולא ידברו כזב,
 ולא ימצא בפיהם לשון תרמית.
 שהרי ללא צדק, ללא יושר, ללא חסד – לא שארית-ישראל-סבא אנחנו.

ובשעת רצון זה, עת אנו מודים על כל החסדים שנגמלו לנו מן השמים, מעלים אנחנו תחנונינו לשומע תפלת כל פה ומעתירים בפניו: "שומר ישראל, שמור שארית ישראל, ואל יאבד ישראל האומרים שמע ישראל".

Ish-Hayyil by J. Kirschenbaum

A good husband who can find?
He is worth far more than diamonds.
His wife trusteth in him, and she never lacks grain.
He brings her good and no harm.
All the days of his life he has sought hessed and emet.
He works with alacrity.
He is like the merchant ships. He brings Torah to those
from afar.
He rises in the midst of the night and prepares food for
thought.
He rations it out to his household and to his many students.
He considers the wisdom of Hazal and his own teachers,
and he clings to it.
With his unimaginable industriousness he has planted a
fertile vineyard.
He girds himself with strength, and enthusiastically braces
his arms for work.
He finds and brings to his studies much love and receives
much satisfaction.
His lamp burns even when he is asleep.
His fingers are always entwined with a pen.
He stretches his hand to the poor. He reaches out his arm
and heart to those in distress.
He is not afraid of storms for the children of his household,
for he has embedded them with good values.

All his household he tries to clothe with peace and harmony.

He weaves his own tapestries.

His clothing is fine linen and royal purple.

His yetzer has no jealousy.

He is known at the gates, as he sits among the elders of the land.

He writes scholarly works, not minding if it sells not.

To his students he opens a rich world they know not of, and they eagerly consume it.

Dignity and armour are his garb, and always upon his face is the look of serenity as he looks to the future.

He opens his mouth with wisdom, and kindly counsel is on his lips.

He gazes fondly upon his children, grandchildren and great grandchildren, always happy to answer their queries

Never has he eaten the bread of idleness.

His children, as he blesses them, bless him; and his wife praises him, saying:

"Many men do worthily, but thou excelleth them all.

Charm in you has never been deceptive, and your beauty is not vain."

Only a Gd-fearing man shall be praised.

Let us rise and give credit to his achievement.

May Gd praise his works.

ששים שנות נישואין ב"ה י"ד סיון תשס"ח, 2008

ברכת שהחיינו בשם ומלכות.
בנים ובנות, חתנים וכלות, נכדים ונכדות, נינים ונינות: מורי
ורבותי –
אין בפה כדי לתת ביטוי להכרת הטוב כלפי בורא העולם על
הערב הזה.
כמו כן, סבתא ואני מודים לכם, לכולכם, על שבאתם הערב לכבד
אותנו ולהשתתף בשמחתנו. אין בכוחנו כדי להביע את עומק
שמחת הלב. ברוכים תהיו ממקור הברכות. תודה מיוחדת לנחמה
רבת הפעלים אשר ניצחה על ההכנות. יגמלך הקב"ה על החסד
שגמלת לנו – את וכל המסייעים בידך.

הלילה, יובל הששים לנישואינו, חג גדול הוא לנו. לרגל חג זה
יורשה לי לשפוך את שיחי לפניכם ולומר כמה דברים אשר בדרך
כלל יפה להם השתיקה.
ידוע מאמר חז"ל שקשה זיווגו של אדם כקריעת ים סוף. לא כל
כך ידוע שהגמרא משייכת אותו מאמר לזיווג שני. זיווג שני הוא
הקשה כקריעת ים סוף, לא כן זיווג ראשון. ברצוני להציע הבנה
קצת אחרת בדברי חכמינו. מניסיוני האישי דומני שירדתי לסוף
דעתם. זיווג ראשון, חתן-כלה הם צעירים, גמישים, הרומנטיקה
יותר נרגשת, ועוד תכונות ההופכות את הזיווג ל"קל". ברם, זיווג
שני, חתן-כלה הם מבוגרים יותר, הרגלים הפכו אותם לנוקשים
יותר בדרכם, קשוחים יותר בהתנהגותם, מוכנים פחות לוותר.
לכן זיווגם קשה כקריעת ים סוף.

והנה יש סוג שלישי, של סבתא ושלי לפני ששים שנה. אמנם צעירים ולכן לכאורה גמישים יותר. אבל, אם שמתם לב הדבר הראשון שסבתא הדגישה בדבריה היה הפער הענקי שהיה בינינו. היא הייתה חרדית, ואני – חציי אורתודוקס הגובל עם הקונסרבטיבי, וחציי מלא רעיונות והשקפות אפיקורסיות. היא ישיבתית, בית יעקב, ואני איש אוניברסיטה מובהק. היא אגודת ישראל, ואני ציוני נלהב. היא אהדה את רבי אלחנן ווסרמן ואת המשגיח ממיר, ואני את חיים נחמן ביאליק ואת מרדכי קפלן. היא חלומותיה להינשא לתלמיד חכם, ואני לא יכולתי לפענח אפילו פשט בתוספות. שידוך כזה – על אף היותו זיווג ראשון – היה קשה כקריעת ים סוף.

איך נוצר ואיך נבנה הגשר על התהום הזה? היה היו מלאכי שרת שעמדו לימין המזווג הא-לוהי וסייעו בידו. מלאך אחד משך חוט של חן על פניה. מלאך שני קישט את עיניה בפיקחות. מלאך שלישי העשיר את שפתיה בתבונה. לאהבת התורה העמוקה בלבה וליראת השמים האמיתית בהליכותיה היה כוח משיכה אדיר. ואמנם, היא הביאתני להכיר עולמות חדשים. אכן, הזיווג היה כקריעת ים סוף אצל בורא העולם, אבל אלה המלאכים, מכניסי אהבה, הכניסו אהבה עזה בלבי, נקרעו המכשולים... והתחתנו.

תולדות נישואינו הן שרשרת של תגליות. שהרי שנה-שנתיים אחרי החתונה נתברר שאותה "אהבה עזה" אשר בה התחתנתי הייתה מדומה. הכרתנו החדשה, משק הבית

הצנוע שייסדנו, הילדה הראשונה שנולדה לנו – כל אלה יצרו אצלנו "אהבה עזה" של ממש אשר האפילה על אותה "אהבה עזה" אשר דמיינו לפני חתונתנו.

אלא ששלושים-ארבעים שנה לאחר מכן, ילדים נולדים, ילדים גדלים, כל אחד עם צרכיו. מחלות במשפחה, הצלחות בקריירה מהולות בתסכולים, נחת מהילדים עם חרדה לחינוכם, ואז המאורע הגדול בחיינו: עלייה לארץ ישראל. ואף עלייה זו – עם כל השגב – הייתה מלוות חבלי קליטה שונים ומשונים.

בכלל, בחיי כל אדם ישנן עליות וירידות, עליות וירידות... ומלווה הכול: **שותפות המעשה, שותפות המחשבה, שותפות המאמצים, שותפות המכות, שותפות הניצחונות.** אכן, כאן יש "אהבה עזה", לא האהבה העזה השטחית של שנות הנעורים של נישואינו.

אבל שוב התבדנו. שנינו קשישים בשנות השמונים. משקיפים על העבר. במקלנו עברנו את נהרות החיים, ועכשיו היינו לששה מחנות מבורכים – בכל אחד משמים אורות וצללים, האורות שלהם מאירים את חיינו והצללים שלהם מעיבים את אופקינו. ואנו – סבתא ואנוכי יחד – באים בימים.

בטלו הטוחנות כי מיעטו

חשכו הרואות בארובות.

ייסורי זקנה וחולשות קשישות נחלת שנינו; גם התפארות ושמחות, גם פחדים, היסוסים, צרכים שונים ומחסורים משונים. תקופות של יצירה והזדמנות לעזור.

דורכות כפות רגלינו על אותם הרגבים, וחוזות עינינו יחד אותם מחזות, חשים לבבינו אותן תחושות – הכול... יחד. יחד הגענו עד הלום. "אהבה עזה" כזאת לא ידענו – לא לפני החתונה ולא לאחריה.

אכן, תולדות נישואינו הן שרשרת של תגליות.

ג'ודי,

דברי השבח שהמטרת עליי מבישים אותי ומביכים אותי.

מבישים אותי כי לא הייתי ראוי להם. הגזמת, וייחסת לי דברים שאין בי.

אבל עוד יותר הם מביכים אותי, כי אינני מסוגל לומר ברכים מה שיש בלבי עלייך. את גודל הערצתי לך את יודעת וגם השדכן הא-להי יודע.

אכן, מה אומר ומה אדבר?

לא היה בידי בשר ודם לשדך אותנו.

ראי! מה פעל ה'.

ראי! מעשה א-לוהינו.

רק ראש זווגן הזיווגים, רק אביר שדכן השידוכים היה יכול לקרוע את הים ולאחדנו.

ברם, רק את זאת ארשה לעצמי לומר בפני עם ועדה:

לעולם לא אשכח את העולמות שפתחת לפניי: זכרתי לך חסד נעוריך אהבת כלולותיך לכתי אחרייך בארץ לא זרועה.

לפיכך, מתוך תודתי העמוקה לשותפותך ומתוך אהבתי כי עזה הריני מחדש את הקשר בינינו:

וארשתיך לי לעולם

וארשתיך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים

וארשתיך לי באמונה

וידענו את ה'.

עד מאה ועשרים שנה, יחד, כן יהי רצון.

הרהורים בגיל 85

2011, תשע"א

לילדיי בנות ובנים, כולל חתנים וכלות, נכדים ונכדות, שלמכון ישגא. בקיץ שעבר כאשר מלאו לסבתא שמונים וארבע שנים, נראה באופק יום הולדתי השמונים וחמש הממשמש ובא. והתחלתי להרהר יותר ויותר על אורח חיי, על עיסוקיי הנפשיים והאינטלקטואליים: מה אני ומה חיי. וראו זה מצאתי: את רגשותיי העמוקים ביותר לא יכולתי לנסח בכתב ובצורה מסודרת, רק שברי רעיונות – ודווקא אותם השטחיים יותר – הצלחתי לגבש קצת. ובכן, רק שמץ מהגיונות לבי אני רושם לפניי ואני מגיש לפניכם.

מבוא

כלל ידוע כי שפע מוזיל, כל כמה שההיצע גדול יותר הרי הביקוש היחסי יורד ואתו יורד המחיר; הדוגמא הבולטת היא האינפלציה. היה צריך לצאת אם כן כי מן הראוי שריבוי אוכלוסייה ישפיל את ערכו של היחיד; הדוגמא הבולטת היא סין. ולא היא. האינטואיציה גוזרת להפך. לבו של אדם צועק: אני חשוב!

זוהי המשמעות העמוקה של: ויברא א-להים את האדם בצלמו. וזוהי כוונת לבי באומרי: "סומך נופלים", "רבש"ע, אתה שומר על הייחוד שלי. חשוב אני בעיניך כאילו הייתי האדם היחיד בעולמך".

עיקר הרהורי:

מה שלומך? "יותר טוב מאשר מגיע לי."

שני מאורעות זעזעו את אמות הספים של עולמי לשבט ולחסד.

(א) לשבט, השואה,

(ב) ולחסד, ארץ ישראל קמה לתחייה.

(א) השואה – על השואה נטרפת עליי דעתי ומסתתמים הגיונות

לבי. ממדי הקטסטרופה הם כה אדירים, כה נוראים, כה איומים

עד שלא מצאתי שום הסבר אשר ירגיע את רוחי. להזכירני יום-

יום שהסתר-פנים ללא-שחר כזה לא היה ולא נברא, העמדתי את

ספרם של Katz, Biderman and Greenberg, Wrestling with

G-d: Jewish Theological Responses during and after the

Holocaust, ספר המשתרע על כמעט 700 עמודים, העמדתי

לנגד עיני, בספרייתי, במדף ישר נגד פניי – לבל אסיח את דעתי

ממנו אף רגע... עברו יותר מ-65 שנה ועדיין הרוח סוערת... (אבי

ואבי סבתא חרצו את גורל כולנו, בגדר אתם הדבקים היום בה'

א-להיכם חיים כולכם היום);

(ב) הדם שנשפך לבנות מולדת

בשיחה האחרונה ביני ובין דודי נחמן מכפר תבור הוא הדגיש

כי כל עמלו בבניין הארץ היה (כביכול) בשבילי (הוא לא אמר

"כביכול"). אני חדור הכרת הטוב לכל הדורות של העסקנים,

לכל הפועלים, לכל החלוצים ולכל החיילים שהכינו לי ארץ

נושבת, בנויה, מפותחת ומתפקדת, ששעריה היו פתוחים, יכולתי

להיכנס, להתיישב ולהשתקע – אני וכל בני ביתי.

אכן, גם על ארץ ישראל קצרה ידי מלהביע את רגשותיי, אבל

לכל הפחות ניתן לרשום ראשי ברכותיה, ברכה ברכה – ומצווה

לעשות כן לבל נקבל את הדברים כמובנים מאליהם.

ראשית כול, כאמור: ארץ ישראל היא ארץ נושבת: בתים ובניינים,

כבישים ורחובות, בתי ספר ובתי חרושת, מדבריות שהפכו לשדות

וכרמים, אוניברסיטאות ושיבות.

שנית, זאת הפעם הראשונה ב-2,150 שנה, מאז ימי המכבים, שזכינו למדינה יהודית המנהלת היא – ללא שלטון גויים – את חיי יהודיה, הפותחת שערי הארץ ומאפשרת מפלט ומחסה לכל דצריך.

לריבונות זאת נאה ויאה הוד של ממלכתיות, לה ולסמליה, הערצה וכבוד...

שהלא היא מימשה קיבוץ גלויותינו, עד שכבר ניתן לחזות – בפעם הראשונה מאז ימי הבית השני – "רוב יושביה עליה". קמה העברית לתחייה כשפה מדוברת – הישג שאין מקביל לו בתולדות האנושות.

אשרינו שזכינו לצבא משלנו, המגן עלינו מאויבינו ומכריז ברכים שדם יהודי אינו עוד הפקר.

נוצר בה מרכז של מדע וטכנולוגיה – תחנה נכבדת בכפר הגלובלי.

נוצר בה מרכז אינטלקטואלי של מדעי החברה ומדעי הרוח. נוצר בה מרכז רוחני לתרבות ישראל ולתורתו – בחינת בניין לימודי ה'.

על אחת כמה וכמה, טובה כפולה ומכופלת למקום עלינו שעשה לנו את כל הנסים האלה.

אמנם, אין לנו עסק עם מלאכים. בית הבחירה לא נבנה ולימות המשיח לא הגענו. ולאור מצבנו הביטחוני, הכלכלי, החברתי והמוסרי, קשה לרבר על "ראשית צמיחת גאולתנו". ברם, לומר שלא הושג כלום ועולם כמנהגו נוהג סימן הוא לעיוורון חושים, ועתיד האומר כן לתת את הדין. לכל הפחות ייאמר: "ושבו בנים לגבולם", ועל זאת אנו מודים לגומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב.

מהרהורים אלה, שהם העיקריים אצלי, אני מבקש לשתף אתכם בהגיונות שונים.

בצורה כוללנית עולות בלבי שני סוגי הסתכלות נפשיים: כתוצאה של הסתכלות פרסונלית, גשמית: לבי מתפעל מברכת המשפחה בה נתברכתי. ברכה זו מסתכמת בשש מילים, הלא הן: במקלי התחתנתי ועתה הייתי לשישה מחנות (ואגב אורחא בברכה שנייה נתברכתי, הלא היא הזכות שזכיתי שהייתה מלאכתי־פרנסתי לא מקור לשעמום כי אם גורם לתענוג רוחני). וכתוצאה של הסתכלות פרסונלית, רוחנית: אני מכיר טובה כפולה ומכופלת לקב"ה על העולמות שיצרתי לי בסיועו, הלא המה:

- (א) עולמי הוא עולם החכמה והאינטלקט, עולם המדע והמחשבה;
- (ב) עולמי עולם של ערכים ויראת שמים;
- (ג) עולמי הוא זירה של מאבק מתמיד של עבודה על עצמי;
- (ד) עולמי עולם של הזדהות היסטורית עם מורשת ישראל. אלה הדברים בכללותם. ואני מבקש לפרט.

א: גדלות האדם (חוויות אינטלקטואליות).
אני מוצא את עצמי בהתפעמות מתמדת כלפי:
– טכנולוגיה, המחשב ועולם האינטרנט, הטלוויזיה: אני יושב בסלון וצופה בתהפוכות במצרים
– המדעים "המדויקים", מצד אחד, גרים ברמת תמיר בני תשעים, ובנות מאה
ומצד שני, חיים חתני בודק את תהליך הלמידה של המוח
– מדעי החברה, פרק בהיסטוריה מרגש אותי, ופרק באנתרופולוגיה מרתק אותי

– מדעי הרוח, אני משתאה בפני גאונות הסיפור ואמנות הרומן, ובפני שגב הפואטיקה: משייקספיר ומילטון דרך דנטה ועד השירה המקראית והפיוט הליטורגי.

– ואחרון־אחרון, אני עומד בדחילו וברחימו בפני תורה, במיוחד כאשר אני זוכה לשתף בה פעולה עם נכדיי כגון פרשנות המקרא (דיונים עם יוני), ובמיוחד במשא ומתן בסוגיות (ישי, יהודה'לי, אביתר) (תוס' ושלד"ע; רשב"א והמשה"ע המעשי; הגרי"ד מעשה המצווה וקיומה)

ועל כולם הרמב"ם כולו

– שלא לדבר על: מוסר

רמח"ל

ר' ירוחם ורב וולכה

ב: גדלות הבורא.

שלושה הם פסוקי המפתח המתארים את בורא העולם – אשר בעצם אינו ניתן לתיאור; הלא הם:

אנה אלך מרוחק ואנה מפניך אברח.

מה אשיב לה' כל תגמולוהי עלי.

לך דמיה תהלה.

לאחר פירוטם של כל הנ"ל אני פונה היום למצבי לעת זקנתי: סבבני זקנים־קשישים־ישישים, חולים וחולנים, כיסאות גלגלים, הליכוניס ומקלות, אלמנים ואלמנות, גלמודים ושכולים... (להם התרגלתי, אבל לדבר אחד אינני יכול להתרגל: תהליך הירידה של היחיד. קשיש הולך בעזרת הליכון, הופעתו למחרת בכיסא גלגלים מזעזעת אותי עד היסוד בי.)

אמרו חז"ל:

"בן שמונים לגבורות", "בן תשעים לשוח" – פירש רבינו יונה:

מל': "ישפוך שיחו" – גיל שראוי להיות כל עסקו בתפילה ובתהילות ה' ולשוח בנפלאותיו ולתקן מידותיו ולבקש תורה ומצוות.

ואני בין שני שלבים אלה: ה"גבורה" נחלשת והמודעות של הזיקה לאב הרחמן מתגברת.

וסבתא בצדי. איזו זכות זכיתי שבכול סבתא בצדי.

והריני מברך את בורא העולם: ברוך שהחיינו – את שנינו, וקיימנו – יחד, והגיענו – שלובים יד ביד, לזמן הזה – לגיל הזה, בבריות גופא, בנהורא מעלייא וללא זיקה לעזרה סיעודית... למקום הזה – לארץ אבותינו,

למצב הזה – בין ילדינו וצאצאינו אוהבינו ואהובינו.

ונאמר "אמן".

חלק שני

הרהורים והגיונות,
רעיונות ועמדות

מבוא

בחלקו הראשון של הספר תיארתי את סיפור חיי האקדמיים, האינטלקטואליים והרוחניים. כללתי בתוכו את פעילותי המחקרית-מדעית. בחלקו השני של הספר, הנושא את הכותרת "הרהורים והגיונות, רעיונות ועמדות", אין לי כל יומרה לפרוס בפניכם דברי מדע. בחלק זה כללתי מחשבות שונות, דרשות מאירועים משפחתיים ושברי הרצאות בנושאים שונים. התלבטתי רבות באשר לפרסום טקסטים אלו בספר, אולם למרות היותם טקסטים עממיים ועל אף צורתם הבלתי פורמלית, הרגשתי כי ההחלטה לגנוז חלק זה תפגום בתמונה הכוללת של חיי הרוחניים. ישפוט הקורא את נכונות החלטתי.

בשל אופיים של המסמכים הללו ובשל העובדה כי חלקם מבוססים על דברים שנאמרו בעל פה, מוצג חלק זה של הספר באופן שונה מחלקו הראשון. אנו מקווים כי הקורא ימצא עניין בהיבטים אישיים אלו.

פרק א: הרהורים והגיונות

1. גדולה עבירה לשמה

לא תמיד יש בגדרי מחשבותינו לרדת לעומקה של ההתנהגות האנושית. לפעמים אין בכללים שאנו מנסחים ובקלסיפיקציות שאנו מסווגים כדי למצות את הפרדוקסליות, הסבך והתעלומה, הסתירות והניגודים אשר בחיי אותו בן תמותה עליו נאמר: ותחסרהו מעט מא-להים.

מילים אלה נכתבות כאשר עודני מושפע מקסמו של ספר שקראתי: James McBride, *The Color of Water* (New York: Riverhead). הספר יצא לאור בשנת 1996, כעשר שנים לפני הופעתו של ברק אובמה על הבמה האמריקאית. אין דרכי לקרוא ספרי קריאה מעין אלו, אכן קראתיו במקומות שאין קוראים חידושי תורה ובזמנים שלא יכולתי "ללמוד", לחקור ולכתוב. כותרת המשנה של הספר היא "A Black Man's Tribute to His White Mother". "האמא הלבנה" שעליה מסופר בספר היא יהודייה, בת ישראל. היא גדלה בבית אשר היו בו כל הסממנים החיצוניים של בית יהודי עממי-מסורתי, ברחה מבית אביה, נישאה לאדם שחור, השתמדה, לא שמד חיצוני כי אם התנצרות בלב ונפש לנצרות הרגשית המאפיינת את האפרו-אמריקנים, התאלמנה מבעלה הראשון ונישאה לשחור שני; משניהם היא ילדה שנים עשר ילדים – כולם, כולל מחבר הספר, שחורים בגוונים שונים.

מי מאיתנו אינו שולל התנצרות? מי מאיתנו אינו תופס משומד-משומדת כבוגד בעמנו? זכורני מילדותי, כאשר גדלתי אף אני בבית

יהודי עממי מסורתי – ללא אדיקות מיוחדת – היו שני קווים אדומים: נישואי תערובת ושמד. הלא על כאלה ישבו משפחות שבעה ימי אבלות, "שבעה". לא היינו זקוקים להלכות הרמב"ם או לסעיפי שולחן ערוך להבין את גודל הפרצה. אכן, לפי מו"ר רבי יעקב זצ"ל, הנוסח הנכון של ברכת "ולמלשינים", לפני שנגעה בה יד הצנזורה, נפתח ב: "ולמשומדים אל תהי תקוה וכל המינים כרגע יאבדו וכל אויבך מהרה יכרתו..." והנה, "האמא הלבנה" נולדה וגדלה בדרום של אמריקה בראשית המאה העשרים. אביה היה מאותם "הרבנים" של המערב הפרוע היהודי של הימים ההם, אינו מחזיק ברכנות במקום יותר משנה אחת (משך תקופת החזוה), זייפן, רוזן, מתעלל באשתו, משעבד את ילדיו לרצונותיו, מגלה עריות עם בנותיו, רועה זונות, שונא כושים וחי חיי "אני ואפסי אין". עד שהספיק לעזוב את משפחתו ולברוח עם אשת גוי, ברחת הגיבורה של הסיפור אל חיק בעליה – אחד כומר עדין נפש והשני פועל אשר ביגיע כפיו פרנס בניקיון כפים בצדק וביושר, את השבט אשר היא גידלה. את בעליה, כל אחד למופת בפשטותו ובהגינותו, אהבה בלב ונפש. בכלל הייתה מזמרת שיר תהילה לעם השחורים על מידותיהם ואנושיותם.

מתוך שלטון העוני, הדלות המשוועת, קלון חברתי, למשל ולשנינה מתמידים (באותם הימים כיצר הביט איש הרחוב – לבן או שחור – על אישה לבנה "המתרועעת" עם "כושים"?), הריהי דוגמא נדירה של התגברות הרוח על החומר. תימהונית במעשיה, מוזרה בהליכותיה, לחם חוקה הוא הפלייה חברתית לרעה, היא הייתה ללעג בין השחורים ("לא משלנו") ולקלס בין הלבנים ("חלאת אדם"), מלמדת אישה מוזרה ומופלאה זו פרק בגבורה נפשית. שבורת אלמנות, מוקפת גלמודיות, דבקה היא במגמתה העילאית: חינוך ילדיה, וכן... היא דבקה באמונתה הדתית. לוחמת קשוחה בכל המעצורים – בתי ספר גרועים, סביבה אנאלפביתית, דוחק כלכלי – היא מייצרת שנים עשר בעלי מקצועות חופשיים: רופאים, פרופסורים, עובדים סוציאליים, סופרים ואנשי מוסיקה (המחבר), מהנדסים, מנהלי עסקים. וכאשר סיימה את אשר

תכננה לילדיה התיישבה אף היא על ספסל הלימודים וקיבלה תואר ראשון אוניברסיטאי. היא אמנם עזבה את תורת ישראל כליל, אבל האיריאל של תורת ישראל – במהדורתה המודרנית של השכלה גבוהה – לא עזב אותה: היא טיפחה משמעת בבית, שקידה בלימודים, מלחמה בסמים ובאלימות, וכן... אמונה. ועל כולם, הפגינה מנהיגות. היו ילדים שמרדו... והשלימו. היו ילדים שערקו (כמו המחבר)... וחזרו. וסופה: הצלחה זוהרת.

ואחרי כל זאת עוד מקננת בירכתי לבבה זיקה עמומה, מעורפלת, לא מוגדרת ולא מובנת לישראל סבא, לשורשים שנותקו... לעת זקנתה, סבבו אותה בני משפחתה המשכילים והמוצלחים, היא הייתה עודנה שליטה בכיפה, ומנת חלקה מילדיה, אשר היו כבר נשואים ואבות למשפחות, היו: כבוד ומורא, אהבה וחיבה. היא זכתה להערצה, כפי שמלמדת אותנו כותרת־המשנה של הספר: "הערצת איש שחור את אמו הלבנה."

כתיבת הספר היא מעשה אמן, האישה שעליה מסופר מעוררת אהדה והערצה, והקורא עומד ומשתאה.

אכן, אני תוהה. איך אתיחס אני, איש ההלכה, יהודי המתיימר להיות נאמן למסורת אבות, ל"משומדת" זו? למחול לה? לסלוח לה? לוותר לה? לא פנתה היא אליי ולא שאלני בנה המחבר. לגנות אותה? בכלל, מי שמני? אלא לא כלפי חוץ מועדים הגיונות אלה אלא כלפי פנים.

למרות האיסורים ההלכתיים החמורים הברורים, בחרתי כלי ביטוי מיוחד במינו: דומיה. אני מוצא כאן תופעה שגדריה תמוהים ומופלאים ממני, בחינת "גדולה עבירה לשמה".¹ עדיפה השתיקה. דווקא על ידי סיפור

1. נזיר כג ע"ב. אמנם איני יודע אם מאמר חז"ל: "אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו" (מסכת אבות ב:ד) נאמר על "חברך" העובר על עיקרי התורה, אבל הדי־שיח בין מנשה ובין רב אשי דן במלך עובד עבודה זרה (סנהדרין קב ע"ב).

מזעזע זה באתי להכיר, ולו במקצת, את התארים של א-להים המוזכרים בהקפות של שמחת תורה: "א-להי הרוחות", "בוחן לבבות", "דובר צדקות", "זך וישר", "חומל דלים", "יודע מחשבות" "כביר ונאור", "סומך נופלים", "עוזר דלים", "שומר הברית"... עננו.

בכלל, אין הפרדוקס זר לתורת ישראל: פרשת הפרה האדומה המטהרת את הטמאים ומטמאת את הטהורים; המין האנושי מקורו בגילוי עריות, לקיים מה שנאמר: עולם חסד יבנה (תהלים סט:ג, וראה: ויקרא כ:ז); רבים הם סיפורי המקרא הסותרים את עדיפותו של הבכור (דברים כא:טז); משיחיות מקורה בבנות לוט ובתמר "הקדשה". ועוד ידה של הפרדוקסליות בספרות הקדושה נטויה.

2. רבות מחשבות: חמש מחשבות לרגעי הפנאי

על מה מן הראוי לאדם בישראל לשים את מחשבתו ב"רגעי הפנאי"? ניתן לחלק את פעולות האדם לשלושה סוגים: (א) חובה־מצווה, (ב) רשות, (ג) איסור בר־ענישה. יש צדיקים בעלי מדרגה מיוחדת שקיבלו על עצמם למחוק את פעולות הרשות והנהיגו את חייהם רק ברמה של חובה־מצווה; למשל, במקום לישון כי השינה היא הנאת רשות, הם ראו בשינה אמצעי של חיזוק הגוף המאפשר המשך בעבודת ה'. כלומר, את כל מעשיהם הם בדקו לאור היות אותם מעשים מילוי חובה, קיום מצווה, הכשר מצווה, סיוע לדבר מצווה, וכדומה. אם את המעשים ניתן להצדיק כמגשימי מצווה וכתורמים להם הם יעשו אותם, אם אין הצדקה לכך לא יעשו המעשה ואף אם זו פעולה מותרת.

בחיוו של אדם יש "רגעי פנאי" רבים: ההולך הביתה מבית הכנסת, המטייל לשאוף רוח כדי לחדש את כוחותיו, היושב באולם וממתין להתחלת הנאומים, ההספרים והדרשות, היושב בישיבה אקדמית שדנים בה בעניינים שאינם מעניינים אותו, וכן כל הנמצא במצב שאינו יכול לפתוח ספר אבל דעתו פנויה. ברגעים מעין אלו דרכן של רוב הבריות להשתעמם, לנוח ממחשבה מאומצת, לתת הפוגה לחשיבה מכוונת, לתת לדמיון לשלוט בכל אשר יבוא בלבם. ברם, יש כאלה שאינם מוכנים לוותר על אותם "רגעי פנאי", הם מחפשים את הדרך לקדש את רגעי הפנאי, הם שואפים למלא אותם בתוכן: תוכן תורני, תוכן מוסרי, תוכן ערכי.

כמענה לשאיפה זאת, ליקטנו דעות, תובנות, עצות והוראות מן המקורות. [1] והיו הדברים האלה... ודברת במ בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך. שמע ישראל ה' א-להינו ה' אחד. ואהבת את ה' א-להיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך.

פשוטם של הכתובים הוא שעל תוכן שני הפסוקים הללו יש לו לאדם להרהר בשבתו בבית, בלכתו בדרך, בשכבו ובקומו. מן הסתם ארבעת המצבים האלה אינם רשימה סגורה אלא דוגמאות לכל מצב שבו נמצא האדם. בכל מצב, בכל שעה ובכל מקום על האדם לדבר ולשוחח על התוכן של שני הפסוקים ההלו. וזו לשון הספרי:

ודברת במ – עשם עיקר ואל תעשם טפלה, שלא יהא משאך ומתנך אלא בהם, שלא תערב בהם דברים אחרים. שמא תאמר: למדתי חכמת ישראל אלך ואלמד חכמת האומות, תלמוד לומר: ללכת בהם (ויקרא יח:ד) – ולא ליפטר מתוכם, וכן הוא אומר: יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך (משלי ה:ז), ואומר: בהתהלך תנחה אותך, בשכבך תשמר עליך, והקיצות היא תשיחך (שם, ו:כב). בהתהלך תנחה אותך – בעולם הזה, בשכבך תשמר עליך – בשעת מיתה, והקיצות – בימות המשיח, היא תשיחך – לעולם הבא.²

לא זו בלבד שדאגה התורה ל"רגעי הפנאי", היא מעסיקה את האדם כל ימי חייו, ובמה? בכלל דברי תורה.

[באה ההלכה ומוסיפה דגש אחר לגמרי. לא לרגעי פנאי המכוון ולא לכלל דברי תורה המכוון, אלא אדרבה, מצוות עשה לקבוע זמנים קבועים ומוגדרים לפרשיות קריאת שמע: פעם אחת בערב ופעם אחת בבוקר.

2. ספרי ואתחנן, פסקא לד (מהר' רא"א פינקלשטיין, עמ' 61-62).

בשבתך בביתך – אינו מציין דוגמא של זמן פנוי אלא הוא פוטר אותך אם אתה עוסק במצווה; בלכתך בדרך – ה"שמע" נקראת בכל דרך שהיא: בעמידה, בישיבה, בהטיה, בהליכה, בעשיית מלאכה וכדומה.³

[2] ולא זו בלבד שציוותה התורה לעשות דברי תורה עיקר דיבורו ועיקר מחשבתו של האדם, היא אף אסרה דברים בטלים.

ודברת במ – "בם" ולא בתפלה (ואולי צ"ל: תורה, תפלה בלחש עדיפה על תפלה בקול).

ודברת במ – "בם" יש לך רשות לדבר, ולא בדברים אחרים... אמר רבא: השח שיחת חולין עובר בעשה, שנאמר: ודברת במ – "בם" ולא בדברים אחרים; רב אחא בר יעקב אמר: עובר בלאו, שנאמר: כל הדברים יגעים לא יוכל איש לדבר (קהלת א:ח).⁴

וזו לשון הרמב"ם:

וכן כל שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק, או שקרא ושנה ופרש להבלי עולם והניח תלמודו וזנחו, הרי זה בכלל "בוזה דבר ה' " (ראה במדבר טז:לא).⁵

והרי לכאורה אלה דברי משנה מפורשת: "רבי שמעון אומר: המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו, ואומר: מה נאה אילן זה! ומה נאה ניר זה! מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב כנפשו" (אבות ג:ד).

הקצין רבינו יונה וכתב: "ואל יפסיק משנתו לדברים בטלים, כי אף לומר מה נאה אילן זה, מה נאה ניר זה, אשר יש בו שבח שמברכים עליהם "ברוך שככה לו בעולמו", הרי זה מתחייב כנפשו, קל וחומר לשיחת חולין אשר כל דברי עבירה תלויים בה."⁶

3. ברכות י ע"ב – יא ע"א.

4. ב' יומא יט ע"ב.

5. רמב"ם, משנה תורה, הלכות תלמוד תורה ג:ג.

6. ספר היראה, עמ' קסט (במהר' אשכול, תשלח) על מצוות והגית בו (בפיסקא ד"ה וטרם ילך לעסקיו). וכן כתב החסיד יעבץ בפירושו לאבות. משמע

[3] מורה נבוכים ג:יח, נא, נב (תרגום מ' שוורץ)

דברי הספרי קיבלו הרחבה משמעותית אצל הרמב"ם: (א) עיקרם נתחזק, (ב) תוכנם הורחב ו (ג) נוספו פרקי הדרכה כיצד להשיג את היעדים הנכספים.

(א) אצל הרמב"ם עיקרי דברי הספרי מתחזקים. אין להסתפק במילוי "רגעי פנאי"; מושג "רגעי פנאי" עובר תמורה יסודית. אותו מושג בנוי על ההנחה שתוכן פעולות האדם מתחלק למילוי צרכיו הביולוגיים, לחיי משפחה, לפרנסת עצמו וביתו, לשמירת המצוות, לקביעת עתים לתורה. מעבר לפעולות הללו – כל אחת בזמן ובמרץ הנחוצים, וכפי שנהוג בין הבריות – מתפנים זמנים מסוימים בצורה אקראית פחות או יותר. זמנים פנויים אלה – רגעים ושעות לעת מצוא – מהווים אתגר: במה יתמלאו? בעקבות הספרי, הרמב"ם מחולל תמורה יסודית במהלך מחשבתו. אותם "רגעי הפנאי" שחשבנום לטפלים למעשינו יומיום נהפכים לעיקר חיינו. לא ברגעים אנו עוסקים כי אם אורך ימינו. במילים אחרות, במה יתמלאו חיינו? באו חז"ל וקבעו: ככלל דברי תורה, וכלשון הספרי: "עשם עיקר." (ב) אצל הרמב"ם מורחב תוכנם של אותם דברי תורה. בפרק נ"א (מורה נבוכים, חלק ג) פתח הרמב"ם במשל "המלך בארמונו". מן המשל ומדברי הרמב"ם עליו, נמצינו למדים שנוסף על עולם ההלכה כולל הרמב"ם אמונות ודעות נכונות. כאשר לאותן אמונות ודעות נכונות, לא די להחזיק בהן בתורת מסורת אבות, דרוש עיון פילוסופי בעקרונות הדת ובהבנת ההוכחות המופתיות לאמיתותם של "הדברים הא-לוהיים". וכך כותב הרמב"ם:

המפעילים את מחשבתם, לאחר שהגיעו לשלמות, במטפיסיקה, ונוטים כל-כולם כלפי הא-ל יתגדל ויתרומם, ונמנעים ממה שזולתו, ומפנים את כל פעולות שכלם להתבונן בנמצאים

מדבריהם כי דבקות האדם בקב"ה דרך תורה היא יותר נעלה מדבקות דרך התפעלות מן הבריאה. וראה בס' נפש החיים שער ד, פרקים כב-כד.

להביא מהם ראיות עליו [יתעלה] כדי שידעו את הנהגתו אותם בכל אופן אפשרי – הם הניצבים במושב המלך. זאת היא דרגת הנביאים.

שים לב לשלוש מילות המפתח: "ונמנעים ממה שזולתו" – לא בשעות "הפנאי" מדובר, אלא בעיסוקו העיקרי של האדם. ובלשונו: "כאשר תרוקן את מחשבתך מן הא-ל ותעסוק כל-כולך באוכל הכרחי או בעיסוק הכרחי, כבר קטעת את הקשר אשר בינך ובין הא-ל. אז אין אתה עמו וכן אין הוא עמך, מפני שאותו יחס שבינך ובינו נקטע בפועל באותה שעה." (ג) נופך זה בא לידי ביטוי בדברי הדרכה שבהם הוא מדריך את האדם איך להגיע ליעד הנעלה הזה, התהליך הזה הוא מפעל חיים. כך באים לעשיית דברי תורה, במובנם המורחב, "עיקר" ולא "טפלה". אנו למדים על שיטתו דרך כלל ופרט.

את כלל המחשבה הראויה לאפוף את האדם, מנסח הרמב"ם (שם, נ"ב) בזו הלשון:

אין ישיבתו של אדם, תנועותיו ועשיותיו שעה שהוא לבדו בביתו כישיבתו, תנועותיו ועשיותיו שעה שהוא לפני מלך גדול. ואין דיבורו ועליזותו שעה שהוא בין בני ביתו וקרובי משפחתו כדיבורו במושב המלך. לכן הבוחר בשלמות האנושית ושיהיה איש הא-לוהים באמת, ישים אל לבו וידע שהמלך הגדול האופף אותו, הצמוד אליו תמיד, גדול מכל פרט שהוא מבני אדם, אפילו יהיה זה דוד ושלמה. מלך צמוד ואופף זה הוא השכל השופע עלינו שהוא החיבור בינינו ובינו יתעלה.⁷

והנה הרמב"ם מפרט כלל לארבעה פרטים:

- מתחילים להתאמן במעשים הרגילים של עבודת ה'. בשעת קריאת

7. וכן העתיקו הגהת הרמ"א בפתיחה לאורח חיים. שים לב: השיא אשר אליו מגיע הרמב"ם בסוף המורה נבוכים משמש תחילתו של השולחן ערוך אצל הרמ"א (והרבה אחרונים בעקבותיו: חיי אדם, קיצור שולחן ערוך, ערוך השולחן).

התורה, בזמן התפילה, וכאשר עושים את שאר המצוות, יש לו לאדם לרוקן את דעתו מכל דבר אחר ולרכז את כל מחשבותיו בעיסוקם. המעשים האלה נעשים כדי להרגיל את האדם לעסוק בציווי הקדוש ברוך הוא.

- אחרי שרוכשים את כוח הריכוז, משתמשים בו לכוונה בברכות ובשעת קריאת הנביאים.
- כאשר מזדככים מעשי עבודת ה', יש להתחיל לייעד את מחשבות הצרכים החיוניים לחיי יומיום ("מילי דעלמא") ולהגבילן לשעות מיוחדות (לשעות אכילה, שתייה, צרכים ביולוגיים, לשעות המיועדות לשיחה עם האישה ולבילוי עם הילדים), כדי שברגע שעוברות שעות אלה והאדם נמצא לבדו ללא הפרעות, מיד יוכל להפעיל את מחשבותיו לעבודת הא-ל השכלית.
- ישאף להגיע לכישרון כזה שבשעה שהוא עוסק בצרכים ההכרחיים של גופו או תוך שהוא עם בני אדם בחיצוניותו, שכלו מופנה כולו כלפי הא-לוהים ולבו תמיד לפניו. לדרגה מיוחדת זו ולהתנהגות עילאית זו בשלמותן הגיעו משה רבנו ושלוש האבות.

אמנם אין אנו מגיעים לדרגת ארבעה אלה אבל מגמת חיינו לשאוף לכיוון הזה. "נתחנן אל הא-ל שיסלק את המכשולים החוצצים בינינו ובינו" כי כלל גדול העמיד הרמב"ם: השגחתו הפרטית של הקדוש ברוך הוא על האדם המסוים נקבעת לפי מידת שכלו של אותו אדם; "לכן האדם שהשגתו שלמה, ששכלו ממשיך להיות עם הא-ל תמיד, תהיה ההשגחה עליו תמיד. אך האדם שהשגתו... זמן-מה התרוקנה מחשבתו מהא-ל, ההשגחה עליו תהיה רק בשעה שהוא חושב על הא-ל".

[4] כוזרי ג:ה (מהר' אבן שמואל עמ' ק, פיסקה ד"ה פוקד הוא)

שיטה אחרת הייתה לרבי יהודה הלוי שחי דור אחד לפני הרמב"ם. דרכם של פילוסופים ואנשי מחשבה הייתה להגות ולהציג את דמות

האיש הנעלה בחברה, האדם האידיאלי, כתר האנושות. אפלטון הגה את המלך הפילוסוף. הרמב"ם צייר את הנביא, איש האינטלקט, תלמיד החכם המצרף את הכנת התורה עם תפיסת האמיתות הנכונות תפיסה פילוסופית. ואילו רבי יהודה הלוי הציג את העדית שבעדית בבני האדם: החסיד. הוא מתאר את מעשי החסיד, תכונותיו, כוחותיו, כישרונותיו הנפשיים והגופניים, מידותיו, תורתו והתנהגותו. בהתפתחותו המוסרית-דתית של החסיד ובעיצוב אופיו הרוחני, בשלב מסוים

מכוון החסיד את כלי מחשבתו ומפנה אותם מכל הרעיונות על העולם הזה שהיו בהם קודם לכן. אחרי כן מטיל החסיד על כוח הדמיון להעביר לגד עיניו, כחיקוי העניין הא-לוהי את המחזות הנהדרים ביותר השמורים בנפשו על ידי הכוח המשמר, כגון:

מעמד הר סיני,

ומעמד אברהם ויצחק בהר המוריה,

וכגון: משכן משה ע"ה,

וסדר העבודה,

ושכון הכבוד בבית,

ורבים כיוצא באלה.

באותה שעה הוא מצווה את הכוח המשמר שיאצור את כל אלה למען לא ישכחם.

למרות ההקשר השונה, וללא התייחסות מפורשת ל"רגעי פנאי", מגלה לנו ר' יהודה הלוי מה הן המחשבות הממלאות את לבו של החסיד. בדומה לרמב"ם, רבי יהודה הלוי מצריך שחרור ממעורבות בענייני יום-יום ומהשתעבדות לצורכי חול "ומפנה אותם (את מחשבותיו) מכל הרעיונות על העולם הזה". ברם, שלא כרמב"ם המעמיד את דביקותו של האדם בקדוש ברוך הוא בהגיונות שכליים של תורה-דעות-פילוסופיה, מגייס רבי יהודה הלוי חוויות רגשיות-דתיות (לאו דווקא בשלילת צידן השכלי) מן העבר של עם ישראל כדי לתת תוכן לדביקות האדם בא-לוהיו. כידוע, אצל הרמב"ם הקשר הרגשי עם

בורא עולם נוצר דרך השכל והתבונה; אצל ריה"ל הוא נוצר דרך ליכוי האמוציות, זיכרון החוויות.

[5] חיי אדם, כלל א-ה
כמו הרמב"ם, כך גם אצל ה"חיי אדם" (אברהם דנציג, 1748-1820) לא מדובר ב"רגעי פנאי" אלא בעיקר החיים.
וכך פותח בעל חיי אדם את ספרו: "מצות עשה מן התורה שיהיה אדם דבק תמיד במחשבתו בהקדוש ברוך הוא, כדכתיב: את ה' א-להיך תירא וגו' ובו תדבק (דברים י: כ) – וכי אפשר לאדם שיהיה דבוק בהקדוש ברוך הוא? אלא רצה לומר שידבק תמיד מחשבתו בו, כדכתיב: שויתי ה' לנגדי תמיד (תהלים טז: ח) – והוא כלל בתורה ובמעלות צדיקים."

וכמו אצל הרמב"ם, יש פירוט גם אצל ה"חיי אדם":
"ואלו הן המצוות התלויות בלב וחיובן תמידי ולא יפסקו מהאדם אפילו רגע אחד, וכל זמן וכל רגע שיחשוב בהם קיים מצות עשה, שאין קצבה למתן שכר של מצוות."
והוא מונה אותן (הן נמצאות גם בריש ספר החינוך ב"איגרת המחבר") ומפרש אותן,⁸ ואנו נסתפק במניין:
(א) להאמין שיש א-לוה אחד בעולם שהמציא כל הנמצאים ומחפצו ורצונו היה כל מה שהוא עכשיו ושהיה ושהיה לעדי עד, ושהוא הוציאנו ממצרים ונתן לנו התורה.
(ב) שלא נאמין בשום אלוהים זולתו.
(ג) לייחדו.
(ד) לאהוב המקום ברוך הוא.
(ה) לירא מפני ה'.
(ו) שלא לתור אחר מחשבת הלב וראיית העיניים.

8. הן נמנות ומתפרשות גם בריש משנה ברורה ב"ביאור הלכה".

רוחו של אדם היא ללא גבול: שאיפות, חלומות, מחשבות, תקוות. אבל יש בידינו להשתלט – במידה זו או אחרת – ברוח, להדריך אותה, לכוון אותה, לקבוע את תוכנה. ל"קדש עצמך במותר לך" ניתן להוסיף "קדש עצמך במותר לך", לאמר: קדש עצמך בזמן המיותר לך, ומלא אותו זמן בתוכן ערכי.

3. ראשית הזוגיות בעולם

שבע ברכות של שושנה בר חיים ואברהם שלייפר, שבועות, תשס"ו
שבע ברכות של טובה רוזנברג ומשה פרידמן בן שלום, סיוון תש"ע

הזיווג הראשון על פי מו"ר הגרי"ד סולובייצ'ק זצ"ל.
אני מזכיר את הרב סולובייצ'ק כבר בראשית דבריי. כך נהג גם ר'
אליה לאפייאן זצ"ל. ר' אליה חשש שאם יחכה עד סוף דרשתו להזכיר
את החכם שממנו שאב את דבריו, יעבור זמן מראשית דבריו עד סופם,
והשומעים ייחסו חכמת הדברים אליו (אל ר' אליה). כדי להימנע
מפלגיאט (אמנם זמני, אבל בכל זאת פלגיאט הוא) היה נוהג להזכיר את
מקור דבריו מיד, בראשית דרשתו.

דברים אלה מוקדשים לחתן דנן ולכלתו.
יצירת אדם וחווה היא הדגם ליצירת כל זוג של בני אדם ובנות חווה,
בחינת: "מעשה לאבות סימן לבנים", ואולי עוד יותר.
ראשית הזוגיות מתוארת בשתי פרשיות. הראשונה, בסיפור מעשה
בראשית: **זכר ונקבה ברא אותם, ויברך אתם א-להים ויאמר להם א-להים**
פרו ורבו ומלאו את הארץ. השנית, בדברי הבורא, לאחר ששם את האדם
בגן עדן: לא טוב היות האדם לבדו, אעשה לו עזר כנגדו.
ושלוש הן השאלות המתעוררות:

- (א) **לבדו** – מאי משמע? וכי אדם כבעל חיים אשר מעולם לא טעם
טעם חברה מרגיש את עצמו בודד ונשכח? וכי אדם כבעל חיים
אשר מעולם לא היה מעורב עם חברים מתגעגע לחברותא?
(ב) **עזר כנגדו** – לפי פשוטו של מקרא מהי משמעותו של הצירוף הזה.

אנחנו רגילים כל כך למדרשם של חז"ל, "זכה – עזר, לא זכה – כנגדו" (ב"ר יז:ג), שאין אנו עומדים על דקדוקם של הדברים. ובכן, כוונת כתוב: עזר לו (סתם לעזור הוא לעזור ל, כגון: הוא עזר לי, עדה"כ ה' היה עוזר לי, ובוודאי לא עזר נגדו, שהרי זה בכלל לא שייך: "לעזור נגד", תרתי דסתרי).

(ג) בפרשה של "עזר כנגדו" לא כתוב "פרו ורבו". "פרו ורבו" מופיע רק בפרשה הראשונה. כנראה עזרה כנגדו היא מעל ומעבר להבאת ילדים לעולם.

נחזור לשאלתנו הראשונה: מאי משמעות "לברו"? וכי התגעגע האדם לחברותא? אדם מתגעגע למה שהיה לו בעבר וחסר לו עכשיו. אלא, לבריות לחוד, ובדידות לחוד.

לברו – הוא כולו סגור בעצמו, ללא בגרות, ללא אכפתיות, ללא התפתחות אישית.

רצה הקדוש ברוך הוא להפוך את האדם מהיות לבד להיותו בודד (פירוש: אדם מבוגר ומפותח המובדל מאחרים), מהיותו אילם להיותו שותק, מהיותו אנוכי להיותו "יפוצו מעייניו חוצה".

ותכסיסיו של הבורא הם שניים: (א) שיתעלה האדם מן ה"טבע", ו(ב) שיועמד בפני "אחר".

(א) הוא מתעלה מעל לטבע: וייצר ה' א-להים מן האדמה כל חית השדה... ויבא אל האדם לדאות מה יקרא לו, וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו...

הקדוש ברוך הוא משנה את התפתחותו של האדם. עד עכשיו היה האדם, בעל-החיים, מחובר אל הטבע. עכשיו הבורא מפנה אותו "מן" הטבע "אל" הטבע: לבדוק את החיות, לסווג את הבהמות, לתת שמות. הוא עכשיו מסתכל על הטבע מבחוץ.

(ב) אבל ברגע שהוא מתעלה מעל למסגרת של הטבע, הוא מרגיש דחף לחפש מסגרת חלופית: עבודה, תכלית: עזר כנגדו.

חז"ל שידעו את לשון הקודש בצורה בלשנית מופלאת היו רגישים לצירוף המיוחד הזה, ולכן אמרו כידוע: "זכה – עזר, לא זכה – כנגדו" (ב"ר יז:ג). בעומק הבנתם הם פירשו בזה את כוונת הבורא להמציא לאדם "עזר" "כנגדו"

...אישה שיש בה עזרה (עזר) ועימות (כנגדו), בעלת ראייה אחרת (כנגדו) ועובדת ביחד (עזר).

וזו לשון הרמב"ן: "וראה הקב"ה כי טוב שיהיה העזר עומד לנגדו והוא יראנו ויפרד ממנו ויתחבר אליו כפי רצונו, וזהו שאמר: אעשה לו עזר כנגדו. "אכן, לא נבראה כאן שפחה, לא נוצרה צייתנית עיוורת, a yes-(wo)man, אלא, התנגדות (כנגדו) והרמוניה (עזר), לעומתיות (כנגדו) ושלום (עזר), ה"נגד" של המרד וה"בעד" של שיתוף הפעולה – זהו ה"עזר כנגדו".

(ג) והנה מופיעה חווה. ויש להעיר כמה הערות בגין הופעתה: ראשית, ראינו שבפרשה של "עזר כנגדו" לא כתוב "פרו ורבו". הציווי "פרו ורבו" מופיע בפרשה הקודמת. ה"עזר כנגדו" הוא להשלמת אישיותו של האדם. שנית, חווה אינה נוצרת מן האדמה כי אם מן הצלע של האדם. מפרש רש"י כי "צלע" הוא צד. היינו שהיא נובעת מהאחדות עם האדם, שיתוף בפעולתו, הבנה תומכת ביעוד משותף, חובות משותפות, אחריות משותפת.

האדם כבר אינו לבדו, הוא בודד, הוא יחיד, הוא פרטי. ועכשיו יש לו עזר, שותפה שאף היא בודדה, יחידה, פרטית – כנגדו. שמח תשמח רעים האהובים כשמחך יצירך בגן עדן מקדם. "בגן עדן מקדם" – איזה יופי! איזה שגב! איזו נעלות!

טובה ומשה! שושנה ואברהם! במה אברככם? הלא כבר בירככם בורא העולם כאשר הפגיש אתכם זה עם זה. מי ייתן וישכין ביניכם אהבה ואחוה שלום ורעות לאושרכם, לגאוות משפחותיכם, ולתפארת עמנו, עם עולם. מזל טוב!

4. טומאת מקדש וקדשיו

בר מצווה של יעקב ישראל נ"י – פרשת תצווה, שבת זכור, תשנ"ט

ועשית ציצן זהב טהור, ופיתחת עליו פיתוחי חותם: קודש לה'... והיה על מצח אהרן, ונשא אהרן את עוון הקדשים אשר יקדישו בני ישראל לכל מתנות קדשיהם. והיה על מצחו תמיד לרצון להם לפני ה'.

רש"י: את עוון הקדשים – לרצות על הדם ועל החלב שקרבו בטומאה, כמו ששנינו: אי זה עוון הוא נושא? אם עוון פיגול, הרי כבר נאמר "לא יירצה". ואם עוון נותר, הרי נאמר "לא ייחשב". ואין לומר שיכפר על עוון הכהן שהקריב טמא, שהרי "עוון קדשים" נאמר, ולא "עוון המקדשים" – הא אינו מרצה אלא להכשיר הקורבן.

בגמרא, פסחים טז ע"ב, הגרסה היא: הא אינו נושא אלא עוון טומאה, **טומאת הקורבן עצמו.**

רואים אפוא שלא על הכול הציץ מרצה, וכן לא תמיד הוא מרצה אלא בזמן שהוא על המצח של הכהן הגדול.

אבל יש דרכים אחרות לכפר על טומאת מקדש וקדשיו: שעירי הרגלים ושעירי ראשי חדשים מכפרים, פר כהן גדול של יום הכפורים, דם שעיר הנעשה בפנים, וכן אחרים.

ונראה לי שההלכות הללו רומזות לבעיה מיוחדת.

כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא.

שאיפה ותסכול, תקווה ואכזבה, חטא, כישלון, נפילה.

אדם מחפש דרכים לתקן את המעוות.

והנה, אדם בישראל אשר סרח ונתלכלך בחטא, כיצד יתקן? איך ירחץ מעליו את הלכלוך? איך ייטהר מטומאתו?

הקב"ה, ברחמיו הרבים, המציא לו מזור: עבודת בית המקדש. שאלו לתורה: חוטא מהו עונשו? אמרה: יביא אשם ויתכפר לו. לומד אדם פרשיות תרומה, תצווה, ויקהל פקודי, ספר ויקרא – וירווח לו: כוהנים בעבודתם, ולוויים בדוכנם, וישראל במעמדם. הוסר העול מעליו: הקב"ה המציא מנגנון לשיקומו של האדם.

ולפתע אוחות אותו בהלה, הרהור מזעזע את נשמתו: אבל מה אם קורבן-האשם, אשר נועד לכפר עליו, מה אם הוא טמא?! "כהנים בעבודתם" – מה אם הכהן הבא לכפר עליו, מה אם הוא טמא?! ובית המקדש עצמו, המנגנון אשר אמור היה לטהר אותו, להשכין שכינה בישראל, מה אם הוא עצמו נגוע בטומאה?!

לכך באים הציץ וקורבנות ראש חודש ויום הכיפורים. "ונשא אהרן את עוון הקדשים"

והנה, לסוגיית "טומאת מקדש וקדשיו" והלכותיה יש מוסר השכל אדיר:

הלא היום אין לנו ציץ ואין לנו הקורבנות המיוחדים לתקן טומאת מקדש וקדשיו. אם כן, מה עושים היום?

האדם ממציא לעצמו מנגנונים לתיקון עצמו, לתיקון ביתו, לתיקון עמו, לתיקון עולמו. כל אדם: דתי ומסורתי, חרדי וחילוני, כל אדם.

ומהן הדרכים לתיקון?

האחד מתחבר לתנועה הבאה לתקן עולם. האחר מצטרף למפלגה לקדם את האינטרסים שלו, את האינטרסים המוצדקים שלו, ונשאלת השאלה: מה אם התנועה שלו מקולקלת? מה אם המפלגה שלו מושחתת?

הציבור נאסף באוניברסיטה שהיא מרכז המדע, הנאורות והקדמה. ונשאלת השאלה: מה אם האוניברסיטה מלוכלכת?

הציבור נאסף גם בבית המדרש, בבית הכנסת, ואף המצוות – לא ניתנו אלא לצרוף את הבריות, להרים את כנסת ישראל, שיהא עמו של הקדוש ברוך הוא. ועדיין נשאלת השאלה: מה אם בית הכנסת מלא תככים, ובית המדרש מקום לקנאה ולהתנשאות, והמצוות מצוות אנשים מלומדה הן?

והתורה – "ואין לנו אלא התורה הזאת". ונשאלת השאלה: אבל מה אם אני לומד כדי שאקרא רב ואֶחָשֶׁב צדיק, שיחשבוני גאון ואקבל שידוך מהודר? יכבדוני ויתנו לי עלייה לתורה – שלישי או שיש?

סוגיה מטלטלת היא סוגיית "טומאת מקדש וקדשיו", ומוסר ההשכל ממנה מניע את אמות הסיפים. אבל בתנאי: אם בן תורה יאמר לחילוני: "אתה רואה, אתה חושב שבית המשפט העליון שלך הוא יסוד יסודות. מה אם הוא מקולקל?!" הוא לא למד את אשר סוגיית "טומאת מקדש וקדשיו" באה ללמד.

וכן אם סטודנט באוניברסיטה יאמר לאברך: "אתה חושב שתשיג דבקות לבוּרָא עולם דרך קיום מצוותיו. מה אם מעשיך אינם לשמה?!" הוא מסלף את הדברים שלמדנו.

מוסר השכל של סוגיית "טומאת מקדשיו וקדשיו" אינו מביא אותי למתוח ביקורת על מנגנון-תיקון-העולם "שלך" והוא לא מרשה לך למצוא פגמים "במקדש" שלי.

כל הרעיון הוא שאדם יפשפש וימשמש במכשיר שלו: האם המכשיר שלו – ולא של הזולת טמא?

הבחור ברה-המצווה שלנו נתברך בכישרונות עילאיים: בלימוד, בתפיסה, בזיכרון, בקול ערב ובכישרון השירה. אבל אלה לא מספיקים. שומה יהיה עליו לשמור על כל משמר את טוהר הכישרונות לבל ייטמאו חס ושלום.

וברוך ה', הבית שממנו יוצא יהיה בעוזריו. אביו ידוע בחוש ביקורת- עצמית מפותח ומי כאמו טהורת המידות, טוהר אשר ירשה מבית הוריה.

אולי הדברים כבדים מדי לילד הנכנס לבר־מצווה, אלא שבאמת הכוונה הייתה לי לעצמי, הסבא, יותר מאשר התכוונתי אליו.

ברכתי היא שיזכה הוא לנכד בר־מצווה כמו שאני זכיתי שהוא נכדי, ושהנכד שלו יגרום לו נחת רוח כמו שהוא גורם לי, ולסבתא שלו, וכן לסבא ולסבתא שלו מצד אמו, וכן לאביו ולאמו, לאחיו ולאחיותיו, לקרוביו ולמכריו.

5. שתי גישות אל הקדוש ברוך הוא

ברמצווה של יהודה'לי, פרשת כי תבוא, תשס"ב

הדברים הבאים מבוססים על עיון בדברים כ"ו:ג, משנה ביכורים א:ד – דין מקרא ביכורים לגר ועל שו"ת רמב"ם סי' רצ"ג – ע"פ ר' יהודה בירושלמי.

על פי הפשט ברמב"ם,

גיור הוא למעלה מן הטבע: גר שנתגייר יש לו מהות אחרת, זהו ניצחון התיאולוגיה על הביולוגיה, התורה קובעת את המציאות. המציאות מושתתת על יסוד ריאלי, שהלא בתשובה אחרת (סי' תמ"ח) הרמב"ם אומר שגר שנטש את עולם החושך ועולם השקר "ונכנס תחת כנפי השכינה ונתאבק בעפר רגלי משה רבינו רבן של כל הנביאים... [הריהו] משכיל ופקח והולך נכוחות תלמידו של אברהם אבינו שהניח אבותיו ומולדתו ונטה אחרי ה'".

מן הראוי להזכיר את ההבדל הגדול בין יחסו של הרמב"ם – שראה בגר צדק אדם גדול ואיש נעלה – ובין יחסו של הרבה מאיתנו הרואים בו דמות תימהונית – מה ראה לעשות שטות כזאת להתגייר?

ונשאל: מה מלמדת פרשת מקרא ביכורים לבחור ברמצווה?

לכולנו יש שתי גישות אל בורא עולם, לריכונו של עולם נותן התורה – זה א-לי ואנווהו, א-להי אבי וארוממנהו.
(א) "א-לוהי אבי" – דרך האבות, שאל אביך ויגדך, מסורת הבית,

תורת רבותינו, מוסריה, מגידה, מפרשיה.

(ב) "זה א-לי" – אבל לכל אחד יש הא-ל אשר בראו, הא-ל האישי שלו.

הגר מעצם מהותו עיקרו ה"זה א-לי", נקודת המוצא שלו הפוכה משלנו: אנחנו גדלים על יסוד "א-להי אבי" ומצמידים לו "זה א-לי", והוא כמובן מתפתח בתהליך הפוך. ודרכו של הגר מאלפת כאשר חושבים על בחור בהגיעו למצוות.

הרמב"ם במורה נבוכים (ג:יח) מלמד שהשגחתו הפרטית של הקדוש ברוך הוא לאדם נקבעת ונמדדת על פי דבקו של האדם בבורא עולם... (ת"ח, ע"ה, בעלי חיים). אכן, פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון. אבל עם זאת, קרוב ה' לכל קוראיו, לכל אשר יקראוהו באמת.

והלא הרב וולבה כותב: "אדם המעלה את עניין ייחודיותו על דעת צריך להזדעזע: הרי מכל בני העולם החיים עכשיו אין אף אחד הדומה לו. מכל בני העולם שחיו מאדם הראשון עד היום לא היה אחד שהיה דומה לו, ועד סוף כל הדורות לא יהיה אף אחד הדומה לו באותו הרכב של כוחות, תכונות, סגולות, מעלות וחסרונות!" (עלי שור, ח"ב עמ' תי"ד)

אם לומדים את הרמב"ם לאור דבריו של רב וולבה, נמצא... שה"זה א-לי" של האדם הוא כביכול דר-סטרי: האישיות המיוחדת ניגשת אל ה"זה א-לי" בדרכו המיוחדת לו, רק לו, ודבקו המיוחדת זוהה להשגחה מיוחדת לו, רק לו!

בחור בהגיעו למצוות – בהיעשותו בר דעת – מתווספת לו הגישה השנייה אל בורא העולם. בעוד שעד היום עיקר מהותו היה "א-להי אבי", כעת מצמד לגישה זו מהלך שני, מהלך המאפיין את עיקרו של הגר: "זה א-לי". ייחוד אישיותו מעצב את יחסו האישי, האינטימי, המיוחד עם ה', – אשר עד עכשיו היה בבחינת רק א-להי אבותיו. במהלך זה היחיד הוא כמו גר. אם לומדים את המאמר של רב וולבה לעומק, הרי שבמהלך

זה סתמיות היא עבירה. במהלך זה חיקוי אחרים הוא אשלייה עצמית. במהלך זה הסתכלות החוצה היא התאבדות רוחנית.

ביום רביעי שעבר, בקבלת הפנים למשפחה, קרובים וידידים, עודדו הנואמים את הבחור ברהמצווה ובירכו אותו שילך בדרך אביו, ילך בדרך סבו הגדול. אמנם ברכות נאמנות הן ואני מצטרף אליהן. ברם, זה רק חצי הסיפור.

אני נזכר במעשה המפורסם של ר' ישראל סלנטר. פעם אמר לו ר' נפתלי אמסטרדם תלמידו, בפורים: רבי, אילו היו לי מידותיו של רבי, לבו של בעל יסוד ושורש העבודה (ר' אלכסנדר זיסקינד מגרודנה), וראשו של השאגת אריה (כמדומה), אז הייתי יכול. והשיב ר' ישראל: נפתלי, בראש שלך, בלב שלך, ובמידות שלך.

הוא הדין בנידון דידן: בדרך של אבותיו ובדרך שלו.

הבה נלך צעד קדימה.

לשתי הגישות הללו אל הרבנו של עולם יש הדדיות פנימית, שכן ה"זה א-לי" משפיע על "א-להי אבי", ו"א-להי אבי" משפיע על ה"זה א-לי". ולימד אותנו הרמב"ם כי ההדדיות הזאת בסופו של דבר משפיעה על יחסנו לקב"ה והיחס הזה משפיע על השגחתו עלינו.

ואם באמת נלך עוד צעד קדימה ונעשה "סך-הכול", נמצא באמת, שמהותו הרוחנית של האדם שלושה יסודות לה, וכל יסוד משפיע על זולתו ומעוצב על ידי זולתו: (א) מורשת אביו, תורות רבותיו, (ב) חותם ייחודו, עבודתו פנימה, מידת דבקו עם בוראו, (ג) סעיית דשמיא, מידת ההשגחה ודרגתה – שהיא עצמה מורכבת מרמת דבקו של האדם בה' ו... אמנם לא הזכרתי ואולי הם מובנים מאליהם – חסדי ה'.

רבה הדרך של ילד ברהמצווה, הנכנס לעבודת ה': על פי ה-"א-להי אבי" שזכה בו מבית אבותיו (אביו ואמו, סביו וסבותיו, מוריו ורביתיו), ייגש לגלות את ה-"זה א-לי" שלו. ועם ה-"זה א-לי" שלו יעמיק להבין יותר

את ה-”א-להי אביו” שלו – וחוזר חלילה. וצירוף מיוחד זה הוא אשר יזכהו להשגחה המיוחדת המיוחדת לו.

ודברים אלה בבחינת תזכורת לכולנו, כאשר ממשמש ובא יום הדין, לבדוק מחדש את דרכנו אנו בעבודה: להעמיק את ה-”א-להי אבי” הקולקטיבי שלנו ולחדש את ה-”זה א-לי” האינדיבידואלי שלנו.

מי ייתן וילד מבורך זה, ישכיל ויצליח בכל אשר יפנה, לתפארת אבותיו ולתפארת כלל ישראל, אמן.

6. הכול בידי שמים?

בבית יהודה ויהודית לנדיסמן, תשע"א (2010)

כולי אומר בלבול.

פלאי ההיי־טק, הלא המה ה-Google, iPod, YouTube, Facebook, ואף הכורים בצ'ילה, אנשים אשר נקברו תחת טונות של אדמה וסלעים לשבועות על שבועות, ויצאו חיים ושלמים. אכן, נפלאים כוחם ועוצם ידם של המדע המודרני ושל הטכנולוגיה העדכנית. והנה,

פקדה את ארצנו בצורת; אין מטר, מאז הפסח שעבר נעלמו גשמי ברכה מהאופק. ועכשיו, עד עיצומו של רגע זה, משתוללת אש-בלהות ביערות הכרמל ואוכלת כל חלקה טובה. ואנו נשארים חסרי אונים, חסרון אונות המשווע עד לשמים. מאות, אלפים, רכבות אילנות עולים בלהבות אש. נספו אנשים, פונו יישובים, ואוזלת היד טופחת על פנינו.

כולי אומר בלבול.

כוחותיו האדירים של האדם מתגמדים בפני איתני הטבע. עד כאן התסריט הראשון.

והנה יש תסריט שני:

- (א) לאחרונה נתקלתי במשפחות מרשימות ביותר, ממש אידיליות. בתים שופעים אהבה ואחוה, הורים וילדים, כבוד הדדי ואהדת אחד לרעהו, אכפתיות, מסירות, נימוס, שקט ושמחת חיים.
- (ב) אף זכיתי להכיר דמויות מופלאות: צדיקים ואנשי מעשה, זקני

העם ממש פליטת סופרי הדורות הקודמים וגרי צדק – המקיימים בין אדם למקום ובין אדם לחברו, פיקחים, משכילים, נבונים, נקיי הדעת ונקיי הכפיים.
ואני עומד ומשתאה... אלה הן המשפחות ואלה הם האנשים אשר חשבה התורה שבשכילים היה כדאי שייברא העולם.

כולי אומר אהדה והערצה.

מאין באו וכיצד נוצרו?

והנה, מלמד אותנו ר' חנינא בר פפא:

אותו מלאך הממונה על ההריון "לילה" שמו, ונוטל טיפה ומעמידה לפני הקב"ה, ואמר לפניו: רבש"ע, טיפה זו מה תהא עליה? גיבור או חלש? חכם או טפש? עשיר או עני? ואילו "רשע או צדיק?" לא קאמר. כדר' חנינא, דאמר ר' חנינא: הכול בידי שמים חוץ מיראת שמים.
(נידה טז ע"ב)

פירש רש"י ד"ה הכל בידי שמים: כל הבא על האדם ביד הקב"ה, כגון: ארוך קצר, עני עשיר, חכם שוטה, לבן שחור – הכל בידי שמים הוא; אבל צדיק ורשע אינו בא על ידי שמים. את זה מסר בידו של אדם ונתן לפניו שתי דרכים והוא יבחר לו יראת שמים.
הרמב"ם בהל' תשובה ה:א-ד כולל ב"יראת שמים" את תכונות נפש האדם ומידותיו, שכולן בידי האדם להטותן לטוב.
אבל אין העניין פשוט כל כך.
אמר רבי חמא ברבי חנינא:
אלמלא שלש המקראות הללו נתמוטטו רגליהם של שונאי ישראל.
ופירש רש"י: שמעדין שיש ביד הקב"ה לתקן יצרנו ולהסיר יצר הרע ממנו. "ביד הקב"ה" – ולא בידינו.
האחד: אליהו הנביא הטיח דברים כלפי מעלה, שנאמר: ואתה הסיכות

את לכם אחורנית (מלכים א' יח:לז). והקב"ה הודה לו, שנאמר: ואשר הריעותי (מיכה ד:ו).

השני: ירמיהו מצטט את דברי הקב"ה, שנאמר, הנה כחומר ביד היוצר כן אתם בידי בית ישראל (ירמיה יח:ו).

והשלישי: יחזקאל מדבר בשם ה', שנאמר: והסירותי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר (יחזקאל לו:כו).

יש עוד ראיות לזה מפי רב פפא, רבי אלעזר ורבי רבי ינאי.

לדברי רבי חמא ברבי חנינא, על אף שלוש המקראות, וכן לדברי יתר האמוראים שנזכרו אחריו – שענייני יראת שמים שלנו הם בידי הקב"ה ולא בידינו – לא הייתה כל השפעה על המשפט העברי הפלילי. להלכה כל העובר עבירה נושא במלוא האחריות למעשיו. והוא לא יכול לומר: הקדוש ברוך הוא גרם לי לחטוא.

רב האי גאון הביין את הדברים כפשוטם – שהקב"ה הוא הגורם – ושלל אותם. וכן הרמ"א. רב סעדיה גאון ורש"י נותנים להם פירוש אחר.

ואף על פי כן, אתם אני וכלל ישראל בתפילותינו, שומרים עליהם ומשתמשים בהם.

עד כאן אין העניין פשוט מבחינה הפסוקים בתנ"ך, אבל אין העניין פשוט גם מבחינת סדר תפילותינו.

אם ענייני יראת שמים הם בידינו איך זה שאנו פונים לקב"ה שיעזרנו גם בהם?

בתפילה אנו מבקשים ממנו: ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך. באהבת ה' וביראתו, אנו מבקשים: ויחד לבכנו לאהבה וליראה את שמך.

בתשובה: השיבנו ה' אליך ונשובה.

בטהרת הלב: וטהר לבנו לעבדך באמת.

בשמירת המצוות: קדשנו במצוותיך.

בתורה: ותן חלקנו בתורתך.

ביראת שמים ויראת חטא: ותתן לנו חיים של עושר וכבוד חיים שתהא בנו אהבת תורה ויראת שמים.
החלוקה של ר' חנינא בן פפא, "ואילו צדיק ורשע לא קאמר", אינה ניכרת.

וכן מסיק רבי צדוק הכהן: הכול בידי שמים אפילו יראת שמים!

ואני,

כולי אומר מבוכה,

הלא הערות האלה הן מתכון לשאננות: אם הכול בשמים – אבל באמת הכול בידי שמים, מה אוכל אני לעשות? תורה מה היא? מצוותיה מה הן?

וכעת אני פונה אל החתן וכלתו, אל הכלה וחתנה:

כתוב אחד אומר: אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו, וכתוב אחד אומר: חכמות נשים בנתה ביתה ואיוולת בידיה תהרסנו. הא כיצד?
בפסיכולוגיה, וגם בביקורת ספרותית, יש ביטוי: cognitive dissonance, היכולת לחיות ולפעול עם סתירות.

רבי צדוק הכהן לוקח את מאמר התנא: הכול צפוי והרשות נתונה, כדוגמא של חיים ופעולה עם סתירות. רק אצל הקדוש ברוך הוא אין סתירות, והוא מכנה את האמת האלוקית כ"אחדות ההפכים", אצלו ית' ולא אצלנו.

אירועי יומיום שלנו מלמדים אותנו שכוחו של אותו בורא עולם הטמיר והנעלם הוא מאחורי הכול. אבל חס וחלילה, חס ושלוש שייחלש אצלנו כוח ההשתדלות, המאמצים, השאיפות לבנות ולהיבנות.
חתן וכלה, זהו הכוח שיש בידכם. לכו בכוח זה, עלו והצליחו.

7. מידת הדין ומידת הרחמים

תהלה ואריה – שבע ברכות ערב ראש השנה, תשע"ג

כידוע, בשלש השבתות לפני תשעה באב נקראות שלש הפטרות של איומים לחורבן אם העם לא ישוב מדרכו הרעה – הן הנקראות: "שלש דפורענותא", שלש שבתות של פורענות, של עונש פרי חרון אף ה'. כמו כן, בשבע השבתות בין תשעה באב לימים הנוראים נקראות שבע הפטרות של נחמה על החורבן. השבת הזאת היא האחרונה שבהן. פורענות וענישה מצד אחד; נחמה ורחמים מצד שני. במקורות שלנו הראשונה היא ביטוי של מידת הדין, השנייה היא ביטוי של מידת הרחמים.

מידה – הלא היא תכונה, ומידת הדין היא תכונת הקב"ה להתנהג על פי משפט בהתאם לצו הצדק המושלם, על פי חומרת הדין. מאידך, מידת הרחמים היא תכונת הקב"ה להתנהג בחסד, לפנים משורת הדין. את שתי התכונות הללו גילו חז"ל בלשון התורה, בשני שמותיו של הקב"ה. הלא השם א-להים, מציין את ה' כשופט, שנאמר: ונקרב בעל הבית אל הא-להים – ופירושו שבן אדם מגיש תביעה בפני השופט; ושוב, אשר ירשיעון א-להים ישלם שנים – השופט קובע עונש של קנס. לעומת שם זה, שם ה', י-ה-ו-ה, מציין את ה' כבעל רחמים, שנאמר: י-ה-ו-ה י-ה-ו-ה א-ל רחום וחנון.

ברם, לפי ר' ירוחם, המשגיח ממיר (בספרו דעת חכמה ומוסר, חלק א', מאמר ח'), הרמב"ן רומז להבנה יותר רחבה ויותר עמוקה לשתי תכונות אלה. מן הניסיון אנו למדים שיש תחומים בחיינו המפגינים חוקיות –

כמו חוקי הביולוגיה; המפגינים צפיות – אני צופה דברים שיתרחשו; ודאות – כמו נפילת מפתחות מטה מידיי כאשר אני מרפה מלהחזיק בהם; נוקשות – אם אני עושה א' וב' התוצאה היא תמיד ג', אם אני שם גפרור בוער ומקרב לנייר יבש ואינני מכבה אותו במים, התוצאה היא תמיד אותה תוצאה, שריפת הנייר – סיבה אחת תמיד מביאה לתוצאה מסוימת. יש מציאות של חוקיות, ודאות ונוקשות. גם בתורה קיימת מציאות כזאת. התורה מלמדת שעבירה מחייבת ענישה, אז הענישה היא פועל יוצא של העבירה. כל התחום הזה משקף את "מידת הדין".

אבל הניסיון מורה שיש תחום נוסף, והרי הוא תחום הגמישות: אני קם בבוקר, וכמה ברירות בידי: אני יכול ללכת לאולם הספורט, לחדר כושר, או לבית המדרש ללמוד... ללמוד או אולי לשוחח, או אולי להתנמנם – התוצאה אינה ודאית כי לי יש בחירה חופשית בתחום הזה. אדם חולה אנוש והרופאים התיאשו מרפואתו, והנה פלא פלאים, נס רפואי, הוא מתאושש והרופאים עומדים ומשתאים, קצרה ידם מלפענח מה קרה. אדם עובר עבירה, חוזר בתשובה, נמחל לו עונו, והוא איננו נענש – החוקיות של "עבירה מחייבת ענישה" מתבטלת – מידת הרחמים היא השליטה.

חז"ל לא המציאו את מידת הדין ולא את מידת הרחמים, השמות א-להים וי-ה-ו-ה אינם יוצרים אותן – הפסוקים והמדרשים משקפים מציאות של ממש. מציאות כל כך ממשית, שהם יכולים להתקיים בעת ובעונה אחת. אדם רוצח את הנפש חוזר בתשובה שלמה אמיתית. בבית דין של מעלה משתלטת מידת הרחמים: החוזר בתשובה משתקם; הוא כבר איננו רוצח. אבל הנהרג עדיין נמצא קבור באדמת בית העלמין – מידת הדין לא בטלה, החוקיות בעובדת הרציחה בעינה עומדת. לזאת נתכוונו חז"ל באומרים: צירף הקב"ה מידת הרחמים למידת הדין (וממילא, גם להפך: צירף הקב"ה מידת הדין למידת הרחמים) וברא (וקיים) את העולם בשניהם.

לסיכום, בחווייתנו קיימים שני עולמות: עולם של הכרחיות, כגון

עולמם של חוקי הטבע וכן עולמם של חוקים מוסריים (עבירה מחייבת ענישה) – הוא המכונה מידת הדין. אבל יש גם עולם של גמישות, של ויתור על סיבתיות מוכרחת, עולם של בחירה.

עד כאן תפיסתו של רבי ירוחם על המציאות הממשית של תחום הדין ותחום הרחמים – תכונות אלה אצל הקב"ה הן רק חלק אחד של התמונה.

משולים יחסי הקב"ה לכנסת ישראל בשלושה דימויים.

אדון ועבדו־שפחתו: "אנו עבדיך ואתה אדוננו".

אב ובנו־בתו: "אנו בניך ואתה אבינו".

דוד ורעייתו: "אנו רעייתך ואתה דודנו".

ביחסי אדון ועבדו מודגשת מידת הדין. ביחסי אב ובנו מודגשת מידת הרחמים. ביחסי הדוד ורעייתו מודגשת השותפות – הדוד ורעייתו כמעט שווים, ובכל אחד מהם מתרוצצות מידת הדין ומידת הרחמים גם יחד. הרעיה, כנסת ישראל, וכן כל אחד בישראל ואף העם בכללו הם המהווים את הרעיה. והנה כאשר אדם ואשתו, חתן וכלתו, מתחתנים, גם אצלם מתרוצצות מידת הדין ומידת הרחמים. ואסביר את דבריי.

דומה, כי אין תקופה בחיי האדם ובחיי אשתו־כלתו שבה שליטה ופועלת מידת הרחמים כבתקופת כלולותיהם (הכוונה הן בחייהם הגופניים הן בחוויותיהם הרוחניות). חז"ל מלמדים ששלושה המה שנמחלו עוונותיהם, כלומר ששליטה בעולמם הגמישות.

האחד הוא הגר, השני – העולה לגדולה, והשלישי – הנושא אישה.

אני רוצה להתמקד בנישואין, ואני פונה אל אריה ואל תהלה.

כמו אצל כולנו – גם אצל חתן וכלה – קיימים שני עולמות. ייתכן ויהיו לכם אילוצים כלכליים או נפשיים אשר לא יתנו לכם מרחב תמרון משמעותי (מעין תחום של מידת הדין), אבל בבואכם לבנות את ביתכם רבות תהיינה האפשרויות, לבחור לכם דרך אשר תלכו בה (מעין מידת הרחמים בצורתה הנרחבת והמורחבת): תוכלו להקים בית המושתת על אתיקה מוסרית, על ניקיון כפים, על ישרות ההתנהגות,

בית של תורה, של גמילות חסדים, של עזרה לזולת ושל שיתוף פעולה עם ציבור שכניכם, בית של נאורות ושל דבקות במסורת אבותיכם. במילים אחרות, אתם אינכם כבולים להרגלי נעוריכם; בחירתכם בידיכם לבנות בית, לעצב אותו ולשכלל אותו על פי האידיאלים שגיבשתם בשיא התבגרותכם; אכן בחירתכם המוסרית היא גדולה ביותר. מידה של גמישות במישור האישי מעודדת ויתורים הדדיים. נוקשות אינה מועילה לזוגיות. כמו שאומרים: מידת החסד מתחילה בבית. קיום מידת הרחמים חוסך הרבה עגמת נפש. קיום מידת הרחמים מבטיח מרחב של אהבה ומסירות נפש.

יהי רצון ששדכן השדכנים ישכין את מידת הרחמים שלו על בית הרחמים שלכם.

בערב הימים הנוראים לא נשאר לי אלא לברך אתכם – ואת כולנו – בכתיבה וחתימה טובה. שביום הדין תזכו ונזכה כולנו לרחמי ה'. ו... מזל טוב.

8. ירידת הדורות

הדברים הבאים מבוססים על המקורות הללו:

שבת קיב ע"ב

אמר ר' זירא אמר רבא בר זימנא: אם ראשונים בני מלאכים אנו
בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים – ולא כחמורו
של ר' חנינא בן דוסא ושל רבי פנחס בן יאיר אלא כשאר חמורים.

ירושלמי גיטין ו:ז

רבי כד הוה בעי מקשייה על דרבי יוסי אמר: אנן עליבייה מקשייא
על דרבי יוסי? שכשם לבין קדשי קדשים לבין חול חולין כך בין
דורינו לדורו של ר' יוסי. אמר רבי ישמעאל בי רבי יוסי: כשם שבין
זהב לעפר כך בין דורינו לדורו של אבא.

מכאן אנו למדים על "ירדו הדורות ונתמעטו הלכבות".

ולכן, כשם שלא יעלה על הדעת שתנא יחלוק על פסוק של תורה ושל
נביאים, כן לא יחלוק אמורא על משנת התנאים. ראשונים לא יחלקו
על התלמוד, ויש כאלה שלא יחלקו על גאונים. ורק אחרונים נדירים
שבנדירים שיחלקו על ראשונים.

מהי הסברה? מהו השכל בזה?

סיני הוא השיא. מתן תורה מופיע בפרשת יתרו, אולם קבלת התורה
מופיעה בפרשת כי תשא. זהו השיא של ידיעת ה' ושל הבנת תורתו. וכל
כמה שמתרחקים מן המקור הא-לוהי ההוא, נחלשת התורה בידינו. ירדו
הדורות ונתמעטו הלכבות.

כל הטוענים שבית דין רבני היום איננו מחדש מספיק, שוכח שדייני בית הדין אמונים על האמונה הזאת, ולא יחלקו על הדורות הקודמים. על כך שתי הערות:

- (א) אם כן איך אפשר לחדש בתורה. הלא יש חידושי הרשב"א וחידושי רבי עקיבא אייגר וכדומה? תורת: הננס על כתפי ענקים.
- (ב) ספק אם הרמב"ם החזיק בתורת ירידת הדורות (אמנם הערה זו אינה מוכיחה כלום, ובכל זאת הערה מעניינת היא). וראה: עלי שור, חלק שני, "מערכת התורה", פרק שנים עשר: "הדורות בתורה", עמ' קכח-קלב – מלא וגדוש במאמרי חז"ל על ירידת הדורות (עם הערותיהם של הרמב"ן, המהר"ל והגר"א). בכל עושר המקורות נדם הרמב"ם. וכי מקרה הוא?

9. רומא וירושלים

הבה ואספר שתי אגדות.

מעשה בשני אחים, מלך ואחיו. מרוב קנאה ומתאוות שלטון קם האחד והרג את אחיו המלך. ואף ילדי המלך, תינוקות ממש, היו נהרגים לולא הרחמים שעוררו ולולא זאבה אשר היניקה אותם בתוך יערות איטליה. ויגדלו הנערים ויאמרו לבנות עיר. וידע האח האחד כי לא לו יהיה השלטון הבלעדי, הלא אחיו שותף לו בייסוד העיר ובבניינה. ויקם הוא על אחיו ויהרגהו נפש. הלא הוא רומולוס, המלך הראשון של העיר רומא.

שוב מעשה בשני אחים, אחד רווק ואחד בעל משפחה. הם עבדו שדה אחד בשותפות, אותו שדה שירשו מאביהם. והנה, למרות הסכמתם לחלק ביניהם את היבול מעבודתם חלק כחלק, היה כל אחד מגניב לרעהו מנה אחת אפיים, כי כל אחד חשב את אחיו לנצרך יותר. האח בעל המשפחה העריך כי אחיו הוא רווק, אין לו ילדים אשר יפרנסו אותו לעת זקנתו. לכן, יש להוסיף על המחצית אשר לה הסכימו. מאידך, האח הרווק חשב בליבו שאחיו בעל המשפחה הוא הנצרך יותר – הלא יש לו הוצאות גדולות לפרנסת אשתו וילדיו. הוא אשר אמרנו: בכל לילה היה כל אח מגניב לרעהו מנה אחת אפיים. לילה אחד נפגשו אחד עם השני כאשר ביד כל אחד תבואה שהוא מביא לאחיו. כאשר גילה כל אחד את מעשה אחיו, ושכל אחד דואג לשני, חרד למצבו הכלכלי ומשתדל להיטיב ולהוסיף לטובתו, נפלו זה על צווארי זה וירדו דמעות של שמחה, של אהבה ושל אחווה. ובמקום שירדו אותן הדמעות עלי אדמה, יצאה בת קול והכריזה: "פה ייבנה ביתי".

שתי אגדות, ידועות לכול, אבל מה רב הלימוד שמלמדות הנה על מספריהן!

תארו בנפשכם אב איטלקי מתפנה מעבודתו ליום. הוא לוקח את ילדיו לטיול בעיר הבירה. ושואלים הילדים: "אבא, למה נבחרה רומא להיות עיר הבירה לארצנו?" והאבא עונה בהתלהבות ומספר להם בגאון את אגדת הדרם, רצח האחים הכפול והמכופל. "על חרבך תחיה", זוהי עירנו הדגולה והמפוארת!

ושבו תיאור דמיוני. אב עברי מתפנה מעבודתו ליום ולוקח את ילדיו לטיול בעיר הבירה. ושואלים ילדיו: "אבא, למה נבחרה ירושלים להיות עיר הבירה לנו?" והאב עונה בהתלהבות, ומספר בגאון לאומי את אגדת האחוה, החסד, מסירות הנפש לזולת. "הפורש סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים", זוהי עירנו הדגולה והמפוארת! שני עמים, שתי אגדות.

אדרבה, שתי אגדות ושני עמים – שהרי אומה ניכרת באגדותיה.

(הערה: בעוד האגדה הרומית עתיקת יומין היא, האגדה היהודית אינה נמצאת בספרות האגדה, החל מבראשית רבה וכלה במדרש הגדול; אכן, היא מאוחרת ביותר.)

10. מדינה יהודית: תרבות יהודית בחברה רב־תרבותית

I

על ישראל כמדינת כל אזרחיה

ואלה דברי ידידי פרופ' מנחם מאוטנר:

איני מציע, ברגע הזה, מהלך של פתיחת דיון חזיתי בשאלת הזהות הלאומית של המדינה. בתנאים השוררים כעת בין יהודים לערבים, כמעט ודאי הוא שנקיטת מהלך כזה תשיג תוצאות הפוכות. אני מציע פעולה משולבת: לחץ בלתי פוסק על רשויות המדינה לתיקון האפליה הקשה של האזרחים הערבים בכל הנוגע להקצאת משאבים חומריים, יחד עם שילוב גובר של הערבים בחברה האזרחית של הרוב היהודי, יחד עם הבלטת העובדה, במסגרת השיח הפוליטי, השיח הציבורי והשיח המשפטי, שבמדינה חי מיעוט לאומי ערבי. איני סבור שיהא זה נכון בשלב הזה לפעול לשינוי רשמי של נוסחת ה"מדינה יהודית ודמוקרטית", (בדרך של הוספת מטבע הלשון "רב־תרבותית" או בדרך של אזכור המיעוט הלאומי הערבי), אלא שכל אימת שנוסחה זו תינקט, יצוין שהנוסחה היא חלקית, מבחינה זו שהיא אינה מתייחסת לעובדת קיומם של אזרחים ערבים במדינה. רק לאחר מהלך משולב ומתמשך של שיפור ניכר בהקצאת המשאבים החומריים לאזרחים הערביים, מצד אחד, ויצירת הקשר בין הזהות הלאומית הנוכחית של המדינה ובין עובדת קיומם של האזרחים הערבים במדינה, במסגרת השיח הפוליטי, השיח הציבורי והשיח המשפטי המתקיימים במדינה, מצד אחר, ניתן

יהיה לגשת לטיפול חזיתי בשאלת הגדרת הזהות הלאומית של המדינה.
מתוך: מנחם מאוטנר, משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת
(תל אביב: עם עובד, תשס"ח-2008), עמ' 367-368.

ואני חולק על דברים אלה.

II

מדינה יהודית כמדינת לאום

א. רקע אוטוביוגרפי

בפרוץ מלחמת העולם השנייה, בעודי ילד אמריקאי חבר בבני עקיבא, אחת הפעולות המרכזיות של קבוצתנו הייתה גיוס כספים לקרן הקיימת לישראל במטרה לרכוש אדמה ב"ארץ הקודש", בטבין ובתקילין. אדמה זו, כאשר יצרפו אליה שטחי הפקר (כגון מדבריות וביצות וכדומה), תהיה הבסיס למדינה שאנו מצפים לייסד לעתיד לבוא (לא חלמנו אז על סיפוח אזורים על ידי כיבוש מלחמתי). ראינו את עצמנו כחברים במעין "מועדון" המקדם את הלאומיות היהודית, והשואף להגשים את "הבית הלאומי" אשר נזכר בהצהרת בלפור, וכן השואף ליצור מרכז דתי-תרבותי לעמנו. אלה היו מטרותינו הבלעדיות. הבנו שנמצאים בינינו ערבים ולא היה בדעתנו לקפח את זכויותיהם האזרחיות הבסיסיות לחירות, לאזרחות, למחיה ולתרבות. אכן לא לקפחן, אבל כחברי ה"מועדון" היהודי הלאומי, לא היה בדעתנו גם לקדם את אותן הזכויות. הם יפתחו את שלהם ואנחנו נפתח את שלנו.

ב. חזון המדינה היהודית

ואלה הם המרכיבים של אותו בית לאומי שאותו שאפנו לייסד:

1. ארץ אשר בתוכה ימצא רוב יהודי.

- הואיל ובברוקלין, ניו יורק, של אותם הימים היה רוב יהודי, הבנו שאין פרט זה כשהוא לעצמו מספיק. על כן שאפנו לפרט שני:
2. ביד הרוב הזה תשכון ריבונות יהודית – לאו דווקא ריבונותם של יהודים דתיים, לאו דווקא של יהודים פועלים סוציאליסטים, אלא ריבונות יהודית.
 3. ליחידה הפוליטית הזאת, המכונה "מדינה יהודית" דרוש שיהיו אופי יהודי, לאומיות יהודית, תרבות יהודית; תקוותנו הייתה שיהיה גם אופי דתי פחות או יותר, אף ללא הגדרה מגובשת.

ג. אופייה היהודי של המדינה היהודית

ראשית, היו לנו כמה סיסמאות מנחות:

- "ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל",
 "ארץ/מדינה יהודית ודמוקרטיה" (בזה הסדר),
 "ארץ/מדינה השואפת להגשים את עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל".

מאחורי סיסמאות אלה קבענו פעילויות מוגדרות:

- פתיחת שערי העלייה, קיבוץ גלויות, חקיקת חוק השבות, חרדה לגורל היהודים בתפוצה (בתורת "כל ישראל ערבים זה לזה").
- קביעת השפה העברית כשפתה הרשמית של המדינה.
- תיאום חיי האזרחים ללוח העברי, לשבת ולמועדי ישראל (במישור הציבורי), שמירת הלכות כשרות בצבא ובמוסדות ציבוריים.
- יצירת מערכת חינוך המכילה בקרבה בין היתר: נגישות לארון הספרים היהודי, ידיעת הארץ, היסטוריה יהודית, ערכי הנביאים. יצירת מערכת חינוכית ממלכתית-דתית. קידום מורשת ישראל הלאומית והתרבותית דרך מוסדות מיוחדים לכך, כגון: מוזיאונים, תזמורת, מחלקות ללימודי היהדות באוניברסיטאות, אוניברסיטה דתית, ועד לשון, יד ושם, ועוד.

- הכרה משפטית שלמה למערכת שיפוטית רבנית המקבילה למערכת הממלכתית – במיוחד בדיני משפחה, אבל לא רק בהם.
- המנון לאומי של עם ישראל החוגג את הנס אשר בתחייה הלאומית – או על ידי שירת "התקווה" של נ"ה אימבר או, כפי שהציע ביאליק, על ידי אימוצו של "שיר המעלות בשוב ה' את שיבת ציון" במנגינת לחנו של ר' יוס'ה רוזנבלט. וכמובן, דגל עם סמלים יהודיים.

ד. מקומו של האזרח הערבי במדינה היהודית

מקומו של בן-מיעוטים במדינת-לאום הוא בעיה נכבדת במדעי המדינה, ורבים המה הסידורים המגוונים אשר מצאו מדינות שונות פתרון לה. "המועדון" היהודי אשר נוסד להקים בית לאומי לעם ישראל בארץ ישראל איננו חייב לקדם את התרבות הערבית, את הזהות הערבית ולא את הלאומיות הערבית. במילים אחרות, אין הוא חייב למעט את אופייה התרבותי-לאומי של המדינה היהודית שלו אשר הקים כדי שהאזרח הערבי "ירגיש את עצמו בבית". אבל הוא חייב להתייחס אל האזרח בן-המיעוטים בכבוד הראוי לכל אדם: מגיעים לו חופש הדת, חופש מדת, חופש הדיבור, חופש העיתונות, חופש תרבותי עד כמה שהוא עצמו מוכן לתמוך בו ולממן אותו ממשאביו שלו. כמו כן, מגיעה לו זכות ייצוג בבית המחוקקים של המדינה, מגיעה לו זכות כלכלית נאותה, מגיע לו ביטוח רפואי השווה לכל אזרח אחר. כמובן, למעשה, יחס עוין ומעשי איבה מצד בן-המיעוטים מקשים על שלטונות המדינה להתייחס לבן-המיעוט על פי הדרישות האלה, אבל בכל זאת שורת הדין מחייבת אותם שלא לקפח את החופשים ואת הזכויות המגיעות לו.

ה. לא ל"מדינה לכל תושביה"

הפיכת המדינה היהודית ל"מדינה לכל תושביה" או אפילו הוספת כינוי כזה לאופיה המוצהר של "מדינה יהודית ודמוקרטית" יש בה משום מהילת החזון הציוני ההיסטורי.

בהגדרה "מדינת כל תושביה" יש משום הפרת אמונים המגיעים לאבות היישוב, למנהיגי התנועה הציונית העולמית ולפעיליה, למייסדי מדינת ישראל אשר הקדישו את חייהם, את כוחותיהם, את מרצם ואת משאביהם הגשמיים והרוחניים להקמת בית לאומי לעם היהודי המפוזר והמפורד, הנרדף והמעונה, המופלה לרעה, אשר היה ללעג ולקלס בין העמים כמעט אלפיים שנה.

יש בה משום בגידה בחיילים, בלוחמי המחתרות, בחלוצים שמסרו את נפשם על קדושת המולדת ועל המטרה הנעלה של הקמת ריבונות יהודית ושל ייסוד מרכז לאומי-תרבותי בביתו ההיסטורי.

יש בה משום גניבת דעתם של רבבות האומה שתנמו מהונם ומאונם ליצירת מדינה אחת בעולם המיועדת לעם ישראל.

כבני אדם הגונים אנחנו חייבים ואנחנו מוכנים להתייחס לתושבים לא-יהודיים בכבוד ובהגינות כיאה לאזרחים החוסים בצל קורתנו. אבל הס מלהזכיר שבשבילם נכרסם את היהודיות שלנו. אדם השואף לגור במדינה השייכת לכל תושביה – ללא ייחוד יהודי – רבות האפשרויות הפתוחות לו. לא לכך נוצרה מדינת ישראל! על זאת הסכימו כל בוני הארץ: סוציאליסטים ורביזיוניסטים, ליברלים ודתיים. המשנה זאת מועל בקדשי האומה.

ו. סיכום וסיום

סוף דבר, "ישראליות" היא רובריקה מדינית-אזרחית, והיא שווה לכלל האזרחים – יהודים וערבים כאחד. ברם, למדינת הלאום היהודית יש הזכות הבסיסית של self-determination. "יהודיות", אפוא, היא רובריקה לאומית-תרבותית הבאה להבליט את אופיה של המדינה כממלאת תפקיד של מעין אפליה מתקנת לעם היהודי ההיסטורי. אין בהכרח סתירה בין מדינת-לאום ובין מדינה ליברלית השואפת לצדק סוציאלי ולהוגנות אנושית. אין לה לא להתנצל על ייחודה התרבותי-לאומי ואין עליה לוותר עליו.

11. מקבץ נידחי עמו ישראל

בהשראת: Jonathan Sacks, *Crisis and Covenant*, pp. 18, 19, 106, 109-110

בתפילתי, כאשר אני מבקש דעת, תשובה, סליחה, רפואה, תנובה פורייה – יש לי מושג כלשהו מה הוא מבוקשי. לא כן בבואי לבקשת קיבוץ הגלויות: תקע בשופר גדול לחרותנו, ושא נס לגלויותינו, וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ...

כאן אני מבולבל. מה אני מבקש מהקדוש ברוך הוא בברכה זו? בצעירותי עלו ארצה יהודי תימן "על כנפי נשרים". "מבצע עזרא ונחמיה" העלה את יהודי עיראק מבבל. אחרי כן, מבצע "שלח את עמי" העלה כמיליון יהודים מברית המועצות. וב"מבצע משה" וב"מבצע שלמה" כמעט ונתרוקנה אתיופיה מיהודיה. "ושא נס לגלויותינו" – מי הן "גלויותינו"? יהודי אמריקה? הם בגלות? "גלות" פירושה שאינך נמצא בביתך, אתה מצטער שאינך יכול להגיע הביתה, ואתה מתגעגע אליו.

היהודי האמריקאי איננו מתגורר בביתו? הוא מרגיש נוח מאוד בביתו המרווח. המתבולל והנשוי לאישה גויה מרגיש נוח מאוד בביתו בערי השדה. גם הדתי והחרדי במרכזי הערים הגדולות שמח מאוד בחלקו: אישה נאה, דירה נאה, כלים נאים מרחיבים את דעתו. מוסדות יהודיים מספקים את צרכיו. בתי ספר ושיבות לילדיו, בתי כנסת ומניינים לרוב. כשרות מאכליו (כולל פלאפל למהדרין...), תנאי עבודה, שכונה סימפית. מה חסר לו?

הוא מצטער שאינו יכול להגיע הביתה? פעמיים בשנה הוא אומר: "לשנה הבאה בירושלים". את המילים האלה הוא אומר בהתלהבות. פעם אחת בסוף הסדר של פסח כי הוא מרוצה מאוד מהמצה השמורה שהשיג במחיר סביר השנה; ופעם אחת בסיומו של יום הכיפורים בתפילת נעילה, כי עכשיו יוכל לשוב הביתה בהרגשה שהקשיב הקדוש ברוך הוא לתפילותיו ומחל לו על עוונותיו. אבל מה זה קשור לירושלים? הוא אינו יכול להגיע הביתה? כמה מאות דולרים וכרטיס אל-על יטיסו אותו ארצה. אם בקלות כזאת אתה יכול לצאת מ"גלות", אין זאת באמת גלות.

שמעתי הערה חסידית: הגלות הקשה ביותר היא כאשר לא מרגישים שנמצאים בגלות. וכדי שלא תזוה דעתי עליי, מזכירים לי שגדול מספר היורדים ללוס אנג'לס ממספר העולים משדה התעופה קנדי לשדה התעופה בן-גוריון.

כבר אין זאת בכלל גלות: "פזורה" קוראים לה. לא ארץ ישראל היא המולדת אלא "עם ישראל כאשר הוא שם" היא היא המולדת. אכן, תמה ונשלמה ה"גלות". המומחים למחקרי דמוגרפיים גמרו ואומר: פרט ליהודים יחידים בודדים, אין קבוצות יהודיות אשר בפניהם נעולים שערי העלייה.

הרושם הראשון המתקבל על המתפלל "וקרב פזורינו מבין הגויים ונפוצותינו כנס מירכתי ארץ", הוא שהכוונה שהקדוש ברוך הוא יביא לידי שחרורם של בני ישראל מידי השלטונות של הגויים שמונעים את גאולתם: המלכויות אשר אצלן גרים היהודים בגלות והמלכויות אשר הכניסה והישיבה בארץ ישראל בידן. היום אין מקום לתפילה כזאת. אדרבה, התוכן של אותה בקשה היום צריכה להיות ששיב הקדוש ברוך הוא את לב היהודים שבכלל ירצו, שישתוקקו ושיתגעגעו לשוב לארץ ישראל! "קבצנו יחד מארבע כנפות הארץ" – ריבוננו של עולם, האר-נא את עיניי, ותבהיר לי: בשביל מי אני מתפלל?

והנה, לאחר העיון באתי לידי המסקנה שאין הבעיה כפי שציירתיה. אין אנחנו יודעים בדיוק מתי חוברה הבקשה של "תקע בשופר גדול לחרותנו"; אולי על ידי אנשי כנסת הגדולה בראשית ייסודה, אולי בהמשך תקופת בית שני, אולי בתקופת התנאים. הצד השווה בכל האפשרויות הללו הוא שבתקופתם כבר לא היו רוב יושביה עליה; בשעת חיבור הבקשה כבר היו יהודים רבים בבבל, באלכסנדריה של מצרים, באסיה הקטנה, בארצות יוון, וגם ברומא – כלומר, אמנם בארץ (ובמיוחד מאז חורבן הבית ועד תקופתו של רבי יהודה הנשיא, ולא עד בכלל) היו רדיפות, עושק, דיכוי ומיסוי כבד, אבל לא היה כוח המעכב יציאה מהגולה ולא כוח המעכב כניסה לארץ. אם כן יש דמיון ממשי (לא זהות ממשית) בין זמן חיבור הבקשה ובין זמננו, ויכול להיות שכבר בזמן חיבור הבקשה כבר התפללו שיוכשרו הלבבות לקיבוץ גלויות. וצריך עיון, כי הדמיון מורכב.

12. זכותנו לארץ

את זכותו של עם ישראל לארץ ישראל ניתן לבסס על נימוקים היסטוריים ("בארץ ישראל קם העם היהודי בה עוצבה דמותו הרוחנית, הדתית והמדינית"), פוליטיים (עם ישראל יושב, חי וקיים בה כיום), בינלאומיים (אין אומה אחרת אשר השתקעה והאריכה ימים בה). רש"י ניסח נימוק דתי-אמוני.

אמר רבי יצחק: לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ-החדש הזה לכם (שמות יב:א), שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל. ומה טעם פתח בבראשית? משום: כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים (תהלים קיא:ו) – שאם יאמרו אומות העולם לישראל: "ליסטים אתם שכבשתם ארצות שבעה גוים," הם [ישראל] אומרים להם: "כל הארץ של הקב"ה היא; הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו. ברצונו נתנה להם, וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו."

א-להים הוא קונה שמים וארץ, אדון הכול כי הוא בראם. בתור שליט על על הארץ הוא נתן את ארץ כנען לשבעת העממים. הנתינה להם הייתה על פי רצונו; ורצונו היה ליטול אותה מהם ולתתה לנו. ברם לא הייתה הנתינה שרירותית, א-מורלית, ללא בסיס מוצדק. בברית בין הבתרים מגלה הקב"ה על סמך מה הוא נוטל (ונותן) את ארץ כנען. כתוב בבראשית טו:טז: ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם עון האמרי עד הנה. מבטיח הקב"ה שאחרי עבור ארבע מאות שנה של שעבוד בני אברם למצרים הדור הרביעי ישובו לארץ כנען. ומדוע עליהם לחכות תקופה כה ארוכה? כי אין הקב"ה יכול לגרש את האמורי (שבטי

כנען) מארץ כנען לפני כן, כי עוד לא שלמו חטאותם ועדיין נטילה הארץ מידיהם לא הייתה מוצדקת, אף אין נתינתם לבני אברם מותרת. הווי אומר: נטילה ונתינה של ארץ כנען תלויה במצבן המוסרי של אומות המתגוררות בה.

הרי אנו זכאים לארץ כי מתת א-להים היא לנו, אבל רק אחרי שיגיע עוון האמורי לשלמותו ויצדיק את גירושו. לכן נפתחה התורה בבריאת העולם והמשיכה בסיפורי האבות כדי לבסס את זכותנו לארץ.

אלא שיש לי קושייה פשוטה על נימוקו של רש"י. נימוקו אמור לשכנע את אומות העולם ואת טענתן: "ליסטים אתם!". איזו טענה נגדית היא להן? הלא יענו הם: הראיה נשאבת מספר יהודי. בוודאי ספר יהודי יטען טענות "פרו-יהודיות"! איך אתם, בני ישראל, מצפים מאיתנו להשתכנע מספר מגמתי?

אומרים להן: איך אפשר לומר שהתורה היא מגמתית "פרו-יהודית"? הלא את המימד המוסרי-אתי (של חטא ועוון) שהתורה מחילה על הכנענים, היא מחילה אף על בני ישראל עצמם לשבט ולחסד. בויקרא יח:כד-ל על חוקי התורה ומשפטיה (במיוחד על איסורי העריות) התורה מזהירה מפורשות:

אל תטמאו בכל אלה, כי בכל אלה נטמאו הגוים אשר אני משלח מפניכם. ותטמא הארץ ואפקד עונה עליה ותקא הארץ את ישיבה. ושמרתם אתם את חקתי ואת משפטי, ולא תעשו מכל התועבת האלה – האזרח והגר הגר בתוכם. כי את כל התועבת האל עשו אנשי הארץ אשר לפניכם ותטמא הארץ. ולא תקיא הארץ אתכם בטמאכם אתה כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם. כי כל אשר יעשה מכל התועבת האלה ונכרתו הנפשות העשות מקרב עמם. ושמרתם את משמרת לבלתי עשות מחקות התועבת אשר נעשו לפניכם, ולא תטמאו בהם. אני ה' א-להיכם.

המסר הוא ברור כשמש. קדושת הארץ מתבטאת בקיבתה העדינה: היא אינה סובלת חטא, והיא מקיאה עמים המטמאים אותה בעוון. אכן, הגויים יושבי כנען אשר קדמו לבני ישראל חטאו ("שלם" היה עוונם), והארץ הקיאה אותם. אבל אותו עיקרון שייך לבני ישראל. יחטאו המה, חס ושלום, אף אותם תקיא הארץ. עיקרון זה שנוי בפי ישעיהו הנביא (ארצכם שממה), אצל ירמיהו הנביא (שממה תהיה כל הארץ), בדברי יחזקאל הנביא (כהגלותי אותם אל הגוים), הוא נשמע גם בהטפותיהם של יתר הנביאים.

מהי ארץ "הקדש"? מה משמעותה של ארץ "נבחרת"? מה ייחודה? הרי זו ארץ אשר אינה סובלת שחיתות. אין היא מסוגלת לעכל זדון. היא אינה יכולה לעמוד בפני טומאת חטא.

נמצאת ישיבת בני ישראל בארצו מותנית. מוסר השכל מבהיל... מוזהרים אנו הציונים כי הצלחת תנועתנו הלאומית תלויה במימד מוסרי-אתי שלנו בשבתנו בארצנו. ראו הוזהרנו!

13. יובל החמישים למדינת ישראל

יום העצמאות תשנ"ח – ביכ"ס יבנה

מאבל ליום טוב: מיום הזיכרון אל יום העצמאות; מא-ל מלא רחמים להלל השלם; מביקורים בבתי העלמין לטיולים בכל רחבי הארץ. דומה שאין כמעבר החד הזה לתת ביטוי לתולדות היישוב בארץ ישראל. נתבקשתי לשאת דברים לכבוד יום העצמאות, זה היובל החמישים. ואולם בלבי שמור היטב המחיר ששילם עם ישראל – מחיר הדמים של בנים צעירים אשר מסרו את עתידם למען עתידנו. להם ולזכרם אני מקדיש את דבריי.

* * *

זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו.

טמטום הלב או צרות אופקים או ערלת לבב או קטנות מוחין מונעים מאדם בישראל את ההכרה בגדולתו של היום הזה. על פי דין מחויבים היינו לעלות על הגגות ובין ריקוד נלהב אחד למשנהו היינו צריכים להרים את קולנו ולצעוק בקולי קולות קבל עם ועדה: הודו לה' כי טוב. הללו את ה' כל גוים שבחוהו כל האמים, כי גבר עלינו חסדו. ונשאלת השאלה המפורסמת: וכי מפני שגבר עלינו, על עם ישראל, חסדו, "הללו כל גוים שבחוהו כל לאומים"?! מה להם ולחסד שגבר עלינו? אלא דרכו של אדם אשר ניצל מסכנה, אשר זכה להצלחה מיוחדת, דרכו להתרגש, להתפעל, להתלהב עד כדי השתפכות נפש בלתי מרוסנת. הוא מרגיש צורך עז לספר מה קרה לו, הוא לא יכול להתאפק, הרגשותיו מבצבצות,

גולשות חוצה. הוא עוצר כל עובר אורח, והכול חייבים לשמוע לו. הוא פונה לכולם, לכל הגויים ולכל הלאומים וקורא: "הללוהו!" "שבחוהו!" ובכן אני פותח בהתנצלות שאינני עולה על הגגות, אינני מרקד, ואיני מהלך בחוצות וקורא: "הללוהו!" "שבחוהו!". ברצוני ללמד זכות על כך. משל למה הדבר דומה? לבני זוג החוגגים את יובל החמישים לנישואיהם. אמנם לא שולחים הודעות ולא עושים סעודה ולא יוצאים בריקודים; ואף על פי כן, ואף יתר על כן, גדולה השמחה... ועמוקה, עמוקה עמוק עמוק בעומקא דליבא ממש. אני אומר "יתר על כן", כי בשעת ההכרזה על קום המדינה כבר נשמע קול רעמם של האויבים ובפיהם הפזמון אותו משמיעים כאשר עומדים עלינו בכל דור: לכו ונכחדם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד.

* * *

אמנם האומה היום שסועה: יונים וניצים, שלום עכשיו וגוש אמונים, בעלי הון ושוכני שכונות עוני, מפלגות מובילות ומפלגות עדתיות, דתיים וחילוניים מסורתיים וחרדים, ציונים ופוסט-ציונים. אכן האומה טעונה שיפור. המיסוי כבד, הבזבז רב, הבירוקרטיה חוגגת והשחיתות לא פסחה על בתינו. השתוללות בכבישים, בושות בכלי התקשורת, ובחוף עודם עומדים לכלותינו – אלה בכימיה, אלה בביולוגיה, ואלה בפיסיקה גרעינית.

ואולם כבני זוג החוגגים חמישים שנות נישואים ומעלים זיכרונות מן העבר כך גם היום, ביום העצמאות החמישים, אנו מעלים זיכרונות ואוזרים מהם אומץ. אנו נזכרים בגישובים ראשוניים של צעיר וצעירה, תהייה על הקריירה ואכזבות מתעסוקה, נזכרים במשאבים חסרים ובסיכויים מוגבלים, נזכרים בצער גידול הבנים – סיכונים ומחלות, כישלונות ותסכולים. וכמו שבני זוג מזכירים נשכחות ואוזרים מהם אומץ כך גם המדינה שלנו, על כל הקשיים אשר עברה, אוזרת אומץ לקראת הבאות.

והנה אבהיר את דבריי. חורבן איום פקד את אחינו ואת אחיותינו שנספו באירופה. אמנם אין מדמים חורבן לחורבן, אבל לולא דמסתייג הייתי אומר שמעולם לא עבר על עמנו – עמנו הגדוש חרפות והשפלות, עמנו הספוג גזירות וגירושים, עמנו הלמוד פרעות וחורבנות – מעולם לא הומט עלינו אסון בממדים כאלה.

ומתוך חורבן איום זה יצאו שאריות, שרידים, אודים מוצלים מאש. ואז נפתחו פרשיות עגומות נוספות: הפוגרומים במזרח אירופה, הבריחה והמעפילים, פלישת שבעה עממים עם צבאות מאורגנים ומצוידים.

ומה היה מצב היישוב היהודי בארץ? לפני השואה היו בעולם כ-18 מיליון יהודים ואילו היישוב בארץ מנה כ-600 אלף, 3% של כלל האומה. ליישוב לא היו עדיין אמצעים מדיניים. לא היה צבא סדיר (הייתה רק הגנה מחתרתית, אצ"ל ולח"י), וב-1948 החלה מלחמת דמים אשר תוצאתה המוצלחת הייתה בספק משמעותי.

למה אני מספר את כל זאת – והוא רק שמץ מכל הסיפור? כי חז"ל מציינים שיש בעל נס שאינו מכיר בניסו. חוששני שמלחמות היהודים בכלל וחילוקי הדעות סביב לתהליך השלום בפרט, שהטרדות היומיומיות, והטענות הטפשיות סביב לוועדת היובל, מסיטות את הדעת מהעיקר, הן משכיחות את גדולתו של עם ישראל.

ביובל החמישים של נישואי עם ישראל עם ההיסטוריה מצווים אנו למנות את המעלות הטובות למקום עלינו. אילו ניצחנו את אויבינו ולא הפכנו שממה לגן רווה – דיינו. אילו הפכנו מדבר לגן רווה ולא יצרנו מולדת – דיינו. אילו יצרנו מולדת ולא החיינו את שפתנו – דיינו. אילו החיינו את שפתנו ולא קבצנו את גלויותינו – דיינו. בניית מעברות וחיסולן, חלוציות וטוהר הנשק; אוניברסיטאות ושיבות; מבצע סיני, מלחמת ההתשה, ששת הימים ובליומת מסתננים, מלחמת יום הכיפורים והפצצת הכור הגרעיני, מבצע אנטבה ופשיטות של לבנון; ערי פיתוח וההתנחלויות, כור ההיתוך וגאון עדתי, תורה ומדע, היי טק ורפואה.

קטני אמונה יחפשו אחר פגמים – וימצאו אותם. קצרי אופק יחפשו

מגרעות – ויגלו אותן. אבל אפשר שפרספקטיבה בת חמישים שנה
תמצא גדולה ותגלה ניסים. זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו.

* * *

לסיום ברשותכם רצוני להביא לפניכם שיר, פרי יצירתי.
חלום חלמתי מראה ראיתי חזון חזיתי.
עצמות יבשות שיות נידחים אודים מוצלים
ותחיינה העצמות וייקבצו השיות ויעלו האודים פרחים.
שלום מסביב כי העצמות עצמו,
השיות עם זאבים התגוררו,
ופרחי האודים פירות הניבו.
חלום חלמתי מראה ראיתי חזון חזיתי.
רבת שכנה לה נפשי עם שונאיי
עד כי אני שלום וכי אדבר המה ... לשלום.
מנהיגיי – ונחה עליהם רוח דעת ויראת א-ד-נ-י
ועמי – כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ.
חלום חלמתי מראה ראיתי חזון חזיתי.

14. הרהורים על "מי שבירך לחיילי צה"ל"

לפני אמירת "מי שבירך לחיילי צה"ל", נהוג להקדים תפילה לשלום המדינה. הואיל ונפוצה אי־הבנה בתפיסת מהותה של תפילה זו, ברצוני לתקן מעוות בהבנתה. בעיתות שונות נמנעו קהילות שונות – מתוך מורת רוח ותרעומת על הממשלה – מלומר תפילה זו. למשל, כאשר הרכב הממשלה לא תאם את תפיסת עולמם של אנשי הקהילה תהו ותמהו רבים וטובים: כיצד אפשר לבקש "ברך את מדינת ישראל"? הלא המדינה היא מורת רוחנו! וטעות בידם, כי אינם מבדילים בין "מדינה" לבין "ממשלה". מדינה היא ישות עצמאית. זכה עם ישראל לריבונות בארצו, לשלטון עצמי, לשליטה על גבולותיה ועל העלייה אליה, ללא תלות בחסדי עמים אחרים. אכן זכתה המדינה לקיבוץ גלויותיה של האומה הישראלית ולקיום שפתה ההיסטורית. על "המדינה" הזאת אנו מתפללים לקב"ה שיברכנה. לא כך היא ה"ממשלה", הקונסטלציה הפוליטית העכשווית. עליה אנו מבקשים שהקב"ה ישלח אורו ואמתו לשריה ויועציה ושיתקן אותם בעצה טובה. בקשה זו, אין בה משום הסכמה למדיניות הביצועית שהיא נוקטת; אדרבה, אם אין היא מוצאת חן בעינינו אנו מפצירים שהקב"ה יתקן אותה. אבל אין היא קשורה ל"מדינה" שהיא ישות הקיימת מעל ומעבר לכל ממשלה נוכחית.

ועתה לענייננו.

חיילי צבא ההגנה לישראל, בנינו ובנותינו נכדינו ונכדותינו, עומדים על משמר ארצנו, תורמים מזמנם ממרצם וממאמציהם, ומוכנים להשליך את נפשם מנגד כדי להגן עלינו מפני שונאינו השואפים לכלותינו.

אמנם בלוחמה המודרנית, משחקים הטכנולוגיה וההיי־טק תפקיד חשוב ביותר, אך עדיין לא מעטות האפשרויות של קרבות שבהם מעורבים חילות יבשה ושחלקם עלולים לגבות חיי אדם.

כאן המקום להעיר כמה הערות על הלכות מלחמה בתורה. במלחמה בתורה יש משום טקס דתי. כהן, המכונה "משוח מלחמה", נושא את דבריו לפני חיילי הצבא. מוצהרת הצהרת פטור ממלחמה לחייל אשר בנה בית ולא חנכו, לחייל אשר נטע כרם ולא חיללו, לחייל אשר אירס אשה ולא לקחה, לחייל הירא ורך הלבב. יש מצווה לקרוא לשלום. יש מצווה של החרמת שבעת העממים יושבי ארץ כנען. מסקן במיוחד פסוק אחד על ניקיון המחנה הצבאי: כי ה' א-להיך מתהלך בקרב מחנך להצילך ולתת אויבך לפניך, והיה מחנך קדוש, ולא יראה כך ערות דבר ושב מאחריך (דברים כג:טו). ממצוות: וכסית את צאתך, למדו חז"ל שאסור לקרוא את "שמע ישראל" לנגד צוואה. ממצוות: והיה מחנך קדוש, למדו חז"ל שאסור להרהר בדברי תורה בבית הכסא. מאיסור: ולא יראה כך ערות דבר, למדו שאסור לקרוא את "שמע ישראל" בפני אדם ערום. (ראה ברכות כה ע"א וע"ב, ועוד מקומות בש"ס).

ותמיהני, מה עניין תורה, תפילה וקריאת "שמע" למחנה הצבאי? כיצד יכלו חז"ל ללמוד דינים הקשורים להם מהלכות מלחמה? לעניות דעתי, נראה לומר את הדברים דלקמן.

דבר ידוע הוא שבשדה הקרב, במהומת הלוחמה, החייל נמצא על סף איבוד עשתונותו – נופלים מצידו אלף ורכבה מימינו – נבהל לגופו ונפחד לנפשו, רתת ויראה אופפים אותו, מן המעמקים הוא קורא לא-לוהים: "אנא ה' הושיעה נא, הצילני מרדת שחת!" לא חשוב אם דתי הוא, מסורתי או חילוני (וכן אומר הפתגם האמריקאי: There are no atheists in foxholes); הנושא אינו רואה כיצד יצא חי מהגיהנום שבו הוא נמצא. מאין יבוא עזרו? אין לו ברירה – הוא דבק בא-ל וכישועתו!

זהו היסוד לאנלוגיה החז"לית: לא סתם מקישים בין תורה תפילה וקריאת "שמע" למחנה הצבאי, אלא מקישים ממצב וממקום שהא-לוהים תופס בהם את מרכז המחשבה (כמו בית תפילה) לשדה הקרב, שאף שם תופס הא-לוהים את מרכז מחשבותיו של החייל הנואש. זוהי אנלוגיה מאלפת ביותר.

ואין לי לסיים אלא בתפילה הוותיקה המבקשת שמי ייתן ויקוים בנו החלום הנצחי של הנביא: ...לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה.

פרק ב: יהדות מגוונת

כזקן המשפחה מבקשים ממני לדבר לרגל השמחות. גמרתי בלבי לנצל הזדמנות זו כדי להפגין את הדגשים השונים בתורת ישראל. אמנם המסגרת שלנו בנויה מארבעת חלקי שולחן ערוך וי"ג העיקרים של הרמב"ם, אבל בתוך המסגרת הזאת רבו חילוקי הדעות ומגוונים הדגשים – אין "קו מפלגתי" אחד ומיוחד.

אמנם דרכו של חינוך – כל חינוך, כולל חינוך דתי – היא לקדם קונפורמיזם: קונפורמיזם חברתי וגם קונפורמיזם מחשבתי. ואולם יש גבול. חינוך ערכי אמתי חייב להשאיר מקום ואף לעודד טיפוח אינדיבידואליזם במידה, ביקורתיות במשקל ומקוריות במשורה. דיכוי הרבגוניות איננו מקובל, ואף אין הוא נאמן למורשת ישראל.

1. "מדוד עד דוד" – ראשית המשיחיות בישראל

ברמצווה של דוד – פרשת וירא, תשס"ו (2006)

יש כמה דמויות בתנ"ך שסיפור חייהן מפורט ואישיותן גלויה לפנינו, הלא הן אברהם, יוסף, משה וירמיהו. ברם, תיאורו של דוד – תולדות חייו, התפתחותו האישית ומאבקיו הנפשיים – עולה על כולם. שמונה המה הישגיו של דוד בן ישי:

1) הסרת המשבר הפלשתי

לעומת שבעת העממים הכנענים, הפלשתים היו כובשים זרים, הם היו ממוצא יוני (רק הם נקראים ערלים), והם היוו איום ותיק לארץ כנען בכלל ולעם ישראל בפרט מזמן שמשון ועוד לפני כן (שופ' י:ז).

הם היו מקור הלחץ שלחץ העם על שמואל לתת להם מלך: מפלת ישראל והארון בשבי (אכן, שאול הומלך, כנראה, כדי ללחום את מלחמת הפלשתים, אבל הוא לא הצליח). בהר הגלבוע נהרגו שאול ויהונתן וצבאות ישראל נחלו מפלה נחרצת.

כלומר, כאשר הומלך דוד למלך, כבר נבלעה למעלה מחצי ארץ ישראל בידי הפלשתים: חוף הים מארץ פלשת כולל ארץ יהודה צפונה עד עמק יזרעאל, עמק בית שאן, עין חרוד. עד כדי כך ששם הארץ הומר בפי היוונים מארץ כנען, ארץ ישראל לארץ פלשתינא, שם שלא נעלם עד עצם היום הזה! זהו המצב כאשר קיבל דוד את ההגה לידי.

ומה הייתה פעולתו כלפי העם הפלשתי? בשני קרבות גורליים שם דוד את האיום הפלשתי לאל. הקרב הראשון אשר נתקיים בבעל פריצים (שמואל ב' ה:יז-כא), והקרב השני אשר נתקיים בעמק רפאים, שנאמר: ויסיפו עוד פלשתים לעלות, ויינטשו בעמק רפאים. וישאל דוד בה', ויאמר לא תעלה, הסב אל אחריהם ובאת חהם ממול הבכאים. ויהי בשומעך את קול צעדה בראשי הבכאים אז תחרץ, כי אז יצא ה' לפניך להכות במחנה פלשתים. ויעש דוד כן כאשר צוהו ה' ויך את פלשתים מגבע בואך גזר (שם, כב-כה).

2) ביסוס המלוכה בישראל

3) אחדות י"ב השבטים

עד ממשלתו של דוד האחדות בין השבטים הייתה רופפת; שבט יהודה נטה תמיד להיבדל מיתר השבטים. תחתיו התחזקה האחדות לכל ימי ו לכל ימי שלמה (ראה:שמואל ב' ה:ה ומלכים א' יב:א, טז-יז, לעומת מלכים א' ודברי הימים א' כז).

(4) ירושלים בירת ישראל

בכיבוש העיר יבוס נוצרה ירושלים כעיר דוד וכבירת ישראל.

(5) הגיית בניין בית המקדש

אמנם שלמה הוא שבנה את בית המקדש, אבל קדם לו דוד בהצגת הרעיון של בנייתו ובתכנון הקמתו (שמואל ב' ז).

(6) "ארץ ישראל השלמה"

נצחונותיו במלחמותיו, כגון בבני עמון, בארם, ועוד, הביאו להרחבת גבולות ארץ ישראל לשיאם, כמו שכתוב: ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר [פרת, עד] ארץ פלשתים ועד גבול מצרים... כי הוא רודה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה בכל מלכי [הגויים של] עבר הנהר (מלכים א' ה:א,ד).

(7) חיבור ספר תהלים

את הפנינה הספרותית המלווה את היהודי בכל מצבי הנפש – ניצחון וכישלון, תקווה וייאוש, שמחה ותסכול, פחד וביטחון – יצר דוד ("דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים"; בבא בתרא יד ע"ב).

(8) משיחיות

דוד הוא מוקד השאיפות המשיחיות (רמב"ם הל' מלכים יא-יב).

ולבסוף, יש להעיר על גורלו המיוחד של האיש דוד. כדאיות וצדיקות חברו יחדיו אצלו. אירועים רבים בחיי דוד נבעו מצדיקותו, אבל בד בבד היה בהם יסוד תועלתני, היה כדאי להתנהג ככה. למשל התנהגותו כלפי שאול, כלפי הנער העמלקי, כלפי איש בושת. מזל מיוחד לאדם העושה דברים טובים ונכונים שהם גם כן כדאיים ומועילים לו מבחינה פוליטית או חברתית.

הוא נתברך בכריזמה אישית בצעירותו (שמואל א' טז:יח) ובזקנותו (שמואל ב' כג:טו-יז).

ואולם, לעומת מזלו האישי המיוחד, כישלונו האישי במעשה בת-שבע הביא לענישתו האישית (מות הילד, אינוס תמר, רציחת אמנון, מרד אבשלום ומותו, התמרמרות אדוניהו ומותו).

מזמור "אשרי" (תהילים קמה)

ממשיחיות לאופטימיות – בפי דוד נעים זמירות ישראל

"אשרי" הוא מזמור העוסק באופטימיזם אנושי. זהו שיר תהילה לחסדו וצדקו של הקדוש ברוך הוא ולהגנתו על כל בריותיו (בלשון חילונית: השקפת עולם שמחה, תקווה לעתיד, אמונה בשחרור מן הייאוש ובניצחון הטוב).

"אשרי" מצהיר על שלטונו של הקדוש ברוך הוא: גדול ה' ומהולל מאד ולגדולתו אין חקר –

מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך בכל דור ודור.

"אשרי" מעודד אותנו בזה שהוא מחדיר בלבנו שהקדוש ברוך הוא הוא שליט המביא אותנו לאופטימיזם כי עולמו הוא טוב: חנון ורחום ה' ארך אפיים וגדל חסד –

צדיק ה' בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו.

הוא טוב גם לשומרי דרכו וגם לכל העולם כולו:
לשומרי דרכו: קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת,
לכול: טוב ה' לכול ורחמיו על כל מעשיו,
לשומרי דרכו: רצון יראיו יעשה ואת שוועתם ישמע ויושיעם,
לכול: סומך ה' לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים,

לשומרי דרכו: שומר ה' את כל אוהביו ואת כל הרשעים ישמיד,
לכול: פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון.

האופטימיסט האמתי אינו יכול לשתוק; יש בו דחף פנימי להדביק אחרים
בשמחת החיים הפועמת בקרבם –

דור לדור ישבח מעשיך וגבורותיך יגידו,
הדר כבוד הודך ודברי נפלאותיך אשיחה,
ועזוז נוראותיך יאמרו וגדולתך אספרנה,
תהלת ה' ידבר פי ויברך כל בשר שם קדשו לעולם ועד.

גם חז"ל עומדים על המיוחד שב"אשרי" (ברכות ד ע"ב):

א"ר אבינא: כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים מובטח לו
שהוא בן העולם הבא. מאי טעמא. אילימא משום דאתיא באל"ף
בי"ת נימא אשרי תמימי דרך דאתיא בתמניא אפין. אלא משום
דאית ביה פותח את ידיך... נימא הלל הגדול דכתיב ביה נותן לחם
לכל בשר. אלא משום דאית ביה תרתי.

2. על הידידות

ברמצווה של יצחקי – פרשת כי תבוא תשס"ו (2006)

ברצוני לפתוח במאמר קצר ומרתק הנמצא בתלמוד (מנחות נג ע"א).
מאמר אשר הרב שלמה וולבה זצ"ל היסב את תשומת לבנו אליו.
"יבוא ידיד בן ידיד ויבנה ידיד לידיד בחלקו של ידיד ויתכפרו בו ידידים."

מאמר חז"ל זה חוזר על המילה "ידיד" שש פעמים. וכוונת משפט קצר זה היא: יבוא שלמה המלך, בן אברהם אבינו, ויבנה בית מקדש להשם בחלקו של בנימין ויתכפרו בו ישראל.
כל אלה הנזכרים כאן מצויים בתנ"ך ונקראים "ידידים".

אברהם אבינו: מה לידידי בביתי (פסוק בירמיה יא:טו, שחז"ל דרשוהו על אברהם)
שלמה המלך: וישלח ביד נתן ויקרא שמו ידידיה (שמואל ב' יב),
בית המקדש: מה ידידות משכנותיך (תהלים פד:ב),
הקדוש ברוך הוא: אשירה נא לידידי שירת דודי לכרמו (ישעיה ה:א),
בנימין: בנימין ידיד ה' ישכון לבטח עליו (דברים לג:יב),
ישראל: נתתי את ידידות נפשי בכף אויביה (ירמיה יב:ז).

כוונת מאמר זה ברורה: הוא חושף לנגד עינינו עולם של ידידות, המקיף את ישראל ואת א-להיו, הנוסד על ידי אברהם אבינו ונמשך עד לשלמה המלך, ומצא לו מקום בבית המקדש.

מה יש בפי לומר לנכדי בהיכנסו לעול מצוות?
דת ישראל, תורת ישראל – הלא המה עולם של ידידות!

האומנם התורה היא עולם של ידידות? והלא פרשת השבוע היא
"התוכחה"!

האין לך ניגוד גדול מזה: עולם של ידידות ו"תוכחה" יחדיו?

חז"ל אמרו:

"יבוא ידיד בן ידיד ויבנה ידיד לידיד בחלקו של ידיד ויתכפרו בו
ידידים."

והלא הם ידעו, הם קראו, הם למדו, הם חוו, עם ישראל חווה את פרשת
"כי תבוא"!

הלא עם ישראל עבר את שיעבוד מצרים, את רשעת המן, את חורבנות
בתי המקדש, את מסעי הצלב ואת גירוש ספרד, את ייסורי האינקוויזיציה
ואת פרעות חמלניצקי, את השפלות האסלאם ואת ביזיונות הנרודים,
ועל כולם זוועות השואה.

אכן, בכל דור ודור ה"תוכחה" לובשת צורה ופושטת צורה.

ואף על פי כן, ולמרות הכול – חז"ל בשלהם: עולם של ידידות!
לכאורה יש כאן ניגוד המוליד "מסוגלות שלילית" (negative
capability בלעז), זה מונח בעולם ההגות והספרות המצביע על היכולת
לחיות חיים שיש בהם שני יסודות נוגדים, שני מרכיבים סותרים.

אולי. אולי אין לנו ברירה. עלינו לחיות בעולם של סבל וייסורים ובעולם
של ידידות ואופטימיזם בעת ובעונה אחת.

ואולי יש לנו ברירה. בפסיכולוגיה יש מושג השונה מ"מסוגלות

שלילית", (negative capability). זהו מושג הדיסוננס הקוגניטיבי (cognitive dissonance), דהיינו היכולת של אדם להביט על נקודת המחלוקת בצורה שהקונפליקט לא יורגש. לא להתעמת עימות בוטה עם שני יסודות נוגדים, אלא למצוא דרך לסדר אותם באיזו צורה קוהרנטית.

ברשותכם, הייתי רוצה לנסות למקם את הידידות והתוכחה, ולבדוק את היחס ביניהם במחשבת חז"ל.

אולי יש לומר כי עולם של ידידות הוא לכתחילה ועולם של התוכחה הוא בדיעבד.

מאז בריאת העולם, מאז ראה הקדוש ברוך הוא שאין העולם יכול להתקיים במידת הדין והקדים לה מידת הרחמים, ניתנה עדיפות לידידות. והלא מקרא מפורש הוא – במישור האיש: כי לא אחפץ במוות המת, נאם ה' א-להים, והשיבו וחיו.

ובמישור הציבורי, תפילה מפורשת היא: "אהבה רבה אהבתנו, ה' א-להינו, חמלה גדולה ויתירה חמלת עלינו".

אכן, מלכתחילה, ערכי הידידות הם העומדים בראש, אל מעשי הידידות יש לשאוף.

והלכת בדרכיו: מה הוא רחום אף אתה תהא רחום. רחמים, חסד, אהבת הבריות, לפנים משורת הדין, חרדה לגורלו של השני, אכפתיות מהזולת – כל המילים היפות הללו נעשו אצלנו קלישאות, שבלונות, פראזות נדושות.

שוכחים אנו כי כולם חברו יחדיו לעולם של "ידידות".

והנה, הקדוש ברוך הוא, ידיד הנפש והאב הרחמן, בכבודו ובעצמו נאבק לכל תטושטש הידידות שבעולמו: והוא ממש מתפלל:

"שיכבשו רחמי את כעסי, ויגולו רחמי על מידותי, ואתנהג עם בניי במידת הרחמים, ואכנס להם לפנים משורת הדין". מתכון א-להי לידידות.

הבה ונסתכל בעולם שסביב לנו.
אני קורא את העיתון בבוקר והוא מלא אלימות, רצח, שוד; מלא שחיתות, שוחד, מרמה, מעילה בתפקיד; מלא זנות, עריות, ניאוף, הטרדה מינית.
ואני אומר בלבי: אילו היה עם ישראל עם של שומרי חוק ועושי משפט, היינו נגאלים, המשיח היה בא.
אבל רגע!

אני נזכר שבשנת בר המצווה שלי הייתה מפלצת בעולם, המכונה גרמניה הנאצית. אז פרצה מלחמה עולמית נגדה. והנה, המאפיין את גרמניה דאז: עם של אזרחים שומרי חוק!
אם כן, לא מספיק שנהיה כולנו שומרי חוק. צריכים החוקים להיות צדיקים.

אז אמרתי בלבי: אילו היה עם ישראל עם של שומרי חוק, ואילו היו חוקי חוקים צדיקים, היינו נגאלים והמשיח היה בא.
אבל רגע!

המשנה אומרת: שלי שלי ושלך שלך – חוקיות מושלמת – הרי זו מידת סדום.

והגמרא אומרת שלא חרבה ירושלים אלא משום ששמרו את החוק, "על שִׁדְנוּ בֵּה דִין תּוֹרָה". סימן שגם שמירה מדוקדקת של חוקים טובים אף היא אינה מספקת.

שהלא אין החוק קובע שאני חייב לקדם את פניך ולומר לך "בוקר טוב".

אין חוק המונע ממני למרר את חיי תלמידי אשר איננו יודע את התשובה הנכונה.

ואין חוק הדורש ממני להיות בעל מבין לאשתי, בעל עוזר, בעל סימפתי.

יש עולם של חסד, של חן, של רחמים, של לפנינים משורת הדין. אלפי פרטים לעולמות אלה. בלעדיהם אין חיינו שווים, בלעדיהם המשיח לא יבוא.

ידידותך, יצחקי, היא שם דבר, אבל מה תעשה בידידות הזאת? עודך צעיר, חיך לפניך, עומדת לפניך תכנית של תיקון מידות ועיצוב אופי.

תכנית של טיפוח מבוגר "ידיד", שהידידות כבר חלק מנפשך. ידידות לא רק עם חברים ולא רק עם חבורות; ידידות כלפי חוץ, כלפי הזולת, כלפי הנצרך לה.

אתם יודעים מהי הברכה שהיה אפשר לברך אותי, הסבא של ברהמצווה, לרגל השמחה שלנו?

יהי רצון שיגדל הבחור, נכדי, יצחק בן אברהם ואביגיל נוי, ויהא לאיש אשר יקום בבוקר ויאמר בלבו:

"כל פעולותיי שאני פועל במשך היום הן לפרנס את משפחתי, הן להתקדם בקריירה שלי, שיצאו לי מוניטין בעולם, שיכבדוני, שיהללוני, שיעריצוני".

והוא ימשיך בהרהורי לבו, ואני מצטט אותם: "אני מבקש לעשות מעשה חסד אחד היום בסתר, ללא פרסום, ללא רווח, ללא כבוד: חסד לשמו! עבודת ה' וחיים עם הבריות מתוך אהבה, מתוך ידידות אמיתית".

מתקרבים ימי הדין, והטבע – הארץ, הנהרות, ההרים – מעיד על ידידותו של המלך המשפט,

אותו מלך המשפט אשר חולל נסים באיתני הטבע, כפי שנאמר:

"ידידים העברת", אותו מלך המשפט אשר בני ישראל משבחים אותו,
כפי שנאמר: "ונתנו ידידים זמירות",

שמעו לאיתני הטבע:

הריעו לה' כל הארץ, פצחו ורננו וזמרו... נהרות ימחאו כף, יחד הרים
ירננו:

לפני ה' כי בא לשפט את הארץ. ישפט תבל בצדק ועמים במישרים.

ונאמר:

ישמחו השמים ותגל הארץ... יעלז שדי וכל אשר בו... לפני ה' כי

בא, כי בא לשפט הארץ. ישפט תבל בצדק ועמים באמונתו.

ידידות ביום המשפט, ידידותו של שופט כל הארץ ביום הדין. איזה רעיון
נשגב!

ילד חוגג את ברהמצווה שלו, והוא מוקף ידידים: הוריו, אחיו ואחיותיו,
סבו וסבתו, קרוביו, שכניו, אוהביו ומעריציו – ומעל לכולם: א-להיו,
בוראו ויוצרו, אביו בשמים.

ילד ידיד עם ידידי נפש מסביב לו.

יצחקי, לך בכוחך זה. עלה והצלח.

3. על הגבורה

ברמצווה של נתנאל – פרשת במדבר תשס"ז (2007)

יוחאי נתנאל נ"י בן שרגא הלוי ונחמה לאה מגיע למצוות! מזל טוב.
וברכה מיוחדת על סיום מסכת תענית; יישר כוחך ויישר כוחו של אבא
שרגא שליווה אותך בכל הלימוד.

שמחה מיוחדת לסבתא וויולה, לסבתא ג'ודי ולי שהחיינו וקיימנו
והגיענו לשמחה הזאת.

בין האנתרופולוגים יש עיסוק בנושא "טקסי מעבר", Rites of Passage, בלעז. בכל חברה, בכל עם, יש טקס מיוחד לציין מעבר של מישוה, זכר או נקבה, ממעמד אחד למעמד שני – לידה (אצלנו ברית מילה או טקס הענקת שם/ זכר הבת), נישואין (חתונה), מיתה (הלוויה, לא עלינו). בתרבויות רבות יש "טקסי התבגרות" לציין או לחגוג את המעבר מילדות לבגרות, החברה מייחסת חשיבות מיוחדת לזמן שבו הילד או הילדה נוטשים את עולם הילדות ונמנים עם המבוגרים. אצלנו, למשל, מאז היות נער בר המצווה יימנה למניין מתפללים – מה שהיה מן הנמנע קודם לכן.

כדי לציין התבגרותו של ילד היו שבטים פרימיטיביים שהיו כותבים כתובת קעקע על גופו, יש שהיו מלקים אותו כדי להפגין את חוסנו הפיסי, בשבטים מסוימים הוא היה צם, יש שהותרו לו בגדי מבוגר (דוגמת הכובע השחור אצל אחינו החרדים) – שבט שבט וטקסיו,

ולאחר הטקס המיוחד לו, הרי הוא "גבר", הצטרף הילד לגברים בצאתם ללחימה, לציד, לריקוד מיוחד. היום שונים הם טקסי ההתבגרות ואולי חסרים הם אותה דרמטיות. בחור אמריקאי מגיע לבגרות בקבלו רישיון נהיגה לראשונה, או לפני כן בהתקבלו לתיכון, או לאחר מכן כאשר ניתנת לו הזכות להשתתף בבחירות.

הבה נסתכל על הנהוג אצלנו: בר-מצווה כטקס התבגרות. מהו הטקס? בבר-המצווה שלי קראתי בהפטרה, נערים אחרים קראו את הפרשה בשלמותה, היו נערים שנשאו דרשה. כעבור דור, אפרים ואברהם-משה עשו את כל השלוש: פרשת השבוע, הפטרה ודרשה (ואפילו שתי דרשות!). היום, הגיבור שלנו עושה גם הוא את כל השלוש ואף עושה סיום על מסכת תענית – כמו שאחיו הבכור סיים מסכת מגילה וזאת נוסף על קריאת התורה, ההפטרה ונשיאת דרשה. סיום מסכת לאו מילתא זוטרתא הוא, הוא הישג גדול. לפני כחצי שנה סבתא ואני השתתפנו בשמחה שבה הבחור בר-המצווה עשה סיום על שישה סדרי משנה. מעין שיא כזה....

הצד השווה בכולם: הזדהות עם התורה. אחד המרבה ואחד הממעיט, ובלבד שלכו פונה ללימודי הקודש. לא הכנה ללחימה, לא לציד, לא לנהיגה במכונית, לא להשתתפות בבחירות, כי אם: תורת משה, דברי הנביאים, התקשרות עם התורה שבעל פה. והרי הוא "גבר". וכי יש טקס נאה מזה? חגיגה נעלה מזאת? מנהג מלהיב מזה?

ברשותכם הייתי רוצה להרהר בקול על סיום מסכת ולקשר זאת עם... בגרות גופנית, התבגרות אינטלקטואלית-רוחנית, משם ואילך – ובחילוף אותיות ב.ג.ר עם ג.ב.ר – על גבריות חברתית ועל גבורה אישית – מטקס בר-המצווה והלאה. מקובל אצלנו שטקס התבגרות הריהו השער אשר בגירים יבואו בו. הלא גיל שלוש-עשרה מקביל לבגרות פיזית.

בחוגים מסוימים מתחילים לדרוש, לצפות, לייחל להיותו "גבר". אם דוחפים אותו, ידע לדחוף בחזרה. אם חייבים לעמוד בתור הוא לא יהיה האחרון; אדרבה, מתפארים בו אם הצליח להיות הראשון. אם יעקצו אותו, הוא יענה כ"גבר". גם בחוגים תורניים דורשים שיהא "גבר": אם יש סתירה ברש"י, הוא לא ייתן לרש"י להתחמק, הוא יקשה עליו. ואם הגמרא לא מסתדרת, הוא ידרוש הסבר. גבריות נאה לו וגבריות יאה לו.

והנה, בהתבגרות ה"גבר" שלנו ובהתגברות הבגיר שלנו, ימצא שמעמידה בפניו תורת ישראל אתגרים מאתגרים שונים, וכולם בקול אחר ידברון: לגבריות נעלה יותר יקראון, ולבגרות עמוקה יותר יזמינוהו. הייתי רוצה לעמוד על "הקול" אשר יעודדו אותו להיות "גבר", כי בעשותו אוזנו כאפרכסת, ישמע "קול" אחר ממה שציפה לשמוע.

איזהו גיבור? לא המתעלה על אחרים, אלא הכובש את יצרו. רבים הם יצריו של אדם: רדיפת הממון ואף ממונם של אחרים, רדיפת הכבוד ואף להתכבד בקלון חברו, רדיפת התענוגות אף אלו האסורים עלינו, רדיפת השלטון ואף הטלת אימתנו על אחרים. אם כן, איזהו גיבור אמתי? הכובש את יצרו (אבות ד:א).

עוד קול קורא:

הנעלב ואינו עולב – לא מתוך פחדנות; שומע חרפתו ואינו משיב – לא משום שהוא "נעבאך"; אלא משום שהוא עושה מאהבה ושמח בייסורין – עליו הכתוב אומר: ואהביו כצאת השמש בגברתו (שופטים ה:לא) – "בגבורתו" – הרי זו הגדרה נועזת ל"גבר" (וראה יומא כג ע"א).

ויש להבחין בין "היותו גבר" ובין "עזות פנים":

רבי יהודה הנשיא, שעליו נאמר שהיווה תורה וגדולה במקום אחד, היה גומר את תפילתו בתחינה: "יהי רצון מלפניך ה' א-להינו וא-להי אבותינו שתצילני... מעזות פנים".

ומר בריה דרבינא בסוף העמידה היה מוסיף: "א-להי, נצור לשוני מרע ושפתותי מדבר מרמה, ולמקללי נפשי תדום" – לא מתוך מורך רוח – "ונפשי כעפר לכל תהיה" – לא משום שאני "פרייר" – אלא כדי שייפתח לבי בתורתך ובמצוותיך תרדוף נפשי, ריבוננו של עולם, אצילותך מחייבתני! (וראה ברכות יז ע"א).

שמחת בר-מצווה הריהי הרשמה לבית ספר, בית ספר לגדלות אמיתית של האדם.

גדלות – לא גאווה. גדלות – לא התנשאות. גדלות – לא אנוכיות.

אפילו בלימוד התורה יש סכנה: שמא יבוא הלומד לידי יהירות למדנית, להתנשאות אינטלקטואלית – גם בלומדו בקיאות או עיון, גם מתוך שמקשה קושייה חזקה או מיישב סתירה בטוב טעם ודעת – קושיותיו של רבי עקיבא אייגר היו קושיות של ברזל. עליו היו אומרים: עילוי בתורה וגאון בענווה.

רבי ישראל סלנטר היה אומר: יש לי כישרונות של מאה איש – לכאורה דברי שחצנות, אבל מהי מסקנתו? – ולכן עליי מוטלת האחריות לקיים את הפוטנציאל של מאה איש.

סיום מסכת איננו רק הישג אינטלקטואלי, הוא אתגר בעיצוב אופי. תכנית הלימודים בבית הספר לגדלות האדם כוללת קורס בשאיפות, מקצוע המלמד את הרוממות האפשרית של האדם. רבי שלמה וולבה מוסר בשם רבי יצחק הוטנר את תוכן השיעור הראשון. מהו עיקר הכפירה בדורנו זה? והוא עונה: הקטנות והשפלות.

על כן יאמרו המשלים – אלו המושלים ביצרם...

ונירם – אמר רשע, "אין רם",

אבד חשבון – "אבד חשבוננו של עולם" – מפרש רש"י: "כלומר לית

דין ולית דיין" (בבא בתרא עח ע"ב)

כלומר, דברים אינם נחשבים:

לא חשוב איך מדברים, לא חשוב איך הולכים לבושים, לא חשוב איך מרוויחים כספים, לא חשוב איך מנצחים.
אין רוממות, הכול "לא חשוב", הכול שפל וקטן – זהו מתכון לירידה.
ואולם, האצילות התורנית מחייבת – היא סם החיים לעלייה.
זהו שיעור ראשון.

ובשיעור השני לומדים: "ארבע מידות באדם... שלי שלך ושלך שלך – חסיד" (אבות ה:י).

בוא וראה כמה רחקנו מאבותינו. היום אצלנו: "שלי שלך ושלך שלך" הוא פרייר בהתגלמותו, ואצל אבותינו הרי הוא "חסיד", והלא ה"חסיד" אצל התנאים הוא האדם המעולה ביותר, שכל מעשיו לפני משורת הדין. אכן, אין "גבר" כמו ה"חסיד" של חז"ל.
זהו שיעור שני.

ובשיעור המסכם לומדים:

שונה החברה היהודית המסורתית מכל התרבויות הגבריות האחרות: הרי זו החברה היחידה בכל העולם הדוגלת אכן בגבריות (ואולי גבריות שובניסטית...) שאין בתוכה הערצה ואידיאליות של אלימות, של גאווה, של גסות הרוח.

ישעיה ה:טז – ויגבה ה' צב' במשפט – "במשפט", ולא בלימות.
והא-ל הקדוש נקדש בצדקה – "קדושה" ו"צדקה", ולא בכוח.

תהלים צד:ב – הנשא שפט הארץ השב גמול על גאים ואחרי הגאים: רשעים, דוברי עתק, פועלי אוון.

תהלים קמז:י – לא בגבורת הסוס יחפץ, לא בשוקי האיש ירצה.
"גבר" הוא ישות אחרת.

בבית הספר לגדלות האדם באים להכיר את הדמויות לחיקוי, ה-Role

Models, של היהדות: הצדיקים, החסידים, זקני עם ישראל, פליטת בית סופריהם וגרי הצדק. לא גסי הרוח⁹ כי אם הצדיקים, לא בעלי הגאווה כי אם החסידים, לא בעלי השרירים כי אם זקני בית ישראל, לא המתנשאים בתורתם כי אם שארית פליטת בית סופריהם, ולא "היודעים את הכול" כי אם גרי הצדק. כל אחד מהם הוא ה"גבר האמתי" שלנו.

נתנאל, נכדי, דורשים ממך רבות, אבל התורה מאמינה שיכול תוכל לדרישות.

התורה מאמינה שתוכל לדרישותיה: (א) כי מידותיך מעידות על כוחותיך: נתברכת ביציבות נפשית, בסקרנות אינטלקטואלית, אתה נער אחראי, אדם עוזר, עצם סיום המסכת מעיד על כוחות שכליים מעולים. אכן, התורה מאמינה כך, בכוחך להיענות לדרישותיה: (ב) כי מידות תרומיות ירשת מאבא שלך ומאמא שלך.

יש לתורה אמון כך כי (ג) משבט לוי אתה; שבט לוי אשר עליו כתב הרמב"ם (סוף הל' שמיטה ויובל): שהוא "הובדל לעבוד את ה' ולשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים... [הוא] חיל ה'". צבא שבו כל חייל הוא "גבר".

לא הכול בבת אחת. רק מתחילים היום, יהי רצון מלפני אבינו שבשמים, כי בטקס המעבר הבא, בחתונה שלך, שאז תעבור מבית הספר היסודי לגדלות האדם, שאליו אתה נרשם היום, לתיכון, נוכל כולנו – אבא ואמא, סבתא וויולה, סבתא ג'ודי ואני, אחיך ואחותך, קרוביך, שכניך, חבריך ומכריך – לברך אותך על הישגיך אז שעלו על כוחותיך של עכשיו, ולהתפלל להמשך הצלחותיך להבא.

נתנאל! היה "גבר", גבר אמתי. עלה והצלח, ויהי השם עמך.

9. ראה סוטה ד ע"ב.

4. על האינטלקט

בר־מצווה של איתמר – שבת פקודי־שקלים ב' דראש חודש אדר שני,
תשס"ח (2008)

תודותיי לה' אשלם נגדה נא לכל עמו. אתם כבר רגילים לפתיחה שלי, שאני מודה לקב"ה בשם סבתא ובשמי על שהחיינו וקיימנו לשמחה הזאת. אתם רגילים ואולי משתעממים מכך. לא כן אנחנו, כל שמחה נוספת מוסיפה התרגשות גדולה עוד יותר בלבנו. אשרינו, מה טוב חלקנו שהגענו עד הלום.

כמו כן, זאת היא הזדמנות פז לברך את אביגיל ואת אבי נוי: אחרי שחנן אתכם בורא העולם בחמישה ילדים, חמש מתנות יקרות, אתם עכשיו זוכים להכניס את איתמר – ילדכם השלישי – למצוות. אשריכם וטוב חלקכם.

אמנם פרשת "פקודי" היום, ואנו אומרים "חזק חזק ונתחזק" עם סיומו של ספר שמות, גם ראש חודש היום וגם שבת שקלים היום ו"משנכנס אדר מרבכים בשמחה" שהרי פורים באופק – היום הוא אפילו יום האישה הבינלאומי... אבל לא אדבר על אף אחד מהם, ברצוני לדבר על "שבת בר־מצווה".

אתם אולי לא זוכרים, אולם בבר מצווה של יצחקי ניסיתי לתאר, בעקבות רב וולבה, את ה"ידידות" כיסוד המרכזי של היהדות. "יבוא ידיד בן ידיד ויבנה ידיד לידיד בחלקו של ידיד ויתכפרו בו ידידים" (מנחות נג ע"א; בין ששת לעשור, עמ' טו). בבר מצווה של נתנאל הצגתי "גבריות"

ו"גבורה" אליבא דחז"ל כאידיאל יהודי-תורני. "הנעלבין ואינן עולבים, שומעין חרפתן ואין משיבין... עליהן הכתוב אומר: ואזהביו כצאת השמש בגבורתו" (שופטים ה:לא; גיטין לו ע"ב).
לכבוד איתמר בחרתי לעמוד על מהדורתו של הרמב"ם באשר ל"יהדות מהי?"

איתמר, ספק אם תבין את דבריי היום כל צורכם; אבקש שתשמרם לחתונה שלך. אז תיזכר בסבא אהרן וגם תבין באופן מלא יותר את הדברים שאשמיע לרגל כניסתך לעול מצוות.

זכור תזכור כי סבא אהרן הדגיש כי עיקרי היהדות הרמב"מית מעורים באינטלקט, בשכלו של האדם.

ראשית, נבחן את מצוות המצוות: אהבת ה' – ואהבת את ה' א-להיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך (דברים ו:ד) – קשה להעלות על הדעת אמוציה יותר רגשית מ"אהבה"! הוא הדין באשר למצווה גדולה נוספת: יראת ה' – את ה' א-להיך תירא (שם, יג) – פחד ויראה הלא המה בלב. אהבה ויראה – עניינים שברגש הן! לא כן אצל רבי משה בן מימון. בהל' יסודי התורה הוא כותב:

והיאך היא הדרך לאהבתו וליראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים [של הא-ל], ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאווה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד: צמאה נפשי לא-להים לא-ל חי (תהלים מב:ג). וכמחשב בדברים האלו עצמן, מיד הוא נרתע לאחריו וירא ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפילה עומד בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות... ולפי הדברים האלו אני מבאר כללים גדולים ממעשה רבון העולמים כדי שיהיו פתח למבין

לאהוב את השם, כמו שאמרו חכמים¹⁰ בענין אהבה: "שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם."¹¹

נשים לב לביטויים: "בשעה שיתבונן", "תאווה גדולה לידע", "וכשמחשב בדברים האלו", "וירא ויפחד וידע", "פתח למבין לאהוב את השם" – אהבה ויראה הם דרך האינטלקט, דרך השכל! מחשבת האדם ורעיונות לבו הם המה המפתחות לאמונה, לרגש הדתי, לאמוציה שבדביקות לבורא.

וכנגד אהבת האדם את ה', מופיעה השגחתו הפרטית של הקדוש ברוך הוא כלפי ברואיו.

השכל הזה ששפע עלינו ממנו יתעלה הוא הקשר שבינינו ובינו. כי כבר הסברנו בפרקי ההשגחה [ג:יז-כג] שלפי מידת שכלו של כל בעל שכל תהיה ההשגחה בו, לכן האדם שהשגתו שלימה שבמשך זמן־מה התרוקנה מחשבתו מהא-ל, ההשגחה עליו תהיה רק בשעה שהוא חושב על הא-ל, ותסור ממנו בשעה שהוא עסוק...¹²

ההשגחה הפרטית שהקדוש ברוך הוא משגיח על המושג תלויה במודעות השכלית הנפשית של המושג (מזה היה יוצא שעל עולם בעלי החיים יש רק השגחה כללית – על קיום המין – ולא השגחה פרטית). יוצא (גם כן) כי על בני אדם מידת ההשגחה הפרטית של הקדוש ברוך הוא תלויה במידת מחשבתו של המושג על הקדוש ברוך הוא.¹³

10. ספרי ואתחנן פיסקא לג (מהד' רא"א פינקלשטיין, עמ' 59).
11. רמב"ם הל' יסודי תורה ב:ב (מהד' ר"ש פרנקל). את הרעיון שיראת הרוממות היא פונקציה של האינטלקט ירש הרמח"ל מהרמב"ם. וזו לשונו: והנה זאת היראה אינה כל כך קלה להשיג אותה, כי לא תיולד אלא מתוך ידיעה והשכלה להתבונן על רוממותו יתברך ועל פחיתותו של האדם. כל אלה דברים מתולדות השכל המבין והמשכיל... (מסילת ישרים, כד).
12. מורה נבוכים ג:נא (מהד' ר"מ שוורץ).
13. בהרחבה: שם, ג:יח.

אכן, לא זו בלבד שאהבת האדם לה' והשגחתו הפרטית של ה' על האדם יסודן באינטלקט האנושי, המצווה הראשונה בתורה והמצווה הראשית בתורה היא שכלית: "לדע שיש שם מצוי ראשון".¹⁴ גם הידיעה שהקדוש ברוך הוא הנהיג את העולם בהוציאו את בניו מבית עבדים היא מצוות עשה, שנאמר: אנכי ה' א-להיך (שמות כ:ב) – המצווה הראשונה אשר בעשרת הדברות.¹⁵

גם כאשר לנבואה, השפע הא-לוהי השופע על האדם-הנביא הוא באמצעות השפע השכלי של הקדוש ברוך הוא המגיע אל האינטלקט של הנביא. זהו צירוף של הכוח המדמה עם הכוח המדבר שלו.¹⁶

זאת ועוד, הרמב"ם מאריך לפרש מאמר חז"ל על התורה כמו: "אין להקדוש ברוך הוא בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד",¹⁷ ומאמר שני של חז"ל על החכם המובהק כמו: "לא נברא כל העולם כולו אלא לצוות לזה",¹⁸ – ממאמרים אלה ומדומיהם מאשר הרמב"ם את אמונתו העמוקה, שתכלית בריאתו של העולם ושל כל אשר בו היא שיצא ממנו ויתקיים בו איש חכם וטוב: חכם – בעל מעלות שכליות, וטוב – בעל מעלות המידות התרומיות להצטיין ביושר ובמעשים טובים.¹⁹ נמצא שהיסוד של מצוות אהבת ה', של השגחתו הפרטית של הקדוש ברוך הוא בברואיו, של הדיבר הראשון בעשרת הדברות, של תקשורת

14. הל' יסודי התורה א:א.

15. שם א:ו.

16. מורה נבוכים ב:לז.

17. בבלי ברכות ח ע"א.

18. שם, ו ע"ב. "צוות" – צוותא, קשר, התחברות.

19. הקדמת הרמב"ם למשנה, מהר' רמב"ם לעם, עמ' עה-פג. ושואל הרמב"ם: אם כן, למה מאוכלס העולם בכל כך הרבה לא-חכמים?! והוא עונה: (א) להיות משמשים לצורכי אותו חכם וטוב, ו(ב) שלא ישתעמם אותו חכם משעמום הברידות המוציאה אדם מדעתו!

בין הא-לוהים ובין בחירי האנושות המכונים "נביאים", ושל תכליתו של כל העולם המסתכמת ביצירתו של האיש החכם והטוב – יסודם של כל אלה הוא השכל של האדם.

הנה, סיכמתי על רגל אחת את יהדותו של הרמב"ם כ"שלטון השכל". ואידך, איתמר, זיל גמור. וכאשר תמשיך להתעמק במשנתו של "הנשר הגדול", תזכה לקרוא את הפנינה הרוחנית-הספרותית של "המשל של המלך בארמונו", ²⁰ ותלמד כמה נחוצה העמקה עיונית שכלית עצמית (מעין פילוסופית) בעקרונות התורה. ואף על פי כן, תקלוט את המסר שלו בסוף המורה נבוכים: כי לא התבודדותו של התלמיד חכם-הפילוסוף בהיכלי שן, לא פרישתו מתהפוכות הציבור, אלא בדומה לנביאי ישראל וחכמי תכלית האדם היא מעורבות בין הבריות והפצת חסד משפט וצדקה ביניהן.

ריבוננו של עולם! אילו דברים גדולים מחכים לבחור כה צעיר! מה מבקשים ממך? סך הכול, חיך יכולים להיות פשוטים ונוחים: קצת ספורט עם החברה, פינג-פונג נגד אביתר, פיצה בימי השבוע וכני עקיבא בשבת אחרי הצהריים, שינה טובה בלילה, שיעורים סבירים ומורים סבירים. אבא ואמא נותנים לך הרכה כל כך; תראה כמה יפה חגיגת הבר מצווה שהכינו לך. ועוד: חגיגה עם מתנות. והנה, בא הסבא ומספר על ה"אינטלקט", על ה"תורה" ועל עמקותה. על ה"שכל", ה"מחשבה", ה"דעת" ו"ידיעה".

הוריק והורי הוריק נותנים לך יותר מחגיגה עם מתנות. הם מעניקים לך כישורים רוחניים וכישורונות שכליים, כלים לפתח את אישיותך וכוחות להפוך אותך לאיש. לך, עלה והצלח ויהא הקדוש ברוך הוא איתך. מזל טוב.

20. מו"נ ג:נא.

5. על יצירה ויצירתיות

בת־מצווה של יעלי – פרשת נח, ב' דר"ח מרחשוון תשס"ט (2008)

כבר מצווה של נכדיי אני מדבר אליהם כבר לקראת חתונתם. פיתחתי אצלם סדרה של דיונים על דגשים שונים שביהדות אשר אל תוכה הם נכנסים.

יצחקי – הקדוש ברוך הוא ועולמו על ידידות הם בנויים,
נתנאל – גבורתו של גבר אליבא דחז"ל,
איתמר – שלטון השכל, האינטלקט,
והנה בבת המצווה של יעלי אדון ביצירה ויצירתיות.

"ויברך א-להים את יום השביעי ויקדש אותו, כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא א-לוהים לעשות". "לעשות" – יש עשייה אחרי ששבת הקדוש ברוך הוא מכל מלאכתו, ועיקרה ביד האדם.

האדם הלא הוא היוצר: מחדש בתורה, במדע, ברפואה, במתמטיקה, באמנות, במוסיקה, בספרות, בדת ובתרבות.

אני אומר "אדם" וכוונתי גם לגבר וגם לאישה. והאישה הרי היא יוצרת מיוחדת כי מעל לכל סוגי היצירה שיש למין האנושי (מדע, אמנות, מוסיקה, תרבות) אצלה מצויה היצירה בה"א הידיעה: יצירת חיים, יצירת הוולד. יצירה מתוך לידה, שהיא יצירה הדומה ליצירתו של הקדוש ברוך הוא, איזה דמיון מדהים!

"יוצר האדם" – האדם הוא יוצר: האם יוצרת את האדם ומעצבת את רוחו, שלושה אבות וארבע אמהות הם יוצרי האומה.

אכן, האדם והמין האנושי, הוא שותפו של הקדוש ברוך הוא. חז"ל אומרים: "הדן דין אמת לאמיתו הוא שותפו של הקב"ה במעשה בראשית". הם גם אומרים: "האומר ויכלו בליל שבת הריהו שותפו של הקב"ה במעשה בראשית".

פלא פלאים: בשר ודם אשר יסודו מעפר, שהוא כחציר יבש וכציץ נובל, הוא שותפו של הקדוש ברוך הוא... ביצירה!

יעל,

לפני יצירה יש סטאז', כניסה למצוות הרי זו התמחות, אי אפשר ליצור ולחדש לפני הכרת הבניין.

יוצרות רבות יש במשפחתנו ופתוחות לפניך אפשרויות רבות ומגוונות.

כאמא: מחנכת, או יועצת חינוכית, או פסיכולוגית.

ומחוץ למסגרת המשפחתית יש יוצרות נוספות: תלמידה חכמה, ציירת-מעצבת,

אמך – יוצרת אישיות חושבת,

סבתך – יוצרת היוצרות ומעצבת את דרכנו.

לך יש כישרונות מוסיקליים, וגם בלימודים את מצטיינת, והלא הלימודים פותחים אופקים רב־גוניים ליצירה.

ברם, אני רוצה לעמוד על יצירה מעל ומעבר לתחומי הכישרונות והלימודים.

כוונתי ליצירה בתחום המידות, האופי.

יעל,

רבות המידות התרומיות שירשת מאביך, מאמך ומסבתך.

עדינות, אצילות נפש, דבקות באמת והתרחקות משקר,

כנות ויושר, סלידה מעקמומיות ומערמומיות.

מהרגע שפצית את פיך בבכי או בצחוק, היו הורייך בעזרתך. ומעתה

את צריכה לעצב דמות שלא רק מקבלת, אלא מתחילה ללמוד לתת.

כאן יש מקום נרחב ליצירתיות:

לקחת את הביישנות הטבעית שלך, לתבל אותה בכגרות ולעצב דמות צנועה, אבל גם דמות היכולה לעמוד על שלה, על הזכויות המגיעות לך. לקחת את נטייתך לפחדנות, לתבל אותה בראייה מפוקחת ולעצב דמות של אישה הלוחמת בעד הצדק והיושר אבל בלי תוקפנות ובלי אנוכיות.

הוא אשר אמרתי: רבות הן הדרכים ליצירה.

חז"ל לומדים שחייב האדם להידמות לא-להים: מה הוא רחום אף אתה תהא רחום, מה הוא חנון אף אתה תהא חנון. ובא הרב סולובייצ'יק ומוסיף: מה הוא יוצר אף אתה תהא יוצר.

זוהי ברכתי אלייך: ליצור את עצמך!

עלי והצליחי ויהא הקדוש ברוך הוא אתך.

6. על הנועם

בר־מצווה של נועם – פרשת ויחי תשע"א (2010)

ימימה היא נכדתנו הראשונה, וכמה דקות אחריה נולד אלחנן. אלחנן טוען שבאמת הוא היה צריך להיות הבכור, אבל הוא החליט להיות ג'נטלמן ולתת לאחרותו לצאת לאוויר העולם לפניו. היה זה לפני כמעט 40 שנה! מאז ואחריהם, נתברכנו במספר נכבד של נכדים ונכדות, והמספר הולך וגדל כאשר נכדינו ונכדותינו מתחתנים. חג גדול היום לסבתא ולי. תמר חגגה בת־מצווה ראשונה בין נכדותינו, והנה נועם הוא בר־המצווה הראשון בין נכדינו. סבתא ואני מברכים שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. יהי רצון שכשם שזכינו לראשונה ולראשון בין בני־המצווה של נכדינו, כן נזכה לחוג את יתר השמחות של נכדינו ונכדותינו המגיעים לפרקם – שלא להזכיר בריתות וחתונות. אמן, כן יהי רצון. ובכן, ימימה וליאור תודה רבה לכם. ואין אנו שוכחים את ברוריה ואת נתן שמואל המכונה סמי, שהם שותפים ל"ראשית" שלנו.

נועם – לפני כמה שבועות התפרסמה כתבה ובה צוין שזהו השם הפופולרי ביותר במדינת ישראל השנה וגם בשנה הקודמת. והנה לא זהו הדבר החשוב כי אם האסוציאציה ההלכתית. הפסוק אומר: כי דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום (משלי ג:יז). בהלכה היהודית, אינו דומה "מפני דרכי שלום" ל"דרכי נועם". "מפני דרכי שלום" (וגם "משום איבה") הוא הבסיס לתקנות חכמים לקדם שלום בחברה היהודית; למשל, סדר העליות של כהן, לוי, ישראל כדי למנוע מריבות בין מתפללי

בית הכנסת מי יעלה תחילה לקריאת התורה. או דוגמא אחרת: בור שהוא קרוב לאמה או למעיין, מתמלא ראשון מפני דרכי שלום, היינו כשאמת המים או המעיין מביאים מים מן הנהר לשדות, ורגילים לעשות בורות שאם תיבש האמה או יתייבש המעיין ימלאו מן הבור וישקו השדות, וממשיכים מי האמה או מי המעיין אל בור, ותיקנו חכמים שיתמלאו תחילה הבורות שבשדות העליונות, שהן קרובות למוצא האמה, ואחר כך ימלאו את התחתונות. עד כאן "דרכי שלום".

לא כן "דרכי נועם", שהוא מדאורייתא, ויש לו תפקיד מיוחד. באנציקלופדיה התלמודית כתוב (כרך ז, דרכי נעם, טור תשיב): "דרכי נעם. דיני התורה ותקנות חכמים לא נאמרו בדברים שהם נגד הנועם והשלום". ובעצם, אין זה מדויק. שהרי "מות יומת" – איננו נעים. ולי נכון יותר לומר: דרכי נעם – זהו כלל האומר לנו כיצד לפרש את התורה.

כלומר, במקום שיש להסתפק בכוונת התורה, יש שתי דרכים להבין את כוונתה: פירוש אחד מביא לידי קשיים ופירוש אחד מביא לידי תוצאה נעימה. במקרה כזה אנו אומרים שוודאי לא נתכוונה התורה לדבר שהוא בניגוד לדרכי נועם ושלום, שכן נאמר: דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום. ולכן למשל, בארבעת המינים של חג סוכות, שנאמר בהם: כפת תמרים, שמשמעו שענפיו פרודים ואפשר לכפותם, שאינם קשים כענפי שאר העצים, אמרו שאינו אלא לולב של תמרים כשהתחילו קצת להתקשות, ואי אפשר לומר שהתורה נתכוונה לכופרא, והוא ענף הדקל קודם שנתעבה עצו ואפשר לכפות ענפיו ולזקפם למעלה, לפי שהם עשויים כקוצים ויוצאים מהם עוקצים הרבה ומסרטים (שורטים) את הידיים, והתורה דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.

יש מן האחרונים (הרדב"ז) שפירשו את "דרכיה דרכי נועם" במובן של "משפטי תורתנו יהיו מסכימים אל השכל והסברא" והוכיחו מתוך

כך שאי אפשר להעלות על הדעת שצריך אדם להניח לסמא את עינו או לחתוך את ידו ורגלו כדי שלא ימיתו את חברו.²¹

לסיכום,

נועם – בתורה כשמו כן הוא.

הוא בא לקדש פרשנות נעימה, להקל על החיים ולהנעים אותם, הוא בא לקדם "שלום", ובלשון הרב"ז: הוא בא להגן על משפט התורה שיהא מסכים אל השכל ואל הסברא.

נועם, איזו ברכה יש בשם שלך!

נועם, אתה מצטיין בלימודים, אתה מצליח בכל מיני פעילויות, ונוסף על כך אתה אהוב על הבריות.

הנה ברכת סבא וסבתא:

יהי רצון מלפני אבינו שבשמים, שתזכה ושנזכה, שתפתח את הכישרונות שלך היוצאים מגדר הרגיל, שתעלה מעלה מעלה בסולם התורה, והיראה יראת שמים, בסולם המדע והאמנות, ושתהיה מקור של נועם למשפחתך־משפחתנו, שתקדם ערכי שלום בעמנו, ושמשפטי התורה בידיך יהיו מסכימים אל השכל ואל הסברא. עלה והצלח.

21. שו"ת רב"ז, חלק ג', ס' 1053 (628).

7. על המחלוקת

שבע ברכות של יעקב־ישראל ורבקה – פרשת בוא תש"ע (2010)

מבוא

בשבחו של החתן לא אדבר. גם לא בשבחה של הכלה. התשבחות כבר נאמרו באופנים שונים. אמנם הן במקומן, אבל למה לנו לטחון קמח טחון? קיבלתי על עצמי מטלה אחרת. רבות דובר על החתונה אשר אנו חוגגים: תלמיד חכם הנושא בת תלמיד חכם. ברשותכם אני מבקש לדבר על תלמידי חכמים (הכלה נכללת בתורת "אשת חבר כחבר").

כלי הקדמות אגש ללבם של דברים. המאפיין תלמיד חכם, שורש גדולתו הרי היא יכולתו לראות דבר בכל צדדיו. יש לו מיומנות לבחור הלכה, להבין את הדעות השונות המסבירות אותה ולהחליט מה מבוסס ומה יש לדחות. והתוצאה של עיון זה היא מלחמה: מלחמת דעות, מלחמת סברות ומלחמת מסקנות. כלי המלחמה מרובים הם, ביניהם: שמיעת האוזן, עריכת שפתיים, בינת הלב, שימוש חכמים, דקדוק חברים, פלפול תלמידים, מיעוט שינה, מיעוט שיחה, מיעוט תענוג, כהנה וכהנה. מלחמה ומחלוקת.

כל התורה מחלוקת

כל הלומד תורה יודע שכמעט ואין סוגיה שאין בה חילוקי דעות בין החכמים.

למשל: במשנה הראשונה במסכת ברכות נאמר: מאימתי קורין את שמע בערבית, וסתם משנה: משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן.

בדיון בגמרא על אותה משנה נזכרות דעותיהן החולקות של החכמים ורבי מאיר, רבי אליעזר ורבי יהושע, רבי מאיר ורבי יהודה. ולא רק תנאים, גם אמוראים חלוקים בשאלה זו: רבי חנינא ורבי אחאי. ולא רק אמוראים, גם ראשונים חלוקים: רש"י ובעלי התוספות, כולל רבינו תם. מחלוקות על גבי מחלוקות – כאן, בסוגיה הראשונה בבבלי, ולאורך כל הש"ס.

אומרים בשם הגאון מווילנה שאין שלושה דפים רצופים בכל הש"ס שלא מופיעים בהם דיוניהם של אבוי ורבא, בעלי המחלוקת הגדולים ביותר בכל התלמוד.

ובעניין זה אביא בפניכם סיפור על מקרה שאירע לפני כשמונה שנים: נערכה מסיבה לאברהם בן אפרים ושושנה לכבוד כניסתו ללימוד חומש. למחרת המסיבה הוא הופיע ב"חדר" עם שני שעונים, אשר קיבל במתנה: הוא ענד שעון אחד על ידו הימנית ואת השני על ידו השמאלית. שאלו אותו: "שני שעונים, למה?"

והוא ענה: "שאם ישאלו אותי: מהי השעה, אוכל לענות: יש מחלוקת בין השעונים, שעון אחד אומר ככה והשעון השני אומר אחרת!" כבר בגיל רך הכיר אברהם את אחת התכונות הבולטות והבוטות בלימוד התורה, והיא: חילוקי דעות בין חכמי התורה.

שלילת מחלוקת

לכאורה מחלוקת היא תופעה שלילית. תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה. מתמקחים בכל דבר. אין יציבות. מחלוקת היא פרי ספק והיא מולידה ספק. אכן, לפי חז"ל, מימי משה רבנו ועד ימי הזוגות הראשונים המסורת מסיני הועברה כנתינתה. בזמן הזוגות התעוררה מחלוקת ראשונה בעניין סמיכת הקורבנות ביום טוב.

והנה, ברשימה של תופעות שליליות בישראל המעידות על ירידת הדורות, הגמרא כוללת את התופעה השלילית הזאת: משרבו תלמידי

שמאי והילל (הזוג האחרון) שלא שימשו כל צורכן – כלומר שהם היו מרושלים בלימוד, בקבלת המסורת ובהעברתה, רבו מחלוקות בישראל ונעשית תורה כשתי תורות.²²

בשבחה של מחלוקת

ואני בער ולא אבין. אכן, לעיתים כאשר מתעורר ספק על עובדה כלשהי, מחלוקת המעידה על שכחה יכולה להיחשב כתופעה שלילית, אבל ברובא דרובא של המקרים אין המדובר במחלוקת מן הסוג הזה. לי נדמה שמחלוקת לשם שמים היא אחת הברכות הגדולות בלימוד תורה. על ידיה מתעמקים הצדדים, מבינים הצדדים את טעמיהם, והמחלוקת מעודדת פיתוח המחשבה ההלכתית יותר ויותר. פלפול חברים למה – אם לא חידוד ההבנה דרך חילוקי הבנה? בין גדולי בני הפלוגתא בתלמוד היו רבי יוחנן וריש לקיש, דור ראשון של אמוראי ארץ ישראל. כאשר מת ריש לקיש הצטער עליו רבי יוחנן הרבה, ולא ירד לבית הוועד. אמרו חכמים: מי ילך להניח דעתו? ילך רבי אלעזר בן פדת ששמועותיו מחודדות. בא וישב לפניו. כל מה שהיה ר' יוחנן אומר, היה ר' אלעזר בן פדת אומר: תניא דמסייע לך. אמר לו רבי יוחנן: אתה כבן לקיש? בן לקיש כשהייתי אומר דבר, היה מקשה לי עשרים וארבע קושיות ואני מתרץ לו עשרים וארבעה תירוצים – והשמועה נתרווחה מאליה. ואתה אומר לי "תניא דמסייע לך". וכי איני יודע שיפה אמרתי? עמד וקרע את בגדיו ובכה ואמר: היכן אתה בן לקיש? היכן אתה בן לקיש?

22. עוד ביטוי לתפיסת המחלוקת כתופעה שלילית נמצא בבראשית רבה ד:ו: "למה אין כתוב בשני כי טוב? ... ר' חנינא אמר: שבו נבראת מחלוקת, שנאמר: ויהי מבדיל בין מים למים. אמר ר' טביומי: אם מחלוקת שהיא לתיקונו של עולם וליישובו אין בה כי טוב, מחלוקת שהיא לערבובו על אחת כמה וכמה".

אין ברצוני להלאות אתכם ולהאריך בברכתה של מחלוקת לשם שמים. אסתפק בראיה מוחצת לכך מ"שאלות ותשובות מן השמים" לרבי יעקב ממרויש, מבעלי התוספות. לפני שהיה הולך לישון היה רבי יעקב נוהג להעמיד שאלה לישיבה של מעלה, ואחרי כן היה רושם את התשובה שקיבל. ברצוני לצטט מדבריו בסימן ג':

"ועוד שאלתי על סדר הפרשיות שבתפילין. וכך הייתה שאלתי: אנא המלך הגדול הגבור והנורא חכם הרזים מגלה נסתרות מגיד נעלמות שומר הברית והחסד, הגדל נא חסדך עמנו היום וצוה למלאכך הקדושים להודיעני את אשר נסתפקנו בסדר פרשיות של תפילין כי יש מהחכמים האומרים הוויות באמצע [רבינו תם] ואם החליף פסולות, ויש מחכמים האומרים הוויות כסדרן [רש"י] ואם החליף פסולות. ועתה מלך מלכים צוה למלאכך הקדושים להודיעני הלכה כדבר מי? ודברי מי אתה מחבב?" במילים אחרות: איזה מין תפילין כשרות? של רש"י או של רבינו תם? ותשובתו, לא יאומן כי יסופר:

"והשיבו: אלו ואלו דברי א-לוהים חיים, וכמחלוקת למטה כך מחלוקת למעלה. הקב"ה אומר הוויות באמצע [כרבינו תם!], וכל פמליא של מעלה אומרים הוויות כסדרן [כרש"י!]. והוא אשר דיבר ה': בקרבי אקדש ועל פני כל העם אכבד – וזה כבודו בהיות פרשת מלכות שמים תחילה". ואני אומר: אם אין מחלוקת רצויה מלכתחילה, הא כיצד היא קיימת בבית מדרש עליון שבעליונים?

ראיות מן ההיסטוריה

שלושה גדולי עולם שללו מחלוקת, וניסו לבטל אותה או להמעיט בה, הלא המה רבי יהודה הנשיא, הרמב"ם והמחבר של השולחן-ערוך, רבי יוסף קארו. הרמב"ם אומר בפירוש ששאיפתו שילמד אדם תורת משה ואז את "משנה התורה" וידלג על כל המחלוקות. רבי (יהודה הנשיא) לא היה קיצוני כמו הרמב"ם, אבל בכל זאת מכל הבריייתות, מכל התוספתאות ומכל מדרשי ההלכה, היה ממעט להביא דעות חלוקות. גם ה"מחבר"

(רבי יוסף קארו) מרשה לעצמו להביא מפעם לפעם "יש אומרים".

וכיצד הגיבו חכמי ישראל?

על המשנה שואלים האמוראים: מתניתין מני? או "סתם משנה – רבי מאיר" אבל רבי יהודה בדעה אחרת, וכמובן הלכה ברבי יהודה. וכבר הזכרתי את המשנה הראשונה בברכות, שרבי מביא דעה אחת בדבר מאימתי קורין שמע בערבית, והאמוראים הביאו כפליים או אף שלוש דעות בזה.

מפרשי הרמב"ם לא נחו עד שגילו את מקורותיו ואת הדעות החלוקות. ועל המחבר לא שתקו האחרונים, והש"ך והט"ז והסמ"ע, הים של שלמה והב"ח לפניהם, לא השאירו את דברי המחבר ללא הבאת דעות חולקות.

ואנו עומדים משתאים ואין לנו לומר אלא "אלו ואלו דברי א-לוהים חיים".

מסקנה

והרי מסקנתנו: אם תשאלוני מהי עמדת היהדות למחלוקת – ואנו בכל שיחתנו מתכוונים כמובן למחלוקת לשם שמים – חייב אני לענות: עמדת היהדות במחלוקת אף היא... שנויה במחלוקת.

הערות מבהירות

- (א) מחלוקת "לשם שמים" פירושה לא מחלוקת מתוך פוליטיקה, לא מתוך מניעים של כבוד אישי וכדומה.
- (ב) מחלוקת לגיטימית – וכי תיכניס היוצא נגד רבי עקיבא איגר ייחשב למחלוקת לגיטימית?! תנאים נגד תנאים זו מחלוקת לגיטימית, אמוראים נגד תנאים – לא. ראשונים נגד ראשונים – כן, אחרונים נגד ראשונים – לא, וכדומה.
- (ג) בהלכה – נדרשת הכרעה; באגדה – לא דווקא, שאלות אידיאולוגיות שנויות במחלוקת,

שאלות על מתינות או קיצוניות; שאלות על הסתגלות למציאות או דבקות באידיאל האוטופי?

רב סעדיה גאון מסמל: אישיות הרמונית ושקולה, לעומת חסידי אשכנז המסמלים מסירות נפש על המקום, רמב"ם מעדיף חכם לעומת חסיד.

רבי ישמעאל דוגל בתורה עם דרך ארץ, לעומת רבי שמעון בר יוחאי המטיף לתורה בלבד.

רמב"ם מעוניין לקדם הלכה לשלמות החברה, לעומתו הרמח"ל מדגיש את שלמות היחיד.

(ד) מחלוקת – חוצפא כלפי שמיא. למשל,

משה עומד נגד הקדוש ברוך הוא כביכול, ומאיים שאם הא-לוהים לא יסלח לעם על עוון העגל, הוא, משה, יסתלק מן המנהיגות ("מחני נא מספרך"), חנה דורשת ילד; ולא – היא תסטה תחת בעלה. אברהם מתווכח בצורה חריפה עם הקדוש ברוך הוא לגבי סדום ועמורה, גם איוב טוען טענות נגד בוראו, ירמיה מתעקש ומבקש לדעת: מדוע דרך רשעים צלחה?, ורבי לוי מברדיצ'ב עומד כסניגור לעם ישראל בפני כסא הכבוד.

(ה) מי היא הדמות האידיאלית: תלמיד החכם? החסיד? הקנאי? הקדוש מוסר-נפשו? התמים? ראש הציבור? המחדש? אשת חיל? הרחום? הצדיק?

כלפי מה אמורים הדברים?

כלפי זיווגו של אדם שהוא קשה כקריעת ים סוף. איש ואישה מזדווגים: שני אישים, שתי נשמות, וביניהם חילוקי דעות, חילוקי הבנות, חילוקי השקפות, חילוקי גישות, חילוקי הסתכלות.

"עזר כנגדו" – לא כמותו, ולא נגדו, אלא כנגדו – צירוף מבורך של "אלו ואלו". מי ייתן ש"אלו ואלו" המתכוונים ל"שם שמים" – שיעלה זיווגם לטוב. לתפארתם, לתפארת משפחותינו, ולתפארת עמנו.

אמן ואמן, מזל טוב!

אחרי כותבי את הדברים האלה, הגיעו לידיי שלושה ספרים: יובל שרלו, והלכה כבית הלל (ספריית הגיונות. אלון שבות: תבונות, תשס"ח) והדברים נהירים.

חנינה בן-מנחם, נתן הכט, שי ווזנר, עורכים, המחלוקת בהלכה, ג' כרכים (בוסטון וירושלים, תשנ"ב-תשנ"ז).

עמירה ליוור, תורה שבעל פה בכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו, עמ' 225-287 עם הספרים והמאמרים הנזכרים בהערות השוליים.

ע"פ עמ' 225-246: עיון תיאורטי במקור חילוקי הדעות בתורה.

שם, עמ' 266-285: מעמד הדעה הדחוייה בהלכה.

בדברי ר' צדוק המפוזרים בספריו השונים, מוצגים שלושה מקורות לחילוקי דעות.

האחד – בגלל ריבוי הדעות בחכמה הא-לוהית עצמה.

ביסוד עומדת הטענה של אחדות הפכים בא-לוהות (למשל, ידיעה ובחירה²³) מול אמת פלורליסטית אצל הקדוש ברוך הוא עצמו. שנאמר: א-להים נצב בעדת א-ל, "א-להים" (לשון רבים) הוא שם שהוא שורש לתושב"ע וחכמי ישראל (טור, אורח חיים, ה:א); "עדה" היא הסנהדרין (קדושת שבת מאמר ז עמ' 47).

וזהו היסוד של: אלו ואלו דברי א-להים חיים.

תשב"כ (תורה שבכתב) נקרא אמת שאין שום חולק בדבר, והאמת הוא אחד. ...מידת יעקב... ייחוד דשמע ישראל. ובתשב"ע (תורה שבעל פה) הללו מטמאים והללו מטהרים כו' כדאיתא בריש חגיגה דאין כאן הלכה אחת... רק אלו ואלו דברי א-להים חיים... וזהו ייחוד תתאה דברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, שגם כל הפרטים וחילוקים הכל מתייחד כאחד והכל דברי א-להים חיים. ודבר זה

23. השווה בעיית מהותו של אור: תורת הגלים ותורת הקוונטים.

באמת למעלה מן השכל איך ההפכים שניהם אמת, והרי האמת אי אפשר להיות רק אחד ואיך הנפרדים הם נפרדים רבים והם גם כן אחד, אך באמת ייחוד תתאה הוא בסוד נעוץ סופו בתחילתו (דובר צדק, עמ' 148)

חכם הוא דבוק בחכמתו של הש"י שהוא במחשבה שבמוח שם אפשר להיות ב' הפכים בנושא אחד (רסיסי לילה, טז, עמ' 18).

השני – בגין אי־היקבעות (indeterminacy) שבתורה שבעל פה; ריבוי הדעות בתורה עצמה.

לפי רבי ינאי, לא ניתנו דברי תורה חתוכים, אלא כוללים או מאפשרים מ"ט פנים טהור מ"ט פנים טמא (י' סנהדרין ד:ב ובמקורות מקבילים).

ולפי שבתשב"ע יש מחלוקת ואלו ואלו דברי א-להים חיים, היינו שכך ניתן לישראל שיהיה הדבר רופף בידם ויוכלו להטות לכאן ולכאן, ולפיכך אין אתה רשאי לאומרם בכתב שהוא דבר מבורר (רסיסי לילה, מו, עמ' 92).

העדר הברירות היא ממאפייניה המרכזיים של התושב"ע בהגותו של ר' צדוק.

תשב"כ הוא דוגמת שמש המאיר וקבלת האור הוא תשב"ע שחכמי ישראל כל אחד מקבל חלקו... אבל ישראל מונין ללבנה .. וזהו ממשלת הירח בלילה שהוא זמן העלם... כי קבלת אור נעלם שאין אחד משיג השגת חבירו וגם השגת עצמו אינו דבר ברור כתוש"בכ דכתיבא ומנחא אבל השגת אדם אין בו בירור כלל (רסיסי לילה, מג, עמ' 83).

השלישי – בעקבות האינדיבידואליות של כל מפרש; ריבוי הדעות בין החכמים עצמם.

ובזה תבין מה שאמרו הקדמונים כי כל נפש מישראל יש לו אחיזה

באות מדברי תורה ואמרו אורייתא וישראל חד הוא... והיינו כי חכמת הש"י הוא ודאי אין סוף כמו שהוא כביכול אין סוף, רק מה שמתגלה ממנו בעולם הזה כפי מה שאפשר לעולם הזה שהוא בעל גבול בו כפי גבולו... וכך כפי שיעור זה נתגלית התורה שהיא חכמתו ית'...

והנה כן הנפשות מישראל שהן גם כן כל מיני חלוקות חכמה שאפשר לימצא מסתמא הם כל החלוקות ופרטים האפשריים להימצא ולהיגלות בעולם הזה והנה הם גם כן שיעור כל התורה כולה... והתורה וישראל מגלים שהכל הוא נברא ממחשבתו של הקב"ה וחכמתו ורצונו, והכל אחד שהחכמות הגנוזות באותיות התורה הם עצמם החכמות שונות של התחלקות הנפשות מישראל מכל הדורות כפי מה שהם במחשבתו של הש"י (ליקוטי מאמרים, עמ' 80-81).

8. על הקורבן

בר־מצווה של אברהם – פרשת וישלח תש"ע, 2011

מבוא

הבחור בר־המצווה מופיע לפנינו בלבוש חגיגי: עניבה מפוארת, חפתים של זהב, ומעל לכול, מגבעת שחורה ומכובדת. ואני באתי לדבר על דברים הפוכים מדברים המטפחים גאווה: אני רוצה לדבר על קורבן.

אולי אינכם זוכרים, אולם בבר המצווה של יצחקי ניסיתי לתאר, בעקבות רב וולכה, את ה"ידידות" כיסוד המרכזי של היהדות. "יבוא ידיד בן ידיד ויבנה ידיד לידיד בחלקו של ידיד ויתכפרו בו ידידים" (מנחות נג ע"א; **בין ששת לעשור**, עמ' טו).

בבר המצווה של נתנאל הצגתי "גבריות" ו"גבורה" אליבא דחז"ל כאידיאל יהודי־תורני. "הנעלבין ואינן עולבים, שומעין חרפתן ואין משיבין... עליהן הכתוב אומר: ואוהביו כצאת השמש בגבורתו" (שופטים ה:לא, גיטין לו ע"ב).

לכבוד איתמר בחרתי לעמוד על מהדורתו של הרמב"ם באשר ל"יהדות מהי?" והדגשתי כי עיקרי היהדות הרמב"מית מקורם באינטלקט, בשכלו של האדם.

בבת־המצווה של יעלי הצגתי את מקומה של "יצירה ויצירתיות" ביהדות.

היהדות מסתכמת ב"מזבח"

והנה, לכבוד חתן ברהמצווה דנן, שאנו צופים שבכעזר השם יגדל להיות תלמיד חכם ירא שמים, עלה ברעתי לדבר על נושא הקורבנות, והכנתי לו תפילה שמן הראוי שיעלה על דל שפתיו יום-יום.

"ריבון העולמים! אתה ציוויתנו להקריב קורבן התמיד במועדו ולהיות כוהנים בעבודתם ולויים בדוכנם וישראל במעמדם. ועתה בעוונותינו חרב בית המקדש ובוטל התמיד, ואין לנו לא כהן בעבודתו ולא לוי בדוכנו ולא ישראל במעמדו. ואולם עלה בחכמתך להעמידנו בפני אתגרים של הקרבה תמיד, בחינת: "ונשלמה פרים מעשינו". לכן, יהי רצון מלפניך ה' א-לוהיני וא-לוהי אבותינו שיהיו מעשינו ואי-עשייתנו, דיבורנו ושתיקתנו חשובים ומקובלים ומרוצים לפניך כאילו הקרבנו קורבן התמיד במועדו ובהלכתו".

מרגלא בפומיה אצל הגרי"ד סולובייצ'יק: היהדות מסתכמת ב"מזבח". אכן, רבים ומגוונים המה הקורבנות שחייב להקריב בחור הנכנס לעול מצוות, בחור המתפתח ומתגבר:

מתוקה שינה של שחרית, ועליו להקריב מזמנו, להתגבר כארי על יצרו לעבודת הבורא.

ובשעת תפילתו, עליו להקריב את מחשבותיו הזרות כדי להתפלל בכוונה.

והלימוד – לשמו ובשבילו עליו להקריב את זמנו, את מרצו ואת כוחותיו. וראוי שיזכור את דברי אביו. בהיותו בגיל של הבחור הבר-מצווה אמר לי אפרים: "אבא אם אני רוצה ראוי לפטור משירות צבאי, אסורים לי שעשועי ילדות וקונם עליי משחקים", כלומר, אני צריך להקדיש את כל כוחותיי לתרום לכלל ישראל דרך מסירות נפשי לתורה. ועכשיו שהוא מתגבר, אחראי למעשיו, חל עליו הכלל הגדול של האתיקה, שאם תשאלוני לומר על רגל אחת: על מה עומד המוסר?

אמור אומר: הקרבת ההנאה העכשווית על מזבח ערכים לטווח ארוך. הסטודנט לרפואה מצווה להקריב כשמונה שנות לימוד (ללא תענוגים, ללא מותרות, ללא חיים קלים, וללא תנאים נוחים) כדי שלאחר מכן יוכל להיקרא דוקטור ולהתמנות שלוחו של הקדוש ברוך הוא לרפא חולים. והוא הדין לכל כיבוש של יצר: הלא יצר מתלבש בהנאה על המקום, וכיבושו הוא בשם הערכים שהוא דוגל בהם.

הלכות קורבנות

ואלה מקצת שבמקצת הלכות קורבנות (עם תוספת דרוש):

- (א) חייבים להקריב קורבן "לשמה" – לא לשם רווח, לא כדי למצוא חן בעיני הבריות, לא כדי שהמקריב ייקרא "צדיק".
- (ב) אדם טמא פסול הוא מלהשתתף בקורבנות, ובהמה טמאה אסורה למזבח – קורבן מצריך טהרה, ובמיוחד טוהר הלב.
- (ג) קורבן הפגום במחשבת חוץ לזמנו או במחשבת חוץ למקומו, פיגול הוא ולא יירצה – אתגר גדול הוא בפני בחור בר-מצווה המתבגר שיידע ויבין מתי ואיפה להקריב את קורבנו. קורבן הקרב שלא בזמנו המתאים ושלא במקומו המתאים מפסיד את ערכו, משאיר טעם לפגם, הופך את מקריבו ללעג ולקלס.

לסיום

אברהם בן אפרים ושושנה מלכה, גדולה המשימה המושמת עליך, גדולה האחריות הרובצת עליך, וגדולה המטלה המוטלת עליך. ואולם, גדולים הורריך המשמשים לך מופת. צא וראה כמה קורבנות הקריבו בחייהם למען האמת שלהם; וכן גדולים כוחותיך שחנך בורא עולם. בחינת: "בראת יצר הרע בראת תבלין כנגדו".

בצירוף לירושת בית אבא ובית אמא שלך, ובצירוף החינוך העשיר שקיבלת, ובצירוף כישרונותיך – אני הסבא מצרף את ברכתי, אני מברך

אותך, הנכד האהוב עליי כל כך, שתמיד תהא תפילה זו שגורה בפיד:
"לכן, יהי רצון מלפניך ה' א-לוהיי וא-לוהיי אבותיי שיהיו מעשיי
ואי-עשייתי, דיבורי ושתיקתי, יוזמתי והתאפקותי חשובים ומקובלים
ומרוצים לפניך כאילו הקרבתי קורבן התמיד במועדו וכהלכתו".

מזל טוב!

9. חשיבה בגדול (THINKING BIG)

ברמצווה של אביתר – פרשת בשלח תשע"ב (2012)

ערב תשעה באב. אירן מייצרת פצצה גרעינית ומאיימת על ישראל. ארצות ערב, המסוכסכות ביניהן, מאוחדות בשאיפה לחסל את המדינה היהודית. האנטישמיות גוברת בארצות שונות. השואה ולקחיה הולכים ונשכחים, בין אומות העולם גוברת האלימות, באפריקה מתפשטות מחלות ומגפות, מלחמות ופרעות. במילה אחת, הגאולה רחוקה מלבוא – ויהודי נפרד מחברו בברכה: צום קל.

"צום קל"? העולם בוער מסביבנו, וזאת הברכה בפינו, "צום קל"?

קטנות מוחין היא בעוכרנו.

חורבן אירופה הוא פצע אשר איננו מחלים – האבידות בגוף ונפש, הטרגדיות של עיירות שנכחדו ומשפחות שלא נותר מהן שריד, האכזבות של העקורים, והייאוש של הניצולים – והנה מגיע יום השואה והוויכוח הוא אם לעמוד לצפירה או להתעלם ממנה. זוהי שאלה? והשואה הלאומית מה יהא עליה?

את התוך זורקים ועל הקליפה מאריכים להתלונן.

אחרי כמעט אלפיים שנה, עם ישראל מקים מדינה ריבונית בביתו הלאומי, בארץ קודשו, במולדתו; שבעה צבאות של שבע ארצות מסודרות, מבוססות, ומצוידות ניגפים מפני הצבא הישראלי; מתקבצות גלויות ישראל מארבע כנפות הארץ ומחיות את הלשון הלאומית – והנה

מגיע יום העצמאות ושואלים: "אמרת הלל עם ברכה? או בלי ברכה?"
זוהי שאלה! שואלים רב ונגמר העסק! העיקר הוא הנס שזכינו בו!!!

זוטות אפפנו. דברים של מה בכך מעסיקים אותנו. מהבילים הבלים. את
החשוב מזניחים. את העיקר שוכחים. והלב מיטמטם.²⁴

לפנינו עומד אביתר ביום בר המצווה שלו.
מה זה בר-מצווה?

עד כאן היה קטין, באחריות הוריו. מהיום ואילך הוא עצמו בעל
אחריות. בעולם ההלכה, לקטן המגיע למצוות קוראים – גדול. גדול!
עכשיו ננעלים לפניו שערי הילדות. כן, ננעלים לפניו שערי הקטנות.
נפתחים לפניו שערי הגדלות, נכנס הוא לדרך המובילה לגדלות, גדלות
המעשים, גדלות המוחין. כן, מעכשיו שומה עליו לחנך את עצמו, לאמן
את עצמו, הייתי אומר לאלף את עצמו לחשוב בגדול, TO THINK BIG.

והנה סממנים פשוטים, שהם בהישג ידיו – ואני מעז לומר בהישג ידינו
– כדי לחזק אצלו ואצלנו את גדלות המוחין ולא את צמצומם, אומרים
בתפילות הימים הנוראים: "ובכן תן פחדך ה' א-להינו על כל מעשיך
ואימתך על כל מה שבראת". הקדוש ברוך הוא פורץ את ארבע האמות שאני
הקטן מציב לו כל השנה. לפתע הוא מולך על קמבודיה ועל אוסטרליה,
הוא מושל בבוסניה ובסיביר, הוא משתלט על ההימלאיה ועל האלפים,
ארגנטינה ואינדונזיה גם הן בשליטתו. "וידע כל פעול כי אתה פעלתו"
– כולל אותם שבטים פראי-האדם בחשכת אפריקה, "ויבין כל יצור כי

24. מעניין לעניין אשר מקצתו באותו עניין. וזו לשונו של בן תורה אשר מקורות
היהדות הם בנפשו והוא מתאבל על צמצום האופקים של תלמידי חכמים בזמן
הזה: "המשכילים פסלו אצלנו את חכמת העמים; הציונים פסלו אצלנו את
ארץ ישראל; והחב"דניקים פסלו אצלנו את המשיח – אוי לאותה בושה, אוי
לאותה דלות!"

אתה יצרתו" – כולל ראש ממשלת קוריאה הצפונית. "ובכן צדיקים יראו וישמחו", ולפתע אני נזכר בקטנות המוחין שלי. כאשר, למשל, מישוהו לא הזמין אותי לחתונת בנו, "ועולתה תקפוץ פיה, ותעביר ממשלת זרון מן הארץ" – ואני כועס כי מזכירה אחת באוניברסיטה שכחה לשלוח איזה מכתב; ואני נוזף בעצמי: "בוש תבוש!" ועל הכול: "אדם יסודו מעפר וסופו לעפר" – פרספקטיבה מחודשת, מעמדו האקזיסטנציאלי של האדם עלי אדמות.

גדלות המחשבה שייכת לכל יום ולכל מצב. ילדים ממהרים לבית הספר. אולם נער בר המצווה החושב בגדול, כשיראה נכה שמתקשה לחצות את הכביש, ייגש אליו לעזור לו. או למשל אם כל הילדים באים למסיבת יום הולדת, אוכלים, שותים, צוחקים ומצחיקים, נער ברהמצווה ייגש לאם ויתגבר לעזור לה בסידורים.

העיקר, אם כן, לא להיטפל לזוטות. לשמור על חשיבה בגדול.

ואסיים בשתי הערות:

(א) פעם ציטט הרב קוק את ר' ישראל סלנטר באומרו: הגשמיות של הנצרך היא הרוחניות שלי, לאמר: הצרכים של האחר – קטנים או גדולים – הם אתגר לגדלות המוחין שלי.

(ב) **THINK BIG**, "המחשבה" צריכה להיות בגדול, אבל ההלכה והחיים מלמדים אותנו שהמעשה הקטן חשוב כמעשה הגדול. אכן, ברוב חיינו מעשינו מתייחסים לדברים קטנים, והם המה הלכניים שעליהן מושתתים החיים.

בברית של אביתר הצהרנו: זה הקטן גדול יהיה. היום הוא כבר גדול ונועד לגדולות. אט אט הוא משתחרר מזוטות, מדברים של מה בכך, הוא לומד שלא להיגרר אחרי הקליפה כי אם להתמקד בתוך, בפנימיות, בהיבט הגדול.

אביתר! גדולה הדרך הנפתחת לפניך. אני מכיר אותך. וכבר התחלת
ללכת בה. לך בכוחך זה, ויהי ה' עמך.
מזל טוב לך, במיוחד להוריך היקרים, לאחיך ולאחיותיך, ואחרונה
חביבה לסבתך.

10. על הקנאות

ברמצווה של יונתן אדלר – פרשת פינחס תשע"ב (2012)

שמחת לבי עולה על גדותיה:

אני שמח בשמחת ברהמצווה של ילד מוכשר אשר רבות הן התקוות
התלויות בו;

אני שמח בשמחת נכדיי, אלחנן ונעמי;

אני שמח בשמחת ילדיי, ברוריה ונתן שמואל המכונה סמי;

אני שמח בשמחת ידידיי, ידידי־נפשי, רנן ושרלוט;

ואני שמח כמובן בשמחתי שלי, בשמחת סבתא ג'ודי ובשמחת גברת
קצוף – אשרינו שהחיינו וקיימנו הקדוש ברוך הוא לחוג את ברהמצווה
של ניננו. יונתן הוא אמנם הנין השני (הלוא נועם הוא הראשון), אבל הוא
הראשון שחבש קסדה אחרי קריאת ההפטרה!
מזל טוב, מזל טוב!

לפני כשבע שנים התחלתי לנהוג מנהג מיוחד בדרשות ברהמצווה של
נכדיי וניניי: לכל ברהמצווה בחרתי להדגיש גוון אחד ביהדות שלנו.

אולי אינכם זוכרים, אז אזכיר רק את חלקן,

בברהמצווה של יצחקי הדגשתי את "הידידות" ביהדות;

אצל נתנאל דיברתי על "גבורה";

אצל איתמר הארכתי על ה"אינטלקט" בתורת ישראל;

אצל יעלי דרשתי על "יצירתיות";

ובברהמצווה של נועם דיברתי על "דרכי דרכי נועם".

יונתן! על מה יש לדבר בשבת הזאת? מה מתבקש מפרשת פינחס?

הלוא מתבקשים הגיונות, הרהורים, והעמקה ב... "קנאות"! "מה מקומה של הקנאות ביהדות?" זו שאלה מורכבת וקשה, ואין עליה תשובה חדר-משמעת.

תנן במשנה בסנהדרין (ט:1):

הגונב את הקסוה, והמקלל בקוסם, והבועל ארמית – קנאין פוגעין בו.

"קנאין פוגעין בו" – ואין בית דין פוגע בו.

ופירוש המשנה הוא כדלהלן:

"הגונב את הקסוה" – כלי שרת שמשמשים בו בעבודת בית המקדש

לנסך (ראה במדבר ד, ז).

"והמקלל בקוסם" (יש גורסים "בקסם") – "המברך" את ה' בשם

עבודה זרה.

"והבועל ארמית" – המקיים יחסי מין עם לא־יהודייה בפרהסיא, בין

דרך חתנות בין דרך זנות.

"קנאין" – "בני אדם כשרין המתקנאין קנאתו של מקום" – "פוגעים

בו".

דברי המשנה אינם חד־משמעיים: אפשר לראות בהם ציון של מציאות

בלבד, ללא חוות דעת ערכית, או אפשר לתפוס אותם כנותנים הכשר

ללקיחת החוק לידיים. מכל מקום ברור כי לכאורה המשנה מגבילה את

הקנאות הגבלה נמרצת ומוגדרת לשלוש עבירות ותו לא (הגונב את

הקסוה, המקלל בקוסם והבועל ארמית).

הגדרת הקנאות והגבלתה באות לידי ביטוי לרוב בהלכות "הבועל

ארמית". סוגיה זו העסיקה את המפרשים במיוחד.

שומה עלינו לפתוח את הדיון בה בעיון במעשה פינחס. בפרשה הזאת

(במדבר כא: א-טו) מעורבות עבירות עבודה זרה וזנות עם נשים נכריות.

הציווי היוצא מפי משה מכוון נגד עבודה זרה: "הרגו איש אנשיו

הנצמידים לבעל פעור". ברם, העבירה שנעברה לנגד עיני ישראל הייתה

לקיחת אישה זרה. בעניין עבירה זו עמדו שלטונות החוק משותקים,

ואף משה שתק (הם מתוארים כ"בוכים"). מצד אחד, לא הייתה זו בדיוק העבירה שעליה יצאה הפקודה מפי משה. ברם, מצד שני, השלכות העבירה נגעו בצורה כלשהי לעבודת בעל פעור. הכתוב מזכיר "לזכחי אלהיהן". במצב זה של חסרון אונים מצד שלטונות החוק, עשה פינחס את מעשהו הנועז.

מי הוא פינחס זה? האם מעשהו הוא אכן מעשה של קנאי? לפני כמה שנים, בדיון עם סבא סמי, למדתי ממנו את הדברים הבאים: פינחס הוא כהן, ובתור כהן הוא ממונה על משמרת המשכן (במדבר ג: לב; יח: א, ה, כב). אבל אין הוא כהן סתם, "ופינחס בן אלעזר נגיד היה עליהם [על אחיו הכוהנים] לפני ה' עמו" (דברי הימים א ט: כ). מעשהו של פינחס היה, אפוא, פעולה חוקית בתוקף תפקידו כראש שומרי קדושת המשכן וקדושת המחנה שמסביב לו. כל שכן לאור הציווי אשר יצא מפי משה.

וירא פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן, ויקם מתוך העדה, ויקח רומח בידו. ויבא אחר איש ישראל אל הקבה, וידקר את שניהם, את איש ישראל, ואת האשה אל קבתה. ותעצר המגפה מעל בני ישראל. ויהיו המתים במגפה ארבעה ועשרים אלף. אז מתארת התורה את האישור הא-להי למעשה, תהילתו של הקדוש ברוך הוא ושכרו של פינחס. מעשה פינחס נתפס כתקדים לפרשת "קנאים פוגעים", לפי חז"ל הלכה זו היא הלכה למשה מסיני ומעשה פינחס מובא כקיומה.

ברם, מהי העבירה אשר נגדה הייתה מכוונת הקנאות? באגדות חז"ל נתפסה הקנאות של פינחס כמכוונת נגד העבירה של עבודה זרה – שהיא עיקר; הזנות עם בנות מואב ומדיין לא הייתה אלא אמצעי "להיצמד" לאל הזר (בעל פעור). לא כן בהלכה: המשנה קובעת בבירור שהקנאות התייחסה לבעילת ארמית – מרכיב הזנות שבעבירה המתוארת. והנה דבר מעניין הוא: נחלקו החכמים בהערכתם את פינחס ואת מעשיו. יש שדרשו אותו לשבח: "שישה ניסים נעשו לו לפינחס": "התחילו שבטים מבזין אותו: 'ראיתם בן פוטי זה שפיטם אבי אמו [יתרו]

עגלים לעבודת כוכבים והרג נשיא שפט מישראל!'. בא הכתוב וייחסו:
'פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן' (במדבר כה, יא)."

אבל יש שדרשו אותם לגנאי "הבועל ארמית קנאין פוגעין בו",
הירושלמי מביא ברייתא – תני: ופינחס שלא ברצון חכמים. א"ר יודה
בר פזי: ביקשו לנדותו אילולי קפצה עליו רוח הקודש ואמרה "והיתה לו
ולזרעו אחרי ברית כהנת עולם" וגו' (במדבר כה:יג).

אכן, כמחלוקת למטה כן מחלוקת למעלה:

"ויעמד פינחס ויפלל" (תהלים קו:ל) – אמר רבי אלעזר: "ויתפלל"
לא נאמר אלא "ויפלל". מלמד כביכול שעשה פלילות עם קונו. ביקשו
מלאכי השרת לדוחפו. אמר להן: "הניחו לו. קנאי בן קנאי הוא, משיב
חימה בן משיב חימה הוא".

למרות אישורו של הקדוש ברוך הוא ושבחיו, ולמרות העובדה שהבבלי
מתאר את פינחס שהתייעץ עם משה ומשה עודד אותו, קשה להשתחרר
מן התחושה שדעת החכמים לא הייתה נוחה מן הקנאות, שהלא בתלמוד
הם הביאו הרבה סייגים מעשיים לה:

(א) מעשה הקנאות הותר דווקא אם בעילת הארמית הייתה בפרהסיא,
מעשה חוצפה קבל עם ועדה.

(ב) שיהא הקנאי באמת איש כשר ומתקנא קנאתו של מקום. אף על פי
שאינן הגדרת ה"כשרות" מפורשת, לא כל הרוצה ליטול את השם
יטלנו. באופן תיאורטי אם בית הדין משוכנע שמנוול-מתנכל ניצל
את ההיתר הזה לנקום נקמה אישית, הרי יידון ה"קנאי" כרוצח.

(ג) אם העברייני נתפס "על חם". דווקא בשעת מעשה, גדולה השערורייה
עד כדי הצדקת תגובה קנאית. אך לאחר מעשה, חל שלטון החוק
הממסדי וחייבים התופסים את החוטא להביאו לבית דין.

(ד) שהייתה הארמית עובדת עבודה זרה ולא בת גר-תושב.

(ה) אם יבקש הקנאי רשות בית דין להרוג את הבועל, אינן מורים לו כן.
אם הוא פועל, עליו לפעול מתוך "חימום" לב – "חימום" אשר אינו
סובל דיחוי והתייעצות – חימום המצדיק קנאות.

(ו) אם נתגבר הבוועל והרג את הקנאי כדי להציל את עצמו מידו, אינו חייב עליו מיתה, מפני שלקנאי דין "רודף", רודף הוא אחרי העבריין להרגו – סימן מובהק שחוקיות הקנאות מעורערת. שתי המגבלות האחרונות מוכיחות שבית דין מתנער מן הקנאי כליל.

גם אצל הרמב"ם יש רמז של הסתייגות מקנאות. יש המדייקים כך מלשונו: "אם פגעו בו קנאין והרגוהו, הרי אלו משובחין וזריזין". לא כתב "כל הפוגעים בו וההורגים אותו, הרי אלו משובחין וזריזין" – בלשון לכתחילה, אלא "אם פגעו בו" – בלשון בדיעבד. ואף על פי כן, הלכת "קנאין פוגעין בו" מסוגת כ"הלכה למשה מסיני", כלומר כמסורת ממשית של לקיחת החוק לידים.

הפער בין פשוטו של מקרא שעל פיו זכה פינחס לאישורו של הקדוש ברוך הוא ולברכתו, ופשוטו של משנה, שעל פיה נשנית הלכת "קנאין" בצורה כללית ללא מגבלות, ובין ההסתייגויות המפורשות של חז"ל וההלכה הפסוקה המצמצמת את פעולת "קנאין" צמצום מרבי – פער זה אומר "דרשני".

דומה שהחכמים הכירו בסכנות הכרוכות בקנאות ובנטיית ההתפשט ולהידרדר. ואכן, ההיסטוריה מאשרת הכרה זו.

כזכור רש"י פירש את המילה "קנאים" כ"אנשים כשרין המתקנאין קנאתו של מקום".

והנה נטייתה להתפשט ולהידרדר, והנה דוגמאות מתקופתנו: אנשים המתיימרים להיות קנאים אינם מהססים מלהרוג ראש ממשלה. יש "קנאים" המסרבים לשרת בשטחים, ויש "קנאים" המסרבים לקיים פקודה. ואכן יש "קנאים" המפגינים אלימות נגד צה"ל.

"לקיחת החוק לידים" מסוכנת ביותר. באמריקה היא הייתה מוצדקת כאשר היו אזורים שגבולותיהם הורחבו מערבה ועדיין לא הגיעו שלטונות החוק לאותם אזורים. אבל היא הידרדרה להריגת שחורים חפים מפשע. והוא הדין אצלנו.

במקרה של ילד אחר הייתי מהסס מלהעלות נושא בעייתי זה; לא כן במקרה של ברה־מצווה שלנו, ילד נבון שגדל אצל הורים נבונים, שהם עצמם בני בניהם של חכמים ונבונים. גדולה חכמתו וגדולים כישוריו לעכל דברים קשים אלה.

אסיים בברכת החכמים כאשר היו נפרדים זה מזה בפומפדיטא (יומא עא ע"א): "מחייה החיים ייתן לך חיים ארוכים וטובים ומתוקנים".
אמן, מזל טוב.

11. על הנבואה

ברמצווה של נתן – בין יום הכיפורים לסוכות, תשע"ג (2012)

מה מיוחד בשם "נתן"?

מאות רבות של שמות בכתבי הקודש קשורים לשמותיו של הקדוש ברוך הוא:

ישעיהו – ה' מושיע (לשון שבח) או יושיע (לשון תפילה); יהושע; אלישע – הא-ל מושיע או יושיע;

מיכאל ומיכיהו – מי כמו ה'.

שמות פופולאריים קשורים גם בשם "חנן": חנניה, חננאל, יוחנן, אלחנן.

והנה העולים על כולם הם השמות הקשורים ב"נתן":

יונתן, יהונתן, אלנתן, נתנאל, נתניה, נתניהו, מתניה, מתתיהו.

ומדוע נקרא נכדנו נתן?

אולי יש בשמו משום הכרת הטוב העמוקה של ההורים על המתנה שקבלו מהקדוש ברוך הוא.

ואכן, נתן שלנו כולל את כולם.

בחור הנכנס לעול מצוות כדאי שיידע בראש ובראשונה מה שכתב הרמב"ם: "מיסודי הדת לידע שהא-ל מנבא את בני האדם", כלומר שהקב"ה משרה על בני אדם נבחרים את רוח קדשו ונותן להם משפע נבואתו. משה כידוע היה אבי הנביאים, ואחריו באו נביאים רבים.

עיון באנציקלופדיה מגלה שיש כמה אנשים הנקראים "נתן" בכתבי הקודש, אבל לנו, פשוטי עם, יש נתן אחד המוכר לנו, הלוא הוא נתן

הנביא, ששימש נביא אצל דוד המלך. ושתיים הן הנבואות העיקריות שלו: הוא אשר נזף קשות את דוד בעניין בת־שבע, והוא אשר נתן רשות לדוד לבנות את בית המקדש ואחר כך נאלץ לחזור בו על פי הנבואה אשר קיבל מפי הגבורה.

לכבוד בר־המצווה, מן הראוי לייחד את הדיבור על הנביא. והנה, מרוב עצים לא רואים את היער. אם כן נשאל בפשטות: מה זה נביא? על הפסוק בפרשת וארא: ויאמר ה' אל משה ראה נתתיך אלהים לפרעה, ואהרון אחיך יהיה נביאך, כותב רש"י: כתרגומו יהי מתורגמן. וכן כל לשון נבואה (מלמד אותנו רש"י): אדם המכריז ומשמיע לעם דברי תוכחות, והוא מגזרת: ניב שפתיים (ישעיה נז:יט). נמצאנו למדים שלפי רש"י המשמעות הבסיסית של נביא היא מה שקרוי בעברית עכשווית – "דובר" (להבדיל, כמו דובר של משרד הביטחון או דובר משרדו של ראש הממשלה), אדם המוסמך להעביר ולמסור את רצונם של הממונים עליו.

והנה, אין נבואה אלא בעם ישראל ואין נבואה אלא בארץ ישראל. אין נבואה אלא בעם ישראל. אצל האומות יש כוהנים, מכשפים, קוסמים, חוברי חבר, מנחשים – אבל לא נביאים. ואף על פי שבספרי כתוב: "לא קם נביא עוד בישראל, בישראל לא קם אבל באומות העולם קם, ומנו? בלעם", הוא קם כמעין הוראת שעה, לצורכי בלק ולשאיפותיו לקלל את ישראל. הוא מכונה "קוסם", נביא של ממש איננו.

ואין נבואה אלא בארץ ישראל. אין שכינת נבואה שורה אלא בארץ ישראל. כך מדגיש רבי יהודה הלוי. יונה לא ברח ולא יכול לברוח מלפני ה', הוא ברח לחוץ לארץ כדי שלא תחול עליו הנבואה. אמנם נבואת משה רבנו הייתה בחוץ לארץ, אבל לצורכי ארץ ישראל היא נמסרה. אמנם יחזקאל ניבא בבבל, אבל שורשי נבואתו הם ארץ ישראל.

הנביא, דוברו של הקדוש ברוך הוא, הוא מורה, גוער, נזף. הוא מגנה התנהגות אסורה ופעולה לא ראויה, הוא מזהיר ומאיים: עבירה גוררת ענישה ועבירה חמורה גוררת חורבן וגלות (חזון). הוא מתפלל בעד

העם שלא ייענש: כי נביא הוא ויתפלל בעדך, ומשנענש הוא מגדולי המנחמים (נחמו).

אין הנביא שליט על נבואתו: משה רבנו, עמוס, ישעיהו וירמיהו לא רצו להיות נביאים. אסור לנביא לכבוש את נבואתו. אכן, בעל כורחם נאלצו לשאת את דבריהם: פתיתי ה' ואפת, ... הייתי לשחוק כל היום, כלה לעג לי... ואמרת לא אזכרנו ולא אדבר עוד בשמו, ויה בלבי כאש בערת, עצר בעצמותי: ונלאיתי כלכל ולא אוכל (ירמיה כ:ט).

אין נביא רשאי לחדש. ההלכה נמסרה למשה רבנו, אבי הנביאים, ואחריו, ליתר הנביאים. לא נתחדשו שום מצווה ושום איסור דאורייתא. אבל באוזני העם חידשו הנביאים הרבה: (א) לקדוש ברוך הוא עניין ב"בין האדם לחברו" בדיוק כמו עניינו ב"בין אדם למקום", אם לא יותר. (ב) אנחנו מתפללים שלוש פעמים ביום: "ותחזינה עינינו בשוכך לציון ברחמים". פשוטם של הדברים ב"רצה" הוא שהחזרת שכינה לציון היא בבנין בית המקדש. אבל לא אצל הנביאים. בלי משפט ובלי צדק. הקרבנות אינם מתקבלים, ביאת בית המקדש וחגיגת שבת ומועד של אדם מושחת תועבה הן, התפילות נדחות. ולכן, אפילו אם בית הבחירה על מקומו ומקפחים את זכויות האלמנה (ובוודאי הנביאים היו מוסיפים גם את זכויותיהם של ניצולי השואה...) לא חזרה השכינה לציון. אם עושקים את הגר (ובוודאי הנביאים היו מוסיפים גם את העובדים הזרים...) לא חזרה השכינה לציון. אם אני יכול לצאת מן הבית ואינני צריך לנעול את הדלת במנעול ובריח, אם ילדיי שואפים להידמות לתלמיד חכם ולא לאיזה ידוען, שחקן או ספורטאי, אם שרי המדינה בורחים מפני שוחד ושלמונים, אם לא לנה פעולת שכר שכיר, אם עושים משפט, אם אוהבים חסד, אם מצניעים לכת – אז יבשרו לנו הנביאים כי חזרה השכינה לציון. וכן (ג) חטא – סופו חורבן. בית המקדש לא יציל, אדרבה, בית המקדש עצמו ייחרב.

חוץ מהנביאים, שבע נביאות עמדו להן לישראל, הלא הן שרה מרים דבורה חנה אביגיל חולדה ואסתר. עם חגי זכריה ומלאכי בראשית ימי

הבית השני פסקה הנבואה מישראל, ובזמנם של חז"ל היו משתמשים בבת קול. שימוש זה היה בזהירות רבה – מצד אחד הלל אמר: הנח להן לישראל אם לא נביאים הן בני נביאים הן, אבל מצד שני, רבי יהושע אמר שאין משגיחין בבת קול. מצד אחד אף על פי שניטלה הנבואה מהנביאים, מן החכמים לא ניטלה שהרי חכם עדיף מנביא. אולם מצד שני היא ניטלה מהנביאים וניתנה לשוטים ולתינוקות.

(ועוד: בספרים מזכירים את גילוי אליהו, ינוקא, "פסוק לי פסוקך". חלומות הם צורות שונות של נבואה שפסקה – מדברים אלה עולים עניינים קבליים, אולם היום לא נוכל "לעסוק בנסתרות", רק זאת אזכיר, שבימי הראשונים הזכיר הראב"ד ש"הופיע רוח הקודש בבית מדרשנו לפני כמה שנים").

* * *

לכבוד נתן שלנו מצאתי ברכה המבוססת על נטילת רשות כאשר נפרדים מבית המדרש בבבל (מסכת ברכות יז ע"א) והיא חדורת רוח הנביאים:

"עולמך תראה כחיך" – כל צרכיך תמצא

"ואחריתך לחיי העולם הבא"

"ותקוּתך לדור דורים"

"לכך יהגה חכמות"

"ולשונך ירחיש רננות"

"עפעפיך יישירו נגדך" – שתבין בתורה כהלכה

"עיניך יאירו במאור תורה"

"ופניך יזהירו כזוהר הרקיע"

"שפתותיך יביעו דעת"

"וכליותך תעלוזנה מישרים"

"ופעמך ירוצו לשמוע דברי עתיק יומין"

ועל הברכה הזאת אנו עונים:

אמן.

מזל טוב!

פרק ג: דיוקים במקרא

1. מתן תורה ועקידת יצחק

תמוה הדבר: למתן תורה בסיני, המאורע המרכזי בתולדות עם ישראל, אין לכאורה זכר אחרי ספר דברים ולאורך כל התנ"ך עד לספר נחמיה (ט:יג), הספר המקראי המאוחר ביותר כרונולוגית. שם נאמר: ועל הר סיני ירדת ודבר עמהם משמים, ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת חקים ומצות טובים. אכן, עושרו של הכתוב אצל נחמיה מבליט את חסרונו בכל כתבי הקודש.²⁵

בתנ"ך יש אזכורים מעטים לסיני או למתן תורה. למשל בספר תהלים סח:ט-יח, נזכר סיני ואולם יש התעלמות ממתן תורה. בשני פסוקים אחרים יש התייחסות למתן תורה, אך אין זכר לסיני: (א) ויקם עדות ביעקב ותורה שם בישראל אשר צוה את אבותינו להודיעם לבניהם. למען ידעו דור אחרון בנים יולדו יקמו ויספרו לבניהם (תהלים עח:ה-ו). ובאופן פחות מפורט: (ב) אתה נורא אתה ומי יעמד לפניך מאז אפך. משמים השמעת דין ארץ יראה ושקטה. בקום למשפט א-להים להושיע כל ענני ארץ סלה (שם, עו:ח-י).²⁶

ומעניין לעניין באותו עניין, לעקידת יצחק (החשובה כל כך בליטורגיה

25. קושיית ר' יוסף בן נתן קמינצקי (נכדו של הגר"י זצ"ל) לבני אפרים.

26. מפי נכדי יונתן שרגא נ"י.

הבתר־מקראית) אין זכר בכל התנ"ך כולל בארבעת חומשי התורה. ברור שלעקידת יצחק תפקיד צנוע בדורות שלאחריה. ואולי יש להסיק שדרישת קורבן אדם מופקעת לגמרי מהחשיבה ומהערכים המקראיים. ואילו ליציאת מצרים יש אין סוף התייחסויות: בתורה למכביר, בנביאים הראשונים, בנביאים האחרונים, בספר תהלים ובספרי כתובים נוספים. מקומה של יציאת מצרים בעולם המקרא היא מן המפורסמות: מן הפתיחה לעשרת הדברות, אנכי ה' א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים, עד הנוסחה הליטורגית, "זכר ליציאת מצרים", החוזרת על עצמה.

ועוד שתי תמיהות...

בספר דניאל, שחי לאחר החורבן, אין כלל זכר לחורבן. אופיו הטראומטי של חורבן בית ראשון איננו מוזכר, וזאת למרות המסופר שדרכו של דניאל הייתה להתפלל שלוש פעמים ביום כאשר חלונות ביתו היו פתוחים כלפי ירושלים. אכן מוזרה היא ההתעלמות הטוטאלית לשריפת בית המקדש, לחורבן ירושלים בידי נבוכדנאצר ולגלות בבל. לפי התורה, ישבו בני ישראל בקדש ברנע 38 שנה, או לכל הפחות 19 שנה. אולם מפתיעה העובדה כי לא נמצא שום שריד ארכיאולוגי במקום, לא כלים ולא עצמות אדם! ואולי כל זאת הוא משום שהזיהוי המדויק של קדש ברנע לא ידוע.

לסיכום, בעוד שרגילים להקשות על המעשים שעשו גיבורי התנ"ך ועל דברים שהם אמרו, אנו מציגים ארבע קושיות הנובעות משתיקת הכתובים.

2. תיקוני סופרים

נעיין בויקרא יח:כא

"ומזרעך לא תתן להעביר למלך ולא תחלל את שם אלהיך אני ה'" – אין עבודה זרה המכונה "מֹלֶךְ". נדמה שהיא נקראה "מֹלֶךְ", וחל בה תיקון סופרים כדי לבזותה בתנועותיה של "בִּשְׁת" – חולם חסר וסגול. משל למה הדבר הדומה: לשמותיהם של אישכשת (בנו של שאול) ומפיבשת (בנו של יהונתן בן שאול) אשר במישור של הפשט קשה הדבר: איך זה שנתנו שאול ויהונתן שמות כאלה לבנים? והנה בספר דברי הימים א' (ט:לט-מ) נקראים אנשים אלה: אשבעל ומריבעל. ונראה לומר, שהיו תקופות שמילת "בעל" (וכן מילת "מלך") דמתה לאדון והייתה מקובלת לכינוי לה'. ברם, ברבות הימים – כאשר יותר ויותר יוחד השם בעל לאליל הפוריות של הכנענים – הוא נפסל לשימוש מונותאיסטי, והסופרים המירוהו ל"בשת". המדיניות הזאת מובעת בפי הנביא הושע: והיה ביום ההוא נאם ה' תקראי 'איש' ולא תקראי לי עוד 'בעל'. והסירותי את שמות הבעלים מפיה ולא יזכרו עוד בשמם (הושע ב:יח-יט).

והנה מדיניות זו הקצינה בספר שמואל ב'. אולם בעוד שיש להניח ששאול ויהונתן נתכוונו לשם שמים כאשר קראו את בניהם בכינוי של בעל, הרי שברור כי יואש קרא את שם בנו גדעון גם "ירובעל" על שם האליל (שופטים ו: לא-לב). את השם הזה לא סבל מחבר ספר שמואל ככל הנראה, ועל כן קראו: "ירובשת" (שמואל ב' יא:כא). כך הם פני הדברים בכינוי של אלוהי מואב, בחלק מהפעמים מופיע:

"כמוש שקץ מואב" (מלכים א' יא:ז ומלכים ב' כג:יג) ובפעמים אחרות
 "כמוש אלהי מואב" (מלכים א' יא:לג).

עוד דוגמא לתיקון קרי כדי לבטל כינוי של מלכות לעבודה זרה נמצאת
 בספר ירמיה (בפרק מד כמה פעמים; כן גם בפרק ז:יח): לקטר למלכת
 השמים – שהכתיב מצביע על "מלכה" והקרי מצביע על "מלאכה", אף
 אם הוא בלי אלף.²⁷

27. שיתפנו את דעתנו עם חוקרי המקרא, והם אמרו שכך מקובל לפרש.

3. עיון בשמותיהם של א-להים ואנשים²⁸

בספר שמות ו:ג נאמר:

וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב בא-ל ש-די, ושמי ה' לא נודעת להם (ועיין פירוש רש"י). בפרק זה באים אנחנו לפרש את פשוטו של פסוק זה בצורה אחרת מזאת המקובלת.²⁹ כרקע לדברים הנדונים, מן הראוי לעיין ברמב"ם, הל' יסודי התורה פרק ו', הדן בעניינים הבאים:

ביטויים: אזכרות, שמות ה' (שאינם) נמחקים, וכינויים של ה' – פירושיהם, דיניהם, הלכות ועקרונות.

מנהג מקראי ותיק הוא לתת שם לילדים הנושא רמז לשם הא-ל. למשל, אברהם אבינו חיבר את הכינוי א-ל לשם בנו מהגר, ישמעאל. וכנראה למד מ-מהללאל ומבני נחור: קמואל ובתואל.

יעקב אבינו כנראה למד מאברהם, ובין שבעים הנפש שירדו עמו למצרים נמנים נכדים הקרויים:

בני שמעון ימואל, בני זבולון יחלאל, בני-בני אשר מלכיאל, בני נפתלי יחצאל.

28. באנגלית היינו מכנים את כותר הנושא: Theophoric Names in Scripture, והרצאת הדברים תוקנה אחרי דיון עם פרופ' אהרן דמסקי. על הוויה וא-לוהות בשמות מקראיים, השווה: ר' יהודה הלוי, הכוזרי, ד:א-ג.
29. דומה שלספר דברי הימים יש שיטה אחרת; וצ"ע.

בספר שמות מצינו את בצלאל.
 חידוש בין הנשיאים בפתיחת במדבר, שם ה' אינו מוגבל לא-ל; גם שד-י
 וצור הם חלקים של שם אדם.
 אליצור בן שדיאור, שלומיאל בן צורי-שדי, גמליאל בן פדהצור,
 ואחיעזר בן עמישדי. זאת נוסף על תופסת א-ל "הרגיל": נתנאל, אליאב,
 ואלישמע גם עם שמות המרגלים בפרשת שלח.

הכל... חוץ מ- י-ה:

ל- י-ה יש היסטוריה מיוחדת.³⁰

וארא אל האבות בא-ל ש-די, ושמי ה' לא נודעתי להם.
 בכל התורה כולה אין שם הוויה מתחבר לשם שום אדם חוץ מ: ויקרא
 משה להושע בן נון יהושע.
 לא חשוב לנו למה קרא לו יהושע; חשוב לנו שזוהי הפעם הראשונה
 שמצאנו שם הוויה בשם אדם –
 כך הוא בכל התורה כולה ובכל ספר יהושע.
 בספר שופטים מצאנו שלושה מקרים ששם הוויה נכנס לשם של בן אדם:
 הראשון – גרעון בן יואש [יהואש], השני – מיכיהו, הוא בעל פסל מיכה,
 והשלישי – מעניין ביותר: ויקימו להם בני דן את הפסל ויהונתן בן מנשה
 שה הוא ובניו היו כהנים לשבט דן (שופטים יח:ט), הלא הוא נכדו של
 משה רבינו, אלא משום כבודו של הסבא הכניסו הסופרים את האות "נ"
 לשמו.

אחר הוא המצב בספר שמואל.

הסבא של שמואל הוא אליהוא (רמז לשם הוויה); בני שמואל הם יואל
 ואביה; בן שאול יהונתן;
 אנשי הצבא של דוד וגיבוריו: יואב בן צרויה, בניה בן יהוידע, אפילו

30. כאמור, על פי ספרי התנ"ך פרט לספר דברי הימים, המייצג מסורת אחרת.

אוריה החתי ועוד. והנה הולך ומתפשט השימוש בשם הוויה בשמותיהם של אנשים.

ואחרי כן: מכול! שם הוויה מופיע בשמותיהם של אנשים רבים! נביאים: אליהו יואל ישעיהו ירמיהו עובדיה צפניה זכריה ועוד. מלכים: יהושפט אחזיה יהורם יהואש יהואחז אמציה עזריה פקחיה עוזיהו חזקיהו יאשיהו יהויקים יהויכין צדקיהו – שלא לדבר על שרים. ועוד ועוד.

עד כדי כך שכאשר גילו החוקרים מבצר של חיילים שכירי־חַרְב בִּיב, בדרום מצרים, בסוף בית ראשון ובראשית בית שני, ומצאו שם שמות של חיילים ותושבים – כמו מחסיה בן ידוניה, מבטחיה, ענניה בן עזריה, יהושישמע – הם ידעו שזהו מושב יהודי.

והכול התחיל ברמז בתורה – כמו שכבר הבאנו. וארא אל האבות בא-ל ש-די, ושמי ה' לא נודעתי להם. כתבנו שבכל תורת משה אין שם הוויה מצורף לשם פרטי – זה לא מדויק.

יש שם אחד: יוכבד, אִמו של משה רבינו (יו הוא קיצור של י-ה-ו). ואולי יש אף שם שני: [נדב ו-]אביהוא. יש אומרים ש"הוא" מסמל שם הוויה, אחרים אומרים שהשם שווה ל-אביה. הווי אומר שיסודות הרעיון נולדו בבית לוי. לוי נותן שם לבתו (יוכבד); אהרן נותן שם לבנו (אביהוא) – בהנחה ש"הוא" אולי מרמז לשם הווייה; משה נותן שם לתלמידו (יהושע) ולבנו הצעיר (אחרי גרשם ואליעזר: יהונתן).

לסיכום, משה נותן ליהושע את שם הוויה, ואין אנו מוצאים שהוכרח לעשות כן, לא מציווי, לא דאורייתא ולא דרבנן. הרעיון של צירוף שם הוויה לשם הפרט, דהיינו, לא להסתפק ב-א-ל,

לא בצור, לא ב-ש-די, רעיון זה התגלגל מיהושע אט אט, עד שנעשה נוהג רווח ושליט בישראל.

ואלה הלקחים הנלמדים מפרק זה:

- (א) השמות בכתבי הקודש צריכים לימוד.
 - (ב) על משקל "את בריתך אשר חתמת בבשרנו", יש תופעה של "את שמך אשר חתמת בשמנו".
 - (ג) ממלכת כוהנים וגוי קדוש – עם ה' אף בשמותינו.
 - (ד) מי חולל את החידוש הזה? מי לקח את הפסוק של וארא ועשאו לסיסמה כזאת?
- הווי אומר שהרעיון לידתו בלוי והתפתחותו ביד משה!

הרהורים על השמות יהודה ויוסף:

יש דעה, לאו דווקא הדעה הדומיננטית, במחקר המקרא ששמות אלה מכילים בקרבם את שם הוויה, אבל לא כן בפשוטה של קריאת הסיפורים שבהם הם מופיעים בתורה.

- (א) יהודה – הפעם אודה את הוויה – שוה לשם: הודיה (בספר נחמיה); ברם, ספק אם פירוש זה הוא המכוון בסיפור המעשה בבראשית. לוינשטאם, אנצקלופדיה מקראית, ע"ע יהודה, עמ' 488, רואה את הניסיונות להכניס פירוש זה למדרש השם בס' בראשית: "הפירושים דחוקים".

- (ב) יוסף – כנראה צורה מקוצרת של יוספאל. יוסף (תה' פא:ו) איננו מצביע על השם במקורו כי אם על תורה פיוטית-מליצית מאוחרת של יוסף. לפי פשוטו של מקרא, "הכתוב מביא לעניין קביעת שמו של הנולד שתי אמרות של אמו; שבאחת מהן בא השרש אסף, ובשנייה יסף... [לאמר:] הרעיון הראשון שעלה על לבה של רחל בשעה שילדה את בנה בכורה היה: אסף א-להים את חרפתי... ולאחר שכבר בחרה

בשם יוסף, שבה ונתנה את לבה, ששם זה יכול לשמש לה גם סימן ללידתו של בן אחר. " (קאסוטו, שם, ע"ע יוסף, עמ' 613)

כמו כן, קשה לראות בנשי יעקב את אלה אשר יצרו את הנוהג של צירוף הוויה ביצירת שם של ילד.

ניסוח דרשני לחומר הנ"ל.

שמות מקראיים ופירושים

אירוסי טובה ומשה בן שלום פרידמן – מוצאי שבת החודש תש"ע (2010)

שמחת אירוסי טובה אפפה אותנו בגלים. בהיוודע הדבר התחשמל בית קירשנבאום; ועתה משהכרנו את משה גדלה שמחתנו עוד יותר. הפגישה עם משפחתו הוסיפה שמחה על שמחה. כעת, לנוכח כל הציבור שבא לחגוג אתנו אנו מברכים – ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה!

מקובלני מרבתיי שיוצאים ידי דבר תורה גם אם מעליי קושייה טובה – ואפילו בלי תירוץ. ואכן קושייה גדולה בידי ולא עלה בידי ליישבה. יש לי רשימה של כחמישה עשר שמות בתורה ובנ"ך האומרים דרשנו. נתחיל בהתחלה:

"הבל" – אכן חייו היו כהבל פה, בן לילה היה ובן לילה עבר. איך ידעה אמו שכך יהא גורלו כדי לתת לו שם כזה לכתחילה? קין – אמנם כתוב: קניתי איש את ה' אבל בשמואל ב' כא: טז מצאנו את המילה היחידאית "קין" אשר דעת המפרשים היא שפירושה: כלי נשק; וצ"ע – לפי הפירוש הזה, מי ידע שככה יתנהג ושככה יעשה?

ברע – מלך סדום, האם תחילתו ב-רע?

ברשע – מלך עמורה, האם ידעו הוריו שסופו רשע?
 ואף בשמותיהן של האמהות עולה הקושייה:
 לאה – שנלאתה להעמיד שבטים בישראל ושנלאתה להתגבר על
 שנאת בעלה;
 רחל – על פי ישעיה נג:ז וכרחל לפני גזוזה נאלמה.
 בלק – שמו שממון (נחום ב:יא בוקה ומבוקה ומבלקה);
 בלעם – שדברי בלע בפיו.

רוב השמות האלה – אם לא כולם – מאפיינים את נושאים, את אופיים
 ואת קורות חייהם. האם נקראו כן על ידי הורים נביאים? האם הם שמות
 אלגוריים הניתנים להם על ידי מחברי הספרים כדי להבליט את משמעותם
 הסמלית? מי הוא ההורה אשר ייתן לילד שם כמו: הבל, מחלון, כליון?

והנה נוסיף ונעיין בשמות אחרים:
 דוד – השם מציין אדם אהוב, אבל איך ידעו איזה בן אדם יהיה כאשר
 נולד?
 אבימלך בן גדעון (עיין שופטים ח:כג) – גדעון הדוחה את המלכות נותן
 את השם אבימלך לילד שלו? אתמהא!

ועל כולם: שמות הגיבורים במגילת רות:
 אלימלך, נעמי, מחלון, כליון.
 מי הוא ההורה אשר ייתן לילד שם כמו: מחלון, כליון?
 רות – מלשון רעות;
 ערפה – שהרי הפנתה עורף לנעמי;
 בעז – הוא איש העוז.

אין לי תשובה לקושיותי אלו, אבל כדי לתת להן נופך דרמטי, שאול
 אשאל:

יוסי ולאה לאו נביאים הם ולא בני נביאים המה.
ואף על פי כן נתנו שם לבתם טובה.

וראו זה פלא!

הלא היא:

טובת מראה, טובת תואר, טובת רואי, טובת לב, טובת עין, טובת סבר, טובת שכל, טובת מזג, טובת דיבור, טובת הליכות, בעלת שם טוב, בת טובים.

ובכן, אני פונה לא-ל הטוב, אשר שמו "טוב" ("הטוב שמך"), שיהא טוב בעיניו לברך את טובה ואת חתנה הטוב, שניהם בני טובים, שישים שלום טובה וברכה במעונם, בבית שהם עומדים לבנות לחיים טובים ולשלום. אמן. מזל טוב.

* * *

הערות שונות בנושא השמות המקראיים.

(א) מהי עמדתם של פרשני המקרא בסוגיית השמות מקראיים?

לבעיה זו התייחס ה"ר חיים בן עטר בעל "אור החיים" והציג תשובה מיסטית-קבלית: סוד השם הוא הנשמה; ופירושו: שמו של אדם הוא מן השמים שנותנים בדעתו של האב לכנות שם לבנו כפי שורש נשמתו. ובמקום אחר כתב שהשם שאדם קורא לבנו הוא השם שקורא ה' לנשמה בעולם העליון; שם האדם הוא שורש נשמתו באותיות של שמו (אור החיים לדברים כט:יט בסוף על ליקוט ההערות עליו).

ואביא את דברי האברבנאל, בסוף פרשת דור ההפלה. על השם פלג אמר הכתוב: כימיו נפלגה הארץ. וז"ל האברבנאל:

"והראב"ע חשב שהיה זה בתחילת ימיו של פלג ושלכן נקרא כן ושהיה בכמו מאה שנה הפלגה אחר המבול. ואינו נכון. אלא שהיה הפלגה בסוף ימי פלג, שהיו בכמו שלש מאות שנה אחר המבול, ונקרא פלג אם שראה שם בחכמתו העתיד להיות ובימיו תפלג הארץ ולכן נקרא כן, או שקראוהו כן לסבה אחרת וכאשר ראו שבימיו נפלגה הארץ אמרו ששמו הורה על זה, וכמ"ש עשו: הכי קרא שמו יעקב ויעקבני – לא שנקרא כן מפני זה אלא שכאשר היה המעשה יחסוהו אל שמו שמזלו חייב שמו. או שכאשר נפלגה הארץ אז קראו שמו פלג לזכרון המאורע, וכבר יורה על זה אמרו שם פלג כי בימיו נפלגה הארץ, ר"ל כי כאשר נפלגה קראו שמו כן ושמן השמים היתה קריאתו באותו שם להורות על זה."

(ב) במקרא מובאים תיאורים שונים לבחירת שמו של האדם, לדוגמא:

ה': וייצר ה' א-להים את האדם עפר מן האדמה (בראשית ב:ז);

וכן: לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת (ב:כג).

אדם חשוב: ויקרא האדם שם אשתו חוה כי הוא היתה אם כל חי (ג:כ)

האם היולדת: ותלד את קין ותאמר קניתי איש את ה' (ד:א);

ותקרא את שמו שת כי שת לי א-להים זרע אחר תחת הבל כי הרגו קין

(ד:כה); וכן אצל נשי יעקב.

ראה: משה גרסיאל, מדרשי שמות במקרא (רמת-גן: רביבים, תשמח).

(ג) גם אצל חז"ל מצאנו התייחסות לבחירת השמות. לדוגמא:

ויקח לו למך שתי נשים שם האחת עדה (בראשית ד:יט) – דעדה [סרה]

מינה, כי היא לפריה ורביה. ושם השניה צלה – שהיתה יושבת בצלו

(ב"ר כג:ב וש"י).

ויקרא את שמו נח, לאמר: זה ינחמנו (בראשית ה:כט). רבי יוחנן וריש

לקיש: לא השם הוא המדרש ולא המדרש הוא השם... (ב"ר כה:ב).

(יש לבדוק את פירושי הראשונים לדברי הגמרא: "שמה גרים" ולדעת רבי מאיר שהיה דורש וחושש לשמו של אדם.)

(ד) אף רש"י מביא הסבר לשמו של תובל קין, תובל-קין (בראשית ד:כב) – תובל אומנותו של קין, תובל לשון תבלין. תיבל והתקין אומנותו של קין לעשות כלי זין לרוצחים.

4. הקדוש ברוך הוא מגן על החלשים

(הדברים נכתבו בעוברנו, אשתי ואני, לגור ברמת תמיר, ירושלים, תשס"ט)

על הפסוק אנכי ה' א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים, מעיר רש"י שהקב"ה מתואר בתורה ובתנ"ך בצורות שונות, אפילו סותרות: למשל, בשירת הים הוא נקרא: איש מלחמה ובעשרת הדברות הוא מתואר כזקן מלא רחמים. בכמה שמחות משפחתיות נזדמן לנו להדגיש היבטים שונים של הבורא: פעם עסקנו בידידות של הבורא כלפי ברואיו, בשר ודם, ופעם הבהרנו את א-לוהי הרמב"ם כאינטלקט ופעם כיוצר. היום נציג את בורא העולם כמגן על החלשים. מי אינו מכיר את הפסוק בתהלים (סח:ו): אבי יתומים ודין אלמנות א-להים כמעון קדשו. היתום אין לו אב שיגן עליו מפני עושה, והאלמנה אין לה בעל שיגן עליה מפני ניצול חולשתה לרעה. על כאלה חלשים פורש הקב"ה את הגנתו האישית, כביכול. הוא הדין ל"גר", שהלא הגר מחוסר מגינים טבעיים: המשפחה והשבט; בא הקב"ה ודואג לגורלו במיוחד. אכן, יתום, אלמנה וגר הם בתחום האינטרס הא-לוהי המיוחד. אבל גם ענווים ועניים בכלל: לא שכח צעקת ענוים (תהלים ט:יג), מעודד ענוים ה' (שם, קמז:ו), וענוים יידשו ארץ (שם, לז:יא), צעקת עניים ישמע (איוב לד:כח), ומשפט עניים יתן (שם, לו:ו).

לכאורה הדברים ידועים; לא חידשתי דבר. אלא שצריך עיון: מה טיבם של נפגעים אלה? וכי תמיד צדיקים הם? וכי תמיד הפוגעים בהם רשעים?

במחלוקת סביב תנורו של עכנאי (בבא מציעא נט ע"ב), השיב רבי

אליעזר כל תשובות בעולם ולא קיבלו הימנו. ואפילו כאשר גייס בת קול להצדיק את עמדתו, סירבו החכמים להשגיח בבת קול, טימאו את כל טוהרותיו, נמנו עליו וברכוהו. רבי עקיבא קיבל על עצמו להודיע לרבי אליעזר שחבריו נידוהו בצורה מיוחדת, כדי שייעשה מעשה ההודעה בצורה הזהירה ביותר.

ואף רבן גמליאל [שהיה נשיא וראש לחכמים באותו מעשה] היה בא בספינה. עמד עליו נחשול לטבעו. אמר: כמדומה לי שאין זה אלא בשביל רבי אליעזר בן הורקנוס. עמד על רגליו ואמר: רבנו של עולם, גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך, שלא ירבו מחלוקת בישראל. נח הים מזעפו.

הבה ונראה. הקב"ה בעצמו הודה שהחכמים אשר דחו את הבת קול של רבי אליעזר – הצדק היה עמהם: "נצחוני בניי, נצחוני בניי." כמו כן, הנחשול שבים נח מזעפו בפני טיעוניו של רבן גמליאל שמעשיו ומעשי חבריו נעשו לשם שמים. ואף על פי כן,

אימא שלום דביתהו דרבי אליעזר אחתיה דרבן גמליאל הואי מההיא מעשה ואילך לא הוה שבקת ליה לרבי אליעזר למיפל על אפיה... [יומא חדא] אשכחתיה דנפל על אפיה. אמרה חיה: קום קטלית לאחי. אדהכי נפק שיפורא מבית רבן גמליאל דשכיב. אמר לה: מנא ידעת. אמרה ליה: כך מקובלני מבית אבי אבא: כל השערים ננעלים חוץ משער אונאה.

"כל השערים ננעלים חוץ משער אונאה" – יכול ושער הצדק למעלה נעול, יכול ושער התפילה נעול, אבל שער אונאה, צער הלב שאדם גורם לחברו, הפגיעה שפוגע בו – ללא קשר למי צודק ומי לא צודק – אותו שער תמיד פתוח.

רבי אליעזר לא צדק. "נצחוני בניי" אומר הקב"ה על יריביו של רבי אליעזר. גם הים שב מזעפו כי רבן גמליאל היה מוצדק בנידוי שנידה את רבי אליעזר. ובכל זאת, הפגיעה שנפגע רבי אליעזר באה לפני אותו כסא רם ונישא כי השער ההוא איננו ננעל.

נפלאות דרכי ה' מי ישורן? מה שהיה, אמר קהלת, כבר הוא, ואשר להיות כבר היה; והא-להים יבקש את נרדף (קהלת ג:טו).
והא-להים יבקש את נרדף – א"ר יוסי: לעולם הקב"ה מבקש את הנרדף. בין צדיק ורודף צדיק, בין רשע ורודף צדיק, בין רשע ורודף רשע, ואפילו צדיק ורודף רשע – הא-להים יבקש את הנרדף. (מדרש רבה, מובא בתורה תמימה).

מסופר על ר' חיים בריסקר, שעל מפתן ביתו הופיעה יולדת עם התינוק אשר ילדה כמה ימים קודם וכרגע נשתחררה מן הבית אשר שם ילדה – ואין לה בית מגורים. ציווה הרב שיפנו לה חדר בביתו. הסתודדה עמו הרבנית ולחשה שלאישה אין בעל ושהיא ילדה לזנונים. קפץ הרב מתוך בהלה וכולו אומר "זריזות! הלא צרכיה עולים שבעתים!!"

יתומים, אלמנות וגרים;

עניים ועניים;

נפגעי אונאה ונרדפים;

יולדות בלי מחסה.

לא תמה רשימת החלשים, ולא נשלמו פרטי מחוסרי ההגנה.

5. הבכורה

יונתן אריה בן אלחנן נחמן ונעמי מיכל אדלר נ"י – פדיון הבן – מוצש"ק פרשת
ראה תשנ"ט (1999)

שני סוגי בכורות הם:

- (א) בכור לאביו בחינת ראובן בכרי אתה כחי וראשית אוני.
(ב) בכור לאמו שהרי בכל התורה כולה הוא נקרא הבכור, פטר רחם.
אמנם הילד שלנו הוא גם בכור לאביו וגם בכור לאמו אבל יכולות
להיות נפקויות.
נפקא מינה כגון אצל יעקב אבינו: ראובן הוא בכור לאביו – אחד, אבל
בכורות לאמם ארבעה: ראובן ללאה, דן לבלהה, גד לזלפה, יוסף לרחל.
וכן רווק הנושא אישה אם לילד מנישואיה הקודמים, הילד הנולד לו
ממנה הרי הוא בכור לאביו, אבל לא פטר רחם לאמו.

ויש גם בכור לעבודה

מקובל אצל המפרשים שלפני מעמד הר סיני ומעשה העגל הייתה
העבודה בבכורות [עבודת א-לוהים נעשית על ידי הבכורות] (כך יש
מפרשים דברי עשו הנה אנכי הולך למות – שלא אוכל לעמוד בדרישות
העבודה). נשאלת השאלה: הבכור לעבודה הוא הבכור לאביו או הבכור
לאמו?

מקרא מלא הוא בפי' בהעלותך: כי נתנים נתנים המה לי מתוך בני
ישראל, תחת פטרת כל רחם בכור כל מבני ישראל לקחתי אתם לי.
וכן מסתבר שהלא הוא קשור לקדושה, שנא' קדש לי כל בכור פטר כל
רחם בכני ישראל.

נשאלת השאלה: למה נבחר דווקא הבכור לאם להיות עובד עבודה ה'?

ההבדל בין הבכורות

בכורה לאביו היא בגדר דיני ממונות: והיה ביום הנחילו את בניו – לבכור ייתן פי שנים – כי הוא ראשית אנו לו משפט הבכרה. בכורה לאביו היא ביטוי לגבריות: נחלה, און ועניינו כוח, עוצמה להוליד, לעשות חיל ורכוש, ואף מלכות (רמב"ם: הקודם לנחלה קודם למלכות). הבכורה לאם היא בגדר קדושה, "ראשית", ראשית עריסותיכם, ביכורים, ראשית הגז. פטר רחם יש בו משום קדושת הראשית: "קדש לי כל בכור."

פוריות, שפע, ברכה – מהם נובעות הכרת הבורא, הודיה לו, הכרת הטוב. הם המה דרבון לדבקות בכורא העולם, מקור הברכה. בניגוד לבכורה לאב שהיא חומרית, ומופיעה בלשון לקיחה, הרי שהבכורה לאם היא כניעתית, מליאת הכרת הטוב, ומופיעה בלשון קבלה. דווקא בבכורה לאם יש הסממנים של הדבקות והרוחניות המכשירות לעבודה ה'. אכן, הבכור לאם הוא הבכור לעבודה. "קדש" לי כל פטר רחם.

ממילא, חגיגת פדיון הבן היא חגיגת הבכורה לאם. נעמי, את את הגיבורה של כל שמחתנו.

6. ל"ז שנים במדבר

הברית של גלעד זאב בן אלחנן ונעמי, פרשת חוקת, תשע"א (2011)

וראו: כי ברא ה' חדשה בארץ (ירמיהו לא:כא)

"ושננתם לבניך" – אלו התלמידים. ומנן שתלמידים נקראים
בנים? שנאמר: בנים אתם לה' אלוקיכם. ומנן שהרב נקרא אב?
שנאמר: אבי אבי רכב ישראל ופרשיו.

המשוואה של תלמיד־בן ובן־תלמיד ריתקה את חז"ל, והם ביקשו מקורות
לשילוב המרגש של דמות האב הרוחני המשכיל את תלמידו, ושל דמות
הרב האוהב את תלמידו אהבת נפש, ואכן בין שתי הדמויות נוצר קשר
כל יינתק. עד כדי שאמרו חכמים:

כל המלמד בן חברו תורה כאילו ילדו.

בדיונים על עדיפות הרב על האב העלו חז"ל גם את האפשרות של רב
של תלמיד שהוא גם אב.

אבל חז"ל לא העלו את האפשרות של תלמידה חכמה שהיא אם
לתלמיד! על כך אומר: ראו, כי ברא ה' חדשה בארץ.

כאשר אני מבשר לידידיי כי נולד לי נין, מברכים אותי. אבל כאשר
אני מודיע להם כי האמא היולדת היא ר"מ, הם אינם יודעים מה זה. וגם
כאשר אני מסביר שהיא מורה לתלמוד, עדיין הדבר למעלה מתפישתם.
אבל כאשר אני מסביר שהיא מלמדת תלמוד בישיבה לבנות, נפקחות
העיניים, תוהות ותמהות.

נעמי! אנו גאים בכך. מי ייתן ותלכי מחיל אל חיל.

נדרי לה' אשלם נגדה נא לכל עמו.

הנני מודה לקב"ה שזיכני ושזיכה את סבתא ב"נין" – זרעא חייא וקיימא.

ואני בטוח שאני יכול להביע רגשות דומים מפי גב' קצוף, וכן מפי רנון ושרלוט, מפי סמי וברוריה.

כמו כן, גדולה הכרת הטוב לקב"ה שהביא אותי ואת סבתא להתאוששות שלמה לאחר מחלה כבדה שפקדה את שנינו.

ובהזדמנות זו אני שולח את מיטב ברכותינו לישי וליוני סומפולינסקי ליום הולדתם העשרים ושבעה.

ואחרון אחרון, הנה השבוע יחגוג יונתן את יום הולדתו השנים-עשר.

מזל טוב! מזל טוב!

ואשתף אתכם בהרהורים על הפרשה, פרשת חוקת

בפרשת השבוע יש תופעה יוצאת דופן:

בין סוף פרק י"ט בספר במדבר לראשית פרק כ' יש פער של שלושים ושבע שנים, ואין התורה פוצה פה ולא מצפצפת! פרקים י"ז (סוף פרשת קורח ועדתו), י"ח-י"ט (הלכות שהן בראשית המסעות במדבר) שייכים לשנה-שנתיים הראשונות לצאתם מארץ מצרים. פרק כ' (על מות מרים ומות אהרן) שייך כבר לשנה-שנתיים של סוף הנדודים במדבר. פסק זמן גדול מאוד בין פסוק אחד לשני שאחריו בלי התייחסות כל שהיא מצד התורה!

ומצאתי מפרש אחד המתייחס לעניין זה, האבן עזרא (אברבנאל במבואו לס' במדבר רק מעיר כי כל הפרשיות עד קורח, ועד בכלל, הם החלק הראשון של הספר, והפרשיות מחוקת ואילך הן החלק השני של הספר). בפירושו הראב"ע לבמדבר כ:א: "בחדש הראשון" – בשנת הארבעים. והנה אין בתורה כלל שום מעשה ואין נבואה, רק בשנה הראשונה ובשנה הארבעים.

כל המאורעות שמסופר עליהם משמות ט"ז ועד דברים ל"ד אירעו במשך השנתיים הראשונות והשנה האחרונה של התקופה, ואילו על שלושים ושבע השנים שחלפו בינתיים הכתוב פוסח בשתיקה – ללמדנו שהשהייה הממושכת במדבר אינה עיקר, אלא רק תחילת המסע וסופו. אין לך עדות יותר משכנעת שתורת משה אינה ספר היסטוריה בצורה של ספרי ההיסטוריה שלנו.

ובכל זאת אני מהרהר:

מהו באמת העיקר: שנתיים? או שלושים ושבע?

אכן, קריעת ים סוף, קולות וברקים במתן תורה, אכילת המן והשליו, משה מכה בסלע, כיבוש עוג מלך הבשן, המלחמה עם סיחון מלך האמורי – כל אלה היו מאורעות דרמטיים, סוחפים את האדם, מזעזעים את נפשו. אבל שגרת היום־יום, הרגלי ההתנהגות בכל יום ובכל עת ובכל שעה, התלם שבו הוא הולך יום אחר יום – יוצרים את האדם, מעצבים אותו כאישיות, עושים אותו למה שהוא.

הרמב"ן כותב בסוף פרשת בוא: מן הנסים הגדולים המפורסמים אדם מודה בנסים הנסתרים שהם יסוד התורה כולה. "נס נסתר" הוא מקרה הנראה כמעשה טבעי אלא שאדם דתי מאמין שמהותו פלאית (למשל, ירידת גשם נראית כדבר טבעי, ברם הוא נתפס על ידי אדם מאמין כמכיל בקרבו יסוד נסי). לפי הרמב"ן אין מקריות ואין טבעיות, הכול מעשה א-לוהים. ומסביר ר' ירוחם לבוביץ ממיר ש"נס" ממשי משמעו: העל-טבע בא לאשר את ההשגחה הא-לוהית בטבע.

מהו אם כן העיקר? ציוני הדרך או הדרך? "תדיר ואינו תדיר תדיר קודם" – מדוע? כי עיקרם של החיים המקרים, המאורעות והמעשים שהם יחסית תדירים יותר ממקרים נדירים יותר.

שלושים ושבע שנות השגרה יצרו את עם ישראל. הנסים דרבנו, עוררו, עודדו, התסיסו; אבל היום־יום הוא הוא החיים.

כדאי לזכור: יש ברית. יש בר־מצווה. יש חתונה. אבל החיים שבין הברית ועד הבר־מצווה, מבר־מצווה ועד החתונה – אלה יוצרי האדם.

7. דיברה תורה כלשון בני אדם

לעיקרון "דיברה תורה כלשון בני אדם" אפשר להביא דוגמאות שונות, ראשית נביא דוגמא מסוגיית "מחזיר גרושתו".

סוגיית "מחזיר גרושתו לאחר שנישאה לאחֶר" (דברים כד:א-ד) מעלה קושייה על ניסוח חוקים: (א) לנישואין מקדישה התורה חמש מילים במשפט תנאי, (ב) להלכות גיטין – פסוק וחצי ואף הם במשפט תנאי. ואלה כל היסודות לדיני נישואין. ואילו למחזיר גרושתו שהוא יחסית עניין נדיר, התורה מקדישה את עיקר דברים במשפט הראשי. אתמהא! ההיסטוריונים והחוקרים סוברים כי הציבור אשר לפניו הרצה משה רבינו ידעו כיצד יש להתחתן (קידושין, נישואין, סמכותו של אב, כוחו של החתן, גיל המתחתנים, וכדומה) וידעו כיצד יש להתגרש (מה זה גט, מי נותן, מי מקבל, שליחות בגט, וכדומה) אבל לא ידעו את הלכות מחזיר גרושתו.

ואביא להלן הסבר לעניין זה.

כעיקרון, התורה שבעל פה איננה ולא הייתה נטולת מציאות ממשית. היא מצאה את תוכנה במסורת של האבות ובחיי העם לפני מתן תורה. אותו תוכן קדם לתורה שבכתב. למעמד סיני היו כמה תפקידים: (א) המסורת החיה שעברה בעל פה מדור לדור נתקבלה בסיני ונמסרה לעם (כגון הלכות קידושין וגירושין כדלעיל). למסורת זו ניתנה הגושפנקה הא-לוהית (כגון לא תרצח), (ב) יש מנהגים שנהגו האבות שנשללו במעמד סיני, כגון נישואי שתי אחיות לאדם אחד בחייהן (כגון לאה ורחל ליעקב), (ג) במעמד סיני שונו מנהגים שנהגו אצל האבות (כגון הייבום האסור של תמר לחמיה; במעמד סיני נקבע ייבום וחליצה דווקא לאחי הנפטר). [דרך צחות, "סיני" מלשון מסננת]

”דיברה תורה כלשון בני אדם” –

פירושים שונים ניתנו לכלל זה: אצל חז”ל, אצל הרמב”ם וראשונים אחרים, בקבלה, בחסידות. ואני מעוניין להביא בפניכם את הפירוש שלי, שהוא מילולי יותר.

התורה ניתנה (היא ”מדברת”) לעם מסוים אשר היה במצב היסטורי מסוים: למשל, היא ניתנה בעברית כי העברית הייתה לשון העם (זאת בניגוד לדעת אחרים, לא הייתה קדושה מיוחדת בעצמותה של עברית. מתן תורה יצר לשון הקודש)

”לשון בני אדם” כוללת את התרבות הגויית.

”קִיחָה קִיחָה מִשְׁדֶּה עֶפְרוֹן” – פירוש ההלכה שהאישה מתקדשת בכסף נלמדת ממכירה שהייתה על פי המשפט החתי. וכן לומדת הגמרא בבבא בתרא פרטים על הלכות מכירת שדה (אילו עצים נכללים במכירה ואילו אינם נכללים) מהמשפט החתי.

אם כן, מה מונע מאיתנו לחקור את המשפט המסופוטמי (שומר, אכד, אוגרית, אשור, בבל), הספרות, התרבות, הסגנון וביטויי הלשון וההווי המסופוטמיים – שאף הם ”לשון בני האדם” שבה דיברה התורה? אף בזה סיני מהווה מסננת. כגון הנוהג של רציעת עבד שנתקבלה, אבל מעמד סיני ”הפך” אותה: אצל הגויים רוצעים את אוזנו של עבד שברח והרציעה באה לדכא את רצונו להיות חופשי ואילו במעמד סיני נקבע שהרציעה היא דווקא כעונש לעבד שדוחה חירותו ורוצה להישאר עם אדוניו. וכדומה.

מסקנתי: בביטוי ”דיברה תורה כלשון בני אדם”, אני משתמש כדי להסביר את הרעיון שלא ניתנה התורה בחלל ריק, אלא מתוך מסורת משפטית חיה של האבות, של רעיונות המצויים בצורה זו או אחרת במזרח הקרוב של התקופה המקראית, ושל בני יעקב לפני ירידתם למצרים.

8. סוגות ספרותיות בתורה

ביקורת המקרא בפיתוח תורת התעודות שלה, ניזונה מאופיין השונה של סוגות ספרותיות בתורה – סיפורית-נרטיבית, כגון בראשית ומחצית ראשונה של שמות; משפטית, כגון ספר הברית (פרשת משפטים), ספר הברית הקטן (לקראת סוף פרשת כי תשא), ספר הקדושה (מויקרא יח ואילך), ומשנה תורה (חלקים גדולים של ספר דברים); פולחנית, כגון חמשת הפרשיות בסוף ספר שמות ותורת הכוהנים במחצית הראשונה של ספר ויקרא וחלקים של ספר במדבר. תורת התעודות מחדשת תלי תלים של תובנות והשערות מהסוגות השונות האלה, ובמיוחד טוענת תורת התעודות שהסוגות השונות הן הוכחה כי לתורה יש מחברים שונים.

לנו יש דרך אחרת לבאר את הסוגות השונות. אנו שואלים מי הם קהלי היעד לסוגות השונות הללו. כנראה, הסוגה הסיפורית-נרטיבית היא לכלל ישראל, הפולחנית לכוהנים עובדי המשכן ובית המקדש, המשפטית לשופטים וליועצים משפטיים.

על שתי הסוגות האחרונות ניתן לשאול מדוע הוכנסו לתורת כלל ישראל. המשפטית – ללמדנו שלא ניתן המשפט לעורכי דין ולשופטים, אלא שומה על כל אזרח ללומדו, להבינו ולשומרו (הרב הרצוג). ולכן ההלכה היהודית פורמלית מאוד, כדי שידע האדם מן השורה כיצד לנהוג. זאת, בניגוד למשפט המודרני שניתן לשופטים, ולכן לא ברורים הגדרים (אלא יש לשופט להעריך את "האדם הסביר", השופט מ' זילברג). וראה

אריכות בספרי באנגלית על דיני היושר במשפט העברי.
הפולחנית – לקרב את העם לעבודת הקורבנות, לחבבם עליו כאמצעי דבקות בקדוש ברוך הוא. התוצאה: בעור אצל אומות העולם הכוהנים היו מסתירים את רזיהם ולא מגלים להמונים מה שהם עושים (מכשפים ומכשפות, הפונטיפיקס הרומאים במיוחד בקשר לשנים עשר הלוחות, וכומרי העולם), הרי שבישראל הייתה נימה דמוקרטית בענייני הפולחן.

ועוד כדאי שנעמיק ונשאל – תורת כוהנים למה לנו?
 פרשת נשא פותחת בעסקי הלויים ומסתיימת בעסקי הנשיאים. בושתי ונכלמתי: אינני מוצא עניין רב לא בלויים ולא בנשיאים.
 בואו ונחדד את הדברים: פרשיות תרומה, תצוה, חצי פרשת כי תשא, ואחרי כן: ויקהל פקודי, ויקרא, צו, שמיני, תזריע מצורע, חצי מפרשת אחרי מות, כל פרשת אמור עד תחילת פרשת בהר – כל אלה נקראות "תורת כוהנים". ואני שואל לתומי: ריבוננו של עולם! אני ישראל הדיוט בן ישראל, למה לי פרטי המשכן? מה לי ולאפור ולכתונת התשבץ ולכל יתר בגדי הכוהנים? עולה מנחה ושלמים – מדוע אני צריך לקרוא עליהם בתורתי הקדושה?

כדי להבהיר את תימהונו, אביא דוגמא מעולמנו כיום: כאשר אני מבקר אצל רופא השיניים, אני אמנם מעוניין לדעת מה הוא מוצא ומה הוא מתכוון לעשות לשיניי או לחניכיי. אבל לא מעניין אותי באיזה מקדח ישתמש, כיצד יחליפנו באמצע הטיפול ומה יהיה בדיוק החומר המחטא שיכניס לי בתחילת הטיפול ומה טיבה של המשחה שיזדקק לה.
 אם כן, כאשר בית המקדש היה קיים ואני ההדיוט הפשוט צריך להביא קורבן, אלך אל המומחה לדבר, אל הכהן, אגיד לו מה נחוץ לי, והוא יעשה את השאר. פרטי פרטים של מנחת מחבת או מנחת מרחשת, פרטי פרטים של טומאת מצורע ושל נגעי בתים – למה לי?
 מדוע לא הפריד משה רבנו את התורה לחלקים? כל חלק יהווה

מעין חוברת למומחים בדבר: חוברת ללויים לעניין שבט לוי, חוברת לנשיאים לעניינם, ועל הכול: חומש שלם של תורת הכוהנים משרתי בית הבחירה.

נחזור ונשאל, מדוע מערב אותי המחוקק הא-לוהי בכל הדברים האלה? הלוא הם רחוקים ממני כל כך?

דומני שהשאלות טובות הן. אולם הבעיה היא שאין לי תשובה טובה עליהן. חכמי ישראל, כמו הרמב"ם ובעל ספר החינוך, טרחו ועמלו לתת לנו קצת מושג בטעמי המצוות. אבל לחדור לכבשי דרחמנא, מי הוא זה ואיזה הוא אשר יעז לעלות להר קודשו ולפענח את תעלומותיו של בורא העולם נותן התורה?

ואולם, גם אם נבצר מאיתנו להבין את כוונותיו של המחוקק הא-לוהי, נשתדל נא להסיק כמה מסקנות בדיעבד. כלומר, מה היו התוצאות לאחר המעשה, לאחר שניתנה התורה לכל העם – תורה שיש בתוכה חלקים המיועדים לקבוצות מוגדרות?

תוצאה ראשונה: חשיפת גדולי האומה לביקורת כללית. ואבאר דבריי. בימי קדם, בשבטים פרימיטיביים, לקוסמים ולמכשפים הייתה תורה נסתרת. איש לא ידע על סמך מה עושה המנחש את מעשיו, ה"הוקוס פוקוס" של המכשף היה סוד נסתר, איש לא ידע אם הוא מזיף. הוא הדין בכמורה של עובדי עבודה זרה בכנען, בבבל, ביוון. מעשי הכומר שם היו רזי דרזין, איש לא ידע אם הוא עושה את עבודתו נאמנה אם לא.

היודעים אתם איך חגגו הרומאים את ראשית צמיחת החוק הרומי? בשנת 450 לפני הספירה הצליחו מנהיגי ההמונים להוציא מידי הכמרים את יסודות החוק שעד אז היו סודיים ביותר, והם נהפכו להיות נחלת הכלל! זהו החג, היום טוב הגדול, בתולדות המשפט הרומי. בניגוד לסודיות הגמורה של החוק, באה התורה וקובעת את מצוות "הקהל"

– מצווה וחובה על כל ישראל לבוא לירושלים ולשמוע את כל התורה אחת לשבע שנים. וכן מעידים פסוקים כמו: וידבר ה' אל משה לאמר, צו את בני ישראל...

ואצלנו המשנה מספרת: שבעת ימים קודם יום הכיפורים מפרישין כהן גדול מביתו... מסרו לו זקנים מזקני בית דין וקורין לפניו בסדר היום. אתם מבינים? זקני בית דין, הדיוטות שאינם כוהנים, משגיחים על הכהן הגדול, מלמדים אותו את סדר עבודת יום כיפור. וזוהי רק דוגמא אחת. בכלל, חכמי ישראל, היודעים את תורת הכוהנים, עומדים על המשמר לכל יהיו רמאות וסיאוב בעבודת הכוהנים! אם כן, התורה של הכוהנים, של הלויים, של הנשיאים פתוחה לנגד עיני כולנו. הכוהנים אינם איזו קליקה סגורה העושה בבית הבחירה כבשלה, ללא קונטרול, ללא בקרה וללא פיקוח. זוהי תוצאה אחת, והיא חשובה, כי על פי זה נמצינו למדים כי בישראל הייתה נימה דמוקרטית בענייני הפולחן.

תוצאה חשובה אף יותר, המתקיימת בין בזמן שבית המקדש היה קיים ובין לאחר שנחרב, היא לקרב את העם לעבודת הקורבנות, לחבכם עליו כאמצעי דבקות בקדוש ברוך הוא. ריבון העולמים, אתה ציוויתנו להקריב את קורבן התמיד במועדו ולהיות כוהנים בעבודתם ולויים בדוכנם וישראל במעמדם. ועתה בעוונותינו חרב בית המקדש ובטל התמיד ואין לנו כהן בעבודתו ולא לוי בדוכנו ולא ישראל במעמדו. ואתה אמרת "ונשלמה פרים שפתנו". לכן יהי רצון שיהא שיח שפתותינו חשוב ומקובל ומרוצה לפניך כאילו הקרבנו קורבן התמיד במועדו, במקומו וכהלכתו. זוהי תוצאה שנייה, ואף היא חשובה, כי על פי זה נמצאים אנחנו למדים על תחושה דתית של דבקות בה' שהיא מטפחת.

תוצאה זו מובילה לתוצאה שלישית, שהיא לאומית, שגעגועי העם לבית
הבחירה הגדילו את צער הגלות והגבירו את כיסופי הגאולה.

וכן אנו מסיימים כל תפילה ב"יהי רצון שייבנה בית המקדש... ושם
נעבדך..." ,אמן.

פרק ד: עיונים במדעי היהדות

1. לכה דודי

בפירוש זה שיבצתי רבים מפירושי של פרופ' אפרים חזן, המחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן, כפי שהובאו בדף שבועי, שופטים, תשע"א, מס' 930, עמ' 4-6.

תולדות המחבר ר' שלמה הלוי אלקבץ

מקובל, דרשן ופייטן שחי במאה ה-16. כתיבתו ספוגה בקבלה, אך מובאים בה גם דברי הגות ופרשנות מימי הביניים.

אף מכתיבתו השירית עולה ניחוח קבלי. "לכה דודי" הוא הפיוט המפורסם ביותר שכתב, אך לא היחיד. מאז הסידור שנדפס בויניציאה בשנת שמ"ד, הודפס פיוט זה במסגרת קבלת שבת בכל הסידורים. פיוט זה זכה לשבחים גם מפי האר"י.

(על פי אתר "פיוט" <http://www.piyut.org.il/articles/308.html>)

רקע לפיוט

מקורותיו של הפיוט במסכת שבת קי"ט ע"א "רבי חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא. אמר: 'בואו ונצא לקראת שבת המלכה', ובמסכת בבא קמא לב ע"א ע"ב: "רבי ינאי לביש מאניה במעלי שבת, ואמר: 'בואי כלה בואי כלה' " (ויש אומרים בלשון אחר: 'בואו ונצא לקראת כלה מלכתא').

דימוי שבת כמלכה הוא רמז לשכינה, ודימוי שבת ככלה הוא רמז לחיבתה. הדוד הוא כלל ישראל, על פי המדרש בבראשית רבה יא:ט, וכנסת ישראל היא בן זוגה של השבת.

לפיוט תשעה בתים: ראשון, שני ותשיעי עוסקים בשבת, ושאר הבתים עניינם הגולה. הפזמון: "לכה דודי... נקבלה" הוא בן שתי שורות. במקור שורות אלו אינן פזמון חוזר כי אם שני טורי פתיחה הנקראים "מדריך". חז"ל קשרו בין השבת ובין הגאולה, באומרים: "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שחיללו את השבת" (שבת קיט ע"ב), וכן: "אלמלי משמדין ישראל שתי שבתות כהלכתן מיד נגאלין" (שם, קיח ע"א).

הפיוט נתקבל בעולם הספרדי ובעולם האשכנזי. זהו פיוט קל ומובן שזכה ללחנים אין ספור. יש בו קצב וחריזה, וכן מצוי בו אקרוסטיכון של שם המחבר: שלמה הלוי.

השיר מעוטר בפסוקי תנ"ך, בחצאי פסוקים, בשברי פסוקים ובהפכי לשונות הכתובים. לפסוקים נוסף תבלין קל של דברי חז"ל. הפלא הוא שנוצר פסיפס שלם וגאוני שאין מורגשת בו שום מלאכותיות.

חלקי הפיוט השונים

לכה דודי לקראת כלה פני שבת נקבלה – בעקבות רבי חנינא: לקראת שבת, ובעקבות רבי ינאי: כלה.

שמור וזכור בדבור אחד – על פי הגמרא במסכת שבועות כ' ע"ב: "זכור ושמור בדבור אחד" – זכור קודמת לשמור כי היא בספר שמות ושמור בספר דברים. המשורר שינה שינוי קל, לא רק כדי להתחיל את האקרוסטיכון "שלמה" בשי"ן, אלא משום שאנשי הקבלה ראו ב"זכור" רמז ליום השבת, וב"שמור" רמז לליל השבת, והקדים המשורר לילה ליום. השמיענו – נמצא פעם אחת בתנ"ך, שופטים יג:כג.

א-ל המיוחד – רמז ל"שמע ישראל", ה' א-להינו, ה' אחד.

ה' אחד ושמו אחד – על פי זכריה יד:ט.

לשם ולתפארת ולתהלה – עדה"כ (על דרך הכתוב) דברים כו:יט לתהלה
לשם ולתפארת. השינוי מאפשר את שמירת החרוז: לתהלה בסוף
המותאם לתהלה, חמלה, גאלה, וכדומה לכך בסוף כל בית.

לקראת שבת – בעקבות רבי חנינא במסכת שבת.

לכו ונלכה – עדה"כ בישעיה ב:ה.

כי היא מקור הברכה – משחק מילים, רמז למשלי ד:יח יהי מקורך ברוך.
ואף דברי הרמב"ן בפירושו לבראשית ב:ג: "הברכה ביום השבת היא
מעין הברכות והוא יסוד עולם".

מראש מקדם נסוכה – צירוף מקורי מאת המשורר, תהודה לדברי משלי
ח:כג: מעולם נסכתי מראש מקדמי ארץ, וכן השבת קדמה לבריאת העולם
(פדר"א ג), ופירש אחד מאנשי הקבלה שלפני הבריאה הייתה מנוחה,
והשבת אכן קדמה בפועל לבריאה. נסוכה מלשון נסיכות ומלכות.
סוף מעשה במחשבה תחלה – צירוף מקורי מאת המשורר; תהודה
לכוזרי ג:עב, "תחילת המחשבה סוף המעשה" שלא נחקק בשפת האומה
ואילו "סוף מעשה במחשבה תחלה" נתקבל כפתגם נפוץ ביותר.

מקדש מלך – עמוס ז:יג, אבל שם מכוון לעבודה זרה ולמקדשה ואילו
כאן לקב"ה ולמקדשו.

עיר מלוכה – שמואל ב' יב:כו.

קומי צאי – משחק מילים על פי בראשית כא:יח קומי שאי את הנער.

מתוך ההפכה – בראשית יט:כט.

רב לך שבת – על פי דברים א:י, רב לכם שבת.

בעמק הבכא – תהלים פד:ז.

והוא יחמל עליך חמלה – צירוף מקורי מאת המשורר, כנגד קינת ירמיה
טו:ה.

התנערי מעפר קומי – ישעיה נב:ב. עפר הוא דימוי לשפלות שבגלות. **לבשי בגדי תפארתך** – עדה"כ ישעיה נב:א **לבשי בגדי תפארתך ירושלם. עמי** – פנייה לכנסת ישראל. ואף על פי ש"עם" הוא לשון זכר, נקט המשורר לשון נקבה, שכנסת ישראל משולה לרעיה, והקדוש ברוך הוא לדודה.

על יד – באמצעות, **בן ישי בית הלחמי** – משחק מילים עדה"כ שמואל א' טז:יח ראיתי **בן לישי בית הלחמי**. **קרבה אל נפשי גאלה** – תהלים סט:יט.

התעוררי התעוררי – ישעיה נא:יז.

כי בא אורך קומי אורי – עדה"כ ישעיה ס:א **קומי אורי כי בא אורך**, כדי לשמור את החרוז של **אורי עם התעוררי ו-דברי**. ודיבר הכתוב באור הגאולה.

עורי עורי שיר דברי – בישעיה נא:ט ו-נב:א **כתוב עורי עורי**; ובשופטים ה:ב **כתוב עורי עורי דברי שיר** – מסתיים ב-**דברי כהריזה ל-התעוררי ו-אורי**.

כבוד ה' – כבוד ה' הנגלה מסמל את הגאולה השלמה. **עליך נגלה** – עדה"כ בישעיה מ:ה **ונגלה כבוד ה'**, עם ישעיה ס:א **וכבוד ה' עליך זרח**.

לא תבשי ולא תכלמי – עדה"כ ישעיה מה:יז **לא תבשו ולא תכלמו**, וישעיה נד:ד **אל תיראי כי לא תבושי ואל תכלמי**.

מה תשתוחחי ומה תהמי – תהלים מב:יב, מג:ה.

בך יחסו עניי עמי – עדה"כ ישעיה יד:לב **ובה חיסו עניי עמו**. המשורר פונה לכנסת ישראל ולארץ ישראל בגאולתן. המשורר קושר בין ירושלים וכנסת ישראל והשכינה על דרך הקבלה. **ונבנתה עיר על תלה** – ירמיה ל:יח.

והיו למשסה שאסיך – עדה"כ ירמיה ל:טז **והיו שאסיך למשסה**, ונשתנה

כדי להתאים את החרוז של **שאסיך ל-מבלעיך ול-א-להיך**.
ורחקו כל מבלעיך – ישעיה מט:יט **ורחקו מבלעיך** ונוספה מלת כל לשמור על הקצב.

ישיש עליך א-להיך כמוש חתן על כלה – עדה"כ ישעיה סב:ה ומשמש חתן על כלה ישיש עליך א-להיך, כדי לשמור על חרוז המסתיים ב-לה להתאים אותה לסיום כל בית: תהלה, נגלה, גאלה. הפעם החתן הוא הקדוש ברוך הוא, והכלה היא כנסת ישראל.

ימין ושמאל תפרצי – ישעיה נד:ג.
ואת ה' תעריצי – עדה"כ ישעיה כט:כג ואת א-להי ישראל יעריצו.
על יד איש בו פרצי – תחת מנהיגותו של מלך המשיח שהוא מזרע דוד ופרץ בן יהודה. **בן פרצי** ביטוי של המשורר על פי רות ד:יח ובמדבר כו:כ. **ונשמחה ונגילה** – עדה"כ ישעיה כה:ט, תהלים קיח:כד, שיר השירים א:ד **נגילה ונשמחה**, ושינה הסדר כדי לשמור את החרוז לסיום כל בית.

בואי בשלום – עדה"כ שמות יח:כח על מקומו **יבוא בשלום**.
עטרת בעלה – משלי יב:ד. כינוי נאה לשבת שנקראת כלה, והיא עטרה וכתר לראשם של ישראל, שהם בני זוגה.

גם – לא רק בשלום אלא גם **בשמחה ובצהלה** עדה"כ אסתר ט:כו והעיד שושן צהלה ושמחה. היציאה לקראת השבת סמל ודוגמא היא ליציאה אל אור הגאולה, ויציאה זו – יציאה של שמחה היא, והשמחה מתגלית בחלק הגאולה – **"ונשמחה ונגילה"** ובחלק השבת – **"גם בשמחה ובצהלה"**. אווירה זו של שמחה אופפת את כלל התפילה של קבלת שבת הפותחת במזמור **"לכו נרננה"**.

תוך אמוני – מילה הנמצאת רק פעם אחת בתנ"ך שמואל ב' כ:יט אנכי שלמי אמוני ישראל.

עם סגלה – דברים ז:ו, יד:ב.

בואי כלה בואי כלה – על פי רבי ינאי במסכת שבת קע"ט ע"א.

2. כסא רם ונישא

הצירוף "כסא רם ונישא" איננו מופיע בתנ"ך (בניגוד לכמה מפרשים על ישעיה ו') ואף לא בסידור התפילה. נעיין תחילה בפיוט "נשמת כל חי":

"הא-ל בתעצומות עוזך, הגדול בכבוד שמך, הגבור לנצח והנורא בנוראותיך, המלך היושב על כסא רם ונישא" (נוסח אשכנז).

לכאורה המקור הוא כסא רם ונישא שנאמר: בשנת מות המלך עזיהו ואראה את א-דני ישב על כסא רם ונישא (ישעיה ו:א). ואולי המקור אינו אלא על פי ישעיה נז:טו: כי כה אמר רם ונישא? כשממשיך הפייטן של "נשמת": "שוכן עד מרום וקדוש שמו", הרי ברור שאין כוונתו לישעיה ו' כי אם לישעיה נז, שנאמר מפורשות: שכן עד וקדוש שמו, מרום וקדוש אשכון וגו'. ושם "רם ונישא" מוסב אל הקדוש ברוך הוא ולא אל כסא. וישעיה ו' מה יהא עליו? כבר קדמה המסורה והפרידה בין "כסא" טפחא ובין "רם ונישא", לאמר: אין רם ונישא מתארים את הכסא לפניהם כי אם את א-דני היושב על כסא. והוא הדין ב"נשמת": הא-ל בתעצומות עוזך... המלך היושב על כסא, המלך הוא רם ונישא ולא הכסא. וכבר עמד על כך בעל סידור "רינת ישראל" (שלמה טל) והכניס פסיק בין היושב על כסא, ובין רם ונישא.

וכן כתב בעל אוצר התפלות: "שוכן עד" הוא דבוק למעלה ממנו, ר"ל המלך היושב רם ונישא שוכן עד, והוא עשה (ישעיה נז:טו)".

וכן ב"עזרת אבותינו" אנו אומרים "רם ונישא, גדול ונורא..." כל התארים מוסבים אל הקדוש ברוך הוא – בשום מקום לא אל הכסא.

הוא אשר אמרנו: אין כסא רם ונשא לא בתנ"ך ולא בסידור התפילה. ואף על פי כן, הורה בעל אוצרות התפלות (וכן בכל הסידורים האשכנזיים): "ברוב קהילות פולין מתחיל הש"ץ 'הא-ל' בכל שלושת הרגלים. אבל בכל מקום בראש השנה וביום הכיפורים מתחיל 'המלך היושב'. לפי שהקדוש ברוך הוא יושב בדין. ובכל שבתות השנה מתחיל הש"ץ 'שוכן עד'."

נשאלת השאלה: בכל השבתות למה להפסיק את דברי הכתוב: "המלך היושב על כסא רם ונשא", ואז לפתוח ב: "שוכן עד מרום וקדוש שמו"? כביכול משמע שהכסא הוא רם ונשא (כדעת כמה מפרשים לישעיה ז ובניגוד להצעתו). ויש לעיין אם אין כאן איזו השפעה קבלית.

יש כמה דוגמאות שנקט הפייטן פירוש לפסוק בתורה, שלא לפי פשוטו, כגון:

(א) תהלים כ:י שיש המפרשים את פשוטו של מקרא: ה' הושיעה המלך, יעננו ביום קראנו, הדומה למה שכתוב לפניו: כי הושיע ה' משיחו (שם, פסוק ז, על פי היש אומרים של ראב"ע לפסוק י').

(ב) "אני ה' א-להיכם אמת" שהוא צירוף מלאכותי של ירמיה י: עם במדבר טו:מא.

(ג) יצירת "פסוק" מלאכותי, כמו: ה' מלך, ה' מלך, ה' ימלך לעולם ועד.

(ד) קטיעת פסוק שמות לד:ז והשמטת: לא ינקה פקד עון אבות וגו'.

(ה) נגד הכלל: כל פסוקא דלא פסקיה משה לא פסקינן אנן: וסלחת לעווננו ולחטאתנו ונחלתנו, או הודו על ארץ ושמים.

3. חלוק הרמב"ם על חבריו

להלן אביא מבחר מהדעות המיוחדות שבהן החזיק הרמב"ם, ואשר נוגדות השקפות שהיו מקובלות אצל רוב הראשונים בני דורו.

אנו מדגישים כאן ציון ייחודיות הרמב"ם באמונות ודעות, לא בצחות העברית שלו, לא בסדר המופלא בכתביו ובכישרון הארכיטקטוני שלו, ולא בידיעתו המדהימה בתורה, בפילוסופיה וברפואה של ימיו. כמו כן שיטותיו ההלכתיות המיוחדות שלו – הלא לכל ראשון יש שיטות שונות בסוגיות הלכתיות רבות – אינן נרשמות. חוץ מאשר בענייני מדע (במיוחד, בשלילת קיומם וכוחם של שדים), לא חלק הרמב"ם על חז"ל, אלא נתן לדבריהם פירוש מקורי. לעיתים רחוקות הוא טען שדברי התלמוד או המדרש הם דעת יחיד ואינה מחייבת.

א) עבודה זרה שנתפסה בתורה ובהרבה מקומות בתנ"ך בעיקר כבגידה בה' (כגון: ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זנים אחרים; וכן הושע, ישעיה א:כא איכה היתה לזונה קריה נאמנה, ישעיה ה:ב ויקו לעשות ענבים ויעש באשים. ראה גם ישעיה כח:ז. וירמיה ב: ג, ועוד, ובמיוחד יחזקאל), הוכרזה אצל הרמב"ם כטעות גסה.³¹ אכן, עבודה זרה כטעות נמצאת גם בתנ"ך: ירמיהו משתמש בביטוי ויהבלו וציין את "ההבל" בעבודה זרה. יש גם מקומות בישעיהו, חלק שני: מד:ט-כ.

31. Moshe Halbertal and Avishai Margalit, *Idolatry* (Harvard University Press, 1992)

- (ב) אמונה בגשמיות ה' (בניגוד ל"אין לו דמות הגוף ואינו גוף"), שתמיד נתפסה כטעות הוכרזה אצל הרמב"ם ככפירה אפיקורסות, ואפילו המאמין כך בשוגג! (הל' תשובה ג:ז).
- (ג) רוב הראשונים היו בדעה שהאדם הוא נזר הבריאה (כן משמע לכאורה מן המדרש); הרמב"ם – האדם הוא הבורג החשוב ביותר בבריאה, אבל רק בורג... ואולי פחות.
- (ד) רוב הראשונים סוברים כי האדם הוא במרכז התעניינותם של כתבי הקודש, וכל הברואים נבראו כדי לשרת את האדם (כן משמע לכאורה מחז"ל); לעומת זאת הרמב"ם סובר כי הקדוש ברוך הוא הוא במרכז התעניינותם של כתבי הקודש, וכל נברא הוא תכלית בפני עצמו שאינו זקוק להצדקה כמשרת את האדם (מו"נ ג:יג; וראה: Y. Leibowitz, *The Faith of Maimonides*, pp. 26–28).
- (ה) חוץ מאצל משה רבנו, כל הנבואות נתקבלו הן דרך חלומות או דרך מלאכים (מו"נ ב:מב).
- (ו) אצל ראשונים רבים: ימות המשיח מביאים לתחיית המתים שהיא, גופות ללא זיקה לצרכים גופניים, עולם הבא. אצל הרמב"ם אין בין העולם הזה לבין ימות המשיח, אלא שעבוד מלכויות בלבד, אין נסיות במלך המשיח (הל' מלכים יא:ג, יב:א-ב); תחיית המתים לחוד, לאחריה ימותו אלה שקמו לתחייה כמו נפש כל חי; עולם הבא הסופי הוא עולם הנפשות. ממילא, אליבא דרמב"ם ימות המשיח לחוד, תחיית המתים לחוד ועולם הבא לחוד. וכן אנו אומרים ביוצר לשבת: אין כערכך ה' א' בעולם הזה – לחוד, ואין זולתך לחיי העולם הבא – לחוד, אפס בלתי לימות המשיח – לחוד, ואין דומה לך מושיענו לתחיית המתים – לחוד... כשיטת הרמב"ם.
- (ז) חז"ל בענייני מדע היו בני זמנם, ומותר לחלוק עליהם, אין דבריהם מחייבים דורות מאוחרים יותר.

(ח) מפשוטם של חז"ל ולפי דעת רוב הראשונים, כישוף הוא אפקטיבי, אבל ישראל קדושים עם ה' נצטוו: תמים תהיה עם ה' א-לוהיך – להם אסור. לפי הרמב"ם, האמונה בשדים ובכישוף היא שטות, ולכן נאסרו עלינו (הל' עבודה זרה יא:טז; סה"מ ל"ת סימנים ל"א ול"ב), ואסטרולוגיה היא שקר וכזב.

(ט) תלמיד חכם, למדן תלמודי, בעל הדעות הנכונות שאותן רכש דרך המסורת ללא עיון וללא מחקר מדעי-פילוסופי "אינו רואה את פני המלך" (מו"נ ג:נא). חוץ משתי הקבוצות הראשונות, הנמשל בכל יתר הקבוצות הוא תלמידי חכמים בני תורה; Kellner, *Maimonides*; on *Human Perfection*, pp. 13–33.

(י) תורת "ירידת הדורות" מסויגת: היא לא מהותית אלא פרי גורמים היסטוריים שכליים (קלנר). הערה זו אמנם אינה מוכיחה כלום, אבל בכל זאת הערה מעניינת היא. וראה: עלי שור, חלק שני, "מערכת התורה", פרק שנים עשר: "הדורות בתורה", עמ' קכח-קלב – מלא וגדוש במאמרי חז"ל על ירידת הדורות (עם הערותיהם של הרמב"ם, המהר"ל והגר"א).

בכל עושר המקורות נדם הרמב"ם בעניין "ירידת הדורות". וכי מקרה הוא?

(יא) תיאורטית-עקרונית יכול גוי להגיע לדרגת נבואה. בוודאי הוא יכול להגיע למדרגה שיש לו חלק לעולם הבא (קלנר).

(יב) טעם מצוות הקורבנות: השלמה עם הפסיכולוגיה "הפרימיטיבית" של אבותינו.

(יג) "עין תחת עין" על פי טעמו המקורי בתורת משה הוא "ממש" (מו"נ ג:מא).

(יד) הרמב"ם חלק על אותם הראשונים שראו בגאונים סמכות מיוחדת, של תקופה מיוחדת (הקדמה למשנה תורה). גם הרא"ש היה בדעה שניתן לחלוק על הגאונים.

(טו) הרמב"ם לימד שאסור לרבנים לקבל משכורת (פירוש לאבות ד:ז).

טז) ריה"ל והזוהר (וכן משמע מכמה מאמרי חז"ל, אם כי לא מכולם) מלמדים שיש הבדל איכותי בין ישראל לעמים, בדומה להבדל בין האדם-המדבר ובין בעלי החיים. לא כן אצל הרמב"ם. בחירת ישראל נובעת ממתן תורה וקבלתה, ולא משום איזה אופי גזעי שבישראל (קלנר).

4. האומה הישראלית – הדגשים אחדים

(א) כאשר אנו באים לסכם על רגל אחת את תרומת היהדות לתרבות העולם, יש לציין נקודות אלו: [1] מונותאיזם אתי בכלל ועשרת הדברות בפרט. [2] דמוקרטיזציה של דעת. בעוד החכמה בקרב עמים רבים הייתה נסתרת, נחלתם הבלעדית של הכמרים, ומוסתרת מהעם, תורת ישראל שאפה, עודדה וציוותה על התפשטות חכמתה: מצוות תלמוד תורה על כל ישראל, מערכת המשפט הייתה פתוחה לכל שכבות העם (ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם), הקהל, יהושע בן גמלא, וכדומה.

(ב) ברור כי החברה היהודית לדורותיה היא חברה שוביניסטית. אבל חשוב לציין כי היא שונה מיתר החברות השוביניסטיות: אין החברה היהודית מאופיינת בטיפוח הכוח הפיזי ובהערצת האלימות – כפי שמתברר מסקירה היסטורית של תרבויות העולם. בעיני העם הנבחר בחירתו מתבטאת לא בכיבוש עמים אחרים ושיעבודם לו, כי אם במתן תורה ומצוות מצד א-לוהיו. בתפילה הנאמרת בכל החגים מופיע הרעיון המרכזי: "אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו ורצית בנו, ורוממתנו מכל הלשונות". ההסבר לכך נפתח בו"ו הביאור: מה פירוש הבחירה? "וקדשתנו במצוותיך, וקרבתנו מלכנו לעבודתך ... ותתן לנו ה' א-לוהינו באהבה מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון".

נשאלת השאלה: האם זהו אידיאל, או אולי זה פרי האין־אונים של האומה בפני כיבושם של עמים החזקים ממנו? ואולי זה אידיאל המופנם על ידי השתעבדות ישראל לשבעים הזאבים? ברם, תהא

התשובה אשר תהיה, גם כיום וגם כבר לפני אלפיים שנה – אלה הם פני השוביניזם היהודי.

(ג) בעוד שעמים רבים ראו את עצמם כצאצאי מלכים אלוהיים (למחצה ולשליש), עם ישראל ראה את ראשיתו במדבר, ללא מלך וללא מדינה. ויתרה מזו, העם הוא שיצר את המלוכה. המסקנות מכך טעונות עיון, הסבר וניסוחן של ההשלכות.

(ד) ידועים: [1] הסדר המחושב להפליא של משנה התורה לרמב"ם, ו[2] אהדתו העילאית של הרמב"ם לגרים. למשל, באיגרתו לעובדיה הגר הרמב"ם רואה את הגר (הנולד בבערות ויושב בחושך לפני שראה את האור) קשור ישיר לקב"ה ואיננו זקוק כמונו לקשר אל הא-ל דרך האבות ("א-לוהי אברהם" וכדומה). נשאלת השאלה: למה לא הכניס הרמב"ם את הלכות גרים אל תוך ספר המדע (בהלכות יסודי התורה או בהלכות עבודה זרה) או, לכל הפחות, אל תוך ספר האהבה. לא מצא הרמב"ם מיקום מתאים יותר מאשר הלכות איסורי ביאה? אתמהא. ואולי יש לומר שאמנם מבחינה תיאורטית הגר הוא נעלה ביותר, אבל מבחינה מעשית (והלא משנה תורה חובר לצרכי עם ישראל עצמו) השאלה הראשונה: כיצד בא הגר לקהל ה'? היא המעסיקה את הנשר הגדול כפוסק הלכה. ואולם, הרמב"ם עצמו כתב בהקדמתו לספר מדע ("מנין המצוות – פרטי הספרים") על ספר חמישי את הדברים האלה:

אכלול בו מצוות של ביאות אסורות ומצוות של מאכלות אסורות, לפי שבשני העניינים האלו קדשנו המקום והבדילנו מן האומות, בעריות ובמאכלות אסורות; ובשניהם נאמר: ואבדיל אתכם מן העמים, אשר הבדלתי אתכם מן העמים. וקראתי שם ספר זה: ספר קדושה.

והדברים נהירים.

5. השופט כל הארץ לא יעשה משפט?!

בבבא מציעא נט ע"ב מסופרת האגדה של "תנורו של עכנאי". האגדה הזאת חשובה מאד בהשלכותיה בהגות ההלכתית. אנחנו נעמוד על נקודה קטנה אחת.

האגדה נסבה סביב מחלוקת בין רבי אליעזר הגדול ובין החכמים בראשם רבי יהושע, שני אלה היו תלמידיו המובהקים של רבן יוחנן בן זכאי ורבותיו המובהקים של רבי עקיבא. ובכן, עסק לנו עם גדולי דורם. במחלוקת זו, רבי אליעזר טיהר איזה תנור מיוחד ("של עכנאי") ורבי יהושע והחכמים טימאוהו. כהוכחה לצדקת דעתו גייס רבי אליעזר כמה הוכחות ניסיות; החכמים דחו את אותן ההוכחות. לבסוף, גייס רבי אליעזר את הקב"ה לאשר את צדקת עמדתו: "מן השמים יוכיחו". יצאה בת־קול ואמרה: "מה לכם אצל רבי אליעזר שהלכה כמותו בכל מקום?" עמד רבי יהושע על רגליו ודחה את הבת־קול, לאמר: לא בשמים היא (דברים ל:יב). כלומר, אין אנו משגיחים בבת־קול, אין לבת־קול לא כוח ולא סמכות להכריע בענייני הלכה.

יחיד (רבי אליעזר) ורבים (רבי יהושע עם החכמים) – הלכה כרבים. אכן, הלכה היא שאין משגיחים בבת־קול.

האגדה ממשיכה הלאה עם עניינים נוספים, אבל אנו ענייננו לקושייה שהעלו שני ראשונים קדמונים מצפון אפריקה: אם ההלכה היא שאין להשגיח בבת־קול, איך העזה הבת־קול להשמיע את דבריה ולעבור על פסק ההלכה?

התייחס רבנו חננאל לשאלה הזאת, והשיב שבאמת הבת־קול לא יצאה; הכול היה חלום אצל אחד החכמים. רבנו ניסים גאון תירץ אחרת: באמת

יצאה הבת־קול כי רצה הקב"ה לנסות את החכמים: האם יעמדו על עקרונותיהם (שאינן להשגיח בבת־קול) או ייכנעו?

תשובותיהם של רבנו חננאל ושל רבינו נסים גאון במקומן עומדת. ואני ברצוני לבדוק את השאלה: מהי משמעות ה"שאלה" אליה התייחסו? אנסח את תמייתי אחרת: האם הייתה עולה שאלה כזאת בלב יווני? הלא המיתולוגיה היוונית מלאה בסיפורי אלים, כוחות עצמאיים, אלילים יריבים בינם לבין עצמם הפועלים בשרירות לבם, ללא זיקה לסדר, ללא תשומת לב לחוקיות. יווני לא היה יכול לערער על אל הסוטה מן הדין – אצל אלילי היוונים אין דין!

אבל חכמי ישראל, האמונים על תורת המונותאיזם האתי, שיש א-לוה אחד הנותן תורה אחת עם דינים ברורים, להם נאה ולהם יאה להקשות: איך זה שא-לוהינו איננו דבק בכללים ושומר חוק? ושמא תשאל: וחכמי ישראל גופם איך הניחו שהקב"ה שומר חוק? יש להשיב: מקרא מלא הוא, שנאמר: השפט כל הארץ לא יעשה משפט? (בראשית יח:כה). כאשר עומד הקב"ה להפוך ולהשמיד את סדום, מתנגד אברהם: חלילה לך! "ריבוננו של עולם", הוא מוחה, "אתה לא יכול! הלא אם תעשה כדבר הזה תימצא מעניש וממית את הצדיקים של סדום יחד עם הרשעים. והרי המתת צדיקים וענישתם הן נגד דין תורה. האם אתה, שופט כל הארץ, לא תעשה משפט!?"

אכן, בורא עולם, ריבון כל המעשים, הוא כביכול תחת החוק, הוא שומר מצוות, הוא מתפלל, הוא מניח תפילין (כאשר מצאו הנוצרים את דברי הגמרא שהקב"ה מניח תפילין, לא הבינו את הדברים, והאשימו את חכמי התלמוד בגידוף ובחירוף).

והנה, אם שלטון החוק שייך אפילו אצל מלך מלכי המלכים, קל וחומר בן בנו של קל וחומר שהוא שייך גם למלך ישראל המולך על עמו. גם מלך צריך לדבוק בכללים ולשמור חוק. בימי הביניים, בין מלכי אירופה היה הכלל הפוך: *Princeps legibus solutus est*, לאמר: באשר לחוקים המלך משוחרר מהם, הוא איננו תחת החוק. לואי הארבעה-עשר של

צרפת הצהיר: *l'état c'est moi*, אני המדינה. אתם הנתינים, אתם חייבים לציית לחוק, ואילו אני למעלה מהכללים.

לא כן מלך ישראל. מלך נואף אשה נשואה (ניאוף לא היה נדיר בין מלכי קדם), הנביא גוער בו, ממשיל לו את משל כבשת הרש, מראה לו את השפלות במעשיו (לפני מלכי קדם מעולם לא התייצב "חצוף" כזה לנזוף בהם). ומה תגובת המלך? הוא איננו הורג את הנביא, אדרבה, הוא מודה על צדקת התוכחה, הוא נכנע ואומר: "חטאתי". מלך שני גוזל את כרמו של אדם אחד במלכותו, מביימים משפט שבו מאשימים את בעל הכרם בפשעים חמורים וממיתים אותו. נכנס המלך לכרם כדי ליהנות מה"קניין" שאך קנה. ולפתע מופיע אליהו הנביא בפניו בכרם, וצועק: "הרצחת וגם ירשת?!" בפני ההרשעה הזועמת של הנביא נכנע המלך. הוא מודה ומתוודה על העוון שבירו.

איך זה שמלכים אלה נכנעים? כי מלכי ישראל המה, ובישראל שריר וקיים שלטון החוק.

אכן, השופט כל הארץ לא יעשה משפט?!

6. י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן

על י"ג המידות יש ספרות ענפה. בהצגת הנושא כאן אין התייחסויות היסטוריות-בלשניות-מדעיות. הדגש כאן הוא בעיקרו פדגוגי; זהו ניסיון לבדוק את המידות מההיבט ההגיוני-לוגי.

יש כמה נוסחאות של כללי פרשנות ("מידות") אשר על פיהם מפרשים (דרש-פרש) מלים או פסוקים בתורה שבכתב. התנא רבי ישמעאל ניסח שלשה עשר כללים כאלה. נבדוק כמה מהם.

ברבריי הבאים איני מתיימר למקוריות. דבריי מבוססים על "Rules of Interpretation" בספר: Philip Birnbaum, *A Book of Jewish Concepts* (Rev. ed.; New York: Hebrew Publishing, 1975), pp. 331-335

1. קל וחומר – אם נמצאים שני דברים (שני דינים או שני מוסדות) ואחד הוא קל ביחס לשני, ניתן להסיק מסקנה שיש בשני-החמור וליישמה לגבי הראשון-הקל (ולהיפך). להלן דוגמא אשר תבהיר את הכלל. בתורה "סתם חג" קל הוא בהשוואה ליום הכפורים; למשל, יש מלאכות האסורות ביום בכפורים שהן מותרות בסתם חג. נמצא שחג הוא "קל" ויום כפור הוא "חמור".

ולכן, אם יש איזו מלאכת עבודה שהיא אסורה בחג (כגון, כתיבת אותיות), היא בוודאי תהיה אסורה ביום הכיפורים. ולהפך, אם יש איזו מלאכה המותרת ביום כפור החמור (כגון, עניבת עניבה), היא בוודאי תהיה מותרת בסתם חג.

2. גזירה שווה – מילה שמשמעותה בספק במקום אחד תתפרש על פי אותה מילה הנמצאת במקום אחר אשר בו המשמעות ברורה. להלן דוגמא. בשמות כא:ב כתוב: כי תקנה עבד עברי. פירוש "עבד

עברי" מצוי כאן בספק: האם הוא עבד שהוא עברי או אולי הוא עבד גוי השייך לאיש עברי. ובדברים טו:יב כתוב: כי ימכר לך אחיך העברי, הרי כאן הדברים מובנים, "עבד עברי" הרי הוא "עבד שהוא עברי".

3. בנין אב או מה מצינו – עקרון כללי, כפי שהוא מובע בדין אחד או בשני דינים בתורה, שייך בכל הדינים בתורה הדומים לו. לדוגמא, מדברים כד:ו, לא יחבל רחים ורכב כי נפש הוא חובל, אנו למדים שאסור לקחת מצרכי אוכל כמשכון על חוב.

4. כלל ופרט – כאשר התורה כותבת ביטוי כולל ואחריו ביטוי מפרט ומצמצם, הפירוט הוא ההגדרה הבלעדית להכללה. למשל: ויקרא א:ב קובע: אדם כי יקריב מכם קרבן לה', מן הבהמה [מלה הכוללת כל בעל חיים] מן הבקר [בהמה גסה כמו פרה ושור] ומן הצאן [בהמה דקה כמו עז וכבש] תקריבו את קרבנכם [שתי מילים המפרטות]. דרך הפרשנות הנובעת ממבנה חקיקה כזה היא: "כלל ופרט – אין בכלל אלא מה שיש בפרט" וכאן, התורה קובעת שאין להקריב לה' אלא בקר וצאן.

5. פרט וכלל – אם החקיקה בנויה כך שההכללה באה אחרי הפירוט, דרך הפרשנות היא: "פרט וכלל – נעשה הכלל מוסיף על הפרט". לדוגמא, שמות כב:ט קובע: כי יתן איש אל רעהו חמור [פירוט] או שור [עוד פרט] או שה [ועוד פרט] וכל בהמה [מלה הכוללת כל בעלי החיים] לשמר – החוק המובא חל על כל בעלי החיים, הפירוט לא בא אלא כדי להדגים.

6. כלל ופרט וכלל – ב"כלל ופרט" ראינו שהפרט מגדיר ומצמצם את הכלל. ב"פרט וכלל" ראינו שהכלל מגדיל ומרחיב את הפרט. ב"כלל ופרט וכלל" יש גם הרחבה וגם צמצום, ולכן דרך פרשנות זו קובעת: "כלל ופרט וכלל – אי אתה דן [מפרש] אלא כעין הפרט" – הכלל מוסיף, אבל אין ההוספה בלי גבול (כמו ב"פרט וכלל"); ההוספה צריכה להיות דומה בטבעה לפרט או לפרטים.

לדוגמא, שמות כב:ח קובע על מי שטוען טענת גניבה [בפיו – לא רק אדם הגונב גניבה גסה בידיו] גם הוא משלם תשלומי כפל: על כל דבר פשע [כלל]: על שור על חמור על שה על שלמה [פרטים] על כל אבדה [כלל] ... דרך הפרשנות הזאת מוסיפה על ארבעת הפריטים הרבה דברים הדומים להם. אבל ההוספה מוגבלת ואינה כוללת מקרקעין ושטרות – יצאו מקרקעין כי הפירוט מזכיר רק מיטלטלין, ויצאו שטרות כי הפירוט מזכיר רק דברים שגופם ממון. **7. דבר שהיה בכלל** – יש מצב שתוכן הכלל אינו מבואר כל צורכו. והנה, יש פרט בתוך אותה הכללה שהוא אכן מבואר. ביאורו של הפרט מאיר את תוכנו של כל הכלל. את המידה הסבוכה הזאת נציג בשני שלבים. **שלב א':** בדברים טז:ח כתוב: ששת ימים תאכל מצות; ואילו בשמות יג:ו (ובעוד מקומות בתורה) כתוב: שבעת ימים תאכל מצות. מספר שמות אנו רואים כי היום השביעי היה בכלל שבעת הימים שאוכלים מצות, ולכאורה חובה היא לאכול בו מצות. ברם, מספר דברים אנו רואים שהיום השביעי איננו כלול (הלא כתוב: ששת) בשבעת הימים, ואין אם כן חובה לאכול בו מצות. **שלב ב':** "דבר שהיה בכלל [יום השביעי שהיה בכלל שבעת הימים] ויצא מן הכלל [כי כתוב ששת, הלא הוא לא יצא סתם אלא בוודאי] ללמד, לא ללמד על עצמו יצא [שאכילת מצה ביום השביעי איננה חובה כי אם רשות] אלא ללמד על הכלל כולו יצא [שאכילת מצה בכל שבעת הימים היא רשות]. ההיגיון במידה הזאת יובן על ידי דוגמא: אתה רואה מצעד ואינך יודע לשם מה צועדים. אתה ניגש לאחד הצועדים ושואל אותו: "למה אתה צועד?" והוא עונה: "לכבוד יום העצמאות." אתה מיד מסיק שכל הצועדים צועדים לכבוד יום העצמאות. מה הבסיס למסקנתך? כי הצועד אשר אותו שאלת היה בכלל כל הצועדים, ואתה הוצאת אותו מן הכלל לשאול רק אותו. אבל התשובה שהשיב איננה מבארת למה רק הוא צועד (תשובתו לא יצאה רק ללמד על עצמו) כי אם על כל כלל הצועדים.

8. **דבר הלמד מעניינו** – לומדים את תוכנו של דין מתוך הקשרו לדינים הקשורים לו. לדוגמא, כתוב בשמות כא:יג: לא תגנב – ואינני יודע אם הכוונה במצווה זו לגניבת ממון או לגניבת נפשות. והנה סמוכות למצוות לא תגנב (באותו פסוק בעשרת הדברות) מצוות לא תרצח ולא תנאף. האיסורים במצוות אלה גוררים עונש מוות. הרי אנו מסיקים שכאן לא תגנב עוסקת אף היא במין גניבה הגוררת עונש מוות, היינו גניבת נפשות.
9. **שני כתובים המכחישים זה את זה עד שיבוא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם** – למשל, שמות כ:כ: וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר – משמע שהקב"ה ירד אל ההר. אבל בדברים ד:לו כתוב: מן השמים השמיע את קלו. הא כיצד? הכתוב השלישי שמות כ:יט מכריע: כי מן השמים דברתי עמכם – מלמד שהרכין הקב"ה שמי השמים העליונים על הר סיני ודבר "עמהם" – לא השמים במקומם ולא הר סיני לבדו אלא השמים ירדו אל ההר ומשם דיבר הקב"ה.

7. אנה מועדות פניך?

כבר העמיד אותנו ר' ירוחם (חבר מאמרים [דעת חכמה ומוסר ח"א] סימן ס"ט) על הניגוד בין המרגלים, נשיאים גדולי האומה, אשר נכשלו והכשילו כישלון חרוץ (פ' שלח) לעומת רחב הזונה, גויה פשוטה בשפל המדרגה החברתית הזוכה להציל את עצמה ואת משפחתה (בהפטרות שלח). רחב, לפי חז"ל, נישאה ליהושע בן נון וממנה יצאו שמונה נביאים. איך זה יכול להיות? אצולה עברית מסכלת את השאיפות הנעלות של עמה; ואילו אישה שפלה ערה להן, מטפחת אותן ומקדמת אותן? מסביר ר' ירוחם שבתוך לבם של המרגלים־הנשיאים התקנן ריקבון מוסרי־דתי־אישי – בגדר הבא ליטמא – ואילו אצל רחב הייתה מוסתרת פנימיות טהורה, המאמינה בה' ובזוהר העתידי של ישראל (כי ה' א-להיכם הוא א-להים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת). הריקבון מוליך להידרדרות ואילו טוהר הלב מוליך להתעלות נפשית.

ובשמו של ר' חיים משה שפירא, מנהיג המפד"ל, מסרו לי את קושייתו. ליל כל נדרי, אדם שבע ומבושם, בטנו מלאה והוא עטור בקיטל; והוא מצווה להצהיר בקול: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" כמו המלאכים. ואילו במוצאי יום הכיפורים עייף ותשוש הוא מרוב תפלה, חיוור וחלוש מחוסר אכילה ושתייה – טהור ממש כמו מלאכים – אבל את "ברוך שם" הוא אומר בלחש ככל השנים. הא כיצד? והשיב ר' שפירא: בליל כל נדרי אמנם הוא שבע ומבוסם, אבל לבו פונה כלפי מציאות של תפילה וצעקה, אל טיהור הלב ואל המלכת הקב"ה – פניו, כפני מלאכים, מועדות כלפי יום של רוחניות. אבל במוצאי היום, אמנם

הוא חיוור ותשוש, אבל פניו לחול, לחיי יומיום, למשא ולמתן; הרוחניות מאחריו. כמלאך כבר איננו!
עיקר השאלה היא אפוא: אנה מועדות פניך? לא "באשר הוא שם" כי אם: באשר הוא פונה.

פרק ה: משא ומתן בתורה

1. קיום דאורייתא הנקבע על ידי החכמים

לפעמים מנסחת התורה חיוב מצווה בצורה כללית. באים חז"ל בעקבותיה ומגדירים איך בדיוק לקיים אותה מצווה. נשאלת השאלה: האם נשאר המצווה בצורתה המקורית, בעינה, או האם היא הופקעה, ומי שאיננו מקיים את המצווה על פי הוראות החכמים לא עשה ולא כלום? לכאורה, העובר על הוראות החכמים עבר על דרבנן, אבל עדיין יש בידו קיום מצווה דאורייתא. למשל:

(א) ולעבדו ככל לכם – קובע הספרי: איזוהי עבודה שבלב? תפלה. ופסק הרמב"ם שספרי זה איננו סתם אסמכתא; אדרבה, תפילה דאורייתא. ברם, באו אנשי כנסת הגדולה וקבעו חיובי שחרית, מנחה, מעריב; והפוגע בחיובים אלה לא קיים מצוות תפילה מדבריהם. ברם, אם בכל זאת אמר: "המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי... ברוך אתה ה' הגומל חסדים טובים לעמו ישראל",³² מצוות תפילה דאורייתא בידו. תקנת החכמים לא הפקיעה את הדאורייתא מידו.

(ב) האוכל לחם והודה לקב"ה על אכילתו, ברכת המזון מדרבנן אין בידו, אבל יצא ידי ברכת מזון דאורייתא.

32. כעצת הגר"י קמינצקי לנשי ישראל המטופלות בילדים ואין להן פנאי להתפלל כתקנת החכמים.

- (ג) המזכיר בפיו פעם אחת בשנה ביום כלשהו מה שעשה עמלק, יצא ידי חובתו דאורייתא, אבל דרבנן לא קיים אלא אם כן הזכיר בציבור מתוך ספר תורה בשבת זכור או בשבת כי תצא.
- (ד) צריך עיון מהו החיוב דאורייתא של נשיאת כפיהם של כוהנים ואף שלא עשה כן בצורה שקבעו החכמים, היינו שלא כחלק מסדר התפילה.

לאור העיקרון שחכמים לא נתכוונו להפקיע בהוראותיהם את הקיום דאורייתא, צריך עיון. במסכת סוכה ב:ז מצאנו שמצאו הזקנים את רבי יוחנן החורני יושב ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית ואמרו לו: אם כן היית נוהג, לא קיימת סוכה מימך – משמע שהעבירה על האופן שהורו החכמים איך יושבים בסוכה ("שמא יימשך אחר שולחנו") מפקיעה את קיום מצות הסוכה! ויש מפרשים,³³ כי לא קיימת מצוות סוכה כראוי וכמצוות חכמים, אבל מדאורייתא כן יצאת ידי חובתך (ר"ן, ריטב"א, חידושי הרשב"ץ לברכות יא ע"ע, תפארת ישראל). אבל יש מפרשים (תוס' ריש סוכה, ג ע"א, חכמת שלמה קלוגר, או"ח, סי' תרל"ד, מהרש"ם לסוכה ג ע"א בשם ספר אחד) שלא קיימת מצוות סוכה מימך כלל ואף דאורייתא. ונשאלת השאלה: לפי הדעה השנייה (של תוס' שהחכמים הפקיעו את מצוות סוכה דאורייתא ממי שעבר על גזירתם ואכל בלי שולחנו בסוכה): מאי שנא מכל יתר המצוות דאורייתא שהורו חכמים דרך מיוחדת לקיומם שלא הפקיעו את הדאורייתא ממי שלא ציית להוראתם? ויש אומרים שרבנן הבאה כגזירה להרחיק אדם מן העבירה כן מפקיע את הדאורייתא (אחרת, מה הועילו חכמים בגזירתם?!). ברם, קשה כיצד יפרנס תירוץ זה את מסכת ברכות א:א "כל מה שאמרו חכמים 'עד חצות' מצותן עד שיעלה עמוד השחר... אם כן, למה אמרו חכמים: 'עד חצות' כדי להרחיק את האדם מן העבירה" (עיין רבינו יונה על

33. מכאן ואילך נעזרתי ע"י ה"ר צבי טאובר נ"י.

ההיא דברכות). ויש להבדיל בין גזירה דרבנן שהעובר עליה (כגון הקורא שמע אחרי חצות) אין מעשה עבירה בידו, ובין גזירה דרבנן שהעובר עליה מעשה עבירה (דרבנן, כגון האוכל בסוכה ואין השולחן בתוך הסוכה) בידו (מפי בני אפרים נ"י). לדוגמא: בראש השנה החל בשבת, אדם תוקע – ואף על פי שעבר על איסור דרבנן, היעלה על הדעת שקיום תקיעת שופר דאורייתא בידו?! ודוק.

ואפשר לעיין עוד במשנה ברורה סימן תרפ"ה ורבינו יונה על הדף הראשון של הרי"ף מס' ברכות.
וע"ע בפרי מגדים: פתיחה כללית, חלק שלישי, אות ז; ססי' קפ"ז; סי' קפ"ד, א"א, סק"ח. ועל הקול: שדי חמד, מערכת המ"ם כלל נ"ט.

2. בעניין ברכת התורה (למי שנדדה שנתו בלילה)

בשולחן ערוך או"ח מז:יא מופיעה מחלוקת אם שינת קבע ביום על מיטתו אי הווי הפסק. טור בשם תשובת הרא"ש קובע דהווי הפסק. ולכן הקם משינת קבע ביום ורוצה ללמוד תורה, חייב לברך את ברכת התורה. אגור בשם אביו קובע דלא הווי הפסק, ואינו צריך לברך את ברכת התורה. וכן נהגו.

וכתב הר"ר אליעזר דוד גרינוואלד מסאטמר בעל קרן לדוד (חאו"ח סי' י"א) בשם הב"י דנהגו משום שחוששין לשיטת ר"ת דס"ל דאפילו בלילה לא הווי הפסק (ואף על פי שאין הלכה כמותו).

נהגו לא לברך לא משום ספק ברכות להקל (שהרי היא דאורייתא ושאר ברכות דרבנן) ולא משום דברכות אינן מעכבות (שאיננה שייכת כאן שהברכה היא היא המצווה) – אלא משום חשש לדעת ר"ת.

וסברת ר"ת היא שברכת התורה אמנם היא ברכת השבח ולא ברכת המצווה, אבל מ"מ מדאורייתא מצוותה אחת ליום (דומיא דק"ש ותפילין), והפסק לא מעלה ולא מוריד. אלא לא שייך לאומרה אם אינו לומד, לכן מברכים אותה עובר ללימוד.

החולקים אי הווי הפסק או לא, חולקים דרבנן שתיקנו בהתאם לשאר מצוות, ולר"ת ס"ל שכיוון שיש כאן חיוב דאורייתא לא תיקנו בו חכמים כלל חוץ מתקנת אמירתו בציבור משום כבוד ציבור – אבל יותר מזה לא. אמנם כתב המחבר שנהגו דלא הווי הפסק, ולפי הקרן דוד אחד באמצע היום ואחד באמצע הלילה. ואף על פי שאין רוח המשנה ברורה נוחה מזה, והוא מצדד לברך, בקריינא דאיגרתא, ח"א, סי' קל"א, הוא כותב: "ברכת התורה ע"פ דין צריכים לברך אחר כל שינת קבע, והמנהג הוא

לכרך רק לאחר קימה של שינה העיקרית לאותו המעת לעת – דומני שדבריו מתפרשים יפה אליבא דבעל קרן לדוד.

אחרת היא גישתו של ה"ר ישראל פישר, שו"ת אבן ישראל, חלק ט', חאו"ח, ריש סימן ס"א, הממליץ שבשעת ברכת התורה יכוון המברך ויתנה לפטור עד זמן מסוים, כגון: עד אחרי השינה של הבוקר, או על שעת לימודו הנוכחי, וכד'. ומועילה התניה כזאת.

ובני אפרים נ"י כתב לי כדלקמן:

לאור עדותו של מרן זצ"ל בקריינא דאיגרתא שאחר שינה העיקרית לאותו מעל"ע מברכים, יש לנו לדון האם תיתכן יותר משינה עיקרית אחת.

ונראה שכל ההולך לישון על דעת לישון שינה עיקרית והיינו שלמרות שיודע שעלול להתעורר באמצע, ויתרה מזו, למרות שיודע מניסיון עבר שוודאי יתעורר באמצע, מכל מקום כל שמטרתו ושאיפתו ששינה זו תהווה שינה עיקרית, הרי הוא הפסק ועליו לברך. וממילא מסתבר שתיתכן "שינות עיקריות" ודו"ק.

ולי נדמה שפתח בקריינא דאיגרתא וסגר בהיפך מדבריו, שחידוש שמחדש על ריבוי שינות עיקריות אין לו בית אחיזה בדבריו.

3. פסח – סימפוניה בארבעה פרקים

שבע ברכות של רוחמה ואריה ליב, שבת הגדול, תשע"ג (2013)

גדולה שמחתנו שלי ושל סבתא שאנו זוכים לחגוג נישואי נכדה.
כפולה השמחה היא שאלה נישואי רוחמה האהובה והחביבה עלינו כל
כך.

שמחה כפולה ומכופלת היא בזה שנכנס למשפחתנו אריה ליב, שאנו
מצפים ממנו גדולות ונצורות.
(והרי הוא החברונער הראשון שהגיע למשפחתנו; אשרינו וטוב לנו!)

שבת הגדול דורשת מאיתנו להתמקד ביום טוב של פסח הקרב לבוא.
מרוב העצים לא רואים את היער. לאור ריבוי הדינים והאיסורים, המצוות
והמשפטים של יום טוב זה, קיבלתי על עצמי לתאר את "היער" – תמונה
שלעיתים נעלמת מאיתנו בגלל טרחתנו המרובה בפרטי הפרטים של החג.

חג פסח הקרב הוא מעין סימפוניה בארבע פרקים. בלשוננו הישיבתית
הייתי אומר שארבעה "דינים" לחג.

**הפרק הראשון – "הדין" הראשון, מכונה מקרא קודש, אחת משלש
הרגלים.**

וכמו בכל מקראי קודש יש בו קידוש, לחם משנה, שמחת החג עם בשר
ודגים, וברכת המזון. וכמו אצל שלש הרגלים יש בו מצוות קרבן חגיגה.

הפרק השני, "הדין" השני מכונה: חג המצות.

יש בו מצוות אכילת מצה, איסור אכילת חמץ בעונש כרת, וכן לא ייראה ולא יימצא חמץ. כמובן חג המצות נמשך ששה ימים, מה שאין כן הפרק הבא.

הפרק השלישי, "הדין" השלישי מכונה: חג (קרבן) הפסח.
יש בו שחיטת זבח הפסח ואכילתו, וגם "על מצות ומרורים יאכלוהו". הוא בסך הכול נמשך שתיים-עשרה שעות (אולי שמונה-עשרה), שהרי חלק של חג הפסח הוא בצהרים לפני ליל הסדר. אז איסורו לאו ולא איסור כרת, אז חמץ בטל בשישים ואינו אוסר את תערובתו במשהו, ולפי הרבה פוסקים עדיין אין בו איסור בל ייראה ובל יימצא.
כאשר מגיע הלילה מתמזג חג הפסח עם חג המצות, ובגלל המיזוג בלילה (הוא "ליל הסדר") חמץ אסור במשהו, חל עליו איסור כרת, והוא אסור בכל ייראה ובכל יימצא.

הפרק הרביעי, "הדין" הרביעי מכונה: זמן חירותנו.
צריכים לאכול את המצה ולשתות את הקידוש בהסיבה (ולפי הרמב"ם, ההסיבה היא פונקציה של חירות, ולא של מצה ולא של ארבע כוסות).
חלה מצוות הגדה, סיפור יציאת מצרים.
הלל והודייה.

והנה כמה הערות:
כרפס הוא הלכה בדין "זמן חירותנו", כדי שישאלו התינוקות ויתעניינו בסיפור יציאת מצרים,
אפיקומן הוא לא הלכה בדין "חג המצות" כי אם בחג הפסח – כדי לאכול את הפסח על השובע,
מרור הוא הלכה בדין "קרבן הפסח". היום אין קרבן, אז המרור הוא דרבנן, זכר לימי קדם שאז המרור היה מצווה מן התורה.
מצה של "על מצות ומרורים יאכלוהו" היא דרבנן משום שאין קרבן

היום, וכמו המרור גם היא זכר לימי קדם שאז המצה הנאכלת עם הקרבן הייתה מצווה מן התורה.

אלא שיש פסוק אחר המחייב מצה מן התורה (שנאמר: בערב תאכלו מצות) והיא חיוב דאורייתא.

אלא שיש בעיה: אם יש כל כך הרבה מצוות, מי קודמת למי, מה אחרי מה, אולי הלל לפני הקידוש? חגיגה עם קרבן הפסח? אולי מצוות ההגדה בהתחלה? ואולי בסוף?

יש צורך בהדרכה ובהנחייה, כדי שנדע מהו "הסדר" הנכון!

כלפי מה אמורים הדברים?

כלפי זיווגם של אדם ואישה, גם בנישואיהם יש ארבעה פרקים.

א' – יסוד היסודות הוא **מקרא קודש**: קידושין, קדושה, שכינה ביניהם.
 ב' – מרכיב שני הוא **חג המצות**: מצוות דורשות זהירות וזריזות. כך גם בזיווג: מצווים בני הזוג להיזהר בכבוד זה בזה, להזדרז בחיזוק השני, ללחום ביחד נגד העוני, שלא להחמיץ שום הזדמנות, להפגין אהבה ואחוה, שלום ורעות ביניהם.

ג' – המרכיב השלישי הוא **קרבן**: הנכונות להקריב מתוך אכפתיות לטובת השני, לוותר, להתאמץ ולהשתדל לטובת השני.

ד' – ועל הכול, **זמן חרותנו**: החופש וההזדמנות לעצב בית מקורי, בית המשקף את האינדיבידואליות של זוג הבונה בית נאמן בישראל. בית כשר ושמח.

רוחמה ואריה ליב! חנן אתכם הקב"ה בכוחות עילאיים. חג נישואיכם חוגג את התקוות, הפוטנציה. תפילותינו שלנו מלוות אתכם בבניין עדיי עד שלכם.

4. התורה כמתנת חינוך

בכוונתי להרחיב קצת על דברי הרמב"ם במורה נבוכים (ג:יב). עולמנו, הוא מעיר, נברא בצורה כזאת ש"ככל שדבר הכרחי יותר לבעל חיים הוא יותר מצוי ויותר שווה לכל נפש, וככל שדבר פחות הכרחי הוא מצוי פחות ויקר יותר". הלא אנו רואים במו עינינו כי לחם הכרחי יותר מבשר, לכן הוא מצוי יותר מבשר והוא זול ממנו. מים הכרחיים יותר מלחם לכן הם מצויים יותר וזולים יותר. אוויר הוא ההכרחי ביותר לכן הוא מצוי בכל מקום ואיננו עולה כלום.

אמר הקב"ה למשה, וכן מסר משה ליהושע וכן נצטוו כל דורות החכמים: הלא את התורה נתתי לך חינוך אין כסף. מה אני בחינם אף אתה בחינם. כשם שלימדתי אותך תורה בחינם כן מוטל עליך ללמד תורה בחינם (גדרים לו ע"א וכן בבמדבר רבה א:ז). והדבר מבורר: תורה היא האוויר לנשמה היהודית, היא ההכרחית ביותר. שומה על החכמים ללמדה חינוך (וראה דבריו החריפים של הרמב"ם למשנת אבות ד:ז).

ושמא ישאל השואל: ומה באשר למורים ומרצים – האם לא יכולים הם לקבל שכר על עבודתם? אכן, להלכה רק מורים המלמדים ילדים קטנים רשאים לקבל תשלום (כי יש בעבודתם משום בייבי-סיטרים), אבל מורים המלמדים תורה לבנים מתבגרים, ר"מים המלמדים בחורי ישיבה, רבנים המוסרים שיעורים לבעלי בתיהם, מרצים למשפט עברי – כולם אסורים בתמורה כספית. את משכורתם הם מקבלים לא משום התורה שהם מוסרים אלא משום "שכר בטלה" – שכר עמלם ושכר זמנם שמהם הם מתבטלים ומנועים להרוויח לפרנסת ביתם (מעין פיקציה, כי ההכרח לא יגונה).

5. ברכת "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו"

כידוע במילת ילד בישראל מברכים שתי ברכות:³⁴ (א) "על המילה" או "למול",³⁵ (ב) "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו". במקביל לשתי הברכות הללו כאשר גר נימול מברכים שתי ברכות אלה: (א) "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו למול את הגרים", (ב) "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו למול את הגרים ולהטיף מהם דם ברית שאלמלא דם ברית חוקות שמים לא נתקיימו, שנאמר: אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים לא שמתי (ירמיה לג:כה). ברוך אתה ה' כורת הברית".³⁶

וקשה. אמנם אברהם אבינו נתגייר על ידי מילתו, אבל ילד בישראל אינו זקוק למילה כדי להיקרא "בן ברית". הרי הוא בן ברית – "יהודי" – בהיוולדו. אכן, ישראל ערל נחשב לבן ברית עד כדי כך שההלכה בשליחות, "מה אתם בני ברית אף שלוחכם בני ברית" אינה פוסלת אותו; ערל כשר לשליחות. אם כן, למה לברך על ילד מישראל: "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו" אם הילד הוא בן ברית אפילו

34. בארץ ישראל מברכים גם "שהחיינו"/

35. המוהל מברך: "על המילה"; אב המל את בנו ללא זיקה למוהל מברך: "למול"; פסחים ז ע"ב תד"ה לא; רמב"ם הל' מילה ג:א; טור שולחן ערוך יורה דעה רסה:א.

36. שולחן ערוך יורה דעה רסה:ה (לעבדים, שם, רסז:יב). ראה בנושאי הכלים בעניין הנוסחא המדויקת וכן ברמב"ם הל' מילה ג:ד-ה אשר כלל את שתי הברכות באחת (עיי' כסף משנה). המחקר המקיף והיסודי ביותר בנושא הגרות הוא של מנחם פינקלשטיין, הגיור: הלכה למעשה (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד-1994).

ללא המילה? אדרבה, לגר מתאימה הברכה "להכניסו" כי אברהם הלא הוא אבי הגרים.

כדי ליישב קושיות אלה, נעיין בברכות המילה לאברהם אבינו, לישראל ולגרים.

ראשית, נראה לומר שישראל הנימול אינו אלא מקיים מצווה ככל המצוות שבתורה, והיא מצוות עשה שיש בה משום כרת.³⁷ אין במצוות מילה שום ייחוד באשר ליהדותו של הנימול, ואין בקיום מצווה זו משום יצירת חלות-שם בן ברית. טעם המצווה הוא לחתום את בריתו של אברהם אבינו בבשרו של הרך הנימול (כשם שטעמה של ישיבה בסוכה הוא זכר לענני כבוד, וכשם שטעם מצוות ציצית הוא להביא לזכירת כל המצוות, וכד'). כמה דברים אמורים? לאחר מתן תורה, לאחר יצירת ברית סיני. אבל מימי אברהם ואילך עד מתן תורה הייתה משמעות המילה היבדלות משאר האומות והתקשרות לקב"ה³⁸ – לא "בן ברית" כי אם "בן בריתו של אברהם אבינו".³⁹

37. וכן מדויקת לשון הרמב"ם הל' מלכים ט:א.

38. וזו לשון תד"ה דכתיב, כריתות ט ע"א: "מעיקרא כשמלו עצמן [אותם שנימולו מימי אברהם ואילך] מלו ליכנס בברית המקום וליבדל משאר האומות." אמנם רעיון זה איננו נמצא ברמב"ם, אבל לפי דברינו אין צורך לומר שיש מחלוקת עקרונית בין הרמב"ם לבין התוספות.

ואל תתמה על השינוי במילה של תורה, שכבר מנה ה"ר יוסף אלבו, ספר העיקרים ספר ג פרק יד (רישא) כמה וכמה הלכות שנשתנו מאדם הראשון עד משה רבנו.

39. לא מצאנו שכל אלה אשר נימולו מימי אברהם ועד מתן תורה טבלו. על ברית סיני יש הרוצים ללמוד ברמב"ם ש"טבילה היא עיקר הגרות אלא דבלא מילה לא נגמר הגירות" (ה"ר איסר זלמן מלצר, אבן האזל [ירושלים, תשכ"ב] הל' עבדים ח:יט [דף קח, עמוד א, פיסקה ב]). וכן יש המגדירים את תפקידה של טבילה שהוא להחיל על הטובל קדושת ישראל בניגוד לתפקידה של מילה שהוא להבדיל את הנימול משאר האומות (ה"ר נפתלי טראפ, שיעורי הגרנ"ט [דפוס סטנסיל; ירושלים: י' כהן, תשט"ו], עמ' עב). לפי הרמב"ם יש חשיבות מיוחדת למילה – אף קדימתה לטבילה לגרים בזמן הזה – "כיון שהמילה

שנית, מילת גרים היא הכנסה לברית סיני ואינה קשורה לאברהם אבינו. על הפסוק [...] חקת עולם לדדתיכם] ככם כגר יהיה [לפני ה'] (במדבר טו:טו) דרש רבי יהודה הנשיא: "לכם הקשתיו" – זאת אומרת כאשר באים גויים להתגייר ("לפני ה'") עליהם לעשות "ככם-כאבותיכם – מה אבותיכם לא נכנסו לברית אלא במילה וטבילה והרצאת דם [קרבן] אף הם לא ייכנסו לברית אלא במילה בטבילה ובהרצאת דמים.⁴⁰ עובדת עבור האבות [ייוצאי מצרים] מילה לפני ברית סיני למדו חז"ל מהכתוב בספר יהושע (ה:ה): כי מלים היו כל העם היצאים, או מהכתוב בספר יחזקאל (טו:ו): ואעבר עליך ואראך מתבוססת בדמיך ואמר לך בדמיך חיי, כי "דמים" כולל דם מילה.⁴¹

על פי הגמרא, רואה הרמב"ם את מעשי הכשרת בני ישראל למתן תורה כסיני כדגם לכל הבא להיכנס לברית סיני. הוא מסכם את דברי רבי בזו הלשון:

בשלשה דברים נכנסו ישראל לברית: במילה וטבילה וקרבן... וכן לדורות כשירצה הגוי להכנס לברית ולהסתופף תחת כנפי השכינה ויקבל עליו עול תורה, צריך מילה טבילה והרצאת קרבן.⁴²

בניגוד אפוא למילת בן הנולד לישראלית מילת הגר היא מעשה המכיל עליו שם "בן ברית", ועליו מברכים: "ברוך אתה ה' כורת הברית". ועניין אין לה עם בריתו של אברהם אבינו. על הפסוק: ואת הנפש אשר עשו בחרן (בראשית יב:ה) כתב רש"י: "שהכניסן תחת כנפי השכינה – אברהם מגייר את האנשים ושרה מגיירת את הנשים ומעלה עליהם הכתוב כאלו

קשה עליו מלין אותו תחילה כדי שאם דעתו נוקפו יפרוש" (רמב"ן, יבמות מז ע"ב ד"ה נתפא).

על כרחך שונה ברית סיני מבריתו של אברהם אבינו.

40. כריתות ט ע"א.

41. שם.

42. רמב"ם הל' איסורי ביאה יג:א, ד.

עשאוּם". פרשה זו קדמה לפרשת ברית מילה של אברהם. נמצא ש"בריתו של אברהם אבינו" שמזכיר אבי הרך הנימול איננה קשורה לגויים-גרים כלל וכלל. אדרבה, הרך הנימול – אשר בהיוולדו נעשה מיד בן-ברית של סיני – נכנס לאותה הברית אשר כרת הקב"ה עם אברהם אבינו. ברית סיני הופכת אדם החייב בשבע מצוות לאדם החייב בתרי"ג מצוות ומחילה עליו חובת מסירות נפשו עליה. ברית סיני הופכת את הגוי לחלק של כלל ישראל, הוא נעשה ערב בין כל "הערבים זה בזה".⁴³ אכן הוא נעשה בן להרבה בריתות: סיני, אוהל מועד, ערבות מואב; הבריתות עם האבות וזכרתי את בריתי יעקוב ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם והארץ אזכר (ויקרא כו:מב); וכן יש חידושי ברית ותוספת בריתות בהר גריזים ובהר עיבל, בסוף ימי יהושע, עם דוד ועם ביתו, עם יהוידע כהן גדול ויואש המלך, עם חזקיהו, עם יאשיהו. אכן "אין לך כל דבר מצוה ומצוה שכתובה בתורה שלא נכרתו עליה ארבעים ושמונה בריתות".⁴⁴ וכאמור אף על פי שבריתו של אברהם אבינו נכללת בתוכן אין לה משמעות מיוחדת לגרים.

43. ראה מאמרי: "הברית" עם בני נח מול הברית בסיני, "דיני ישראל ו (תשל"ה), עמ' 31-48.

44. סוטה לו ע"ב. המקורות לכל הבריתות המנויות צוינו במאמרי הנ"ל, עמ' 38.

6. יעקב ועשיו – הברכה

פרשת תולדות, רמת תמיר, תש"ע (2009)

יצחק מבקש לברך את עשיו ויעקב מקבל את הברכה.
אם בישראל מלמדת את בנה לשקר ולגנוב את דעת אביו?!

כרקע לדברים אפתח בפסוקים מספר בראשית:
ויאמר יעקב אל אביו: אנכי עשיו בכורך, עשיתי כאשר דברת אלי
(בראשית כז:יט)... ויאמר: אתה זה בני עשו? ויאמר: אני (שם, כד).
יעקב משקר בפני אביו ומרמה אותו באשר לזהותו.

ואילו בספר שמות מצאנו:
מדבר שקר תרחק (שמות כג:ז).
ואף במקורות נוספים:
לא תגנובו ולא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו (ויקרא יט:יא),
כל הגונב דעת הבריות נקרא גנב (תוספתא ב"ק ד),
אסור לגנוב את דעת הבריות ואפילו דעתו של עכו"ם (חולין צד ע"א).

הבה ונעמוד על המושגים שקר וגניבת דעת, וניעזר במפרשים השונים:
רש"י (1040-1105) – אנכי עשו בכורך – אנכי הוא המביא לך, ועשו
הוא בכורך.

עיקר שפתי חכמים (שבתי בן יוסף בס', 1641-1718) – רוצה לומר:
ככור ללידה, ולפי זה לא היה משקר יעקב בדבריו.

דון יצחק אברבנאל (1437-1508) **והמלבי"ם** (1809-1879) – הואיל ויעקב כבר קנה את הבכורה אין שקר לומר: אנכי עשו בכרך, כי המכירה יצרה "עשיו" חדש עם ה"בכורה" האמיתית. ויש לראות את שבט הביקורת של **האבן עזרא** (1089-1164) **והרד"ק** (1160-1235).

החזקוני (1250-1310) – לפי צורך שעה אפשר לשנות הדיבור, כגון: (1) אברהם: אמרי לי אחי הוא (בראשית כ:ג); (2) ונשתחוה ונשובה אליכם (שם, כב:ה); (3) וכגון: דוד שכלכל דבריו עם אחימלך ואמר: ויהיו הנערים קדש (שמואל א' כא:ו); (4) וגם אמר שהיה הולך בשליחות המלך (שם, ו); (5) וגם אלישע אמר לחזאל מלך ארם: לך אמור לו חיה תחיה (מלכים ב' ח:י) והראה הקב"ה שבן־הרד מלך ארם ייהרג; (6) וכן מיכיהו שאמר לאחאב: עלה והצלח (מלכים א' כב:טו). אלא לפי מה שראו את צורך השעה אמרו.

המסקנה הכללית עד כה היא כי המטרה מקדשת את האמצעים, שהיא אמת מוסרית שאי אפשר להימלט ממנה. אכן, אף על פי שאסור לשקר, אין איסורים מוחלטים. כך רמזו לנו חז"ל עצמם.

אמרה ליה ילתא לרב נחמן:

מכדי, כל דאסר לן רחמנא שרא לן כוותיה:אסר לנו דמא, שרא לן כבדא [רש"י: כולו דם, קרוש הוא, טעם דם לו].

נדה, דם טוהר [רש"י: של בתולין ושל ימי טוהר של יולדת].

חלב בהמה, חלב חיה.

חזיר, מוחא דשיבוטא.

גירותא [עוף טמא], לישנא דכוורא [של איזה דג].

אשת איש, גרושה בחיי בעלה.

אשת אח, יבמה.

כותית, יפת תואר.

בשר בחלב, כחל.

(חולין קט ע"ב)

וכיצד מתמודדים עם הקושייה מפרשים אחרים?

הנצי"ב (1817-1893) – גניבת הברכה ורמאות כלפי יצחק הריהן מעין "עבירה לשמה" (דוגמת יעל וסיסרא); "גדולה עבירה לשמה ממצווה שלא לשמה", נזיר כג ע"ב) שהיא מסוכנת מאוד ואסור לעברייני ליהנות מהן.

שמשון רפאל הירש (1808-1888) – (בניגוד לרש"י) אין אנחנו רואים כחובותינו להיות סנגורים לאבותינו הגדולים, כדרך שגם דבר ה' אינו נמנע מלגלות בהם חולשות ושגיאות. אם רבקה ציוותה על יעקב להטעות את אביו, הרי הכתוב אומר ללא כחל ושרק: בא אחיך במרמה (פסוק לה)... כל מה שעשה יעקב, לא עשה אלא מתוך שביקש לשמוע בקול אמו, ואין לתת דופי בהתנהגותו, פרט לזה, שגם מצוות כיבוד אב ואם כפופה לחוקי המוסר; ואלה אוסרים על האדם לגנוב את דעת הבריות, גם במקום שנצטווה על כך מפי אביו או אמו.

ואולם מה הייתה כוונתה של רבקה? [בויכוח הגדול עם בעלה היא טענה שעשו אינו ראוי והוא מרמה את אביו, והיא טיכסה את התרגיל] להפגין לפניו באיזו מידה יכולים הבריות לגנוב את דעתו... משעמד על התרמית אחזתו חרדה גדולה... ראה היאך כל ימיו גנבו את דעתו והטעוהו. מיד נפקחו עיניו [כבר התאכזב לפני כן מנשי עשו שהיו לו למורת רוח], מיהר להתאושש והוסיף מדעת ומרצון גמור: גם ברוך יהיה!

אם כן, אנו מבינים שבין כך ובין כך יש להבדיל בין הברכה שבפרשה זאת ובין הברכה שה' בירך את אברהם, וכן הברכה שבפרשתנו לזו שאברהם בירך את יצחק. הברכה בפרשה שלנו היא ברכה לשפע חומרי ו להשתלטות על אחרים (ויתן לך א-להים מטל השמים ומשמני הארץ ורב דגן ותירוש. יעבדוך עמים וישתחו לך לאמים, הוה גביר לאחיק

וישתחו לך בני אמך. ארריך ארור ומברכיך ברוך; בראשית כז:כח-כט); ואילו ברכת אברהם היא שבחר הקדוש ברוך הוא באברהם ובצאצאיו שייפרו עד היותם עם סגולתו ושיירשו את ארץ כמען. בברכה הזאת בירך גם יצחק את יעקב בבורחו לפדן ארם (שם, כח:ד).

ונשוב אל הסבר הדברים בפרשה זו ואל דבריו של דון יצחק אברבנאל (1508-1437)

דבריו ארוכים, הנה מבחר מתובנותיו:

- (א) דרך מישוש היה יכול יצחק לזהות את יעקב, ולא דרך הקול – או משום שהקולות לא היו שונים כל כך (כמלבי"ם) או משום שיעקב דיבר מעט או משום שיעקב חיקה את קול אחיו. ועל כן דאג יעקב: אולי ימשני אבי, אבל לא דאג מקולו שלו.
- (ב) ידוע כי יצחק העדיף את עשיו ולא ראה בו רשע, ואילו רבקה ידעה שיעקב הוא הצדיק הראוי לברכות ה'.
- (ג) רבקה מעולם לא סיפרה ליצחק שהלכה לדרוש את ה' ושה' אמר: ורב יעבד צעיר – זאת משום שלא רצתה להעליב את יצחק, או משום שחשבה כי יצחק נביא ושה' יודיע לו על כך ואם לא הודיעו סימן שאין רצון הקדוש ברוך הוא שיצחק יידע על כך.
- (ד) האם ברכה שניתנה "בטעות" יכולה לחול בכלל? שתי גישות לטיבה של הברכה שהתכונן יצחק לברך: תפילה שמתפלל המברך ומעודד את הקדוש ברוך הוא להיענות לבקשתו לטובת המתברך, או מסירת רצון ה' כך שלמברך אין השפעה על רצון זה.

רבקה דגלה בגישה השנייה, וטכסיסה היו אמורים להכין את הקרקע כך שהברכה, המוסרת את רצון ה', תחול. יצחק הכיר בזה ולכן אמר: גם ברוך יהיה. עשיו הבין אחרת, הוא נקט בגישה הראשונה, ויצחק היה צריך להיענות לו לפי גישתו.

(השווה "דרשות הר"ן, דרוש ב', עמ' לב-לד, כמקור לדברי אברבנאל.)

נעיין בגישת המלבי"ם (1809-1879), לפיה: תכלית הבריאה היא: צדיקים יסודי עולם ("לא נברא העולם אלא לזה"). אכן לפי התורה הקבוצה האידאולוגית היא שבט לוי אשר הובדל לעבור את ה' ולשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים, שנאמר: יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל (דברים לג:י), לפיכך הובדלו מדרכי העולם: לא עורכין מלחמה כשאר ישראל, ולא נוחלין, ולא זוכין לעצמם בכוח גופם; אלא הם חיל ה'... [וכן] כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להיבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעבדו לדעה את ה', והלך ישר כמו שעשהו הא-להים ופרק מעל צוארו עול חשבונות הרבים אשר בקשו בני אדם... (רמב"ם הלכות שמיטה יג:יב-יג). ותכלית כל עם ישראל היא לקיים קבוצה זו, לפרנסה, לעודדה, לכבדה ולקדם אותה.

נסכם ונאמר כי יצחק הכיר בצדקת יעקב והוא ידע שיעקב הוא הראוי להיות אביה של קבוצת הצדיקים אשר למענה נברא העולם.

רצה יצחק לברך את עשיו שיצטרף לעם ישראל, לפשוטי-העם, ושיעקב ועשיו, שניהם, יקדמו את הקבוצה אשר דבק בה העניין הא-לוהי. שניהם יחדיו יירשו וייקחו חלק בשכר צדקותיו ועבודתו (של יצחק); ואילו רבקה הבינה טוב יותר את טבעו של עשיו וידעה שאינו ראוי לתפקיד שייעד לו אביו.

7. מצוות דאורייתא שאין רוח חכמים נוחה מהן

למותר לציין את גדולת אמונתם של חז"ל בתורה – הלא היא דבר ה' פשוטו כמשמעו. והנה דווקא משום ההשתעבדות הטוטלית שלהם לתורה זו, מפתיעים, אפוא, עוז רוחם וגבורתם הנפשית: אם מצווה מסוימת פגעה ברגישותם המוסרית, הם הביעו הסתייגות ממנה. אמנם זוהי תופעה נדירה, והרכינו חז"ל את ראשם ולא העלו שמץ אפשרות של אי-ציות לדין תורה; מכל מקום הדוגמאות הנדירות לכך (ואולי יש יותר מאלה המנויות כאן), מעוררות את תשומת לבנו. ואלה הן:

ממזרות – מדרש רבה על קהלת ד:א: דמעת העשקים ואין להם מנחם – חד אמר: אלו ממזרין שהרי מה חטאו הם? וא"ר יהודה בן פזי: אע"פ כן באים הן הממזרין לעוה"ה, שנאמר: דמעת העשקים ואין להם מנחם. ייבום וחליצה – כתובות נ שלהי ע"א: וראה בנים לבניך (תהילים קכח:ו) – אמר רבי יהושע בן לוי: כיון שנולדו בנים לבניך... שלום על ישראל. רבי שמואל בר נחמני אמר: כיון שנולדו בנים לבניך, שלום על דיני ישראל דלא אתי לאינצויי.

עונש מוות – מ' מכות א': רבי טרפון ורבי עקיבא אומרים: אילו היינו בסנהדרין לא נהרג אדם מעולם.

פרק ו: שונות

1. שיחות עם הרב אהרן ליכטנשטיין

בעקבות עיון בספרו של חיים סבתו, מבקשי פניך:
שיחות עם הרב ליכטנשטיין (תל־אביב: משכל, 2011).

מבוא

הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין (נולד בכ"ח באייר ה'תרצ"ג, 1933, צרפת) הוא ראש ישיבת הר עציון באלון שבות ודוקטור לספרות אנגלית. הוא מרכניה הבולטים של האורתודוקסיה המודרנית בישראל ובארצות הברית, וממנהיגי האגף המתון של הציונות הדתית. הוא בעל השקפת עולם המשלבת את ערכי לימוד התורה עם הומניזם מודרני וליברליות. הרב ליכטנשטיין נחשב לאחד מתלמידיו המובהקים של הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק ודרכו הלימודית מושפעת משיטת בריסק וקרובה אליה.⁴⁵

הערצתי הבלתי מסויגת להרב ליכטנשטיין נובעת מכמה גורמים: ראשית, קיים אצלו צירוף נדיר בין דבקותו בתורה, יראת שמים עמוקה ובין השכלתו המרשימה בתרבות המערבית; הלא הוא תלמיד חכם בשיעור קומה ישיבתית עילאית, הוא מטיף לדתיות תורנית אותנטית,

45. מתוך ויקיפדיה. תיאורי הוויקיפדיה, הן בעברית והן באנגלית, כוללים את הביוגרפיה של הרב ליכטנשטיין, את השקפת עולמו, התייחסות לספריו ומאמריו ורשימה של תלמידיו הבולטים.

והוא מעורה במיטב המורשת של המדעים החברתיים ושל עולם הספרות האנגלית והפילוסופיה המודרנית. שנית, הטפתו להשתתפות מלאה באזרחות הישראלית, השתתפות הכוללת שירות צבאי (דרך ישיבות ההסדר) פעילות פוליטית מתונה הן כלפי עולם הגויים בכלל וכלפי הערבים בפרט, וקידום תלמוד תורה בין נשים. ועם כל פועלו החברתי והפוליטי, הרי שלמורד התורה ואורח חיים תורני הם בעדיפות עליונה.

הערות אגב קריאת ספרו של הרב סבתו (בעזרת חיים ס').
הואיל וכאמור אני נוטה להזדהות עם דעותיו, עמדותיו, גישותיו והשקפותיו של הגרא"ל שליט"א, גדולת האדם וסוג השאלות עמהן הוא מתמודד מצדיקים התמקדות מיוחדת בספר זה. יש לפנינו דמות של תלמיד חכם מובהק, בקי וחרף; יש לפנינו ירא שמים אותנטי; ויש לפנינו אדם בעל אופקים רחבים ביותר, אשר נהירין לו יסודות התרבות המערבית, אשר אותם הוא מכיר היכרות יסודית מעמיקה – צירוף שאין לו מקביל בכל מדינת ישראל.

אין למצוא בנוף הישראלי גדול בתורה המתייחס בצורה שיטתית מוצלחת כמו זו של הרב ליכטנשטיין בנושאים שונים: על עולמנו המוסרי והשינויים החלים בו, על השחיקה בתחושת התלות בקדוש ברוך הוא בעידן המודרני, על הומניזם דתי, על היחס לחילונים, על לימוד תורה לנשים, על היחס לציונות ולמדינת ישראל, על התחדשות לימוד המקרא בישיבות בימינו, ועוד ועוד.

לאור גדלות איש השיחה, הרי שהספר שלפנינו מאכזב.
(א) יש דברים חשובים רבים המופיעים בו, הספר איננו מתייחס לדברים של מה בכך. אולם הדברים נידונים מבחינה תיאורטית ומופשטת בלבד. אילו היו מלוות את הדברים דוגמאות כלשהן היה הנושא הנדון מתבהר. זוהי ביקורת כללית הנוגעת לחצי מהשיחות. הבעייתית ביותר היא השיחה על תורת בריסק. לתלמידים שלמדו בישיבות

ספרדיות, לאלה שלמדו בשיבות חסידיות, לאלה שלמדו בשיבות ציוניות שלא נחשפו לשיטת בריסק – לכל אלה מן הראוי קודם כול, ובראשית השיחה, להציג סוגיה (פשוטה, עד כמה שניתן), ולהראות כיצד הבינו אותה תמיד, מה הוסיף לה המהרש"א, ורק אחרי כן להראות כיצד נהפכה הבנתה על ידי ר' חיים. הפרק על התחדשות ההלכה בימינו אף הוא בעייתי, ושלא כיתר הפרקים, הוא דל.

- (ב) יש מעט קטעים שאינם מוסברים ונשארים בלתי מובנים.
- (ג) על "החוויה הדתית של העוסק בתורה" אין כל תרומה לטובת אדם מבחוץ, שאיננו עוסק בתורה. אילו הייתה הדמות המדברת אדם פרטי, נחא. אבל לאדם שהוא מנהיג בישראל, מנהיג דגול, מתבקשת הצגת חוויה דתית השווה לכל נפש. וחבל שחוויה כזו לא מובאת בספר.
- (ד) "על היחס לערכים שמקורם מחוץ לעולמה של תורה": ראשית, הרב ליכטנשטיין מתייחס רק לספרות; המדעים המדויקים, מדעי החברה, ומדעי הרוח אינם מוצגים כהוגן. שנית, תרומתה של הספרות העולמית, כפי שהיא מוצגת, איננה מצדיקה ביטולה של תורה כדי להתמסר לה. מילטון על עיוורונו, פרוסט על עובר אורח על יד יער בערב מושלג, וסמואל ג'ונסון עם גמילות חסדיו מרשימים – אבל ללא תמונה כוללת של השגב, התוכנות והעמקות שבספרות העולם, אין אדם משתכנע כמה גדול ערכה. ולבסוף, הדוחק שבו דוחקים את הקלאסיקה של הספרות האנגלית כדי שתיראה כשירה, כדי למצוץ ממנה תרומה למוסר היהודי, מסלף את הספרות ומגמד את היהדות (השוה לדבריי על "קודש וחול" בנספח לפרק ו' בחלק ראשון של ספר זה).
- (ה) תמהני כיצד ראש ישיבת הסדר מתעלם מהמצב האקזיסטנציאלי של המדינה, מהסכנה ומהטרגדיה של מלחמה, מתלמידיו המשרתים בצבא – סיכוני חייהם, לבטיהם, מאבקהם הגופניים והנפשיים, ותלאותיהם. עד כדי כך נשאר מקורו האמריקאי דבק בו?

הספר מאכזב, אבל לא האדם. דבריו שקולים, דבר דבור על אופניו, תורה ויראה נודפות מהם. עמדותיו הן עמדות של אדם שאיננו נסחף על ידי סיסמאות, הכללות גורפות, קלישאות, אידיאולוגיות נדושות. לאדם אינטליגנטי המתעלה מעל לכלי התקשורת אין בדבריו חידושים מרעישים, אבל בנוף הישראלי של דורנו הוא יוצא מן הכלל.

אכן, דברי הביקורת במקומם עומדים. אבל אין בהם כדי להאפיל על גדולת האדם. אין צורך לפרט כאן תוכנה של אותה גדולה. עמדותיו מעורות באהבת התורה ונאמנות לחובת תלמוד תורה, וכן הן מעורות ביראת שמים למופת.

ואין לי לסיים אלא בציון נקודה אחת שהיא להפליא אצל גדול בתורה זה. למרות מרכזיותה של תורה אצלו – מרכזיות בלתי מעורערת – גישתו לשאלות שהועמדו לפניו מאופיינת בהבנה עמוקה של מורכבות החיים: נדירות אצלו סוגיות המובנות במונחים של שחור ולבן. יש אצלו פתיחות אינטלקטואלית, הוא תמיד מבין את שני הצדדים לבעיה, הוא תמיד מוכן להצדיק היבטים של שני הצדדים, אין אצלו הצהרות כוללניות, אין חוות דעת גורפת. שיקול דעת מאוזן ומתינות מחשבתית הן תכונות יסוד בדרכי חשיבתו ובגישויו לקראת מסקנות. והלא דבר הוא!

2. קווים לדמותו של הרב אברהם פולאק זקן המשפחה

לרגל ברהמצווה של איתן בן שרגא הלוי ונחמה לאה, תשס"ט (2009)

איתן, שעל פי המדרש היה אברהם אבינו, נקרא על שם אביה של סבתא ג'ודי, חותני.

הרב אברהם בן יעקב וחוה פולאק נולד בשנת 1884 בעיירה פטרוואסלע, אחת משבע הערים ההונגריות שהיו תחת שלטון יוגוסלביה.

למרות שמשפחתו הייתה ענייה ביותר, נשלחו הבנים לישיבות והוא, אברהם, הגיע ל**ישיבת פרשבורג**, ה"הרוארד" של ישיבות הונגריה, אשר מאז **החת"ם סופר** יצא לה מוניטין בעולם התורה. שש שנים הוא למד אצל השבט סופר, רבי שמחה בונם, הנכד של החת"ם סופר, והוסמך לרבנות. הוא התחתן עם **אמא** של סבתא שלנו, ודרכה ירש את הרבנות של אביה, הרב מזשמבעק (כשלושים קילומטר מבודפשט).

וכאן מתחיל הסיפור שלנו.

בשנת 1920 בערך, עשר שנים לאחר ששימש ברבנות של זשמבעק, פרץ **פוגרום בעיר**. היה זה ליל שבת. הרב, אשתו וששת ילדיהם נמלטו אל עליית הבית, משם שמעו כיצד העוזרת הגויה שלהם הדריכה את הפורעים איך לשדוד את הנכסים.

למחרת הבוקר, ביום שבת השכם, הושיב הרב האורתודוקסי, ירא השמים והזהיר במצוות, את כל משפחתו ברכבת ושלח אותם לעיר בודפשט. הוא עצמו התחיל ללכת ברגל. בדרך הוא פגש אחד הפורעים אשר שאל אותו:

"יהודון כזה, עודך חי?" הפורע היה יכול להורגו. ואף על פי כן העז הרב להשיב: **"אני מחזיק מעמד כי אני מחכה להשתתף בהלווייתך"**.

גבורה אישית כזאת, עוז רוח זה, גאווה יהודית זו – כולם חברו יחדיו והביאוהו להחלטה נועזת: הוא איננו מסוגל להתגורר בארץ המשפילה את יהודיה. אמנם הוא ואשתו שומרי התורה ודבקים במצוותיה, קלה כחמורה, אולם הם היו מעורים גם בתרבות ההונגרית, והלשון ההונגרית והספרות ההונגרית היו שגורות וידועות להם. ואף על פי כן, התגברה תשוקתו החזקה לזכויותיו כבן אדם ועקשנותו העזה כשוחר חירות, והוא גמר אומר: עוברים לארץ ישראל. אבל אשתו השמיעה מחאות: הארץ ענייה, והתנאים בה כה ירודים. טענותיה השפיעו עליו והוא התפטר: **יעברו לאמריקה**.

שערוריה, הרב מזשמבעק נוסע לאמריקה הטמאה! על כגון זה נאמר: ניבא ולא ידע מה ניבא. הוא לא ידע והמגנים אותו לא ידעו – אבל כעבור כעשרים שנה תמוט שואה על יהדות אירופה. בלא יודעים הציל הרב אברהם פולאק את כל משפחתו מן השואה.

ואולם באמריקה לא שפר גורלו. הוא שימש ברכנות בעיר מקיספורט, מפרורי פיטסבורג אשר במדינת פנסילבניה. הוא תפקד כאב בית דין וכמורה הוראה בתקופה שבה הייתה היהדות באמריקה **כבמערב הפרוע** (מבחינה יהודית באמת "טמאה"): הבורות רווחה, הייתה עס־א־רצות יהודית, הפקרות בהתנהגות, מידות גרועות וגסות רוח בחיי הקהילה.

בשנת 1934, בגיל 48, נפטר האב פולאק. הוא השאיר אלמנה עם אחד עשר ילדים. הגדולה הייתה כבר נשואה, אבל היתר היו בגילאים שלוש עד עשרים ושתיים (סבתא ג'ודי הייתה בת שמונה).

הרב אברהם זצ"ל השאיר אחריו צוואה ועליה אני רוצה לייחד את הדיבור, שהרי זהו הצינור היחיד שדרכו יש לי מגע ישיר אתו.

הצוואה משתרעת על עשרה עמודים. היא כתובה חצייה בעברית, בלשון רבנית שגרמית; וחצייה היא בידיש-דויטש, גרמנית מליצית-שירית, ספרותית ממדרגה הראשונה (את החלק הזה תרגמתי לעברית).

בכל עשרת העמודים מופיעה שורה אחת שבה מצוין כי הוא משאיר את כל כספו הדל ואת כל נכסיו הצנועים לאלמנתו, ועוד שתי שורות ובהן הוראות על חלוקת ספריו. בסך הכול, שלוש שורות על גשמיות.

ובכן, מה היו הנושאים אשר הטרידו אותו, אשר הפריעו למנוחת נפשו, ואשר הביאוהו לכתוב עשרה עמודים?

הצוואה היא מסמך של השתפכות נפש של אדם המתייסר בייסורים גדולים.

- המצווה רואה את המוות לנגד עיניו.
- בלשון ספרותית משתקפים ייסורי נפשו של אדם הנאלץ לנטוש את אשתו ואת ילדיו הזקוקים לו כאב וכמורה דרך.
- המצווה משאיר אחריו אחד עשר יתומים, וכולם על כתפיה של אלמנתו.
- אכן, אמריקה היא ארץ טמאה. אם אדם היה יכול לקרוא בסידור הרי הוא כבר היה כשר להיות מורה לעברית. ואם הייתה לו חתימת זקן היו קוראים לו כבר רב. אחד מני אלף היה תלמיד חכם ואחד מני רבבה היה ירא שמים. כיצד תמצאנה שבע בנותיו חתנים ראויים? נוכח מציאות כזאת הוא מייעץ לאשתו לשלוח את אחד הבנים הבוגרים לארץ ישראל, ומשזה יסתדר שם ויכלו להצטרף אליו בני המשפחה כולם – אחרת איך תשודכנה הבנות ליהודים? הוא אומר:

זאת עצתי, אינני דורש את זאת ולא מצווה עלייך.

- בין הילדים נמנה יעקב בן החמש (המכונה בפינו ינקי). גידולו וטיפוחו אינם נותנים לאביו מנוח. איפה ילמד תורה? איך ייחשף לנוכחותם של יהודים יראי שמים ויראי חטא בשנותיו המכוננות, לבל ייטמע חס וחלילה בין האומות?
- כמה גדולה חרטתו שכשל בחינוך בנותיו, שחינוך בנותיו היה חסר. חבל שלא החדיר אל ליבן ערכי היהדות האותנטיים, שלא הספיק להחדיר אל ליבן את הטרגדיה ההיסטורית של גורל ישראל, שתרגשנה את רגשי השכינה בגלות.

לסבתא ג'ודי אין זיכרונות רבים מאביה, אבל זכורים לה היטב הלילות שבהם היה אביה קם לערוך תיקון חצות, אבל וקינוט על חורבן הבית.⁴⁶ בצוואה הוא כותב להן בגרמנית־יהודית:

אילו שמעתן מפי, מתוך חשכת הלילה, את המילים "קומי רוני בלילה לראש אשמורות", את האנחה היהודית, את הכאב היהודי המבצבץ ועולה מתוך הפסוקים מתהילים ומתוך דברי רבותינו ז"ל, אז גדלה בקרבן הבנתן היהודית, וידעתן כי כל חכמות האומות שווא הן, וכל הצלחה בעולם הזה היא הבל. רק תורה ויראת שמים הן הערכים הרוחניים האמתיים.

- הוא מצטער על שהתרשל ולא רשם את חידושי התורה שחידש.
- הוא מביע את משאלת חייו: שילדיו יישארו נאמנים למסורת ישראל, שיהיו דבקים במצוות התורה, ושיקלו על המשא הכבד הרוכץ על אימן, אלמנתו, שאותה העריץ ובפניה התנצל על שהכריח אותה לבוא לאמריקה. כוונתו הייתה רצויה.

46. צבר כמו איתן לא ידע ובן־תפנוקי אמריקה כמוני לא יבין את זאת, אבל היהודי ההיסטורי היה עורך תיקון חצות – אבל וקינוט בכל לילה על חורבן הבית ועל הגלות הנוראה.

אצטט דבר אחד ומיוחד מהצוואה שלו. הוא נאמר בלשון רבים, אבל הנה הוא גם מתאים מאוד לבחור בר המצווה הנקרא על שמו:

איהר האבעט פיהלע אהנען פאן וועלכע איהר האבעט קעננען ארבען איין הערץ וועלכעס ערהאבן שטעהט איבער די מאססען. דאהער האבעט איהר אויך גראסערע פליכטען געגען הקב"ה תורתו ועמו עם עולם.

ובעברית:

מרובים המה אבות המשפחה אשר מהם יכולתם לרשת לב העומד למעלה מהמוני העם, ולפיכך גדולות יותר חובותיכם כלפי הקב"ה, תורתו ועמו עם עולם.

במילים אחרות, כותב הסבא אברהם כי ייחוס אבות נעלה מחייב, וכן כישרונות מיוחדים מחייבים, ואף האצילות היהודית מחייבת.

עם מנדט שכזה, איתני, אין צורך להוסיף דבר.

אסתפק בדברי הנביא:

שמעו אלי רודפי צדק, מבקשי ה', אומר ישעיהו,

הביטו אל צור חוצבתם, ואל מקבת בור נוקרתם

הביטו אל אברהם אביכם...

כי אחד קראתיו ואברכהו וארכהו (ישעיה נא:א-ב).

"וארכהו" – היום מגיעים צאצאיו לכמעט אלף נפשות.

"ואברכהו" – הוא נתברך, איתני, כי אתה אחד מהם,

בחינת: עוד יזכור לנו אהבת איתן.

איתן בן נחמה לאה ושרגא הלוי,

לך והצלח ויהא ה' א-לוהי ישראל עמך ועם הורריך היקרים.

לתפארתך, לתפארת משפחתך, ולתפארת עם ישראל.

מזל טוב.

3. מראה כהן – הספד לידידיה כהן

דרכו של עולם שתלמיד מספיד את רבו. והנה ההשגחה קבעה אחרת. לצערי, מוצא אני את עצמי מספיד את תלמידי, תלמיד מיוחד, תלמיד מוכשר, תלמיד מחונן, תלמיד בעל שאר רוח. חבל על דאבדין. את ידידיה כהן ז"ל היכרתי כאן בקיבוץ סער. היה זה חג השבועות, והוזמנתי להרצות בליל הלימוד. לפני שהגיע תורי להרצות, קדם לי ידידיה, וכך זכיתי לשמוע את השיעור שלו. התרשמתי עמוקות, ומיד החלטתי – אדם זה מתאים להתקבל למסלול הלימודים לתואר שני במשפט עברי בפקולטה למשפטים. ניגשתי אליו למחרת הבוקר בניסיון להשפיע עליו שייאות לקבל את הזמנתי. תשובתו הייתה קצרה וקולעת: "פרופ' קירשנבאום, אתה פורץ לדלת פתוחה – זוהי תשוקתי שלי, לא פחות."

על הפסוק "ויעבד יעקב ברחל שבע שנים, ויהיו בעיניו כימים אחדים באהבתו אותה", נוהגים הדרשנים להקשות: אדרבה! אהבתו הגדולה הייתה צריכה לגרום שיהיו הימים האלה בעיניו למעמסה גדולה ("מתי כבר נתחתן?"). דרשותיהם של הדרשנים כבודן במקומו עומד. לעניות דעתי הקושייה קיימת מנקודת אדם השואף להתחתן, ואילו התורה משקפת את הרגשתו לאחר החתונה – הפרספקטיבה לאחר הנישואין מניבה הסתכלות אחרת, הסתכלות של "ימים אחדים". הפרספקטיבה על ידידיה לאחר מותו מניבה הסתכלות הרבה יותר נכונה. אלא שהיום אני נאלץ להסתפק במקצת שבחו. כישרונותיו היו גדולים לאין שיעור. אינטלקטואל בעל תפיסה עמוקה, כוח אנליטי בלתי רגיל, יסודיות מופלאה במחקר. תלמיד חכם למופת.

הייתה לידידיה דתיות ממין מיוחד: זהירות במצוות עם אופקים פתוחים.

ומה באשר לערכים – ועד הקיבוץ נמנע מלאשר את לימודי בנו בישיבה. "מה תעשה?" שאלתי. "אני אעשה לובי אצל חברי הוועד, ואשכנע אותם על צדקת דרכי", ענה. הגבתי: "אינני מוכן ששום גורם יתערב בעניין חינוך ילדיי. אצלי זה קודש קדשים, אשתי ואני מחליטים, ובל יתערב זר". והוא העיר לי: "אתה לא יודע מה הם חיים קבוצתיים ומהו גודלו של הקולקטיב". וכן בעבודתו במשק וכן בהנהלתו את ישיבת הקיבוץ הדתי. יסוד הקולקטיב־הצוותא־החברה הינחה אותו בכול. תלמיד חכם למופת.

אכן, מה נהדר היה כהן זה בהיותו במחיצתנו:

כאוהל הנמתח בדרי מעלה... מראה כהן.

עם ציצייתו בחוץ והיה מתגאה בהן:

כגודל גדילים בארבע קצוות... מראה כהן.

כולו מקרין חוסן, יזמה, שמחת חיים:

בהוד אשר הלביש צור ליצורים... מראה כהן.

איש העשייה לטובת הכלל:

כחסד הניתן על פני חתן... מראה כהן.

דמות המשמשת מופת לכל המכירים אותו:

ככוכב הנוגה בגבול מזרח... מראה כהן.

כל אלה בהיותו חי ופעיל בתוכנו,

כאשר התנועה, הישיבה, הקיבוץ, ומשפחתו על תילם,

כאשר הוא עומד ומשרת,

דורו ראו ושמחו.

תהא נפשו צרורה בצרור החיים.

4. הספדו של אדם – לזכרו של ר' שמואל בן אשר הופפר ז"ל

שלש מילים הנה: קבר, מצבה, ציון.
"קבר" הוא מקום חפור באדמה שטומנים בו את המת, לקיים מה שנאמר: כי עפר אתה ואל עפר תשוב.
"מצבה" היא אבן אשר מציבים על קבר. בימינו נוהגים לרשום עליה את שם הנפטר, תאריך מותו ופרטים אחרים.
מעניינת במיוחד היא המילה "ציון". משמעותה של מילה זו אף היא למעין מצבה: "ציון לנפש". המילה נמצאת בתנ"ך (יחזקאל לט:טו), ובתלמוד הוא שימש סימון למתחם טמא. למלה "ציון" יש אסוציאציה לעניין של שורשי האדם ומשפחתו, פעולותיו ומשלוח ידו, הישגיו וכישלונותיו, ובמיוחד טבעו, אופיו, מידותיו וערכיו; שמותיו: השם שנתנו לו הוריו, השם שנתנו לו חבריו, והשם שהוא נתן לעצמו – כל אלה מתעוררים בהסתכלותנו על מצבתו.
על מצבה אחת ברצוני להעיר כמה הערות.
כאשר מת עלינו ר' שמואל בן אשר הופפר ז"ל, זקן משפחתנו, המילים "נפלה עטרת ראשנו" הפכו מסיסמה נדושה למציאות מרה. ר' שמואל היה איש למופת בתורה ובמידות, איש האשכולות במדעים ובתרבות, איש חזון בפיזיקה יישומית, וכמובן איש משפחה שגידל בן ובנות, נכדים ונכדות, נינים ונינות, וראשיתו של דור רביעי.
הקשר בינינו לא היה רק קשר של גיסים אלא של רעים אהובים, קשר של ידידות ואחוה. ועל כולם, הוא היה אצלי בגדר "אחיך הגדול".
הסתכלתי עליו כמורה וכמנחה, ממנו שאבתי את הרצון למצינות, הוא הראשון שהביא אותי ללימוד ישיבתי, והוא אשר גילה בפניי את עולמם

של גדולי ישראל. אף אשתו חנה כאחות לי מאז ומתמיד. היש "אח גדול" גדול מזה?

והנה, עלה על דעתי שאת שמואל באמת לא הכרתי. זאת ועוד. אני אעז לומר שאף אחד לא הכיר אותו. הבן מכיר אותו כאב אבל לא כפיזיקאי. כל בת מכירה אותו אחרת, אבל אף אחת איננה מכירה אותו כשכן, כמתפלל בבית הכנסת, כמעביד כלפי פועליו. נכדיו אינם מכירים אותו כרע. אין נין שיצליח לרדת לגודלו במידות. אני מכיר אותו כ"אחי הגדול", רק חנה אשתו מכירה אותו כבן זוגה, והנה אף היא אינה תופסת את גודלו במדע.

ובאתי לידי מסקנה שאין בריה בעולם שיכולה להספיד אותו כהלכה. המספיד היחידי שהכיר ומכיר אותו, את כולו, היחידי בעל ההסתכלות השלימה, האופפת את האדם מכל היבט אפשרי איננו אלא... הקב"ה. לאור כל זאת, הנה אפשר להבין את המילים: "המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה" – "על כנפי השכינה" כי רק היא, "השכינה", תופסת את כל האדם. "לכן בעל הרחמים יסתירו בסתר כנפיו לעולמים, ויצרור בצרור החיים את נשמתו".

תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

5. קרא עלי מועד

בתשעה באב אין אומרים תחנון, שכן, אומרים חז"ל נגד פשוטו של מקרא, כי "קרא עלי מועד (איכה א:טו)". ואפילו בצורת דרוש, איזה מין יום-טוב הוא תשעה באב?

ולעניות דעתי אולי ניתן לומר:

ידוע שבעולם האלילי העתיק, לכל עם היה אליל: עשתרות אלוהי צידונים, כמוש אלוהי מואב, מלכם אלוהי בני עמון, בל אלוהי בבל, וכד'.

יסוד מוסד באמונות הפרימיטיביות: מפלת עם סימן היא לפשיטת רגל של אלוהיו, ויצא כמוש בגולה כהניו ושריו יחד (ירמיה מח:ז), כרע כל קרס נבו (ישעיה סו:א).

לאור כל זאת, כיצד הצטייר הנביא בעיני שומעיו? הנביאים הצטיירו כאנשים תימהוניים: אחד לובש בגדי שיער, שני מגדל שיער פרע, שלישי הולך יחף, הרביעי הולך ערום לזמן ממושך. אבל לא רק מראה הנביא מפתיע. נבואותיהם, חזונותיהם, הטפותיהם אף הם מעוררים תימהון, תרעומת ואף כעס.

במלחמה נגד בבל, ירמיהו אומר להיכנע לבבלים! (כשהוא מנסה ללכת הביתה מירושלים לענתות, הם מעכבים אותו, מחזיקים בו וחושדים שהוא רוצה לנפול אל האויב הבבלי). הנביאים בעיני העם הם בוגדים. הנביא אומר שלא איכפת לו לקב"ה מעשה הקרבנות, העיקר הוא בהגנה על האלמנה ועל היתום, בשלילת השחיתות (שוחד) ושלמונים לשרים, התנהגות זכה, וכדומה). בעיני פשוטי העם אלה הם דברי כפירה. אכן, הנביאים בעיניהם הם כופרים.

הנביאים מטיפים שאם העם לא יקיים את דבר ה' (כפי שהם, הנביאים, מסלפים אותם), ה' ישמיד את ארצו, נחלת ה'. הייתכן? הוא יחריב את עירו, עיר הקודש. מי שמע כזאת שאל יחריב את המקום המקודש לו? הוא ישרוף את ביתו, בית המקדש? הלא אבסורד הוא שה' ישרוף את הבית שקדוש הוא לו, שמקריבים בו את קרבנותיו.

המסקנה: סיכום חוות דעת העם השומע כל זאת: **אוי! הנביא משגע איש הרוח** (הושע ט:ז)

בא תשעה באב ומאשר את דברי הנביאים, תשעה באב מערער על כל התהיות: **אכן נתאמתו דברי הנביאים.**

לא בוגדים הם.

לא כופרים הם ולא מסלפים הם

לא אווילים הם ולא משוגעים.

נאמנים הם: משה אמת ונביאיו אמת.

מה שכנע את העם על כך? תשעה באב!

אכן תשעה באב הוא יום טוב, מועד כי הוא ומארעותיו מאשרים את דברי הנביאים!

6. סיפיות שלוחי עמך בית ישראל

”א-לוהינו וא-לוהי אבותינו, היה עם פיפיות שלוחי עמך בית ישראל ... הורם מה שיאמרו הבינם מה שידברו... שלא יכשלו בלשונם ולא ינקשו בשוננם...” (מתוך המחזור לימים הנוראים).

בקשה זו פשוטה היא, שיחזק הקב”ה את לבבו של החזן, ושהלה ישכיל להציג לפני ריבון כל העולמים את תפילות הצבור אשר שלחו.

ועלה בדעתי שאין להגביל את הבקשה לשלוחי הציבור.

ובדידי הווה עובדא. עמוס בקשות, עתיר עתירות, מלא משאלות – תפסתי את עצמי באמצע תפילות היום הקדוש: או חלש (גופנית), או מותש (נפשית), או מדוכא (סובייקטיבית), או מיואש (אובייקטיבית); השפתיים אינן פתוחות, הלב אינו נפעם, והנשמה אינה מתרוממת.

”שלוחי עמך בית ישראל” אינם החזן, לא שליחי הציבור, ולא בעלי התפלה – אלא אותם כוחות נפשיים כי פנימה מכניסי הרחמים ומשמיעי צעקה, וכוחות נפשיים אינם פועלים: לא כוונה, לא ריכוז מוחין, לא התלהבות. טוהר הלב נכסף לכלי ביטוי – ואיננו. הוא עורג להזדהות עם הציבור מסביב לו – ואותה הזדהות חסרה. הדבקות הפנימית במיצר איננה נדבקת. עיני תלויות בגשר אשר יגשר בין הרגשות אשר בלבבי לבין עצמותו של ביטויים.

ואני מתחנן: אותו ביטוי לא ייכשל, לא יינקש, לא אתאכזב מאותו כוח פסיכולוגי, שיביאהו הקב”ה, שיהא לי למשענת – ולא אבוש ולא אכלם – ולא אחמיץ את ההזמנות כאשר ה’ אורי, בראש השנה, וישעי, ביום הכפורים.

מילות סיום

את מסכת חיי הייתי מסכם במילים ספורות.

אמנם אני מבני תפנוקי ארצות הברית. נולדתי וגדלתי במדינה אשר נתנה לתושביה היהודיים חופש אזרחי השווה לכל האוכלוסייה, ואשר אפשרה לבני עם ישראל היושב בקרבה התקדמות כלכלית, מדינית, חברתית ותרבותית מלאה. ואף על פי כן אני הגבר שראה שואה בשבט עברתה. המודעות ששליש מעמי נספה בחורבן אירופה – ברדיפות, בהשפלות שאין כדוגמתן, בייסורין ועינויים, ובסופם בטבח איום ונורא – לא נתנה, לא נותנת ולא תיתן לי מנוח לנפשי עד היום (וכבר עברו יותר משבעים שנה מאז) – ו"עד" בכלל.

עם זאת, בתקופת חתונתי זכיתי לראות ניצני שיקום לאומי: עמידה נגד העולם הערבי השואף להכחידנו מגוי; ייסוד מדינה אמנם קטנה אבל בכל זאת מדינה ריבונית; קיבוץ גלויות; והחייאת לשוננו. אכן, עד היום, כל יישוב המתייסד, כל בית המוקם, כל כביש הנסלל, כל מוסד הקם לפעילות – כל אלה מחממים את לבי הציוני ואני מברך עליהם שהחינו.

ועל כולם הילודה המתברכת. זכורות לי רבבות רבבותיהם של אחיי ואחיותיי שנשפו בשואת אירופה, שנעלמו כיהדות הדממה של רוסיה הסובייטית, ושנטשו אותנו על ידי התבוללותם בעמי העולם החופשי. לעומתן כל ילד וכל ילדה הנולדים לעם ישראל מאז ועד היום – אוצר נחמד הוא. והנה מתחוללים נסים ונפלאות לנגד עינינו בכל

יום ובכל עת ובכל שעה: לידות ובריתות, כיתות בתי ספר מתמלאות יותר ויותר. חגיגות בר־מצווה ובת־מצווה משמחות את הלב. אירוסין וחתונות מתרבים. ולא הכמות האנושית בלבד מעידה על הנס הגורף הזה, גם השגשוג האיכותי. מדהים. מספר לומדי התורה בדורנו בישיבות ובכוללים, בחוגים ובחברות, בקבוצות המוקדשות לדרך היומי, בסמינרים ובכנסים מקרב אותנו לדורו של חזקיה – עליו מעידה הגמרא (סנהדרין צד ע"ב) – שלימוד התורה וידיעתה היו נחלת הכול. אשרינו שזכינו לכך.

אבל עיקר סיפור חיי הוא על תולדות הפנימיות שלי: חיי הרוחניים, האינטלקטואליים, הדתיים, האקדמיים והתרבותיים.

חיי הרוחניים יסודם בנס, או, בלשוננו, בגורם בסיסי בלתי מוסבר. אני צעיר יושב בין בני עמי באמריקה של שנות הארבעים, הלא היא התקופה שבאה אחרי שהגיעו המוני יהודים ממזרח אירופה, התיישבו בארצות הברית, והתחילו תהליכי נטישת הדת היהודית, עזיבת מורשת ישראל, חילון החיים והתבוללות בין הגויים. אמריקניזציה דוהרת והתעלמות הדרגתית בתוך הנוף של תרבות מערבית בולעת. אני הצעיר גדל בעולם הזה – של קרובי, שכני, חברי, מורי וגיבורי – שבו שליטה התכחשות לשורשינו היהודיים; ואני (כמעט בלא יודעים) דבק בעם ישראל, ביהדות וביהודיות, נאמן לחלום הציוני ושואף לרכוש לי את העברית כלשון השגורה בפי.

אמונתי ביסודות הדת הייתה פרימיטיבית, ידיעתי בתורה הייתה שטחית, שמירת המצוות אינסטינקטיבית־פשוטה־עממית. התפתחותי כיהודי דתי, אינטליגנטי, מבין ומתוכם, המקפיד על קלה כעל חמורה – מתוך לבטים, ספקות, גלגולים וגישושים משך שנות דור – היא סיפור חיי הדתיים וחלק גדול של חווייתי הרוחנית. חיי האינטלקטואליים ניזונו מרעבוני המתמיד לדעת, ללמוד ולהשכיל. הקשר לתרבות המודרנית

הוא סיפור אהבה. התואר האקדמי הראשון שלי, ב.א. כללי, נרכש תוך פתיחת עיניי דרך קורסי מבוא: היסטוריה אירופית, מדעי המדינה, כלכלה, אנתרופולוגיה, סוציולוגיה ובלשנות. נוסף על קורסי מבוא אלה, היו לי שלושה תחומים שכל אחד נחשב אצלי "חוג ראשון": פילוסופיה, ספרות אנגלית והתרבות הקלאסית (קרי תרבות יוון ורומא).

אהבתי העזה למורשת ישראל התבטאה (א) בתעודת הוראה בשפה העברית ובלימודי קודש בבית המדרש למורים "הרצליה" בניו יורק; (ב) בתואר שני בספרות עברית וסמיכה לרבנות קונסרוטיבית מבית המדרש לרבנים באמריקה (JTSA); (ג) בשיעורים פרטיים בתורה ישיבתית שנתיים אצל ה"ר אברהם קרביץ, ושש שנים בלימוד בישיבת "תורה ודעת" אצל ה"ר זליג עפשטיין, ה"ר אליהו חזן וה"ר יעקב קמינצקי; (ד) בשלוש שנות לימוד אצל ה"ר יוסף דב הלוי סולובייצ'ק בישיבת רבינו יצחק אלחנן (RIETS YU); (ה) בתואר שלישי במשפט עברי (DHL) מבית המדרש לרבנים. (ו) אפילו המחקר לדוקטורט במשפט רומי שעשיתי באוניברסיטת קולומביה לא נעשה אלא בגדר "רוקחות וטבחות" לקדם את הבנתי המשפטית בתורה.

את חיי האקדמיים השכיל לסכם פרופ' אוריאל רייכמן בטקס הענקת תואר "עמית כבוד" שנערך במאי 2013, במרכז הבינתחומי הרצליה. וזו לשונו:

פרופ' אהרן קירשנבאום הוא מגדולי החוקרים בתחום המשפט העברי בעולם, הפעילים היום כפרופסורים באוניברסיטאות. פרופ' קירשנבאום זכה ללמוד בבתי מדרש שונים ומגוונים אשר הטביעו חותם על מחקריו. לצד לימודיו בישיבת "תורה ודעת" אצל הרבנים יעקב קמינצקי וזעליג עפשטיין זצ"ל למד פרופ' קירשנבאום ב-Jewish Theological Seminary of America אצל פרופ' ליברמן. בנוסף למד פרופ' קירשנבאום ב-Yeshiva University אצל הרב סולובייצ'ק.

בנוסף לכל האמור השלים פרופ' קירשנבאום את לימודיו לתואר דוקטור באוניברסיטת קולומביה. עבודת הדוקטורט שלו עסקה במשפט רומי. כבר בשנת 1959 שימש כפרופסור חבר לספרות רבנית בבית המדרש לרבנים באמריקה, ומאז 1970 לימד באוניברסיטת תל אביב שם הוענק לו התואר פרופסור מן המניין ובמשך שנים עמד בראש לימודי המשפט העברי לתארים ראשון ושני.

פרופ' קירשנבאום מלמד משפט עברי במרכז הבינתחומי הרצליה מזה 18 שנים. הוא היה מראשוני הפרופסורים שהצטרפו למרכז הבינתחומי, סייעו בהקמתו ובביסוסו האקדמי. פרופ' קירשנבאום שימש פרופסור אורח במבחר אוניברסיטאות בארה"ב, ובכלל זה בפקולטות למשפטים באוניברסיטת פנסילבניה, ב-Temple University, באוניברסיטת ניו יורק (NYU) וב-Yeshiva University, שבה ייסד את המכון לחקר המשפט העברי ושימש בו ראש המכון.

במישור הציבורי ייסד פרופ' קירשנבאום את עמותת שילה, המעבירה הרצאות אקדמיות על היהדות לכלל האוכלוסייה, וניהל אותה במשך שנים ארוכות. הוא ייסד את ארגון "נוער שוחר משפט עברי" לפני יותר מחמש עשרה שנה ועדיין עומד בראשו. הארגון לוקח חלק בחינוכם של מעל אלף נערים ונערות בכל שנה.

בנוסף, הוא שימש כנשיא האגודה הבינלאומית למשפט עברי ובנוסף לכל אלו, פרופ' קירשנבאום נהג לתת הרצאות לקהלים מגוונים בחברה הישראלית במשפט עברי ובהלכה יהודית, כמו גם בענייני דת ומדינה בישראל. הרצאות אלו היו במסגרות שונות ומגוונות.

במהלך חמישים שנות פעילות אקדמית פרסם פרופ' קירשנבאום מספר ספרים ומאמרים רבים בתחום המשפט העברי. בימים אלו יצא לאור ספרו "בית דין מכין ועונשין – הענישה הפלילית בעם ישראל – תורתה ותולדותיה". העבודה המונומנטלית הזו מסכמת מחקר בן 12 שנים, והיא ייחודית בהיקפה ובתרומתה.

לצד פרסומיו הרבים, שימש פרופ' קירשנבאום במשך 25 שנים כעורך הראשי של שנתון המשפט העברי של אוניברסיטת תל־אביב, דיני ישראל. בזכות פעילויות אלו ואחרות זכה פרופ' קירשנבאום בפרס השופט משה זילברג ז"ל למשפט עברי, ובפרס קרן ויילר לחקר המשפט העברי וההלכה. כאות הוקרה לתרומתו הרבה לקידום לימודי המשפט בישראל ולפועלו בקידום חקר המשפט העברי והנחלתו לדורות רבים של משפטנים וכהוקרה על תרומתו בבניינו האקדמי של המרכז הבינתחומי הרצליה – מוענק בזאת לפרופ' אהרן קירשנבאום תואר **עמית כבוד** של המרכז הבינתחומי הרצליה.

